

T.C.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER

ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

**İRAN VE SUUDİ ARABİSTAN İLİŞKİLERİNDE
UYUŞMAZLIK NEDENLERİ**

Mehdi MATINJAVID

2502130474

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. S. Gülden AYMAN

İSTANBUL-2019

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : MEHDI MATİNJAVID Numarası : 2502130474
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı : SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER Danışmanı : PROF. DR. SAADET GÜLDEN AYMAN
Tez Savunma Tarihi : 05.11.2019 Saati : 18:00
Tez Başlığı : "İRAN VE SUUDİ ARABİSTAN İLİŞKİLERİNDE UYUŞMAZLIK NEDENLERİ"

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 50. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. SAADET GÜLDEN AYMAN		Kabul
2- PROF. DR. NURCAN ÖZGÜR BAKLACIOĞLU		Kabul
3- DOÇ. DR. ATEŞ USLU		Kabul
4- DOÇ. DR. UMUT UZER		Kabul
5- DR. ÖĞR. ÜY. GÖRKEM TANRIVERDİ		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- DOÇ. DR. MUHARREM HİLMİ ÖZEV		Kabul
2- DR. ÖĞR. ÜY. ŞÜKRÜ YAZGAN		Kabul

ÖZ

İRAN VE SUUDİ ARABİSTAN İLİŞKİLERİNDE UYUŞMAZLIK NEDENLERİ

MEHDI MATINJAVID

Bu tez, İran İslam Cumhuriyeti ve Suudi Arabistan Krallığı ilişkilerinde yaşanan uyuşmazlıkların nedenlerini araştırmayı amaçlamaktadır. İran ve Suudi Arabistan seçkinleri tarafından mezhepsel kimliğin harekete geçirilmesinin ve siyasileştirilmesinin, var olan uyuşmazlığın temel nedeni olup olmadığı tartışılmaktadır. Başka bir deyişle, Tahran ve Riyad'ın mezhepçiliği bir siyasi silah olarak jeopolitik ve jeo-stratejik hedefler uğruna kullandıkları ve bölgede yaşanan siyasi rekabet ve güç ve etki mücadelesi bağlamında politikalarını mezhepsel uyuşmazlık zeminine taşıyarak yürüttükleri sorgulanmaktadır. Bu araştırma konuyu araçsalcılık ve inşacılık teorileri çerçevesinde ele almaktadır. Bu çalışma nitel yöntem bağlamında yorumlayıcı bir metot izlemektedir. Veriler ise birincil ve ikincil kaynaklardan toplanmıştır. Bu çalışmaya göre, mezhepsel kimliğin İran ve Suudi Arabistan liderleri ve yönetici seçkinleri tarafından sosyal olarak inşa edilmesi, manipülasyonu ve araçsallaştırılması sonucu politik-mezhepçilik ve jeo-mezhepçilik olguları ortaya çıkmıştır. 1979 İran İslam Devrimi, 2003 Irak İşgali ve 2011 Arap Baharı ve müteakip olaylar, bu olguyu etkileyen önemli dönüm noktaları olarak ortaya çıkmaktadır. Suudi Arabistan tamahkâr bir devlet olarak İran'ın ve Şiilerin yükselişine karşı üstün gördüğü kimliği üzerinden mütecaviz politikalar izlemeye yönelmiştir. Böylece iki aktör arasında bölgenin jeopolitik olarak kırılgan kemerinde güç, etki ve haklı anlatı mücadelesi ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Riyad ABD'nin uzaktan dengeleme stratejisine karşı olduğundan, İran'ı dizginlemek ve dengelemek için Geniş Kapsamlı Dengelemeye başvurmuştur.

Anahtar Kelimeler: İran İslam Cumhuriyeti, Suudi Arabistan Krallığı, uyuşmazlık, politik-mezhepçilik, araçsalcılık, inşacılık

ABSTRACT

CAUSES OF DISPUTES IN IRAN AND SAUDI ARABIA RELATIONS

MEHDI MATINJAVID

The present study aims to study the causes of disputes in the Islamic Republic of Iran and the Kingdom of Saudi Arabia relations with emphasis on the post-Islamic Revolution period. At the core of the research, there is the question of whether sectarianism dominating the Middle East, Persian Gulf and Levant is primordial and revival of the ancient Shiite-Sunni sectarian hostility or a contemporary phenomenon that can be called politico-sectarianism. In other words, do Tehran and Riyadh use sectarianism as a political weapon for the sake of geopolitical and geostrategic goals? The study considers the subject in the framework of instrumentalism and constructivism theories. This dissertation follows an interpretive methodology in the context of the qualitative method. Data were collected from primary and secondary sources. According to this study, sectarian identity was socially constructed, manipulated and instrumentalized by Iranian and Saudi Arabian leaders and ruling elites and resulted in the emergence of politico-sectarianism and geosectarianism phenomenon that is one of the main causes of disputes in two states relations. The Iranian Islamic Revolution in 1979, the US Invasion of Iraq in 2003 and the Arab Spring uprisings which started in 2011 and subsequent events are important turning points that have affected this phenomenon. Saudi Arabia, as a greedy actor, has pursued aggressive policies in the context of its hubristic identity against the rise of Iran and Shiites. Thus, power, influence and just narrative struggle has emerged between these two actors in the shatterbelt of the region. Moreover, Riyadh frustrated with the US offshore balancing strategy has resorted to the Omnibalancing strategy to contain and balance Iran.

Keywords: Islamic Republic of Iran, Kingdom of Saudi Arabia, politico-sectarianism, instrumentalism, constructivism, disputes

ÖNSÖZ

Bu çalışmanın tamamlanmasında birçok kişinin emeği ve desteği bulunuyor. İlk önce doktora eğitimim sırasında kendisinden çok şey öğrendiğim ve bu tezin yazımının her aşamasında katkı sunmuş kıymetli tez danışmanın Sayın Prof. Dr. S. Gülden Ayman'a sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca tez izleme komitemde yer alan Sayın Prof. Dr. Nurcan Özgür Baklacıoğlu ve Sayın Doç. Dr. Umut Uzer'e önerileri ve yorumlarıyla tezin genel yapısını şekillendirmemde büyük katkı sundukları için minnettarım. Bununla birlikte tez savunma jürimde yer alan kıymetli öğretim üyeleri Sayın Doç. Dr. Ateş Uslu, Sayın Dr. Öğr. Üy. Şükrü Yazğan ve Sayın Dr. Öğr. Üy. Görkem Tanrıverdi'ye tez savunma sınavında dile getirdikleri görüşlerinden ötürü teşekkür ederim. Üstelik bu süreçte çalışmamı okuyarak Türkçe hataları düzeltmeme yardımcı olan Sayın Dr. Selmin Seda Coşkun'a ne kadar teşekkür etsem azdır.

Mehdi MATINJAVID

ISTANBUL, 2019

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR LİSTESİ.....	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

A. İlkseccilik Teorisi	9
Değerlendirme ve Eleştiriler	13
B. Araçsalccılık Teorisi	15
Değerlendirme ve Eleştiriler	20
C. İnşacılık Teorisi.....	21
Değerlendirme ve Eleştiriler	25
D. Tezin Kavramsal Çerçevesi	26

İKİNCİ BÖLÜM

İRAN VE SUUDİ ARABİSTAN İLİŞKİLERİNİN TARİHÇESİ

A. Devrim Öncesi İran ve Suudi Arabistan İlişkileri: Rekabet ve İşbirliği	29
B. Devrim Sonrası İran ve Suudi Arabistan İlişkileri: Rekabet ve Uyuşmazlık.....	36
C. İran ve Suudi Arabistan İlişkilerinde ABD’nin Rolü.....	52
1. Suudi Arabistan ve ABD İlişkileri: Stratejik İttifak	53
2. İran ve ABD İlişkileri: İttifaktan Gerginliğe	60

a. İslam Devrimi Öncesi İran ve ABD İlişkileri: İttifak ve İşbirliği.....	60
b. İran İslam Cumhuriyeti ve ABD İlişkileri: Gerginlik ve Uyuşmazlık.....	65
3. İran'ın Nükleer Programı: Suudi Arabistan'ın Kaygıları ve ABD'nin Rolü.....	79

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İRAN VE SUUDİ ARABİSTAN İLİŞKİLERİNDE KİMLİK FAKTÖRÜ

A. Şiiilik ve İran'ın Kimlik İnşası Süreci	87
1. Şii Kimliğinin Ortaya Çıkışı ve Seçilmiş Travması: Kerbela Olayı.....	88
2. Şiiilik ve Safevi Devletinin Kimlik İnşası	91
3. İran İslam Cumhuriyeti ve Şii Kimlikli Devlet Kuruluşu.....	96
B. Vehhabilik ve Suudi Arabistan'ın Kimlik İnşası	100
1. Vehhabilik ve Suud Hanedanı Krallığının Kuruluşu	100
2. Suudi Arabistan ve Vehhabilik, Selefilik ve Aşırıcılık.....	107
3. Vehhabiliğin Şiiilik Karşıtı Tutumu	113
C. Pers-Arap Karşıtlığı: Etnik Rekabet ve Uyuşmazlık	118
1. İranlılar ve Araplar arasında Uyuşmazlığın Tarihçesi	119
2. Pers Körfezi-Arap Körfezi Ayrımı: Coğrafi İsimlerin Siyasi Kullanımı	123
3. İran Bölgenin Ötekisi: Etnik-Mezhepsel Ötekileştirici Söylemler	127

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İLSKEL MEZHEPÇİLİK VE İRAN-SUUDİ ARABİSTAN İLİŞKİLERİNDE UYUŞMAZLIK: TARİHİ DÜŞMANLIKLAR VE ESKİ NEFRETLE

A. Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'de Mezhepçilik Paradigması	133
1. Mezhepçi Şii-Sünni Bölünmesinin Tarihçesi	136
2. Mezhepçiliğin Evrimi: İlksel Mezhepçilikten Araçsal Mezhepçiliğe	138
3. Araçsal Politik-Mezhepçiliğin Dönüm Noktaları	142
a. İran İslam Devrimi (1979): Politik-Mezhepçiliğin İlk Dalgası	142
b. Irak İşgali (2003): Politik-Mezhepçiliğin İkinci Dalgası.....	147
c. Arap Baharı (2011): Politik-Mezhepçiliğin Üçüncü Dalgası	150

4. Politik-mezhepçilik: Suudi Arabistan'ın İç ve Bölgesel Politika Aracı	155
a. Suudi Arabistan'ın Şii Nüfusu ve Ülke Düzeyinde Politik-Mezhepçilik	156
b. Şii İran'a Karşı Bölgesel Düzeyde Politik-Mezhepçilik.....	162
B. İlkselcilik ve İran-Suudi Arabistan arasında Uyuşmazlık.....	165
1. İran İslam Cumhuriyeti İlksel Mezhepsel Aktör mü?	167
2. Devrim İhracı: Tanıtımcı Söylem mi Mezhepsel Karışmacı Politika mı?.....	172
3. Şiiilerin Ayaklanması: Mağduriyet mi İran'ın Manipülasyonu mu?	175
4. Direniş Ekseni İttifakı: Pragmatik mi İdeolojik mi?.....	184

BEŞİNCİ BÖLÜM

ARAÇSAL MEZHEPÇİLİK, İNŞACILIK VE İRAN- SUUDİ ARABİSTAN İLİŞKİLERİNDE UYUŞMAZLIK: HALKIN İNANCI DEVLETİN ARACI

A. Siyasi/Ekonomik Rekabet ve Etnik/Mezhepsel Çatışmalar.....	193
1. Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'de Etnik/Mezhepsel Çatışmalar	195
2. Araçsalcılık, Amiliyyet ve Politik-Mezhepçi Kimlik Patronları	199
B. Bölgesel Düzeyde Mezhepsel Kimliğin Siyasileştirilmesi	206
1. İran ve Suudi Arabistan: Bölgesel Siyasetin Mezhepselleştirilmesi	208
2. Kendini Üstün Gören Kimlik, Tamahkâr Aktör ve Suudi Arabistan'ın Saldırgan Politikası	211
3. Şii Jeopolitiği: İran ve Şiiilerin Bölgesel Yeni Statüsü	215
4. İdeolojik Şii Hilali mi Şia fobisi ve İran fobisi Politikası mı?.....	219
C. Güçsüz ve Çökmüş Devletler: Kırılgan Kemerde Güç Mücadelesi.....	227
1. Bölgesel İhtiraslar, Jeomezhepçilik, Stratejik-Mezhepçilik ve Yeni Soğuk Savaş	237
2. Tahran ve Riyad arasında Bölgesel Etki ve Anlatı Rekabeti ve Patron-Vekil İlişkileri	244
a. Filistin	250
b. Lübnan	251
c. Irak	254
d. Bahreyn.....	257

e. Suriye	263
f. Yemen.....	266
3. İran, Suudi Arabistan ve ABD arasında Hibrid Savaş.....	272
D. İran ile Suudi Arabistan arasında Bölgesel Güç Dengesi	280
1. Suudi Arabistan ve ABD: İran'ı Dizginleme ve Dengeleme.....	286
2. ABD'nin Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'de Dengeleme Stratejileri	291
3. İttifaklar Paradigması: Güç Dengesi ve Tehdit Dengesi	301
4. Riyad'ın Tahran Tehdidini Dengeleme Stratejisi: Geniş Kapsamlı Dengeleme	302
SONUÇ	309
KAYNAKÇA.....	317
ÖZGEÇMİŞ	402

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	:	Avrupa Birliği
ABD	:	Amerika Birleşik Devletleri
AWACS	:	Airborne Warning and Control System (Hava İndirme Uyarma ve Kontrol Sistemi)
BAE	:	Birleşik Arap Emirlikleri
BM	:	Birleşmiş Milletler
CENTCOM	:	United States Central Command (Birleşik Devletlerin Merkezi Kuvvetler Komutanlığı)
CENTO	:	Central Treaty Organization (Merkezi Antlaşma Teşkilatı)
CIA	:	Central Intelligence Agency (Merkezî İstihbarat Teşkilatı)
FKÖ	:	Filistin Kurtuluş Örgütü
İHA	:	İnsansız Hava Araçları
ILSA	:	The Iran-Libya Sanctions Act
ISA	:	Iran Sanctions Act
İŞİD	:	Irak ve Şam İslam Devleti
KİK	:	Körfez İşbirliği Konseyi
MI6	:	Secret Intelligence Service
MS	:	Milattan Sonra

NATO : The North Atlantic Treaty Organization
(Kuzey Atlantik Anlaşması Teşkilatı)

OPEC : The Organization of the Petroleum Exporting Countries
(Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü)

PJAK : Partiya Jiyana Azad a Kurdistanê
(Kürdistan Özgür Yaşam Partisi) [Terör Örgütü]

GİRİŞ

Problemin Tanımlanması

Ortadoğu’da iki önemli ülke olan İran ve Suudi Arabistan 1979’da gerçekleşen İran İslam Devrimi’nden önce birçok konuda ihtilaflara sahip olmuşlardı. Bu ihtilaflar zamanla iki ülke arasında gerilimlere yol açmıştır. Bu dönemde iki ülke arasında yaşanan ihtilaf konuları arasında, Hac sorunu, İran-İsrail ilişkilerinin Suudi Arabistan’da yarattığı hoşnutsuzluk, İran’ın Bahreyn üzerindeki teritoryal iddiaları, iki ülkenin petrol politikaları ve fiyatlandırma sorunları bulunmaktadır. Bu siyasi ve ekonomik ihtilaflara rağmen, Ortadoğu bölgesinde güvelik sorunları bu iki ülkeyi zaman zaman işbirliğine de itmiştir. Örneğin, 1950’li yıllardan başlayarak, Ortadoğu’da bir yandan Komünizm, öte yandan da Cemal Abdülnasır’ın Arap milliyetçiliği yanı sıra Baasçılık gibi radikal Arap hareketlerini dizginlemek konusunda iki ülkenin bölgede statükoyu korumak adına işbirliği yaptığına tanıklık edilmiştir. Bu dönem mezhepsel Şii-Sünni kimlik ayrımı ve mezhepçi politikaların izlenmesi iki ülke ilişkilerinde söz konusu değildi. Başka bir deyişle mezhepçilik sorunu bölgede ve iki ülke ilişkilerinde etkileyici bir değişken sayılmamaktaydı.

Bölgesel ve uluslararası düzeyde 1979 İran İslam Devrimi’nden önce İran ve Suudi Arabistan Batı kutbunda yer almışlardır. Bu dönem her iki ülke Amerika Birleşik Devletleri’nin bölgedeki müttefikleri olarak birçok konuda ortak çıkarları gereği işbirliği yapmaktaydı ve iki ülke arasında bölgesel çıkar çatışması olsa dahi bu çatışmalar mezhepsel ve etnik temelli değildi. Laik bir kimliğe sahip olan İran devleti, Arap dünyasına yönelik karışmacı bir politika izlememekteydi. Devrimden sonra ise, İslamcı Şii kimliğe sahip bir hükümet İran’da iş başına geldi. Şiiliği devletin kimliği olarak benimseyen İslam Cumhuriyeti, devriminin söylemini diğer ülkelere ihraç etmeye çalıştı ve bu durum Suudi Arabistan hükümetini rahatsız etti. Suudi Arabistan da İran’a karşılık vermek için bölgede Vehhabiliği yaymaya çalıştı. Bu arada bir mezhepsel Şii-Sünni ve ideolojik Şii-Vehhabi karşıtlık ortaya çıktı. İran bölgede statükoyu değiştirmeye çalışmaktaydı ve statükoyu koruyan Arap krallıklarını mürteci, yolsuz ve gayri meşru olarak nitelendirmekteydi.

Suudi Arabistan ise İran'ı hacı siyasileştirme ve izlediği Devrim İhracı politikasıyla Arap devletlerin iç işlerine karışma gerekçesiyle suçlamaktaydı. Bu bağlamda ortaya çıkan uyuşmazlık ve mezhepsel kutuplaşma gittikçe arttı ve bu iki devletin farklı kimlikleri, farklı siyasi çıkarları da beraberinde getirdi. Bu çıkarlar bölgede iki ülkenin şiddetli rekabetine yol açarken, yeni dönemde özellikle mezhepsel çatışma üzerinden bölge ülkelerinde vekâlet savaşlarının izleri görülmeye başlandı. Bu bağlamda Irak, Suriye, Lübnan, Yemen ve Bahreyn gibi bölge ülkeleri iki ülkenin rekabet zeminine dönüştü.

2003 Irak savaşıdan sonra Irak'ta ilk Arap Şii hükümetin iş başına gelmesi Suudi Arabistan ve İran arasında uyuşmazlığı daha da derinleştirdi ve Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz (Levant) bölgelerinde mezhepçiliğin ikinci büyük dalgasını beraberinde getirdi. 2011'de bölgeyi sarsan Arap Baharı ayaklanmaları ve devrimleri ile ortaya çıkan istikrasızlık iki ülke arasında çatışmayı daha da arttırdı. İran bu kalkışmaları "İslami Uyanış" olarak tanımladı. Böylelikle İran ve Suudi Arabistan bölgede Irak, Bahreyn, Suriye, Yemen gibi güçsüz devletlerin topraklarında karşı karşıya geldiler. Bu ülkelerde iç çatışmalar bölgesel ve küresel güçlerin müdahalesiyle vekâlet savaşlarına dönüştü ve mezhepçiliğin üçüncü büyük dalgası ortaya çıktı.

Eylül 2015'de Suudi Arabistan'da Mina hadisesinde 475 İranlı hacı hayatını kaybetti ve İran'da bu sebeple protestolar yapıldı. Ayrıca Ocak 2016'da Suudi Arabistan uyruklu Şii âlim Ayetullah Namr idam edildikten sonra İran'da düzenlenen protestolarda göstericiler Suudi Arabistan'ın Tahran büyükelçiliğine ve Meşhet Başkonsolosluğuna saldırdılar. Bu olaydan sonra Suudi Arabistan İran ile tüm siyasi ve diplomatik ilişkilerini kesti ve iki ülke ilişkilerinde ve bölgede yeni bir 'soğuk savaş dönemi' başladı.

Tüm bu hususlar göz önünde bulundurularak şu soruların sorulması önemlidir: İran ve Suudi Arabistan arasında var olan uyuşmazlığı etkileyen önemli faktörler nelerdir? Bilimsel ve teorik olarak bu faktörlerin arasında nasıl bir bağlantı kurulabilir? Bu uyuşmazlıkta mezhepçiliğin rolü nasıl açıklanabilir? Eğer bu iki ülke arasında bölgesel uyuşmazlık mezhepsel ise nereden kaynaklanmaktadır?

Literatür Taraması

İran ve Suudi Arabistan ilişkileri üzerine yapılan Farsça, Arapça ve İngilizce araştırmaların, yeni dönemde eskiye göre daha fazla yapıldığı görülmektedir. Türkçe literatüre bakıldığında ise bu hususta kapsamlı bir eser bulunmamaktadır.

Birçok literatür İran ve Suudi Arabistan ilişkilerini diplomatik ve tarihsel perspektiften ele almıştır. Abd-ul Hamid¹, Ahmadi², Akhavan Kazemi³, Al-Suud⁴, Badeep⁵, Cooper,⁶ Ekhtiyari Amiri⁷, Hadi⁸ ve Manavi'nin⁹ eserleri bu kategoride yer almaktadır. Bu çalışmalar iki ülkenin diplomatik ilişkilerini kronolojik olarak belli bir zaman diliminde tarihsel, analitik veya betimsel yöntem kullanarak irdemişlerdir veya bu iki devletin çok boyutlu ilişkileri üzerine odaklanmışlardır.

¹ İsam Abd-ul Hamid, *İran ve Suudi Arabistan İlişkileri Kral Fahad Bin Abdulaziz Devrinde 1982-1997*, (Arapça), [El-Alakat-i El-Suudiya El-İraniya fi ahd-i El-Melik Fahd İbn Abdülaziz Al-i Suud, 1982–1997], Al-Haram, Ein Beşeri ve Sosyal Çalışmalar ve Araştırmalar Yayınları, 2006.

² Hamid Ahmedi, *Yirminci Yüzyılda İran ve Suudi Arabistan İlişkileri (Pehlevi Devri)*, (Farsça) [Revabit-i İran va Arabistan Der Sade-yi Bistom (Dore-yi Pehlevi)] Tahran, Merkezi-i Esnad ve Tarih-i Diplomasi, 2007.

³ Behram Ahevan Kazemi, *Son Yirmi Yılda İran ve Suudi Arabistan İlişkilerinin Gözden Geçirilmesi*, (Farsça) [Moruri ber Revabit-i İran ve Arabistan der Do Dehe-yi Ehir] Tahran, Merkez-i Tebliyat-i İslami, Yayın Merkezi, 1994.

⁴ Faisal bin Salman Al-Saud, *Iran, Saudi Arabia and the Gulf: Power Politics in Transition 1968–1971*, New York, I.B. Tauris & Co Ltd. 2003.

⁵ Saeed M. Badeeb, *Saudi-Iranian Relations, 1932–82*, London, Centre for Arab and Iranian Studies, 1993.

⁶ Andrew Scott Cooper, *Oil Kings: How the U.S., Iran, and Saudi Arabia Changed the Balance of Power in the Middle East*, New York, Simon & Schuster Paperbacks, 2011.

⁷ Reza Ekhtiyari Amiri, *Iran and Saudi Arabia: from Economic to Security Cooperation(1991-2001)*, Riga, Scholars' Press, 2014.

⁸ İhsan Muhammed Hadi, *2003 Sonrası İran-Suudi Arabistan İlişkileri* (Arapça) [El-Alakat-i El İraniya- El Suudiya Baad Aam 2003], Beyrut, Dar ve Maktabe Al-Basair, 2013.

⁹ Ahmad Manavi, *İran ve Suudi İlişkilerine Bakarak İran İslam Cumhuriyeti'nin Ulusal Çıkarlar Bağlamında Dış Politikası (1997-2001)* (Farsça), [Siyaset-i Hareji Jumhuri-ye İslam-yi İran Der Bester-i Manafi Milli (Ba Nigah-i bi Revabit-i İran ve Arabistan 1376-1380)], Tahran, Müassese-yi İntişarati-yi Kitab-i Danişcu, 2008.

Diğer çalışmalar iki devletin ilişkilerini uluslararası ilişkiler teorileri ve dış politika bağlamında ele almıştır. Alsultan ve Saeid¹⁰, Antonopoulos ve Cottle¹¹, Chubin ve Tripp¹², Furtig¹³, Hiro¹⁴, Keynoush¹⁵, Mabon¹⁶, Mason,¹⁷ Terrill¹⁸ ve Wehrey v. d.¹⁹ bu kategoride yer almaktadır. Bu çalışmalar iki ülkenin ilişkilerini çoğunlukla bir uluslararası ilişkiler yaklaşımı açısından veya dış politika ve bölgesel politikalar açısından değerlendirmişlerdir.

Bu çalışmalar bazen iki devletin politikalarını ülke düzeyinde de ele almışlardır. Bu bağlamda iki ülkede hükümet değişikliği veya yeni liderlerin iş başına gelmeleri durumunda bu değişikliklerin iki ülke ilişkileri üzerindeki etkisini ele alınmıştır. Ancak bu kategoriler arasında örtüşme olabilmekte ve bu eserlerin hepsini net çizilmiş kategorilere sınıflandırmak mümkün değildir. Dolayısıyla burada hedef literatür tanıtımı ve yayınlanan eserlerin değerlendirmesidir.

Bu bağlamda bu çalışmalar iç politika, dış politika, ikili ilişkiler ve diplomatik ve tarihi gelişimler açısından literatüre önemli katkı sağlamışlardır. Fakat son dönemde Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz bölgesinde yaşanan uyuşmazlıklarda mezhepçiliğin iki ülke arasındaki olası rolü hakkında bağımsız ve kapsamlı bir araştırma yapılmamıştır. Yapılan

¹⁰ Fahad Mohammad Alsultan & Pedram Saeid, *The Development Of Saudi-Iranian Relations since The 1990s: Between Conflict And Accommodation*, New York, Routledge, 2017.

¹¹ Paul Antonopoulos, Drew Cottle, *Syria: The Hegemonic Flashpoint between Iran and Saudi Arabia?* New Delhi, Vij Books, 2017.

¹² Shahram Chubin, Charles Tripp, *Iran-Saudi Arabia Relations and Regional Order*, New York, Routledge, 2014.

¹³ Henner Fürtig, *Iran's Rivalry with Saudi Arabia between the Gulf Wars*, Reading, Ithaca Press, 2002.

¹⁴ Dilip Hiro, *Cold War in the Islamic World: Saudi Arabia, Iran and the Struggle for Supremacy*, New York, Oxford University Press, 2018.

¹⁵ Banafsheh Keynoush, *Saudi Arabia and Iran: Friends or Foes*, New York, Palgrave MacMillan, 2016.

¹⁶ Simon Mabon, *Saudi Arabia and Iran: Power and Rivalry in the Middle East*, New York, I.B. Tauris & Co Ltd. 2013.

¹⁷ Robert Mason, *Foreign Policy in Iran and Saudi Arabia: Economics and Diplomacy in the Middle East*, London, I.B. Tauris & Co Ltd., 2015.

¹⁸ W. Andrew Terrill, *The Saudi-Iranian Rivalry and the Future of Middle East Security*, Carlisle, PA, U.S. Army War College, Strategic Studies Institute, 2011.

¹⁹ Frederic Wehrey et al., *Saudi-Iranian Relations since the Fall of Saddam: Rivalry, Cooperation and Implications for U.S. Policy*, National Security Research Division, Rand Corporation, 2009.

alışmalar ise iki ülkenin arasında var olan ve tırmanan uyuşmazlığın nedenlerini açıklamakta yetersiz kalmışlar.

Amaç ve önem

Bu alışma, İran ve Suudi Arabistan ilişkilerinde uyuşmazlık nedenlerini farklı ve yeni bir boyuttan araştırmaya çalışmaktadır. Dünyanın en büyük üreticisi ve ham petrol ihracatçısı olan Suudi Arabistan Krallığı ile Hazar Denizi ve Pers Körfezi arasındaki stratejik konuma sahip olan İran İslam Cumhuriyeti arasındaki ilişki bölgedeki istikrarın korunması açısından kilit önem taşımaktadır. İki lke de, Petrol İhraç Eden lkeler rgütü’nün (OPEC) petrol üreticiler sıralamasında önemli konuma sahiptir. Bu nedenle Suudi Arabistan ve İran ilişkilerinde herhangi bir kriz yaşandığında hem bölgesel güvenlik sistemini hem de dünya enerji piyasasını etkileyebilmektedir.

İran Devrimi’nin sismik etkisi, ardından Ortadoğı ve Pers Körfezi’ndeki Şii ayaklanmasının oluşturduğu kaygılar ve Şii karşıtı söylemlerin yükseliş i bir İslam devleti simgesi ve örneğı rolü üstlenmek isteyen İran ve Suudi Arabistan arasında şiddetli bir rekabeti ortaya akardı. 1979’da gerçekleş en İran İslam Devrimi, Irak’ta 2003 sonrası yaşanan istikrarsızlık ve 2011’de ortaya çıkan Arap Baharı ayaklanması gibi bölgesel değışimler mezhepilikle bağdaştırılmıştır. Ancak bu dönüm noktalarının Tahran ve Riyad arasında uyuşmazlıklarda ve bölgede yaşanan mezhepsel çatışmalardaki olası etkilerinin irdelenmesi gerekmektedir.

Öte yandan mezhepsel kimlikler sürekli olarak değışime tabidir. Dolayısıyla günümüzde Ortadoğı, Pers Körfezi ve Doğı Akdeniz’de mezhepiliğ in siyasi hedefler doğrultusunda kullanılıp kullanılmadığını araştırmak bir yaklaşım gerektirmektedir. Üstelik bölgede siyasi yaşamın şekillendirilmesinde mezhepsel ve etnik grupların belirgin rolü göz önüne alındığında, mezhepiliğ in bir siyasi olgu olarak ele alınması, farklı koşullar altında somutlaştığı için objektif bir analitik çerçeveyi gerekli kılmaktadır.

Kısacası Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de İran ve Suudi Arabistan arasında uyuşmazlığın nedenleri anlamak için kapsamlı bir araştırmanın yapılması gerekli görünmektedir. Araştırmanın özünde, günümüzde Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de yayılan mezhepçiliğin eski düşmanlık veya çağdaş bir olgu olup olmadığı sorusu yatmaktadır.

Şimdiye kadar yapılmış çalışmalar ve yayınlanmış araştırmalar incelendiğinde ortaya çıkan tablo, İran ve Suudi Arabistan ilişkilerinde uyuşmazlığın nedenleri üzerine yapılan bilimsel çalışmalarda mezhepsel boyutun irdelenmesindeki yetersizliği göstermektedir. Başka bir deyişle, bu konuda Türkçe literatürde kapsamlı ve dikkate değer bir eser bulunmamaktadır. Dolayısıyla Türkçe literatürdeki bu eksiklik göz önünde alındığında, bu çalışma literatürdeki boşluğu doldurarak uluslararası ilişkiler literatürüne katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

Araştırmanın Soruları ve Hipotezleri

Araştırmanın Soruları

1. İran ve Suudi Arabistan ilişkilerinde uyuşmazlık eski Şii-Sünni düşmanlığının canlanması ve yeni tezahürü müdür?
2. İran ve Suudi Arabistan liderleri ve yönetici seçkinleri tarafından politik-mezhepçiliğin inşası ve araçsallaştırılmasının var olan uyuşmazlık üzerindeki etkisi nedir?

Araştırmanın Hipotezleri

1. Ana Hipotez

Politik-mezhepçilik ve Jeomezhepçiliğin İran ve Suudi Arabistan’ın liderleri ve yönetici seçkinleri tarafından inşası ve araçsallaştırılması iki ülke arasındaki uyuşmazlığın temel nedenidir.

2. Karşı Hipotez

İran ve Suudi Arabistan arasında tarihi Şii-Sünni mezhepsel düşmanlığın canlanması ve eski nefretlerin yükselişi uyuşmazlıkların ana nedenidir.

Araştırmanın Kapsamı ve Sınırı

Bu çalışma konu olarak İran İslam Cumhuriyeti ve Suudi Arabistan Krallığı ilişkilerindeki uyuşmazlığın nedenini ele almaktadır. Ayrıca mekân olarak Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz (Levant) coğrafyasını ve zaman olarak 1979 İran İslam devriminden günümüze kadar süregelen döneme odaklanmaktadır.

Metodoloji ve Veri Toplama Yöntemi

Bu çalışma nitel (qualitative) yöntem bağlamında yorumlayıcı (interpretive) bir metot izlemektedir. Çalışma sorusuna cevap verebilmek için analitik yöntem ile veriler analiz edilecektir. Veriler ise birincil (primary) ve ikincil (Secondary) kaynaklardan toplanacaktır. Veri toplama için veri tabanları taranacaktır. Veriler Farsça, Arapça, İngilizce ve Türkçe kaynaklardan toplanacaktır. İki ülkenin devlet adamları ve diplomatlarının konuşmaları ve demeçleri de dikkate alınacaktır.

Araştırmanın Planı

Bu tez giriş, beş ana bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Girişte tezin temeli olan problemin tanımlanması, araştırmanın amacı ve önemi, ana hipotezler, sorular, metodoloji, veri toplama yöntemi vs. ele alınacaktır. Birinci bölümde tezin teorik çerçevesi irdelenecektir. Bu bağlamda ilkselcilik, araçsalcılık ve inşacılık teorileri ele alınacaktır ve tezin kavramsal çerçevesi ortaya konacaktır. İkinci bölümde İran ve Suudi Arabistan ilişkilerinin tarihçesi ve bu iki ülkenin ilişkilerinde önemli bir faktör olan ABD'nin rolü incelenecektir. Üçüncü bölümde İran ve Suudi Arabistan ilişkilerinde kimlik faktörü irdelenecektir. Bu bağlamda Şii-Sünni, Şii-Vehhabi ve Pers-Arap etnik-mezhepsel farklılıklar ve iki devletin ideolojisinden kaynaklanan uyuşmazlıklar ele alınacaktır.

Dördüncü bölümde ilksel mezhepçiliğin İran ve Suudi Arabistan ilişkilerindeki uyuşmazlığın temel nedeni olup olmadığı incelenecektir. Ayrıca bu bölümde mezhepçiliğin evrimi ve politik-mezhepçilik olgusunun inşası ele alınacaktır. Beşinci bölümde siyasi çıkarlar ve jeopolitik hırsların rolü iki devletin ilişkilerindeki uyuşmazlıkta incelenecektir. Bu bağlamda siyasi rekabetin etnik ve/veya mezhepsel çatışmalarla sonuçlanabilmesi, bölgede yaşanan çatışmaların nedeni, bölgesel aktörlerin mezhep amili, patronu ve girişimcisi rolüne soyunmaları, mezhepsel kimliğin siyasileştirilmesi, bölgesel politikaların Tahran ve Riyad tarafından mezhepselleştirilmesi, iki devlet arasında güç mücadelesi, rekabet alanları, hibrid savaş yöntemlerinden faydalanmaları, ABD'nin bölgede dengeleme stratejileri, Suudi Arabistan'ın İran'a karşı uyguladığı dengeleme stratejisi vs. ele alınacaktır. Sonuçta ise çalışmanın bulguları irdelenecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Etnik ve mezhepsel çatışma, oldukça tartışmalı ve karmaşık bir olgu olarak tarih boyunca uluslararası siyasetin önemli bir parçası olmuştur ve halen dünya çapında çağdaş şiddet içeren silahlı çatışmaların yaygın bir şeklidir.¹ Son dönem mezhepsel ve/veya etnik çatışmaların artık yalnızca devletler arasında (intra-state) olmadığı, devlet içinde (inter-state) de yaşandığı görülmektedir.

Etnik ve/veya mezhepsel çatışmaların çok boyutlu niteliği göz önüne alındığında, etnik ve/veya mezhepsel çatışmanın kökenini ve dinamiklerini açıklayabilecek tek bir teori yetersiz kalmaktadır. Bu bağlamda Williams son yıllarda yaşanan farklı etnik ve/veya mezhepsel çatışmaları teorik yaklaşımlar çerçevesinde irdellemek için çeşitli teorik modellerin geliştirilmesine vurgu yapmaktadır.² Etnik ve/veya mezhepsel çatışmayla alakalı literatürde üç teori bulunmaktadır: İlkseclilik Teorisi (Primordialism), Araçsalcılık Teorisi (Instrumentalism) ve İnşacılık Teorisi (Constructivism). Bu üç yaklaşım teorik çerçeve olarak etnik ve/veya mezhepsel kimliğe ilişkin çatışmaların nedenleri ile doğası ve olası çözümleri hakkındaki anlayışımızı şekillendirmektedir.

Dolayısıyla İran ve Suudi Arabistan ilişkilerinde uyuşmazlık nedenleri ve mezhepsel kimlik faktörünün rolünü araştırmak için ilk önce bu olguyu açıklamaya yardımcı olabilecek teorileri detaylı bir şekilde irdellemek gerekli görünmektedir.

A. İlkseclilik Teorisi

İlkseclilik, etnik ve/veya mezhepsel kimliğin doğumda belirlendiğini, bireyin doğal olarak bir etnisiteye ve dini gruba ait olduğunu ve bu nedenle de değişiminin zor olduğunu savunmaktadır. Bu teoriye göre, etnik ve/veya mezhepsel bağlar insana özgüdür, doğuştan

¹ Dodeye Uduak Williams, "How Useful are the Main Existing Theories of Ethnic Conflict?" *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*, C. IV, No: 1, 147-152, 2015, s. 147.

² A. e.

gelmektedir. İnsanları ırk, din, mezhep, dil veya toprağa dayalı bazı kimlik gruplarına bağlayan ve diğerlerinden ayıran derin doğal bağlardır. Bu bağlamda etnik ve/veya mezhepsel gruplara üye olmak doğal olarak gerçekleşmiş ve kuşaklar boyunca aktarılmıştır. Dolayısıyla bireyin kendi isteği ve iradesine tabi değildir ve herhangi bir kimliği seçmek ve benimsemek söz konusu değildir.³

İkkselciler, etnik ve/veya mezhepsel kimliği nesilden nesile aktarılan, zaman içinde sürdürülen, kültür, toplumsal anlatılar, sosyal kurumlar, örf ve teamüllere derinlemesine işlemiş bir olgu olarak tanımlamaktadırlar.⁴ İkkselci teori, etnik ve/veya mezhepsel kimliklerin farklılığını çatışmaların ve gerginliklerin temel nedeni varsaymaktadır. Bu teoriye göre, iki etnik ve/veya mezhepsel grup arasındaki mağduriyetler (grievences) şiddetli çatışmalara yol açarak, iki kimlik grubu birbirinden nefret etmeye, öteki olarak görmeye ve düşmana dönüşmeye itmektedir.⁵

İkkselciler, etnik ve/veya mezhepsel bir kimlik grubunu objektif bir varlık olarak algırlarlar ve onlar için etnik ve/veya mezhepsel kimlik benzersiz olarak zaman faktörüne tabi olmadan farklı toplumsal sınırlarla sabitlenmiştir ve dolayısıyla herhangi bir değişime tabi değildir. Bu bağlamda etnik ve/veya mezhepsel farklılıklar, ataların mirası, derin ve uzlaşmaya kapalı olarak algılanır ve böylece etnik ve/veya mezhepsel çatışma doğal ve kaçınılmaz olarak etnik ve/veya mezhepsel kimlik grupları arasındaki “eski nefretler”den (ancient hatreds) kaynaklanır. Dolayısıyla eski nefret duygusu korku ve kaygı duyguları ile birlikte etnik ve/veya mezhepsel kimliğin önemli bir ögesi haline gelmiştir.⁶

Başka bir deyişle ikkselcilik, etnik ve/veya mezhepsel çatışmanın farklı kimlik grupları arasındaki eski nefret, husumet ve düşmanlıktan kaynaklandığını ve “doğal bağlar” (natural ties) olarak tanımlanan farklılıklardan ileri geldiğini öne sürmektedir. Bu teorik çerçeve etnik

³ Kanchan Chandra, ed. *Constructivist Theories of Ethnic Conflict*, Oxford, Oxford University Press Inc. 2012.

⁴ Milton J. Esman, *An Introduction to Ethnic conflict*, Cambridge, Polity Press, 2004, s. 31.

⁵ Ray Taras and Rajat Ganguly, *Understanding Ethnic Conflict: The International Dimension*, New York, Longman, 2002, s.16.

⁶ Joan Esteban, Laura Mayoral and Debraj Ray, “Ethnicity and Conflict: An Empirical Study,” *American Economic Review*, C. CII, No:4, 2012, s.1310-1342.

* Doğal bağlar dinsel, ırksal vb. bağlantılardan kaynaklanan bağlara işaret etmektedir.

ve/veya mezhepsel bağların bir grup insanı “biz” duygusu bağlamında birbirine bağlayan ve “onlar” diye tanımlanan başkalarından ayırt eden doğal kimlik kategorilerine sınıflandıran derin ve doğal bağlar olduğuna inanmaktadır. Bu doğal bağlar sonucu ortaya çıkan bölünme, ötekileştirme ve uyuşmazlık eskiden süregeldiği için eski nefret olarak tanımlanmaktadır.⁷

Nitekim etnik ve/veya mezhepsel şiddet ve çatışma aslında etnik ve/veya mezhepsel kimlik farklılıklarından kaynaklanmaktadır.⁸ Etnik ve/veya mezhepsel kimlik, doğuştan ve yaradılıştan gelen ve bireye özgü olduğundan kolaylıkla etkilenmez ve kuşaktan kuşağa geçtiği için çabuk değişmez. Dolayısıyla, ilkselci yaklaşım, etnik ve/veya mezhepsel kimliğin zamanla sağlamlaşarak sabitleştiğini varsaymaktadır. Böylelikle ilkselci yaklaşıma göre, her etnik ve/veya mezhepsel kimlik grup içinde paylaşılan “biz” duygusu, grup içi üyeler arasında dostluk ve dayanışma duygusunu ve grup dışındakileri “onlar” diye ötekileştirerek düşmanlık ve nefret duygusunu pekiştirmektedir.⁹

Ayrıca ilkselcilikteki etnik ve/veya mezhepsel farklılıklar, atalardan kalan miras olduğu için müzakere ve uzlaşmaya kapalı olmakta ve dolayısıyla yaşanan etnik ve/veya mezhepsel çatışmalar kaçınılmaz olarak gruplar arasında nefret, tahakküm ve etki altına alınma, dışlanma veya yok edilme kaygılarını beraberinde getirmektedir.¹⁰ John Burton derin duygular, değerler, normlar ve ihtiyaçlardan kaynaklanan çatışmaların kolay kolay çözülmeyeceğini belirterek zaman zaman şiddete yol açan ve sonsuz ve ebedi görünen çatışmaları kökleşmiş çatışmalar (deep-seated conflicts) olarak tanımlamaktadır.¹¹ Bu tür çatışmalar yüzyıllarca kuşaklar arası devam edebilmekte ve devletin çıkarlarından değil, etnik, mezhepsel ve kültürel büyük grubun kimliği veya güvenliğine yönelik tehdit algısından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda, siyasi katılım veya ekonomik erişimden dışlanma, büyük

⁷ Monica Duffy Toft, *The Geography of Ethnic Violence: Identities, Interests, and the Invisibility of Territory*, Princeton, Princeton University Press, 2003, s.7-8.

⁸ Esteban, a. g. e.

⁹ Anthony Smith, “Culture, Community and Territory: The Politics of Ethnicity and Nationalism,” *International Affairs*, Cilt LXXII, No:3, 445–458, 1996, s. 445.

¹⁰ Afa'anwi Ma'abo Che, “Linking Instrumentalist and Primordialist Theories of Ethnic Conflict,” *E-International Relations*, 2016, (çevrimiçi) <http://www.e-ir.info/2016/06/01/linking-instrumentalist-and-primordialist-theories-of-ethnic-conflict/>, Erişim 5 Eylül 2017.

¹¹ John W. Burton, *Resolving Deep-Rooted Conflict: A Handbook*, Lanham, University Press of America, 1987.

grubu dışarıdan hedef alan tehdit veya büyük grup tarafından hissedilen mağduriyet duygusu büyük grubun kimliğini ve güvenliğini etkilemektedir. Başka bir deyişle müzakere edilebilir çıkarlar, ontolojik olan temel ihtiyaçlar ve uzlaşmaz olan derin değerlerden kaynaklanan anlaşmazlıkların arasında ayırt etmek gerekmektedir. Temel ihtiyaçlar ve değerler kategorisi kimlik, grup güvenliği, kimliğin tanınması, siyasi katılım ve adalet talebi gibi hususları içermektedir. Bu tür anlaşmazlıklar her türlü insani ve maddi maliyetler ve olası sonuçları dikkate almaksızın ortaya çıkabilmekte ve kendi kendine devam edebilmektedir.

Kısacası ilkselciliğe göre etnik ve/veya mezhepsel kimlikler arasındaki farklılıklar çatışmanın en önemli nedenlerinden biridir. Bu görüşe göre dinler ve mezhepler arasında doğal veya ilksel bir anlaşmazlık ve düşmanlık vardır ve bu konu çatışmayı neredeyse kaçınılmaz hale getirmektedir. İlkselciliğe göre mezhepsel farklılıklar, hem bireyin hem de grubun kimliğinin oluşumunda merkezi bir rol oynadığı için çatışmalara yol açmaktadır. Dinler ve mezhepler, bireyin psikolojik ihtiyaçlarını öngörülebilirliği ve sürekliliğini sağlamaya yardımcı olmaktadır. İlkselciler devletlerin de bir ana kimliğe sahip oldukları ve mezheplerin zaman içerisinde bu kimliği sabitleştirdiği şeklindeki varsayımlarıyla ayırt edilmektedirler. İlkselcilere göre, çatışma bir mezhepsel topluluğun yalnızca başka bir mezhepsel topluluğun varlığı yüzünden ve duyduğu tehdit algısı sonucu ortaya çıkmaktadır. Mezhepsel büyük gruplar ise genellikle “Özlerini” önemli bir “Öteki”ye karşıt olarak tanımladıkları için, bir grup dışı (out-group) başka grubun farklı kimlik benimsemesi, grup içi (in-group) kimlik için doğrudan bir tehdit oluşumu anlamına gelmektedir.¹²

İlkselci yaklaşım farklı etnik ve/veya mezhepsel kimlikleri büyük gruplar arasında yaşanan çatışmaların temel nedeni olarak tanımlamaktadır. Bu bağlamda farklı etnik ve/veya mezhepsel gruplar kendi kimlik grupları tarafından yönetildiklerine eğilimliler ve yönetici seçkinlerinin ve liderlerinin rakip veya farklı bir kimliksel gruba ait olduğunu kabul edilmez olarak nitelendirirler. Görüldüğü gibi ilkselcilik Huntington’un Medeniyetler Çatışması teorisine benzer bir şekilde kültürel ve mezhepsel farklılıkları iki kutuplu dünya sisteminin

¹² Sabina A. Stein, “Competing Political Science Perspectives on the Role of Religion in Conflict,” *Politorbis*, Center for Security Studies, C. LII, No: 2, 2011, s.22.

çöküşü sonrası yaşanan çatışmalarda temel etkenler olarak sunmaktadır. İlkselci yaklaşıma göre Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de Şii-Sünni mezhepsel farklılık ve eskiden süregelen düşmanlıklar nefret duygularını canlandırarak çatışmalara neden olabilmektedir.

İlkselci teori, karmaşık olguları ve çatışma nedenlerini açıklayabilmedeki kolaylığı nedeniyle popüler olmuştur. Ancak potansiyel çatışmalarla nasıl başa çıkılacağına dair önerilere geldiğinde, ilkselci perspektif yalnızca farklı etnik, dini ve mezhepsel grupların ayrımını sağlamağı çözüm olarak önermektedir.¹³

Değerlendirme ve Eleştiriler

Bu teorinin avantajı, dezavantajı da sayılmaktadır. İlkselci teori etnik ve/veya mezhepsel şiddetin rasyonel olmadığını vurgulamakta ve genetik olarak vahşice ve barbarca bir davranış olduğu fikrini ortaya koymakta ve dolayısıyla etnik ve/veya mezhepsel çatışmayı kalıcı, daimi, ezeli ve ortadan kalkamaz olarak algılayan umutsuz bir tablo çizmektedir.¹⁴ Ayrıca ilkselcilik, bu çatışmalara yol açan faktörler ve neden olan yapısal, ekonomik ve siyasi süreçleri de dikkate almamaktadır.¹⁵

Öte yandan bu teori “sağduyu” kanıları öğelerine sahip olduğu için popüler olsa bile bazı bilginler tarafından göz ardı edilmiştir. İlkselciliğin zaafı ve göz ardı edilmesinin nedeni, karmaşık durumları basitleştirmesi ve etnik ve/veya mezhepsel çatışmanın doğal ve beklenebilir bir olgu olarak tanımlamasıdır. Fenton’a göre bireyler etnik ve/veya mezhepsel farklılıkları ve bölünmeleri doğal olarak algılayabilmektedirler. Ancak siyasi, kültürel ve sosyal olarak inşa edilebildiği ve mekân, dil ve tarihi sürece bağlı olduğu gerçeği ortadadır.¹⁶

Ayrıca ilkselcilik teorisi ciddi ampirik ve teorik eksiklikler ile karşı karşıya kaldığı için eleştirilere maruz kalmıştır. Kuramsal bir perspektiften bakıldığında, Amartya Sen¹⁷ ve

¹³ A.e.

¹⁴ David Campbell, “Geopolitics and Visuality: Sighting the Darfur Conflict,” *Political Geography*, C. XXVI, No: 4, 357-382, 2007, s. 363.

¹⁵ Alasdair McKay, “The Study of Modern Intra-State War,” *E-International Relations*, 2011 (çevrimiçi) <http://www.e-ir.info/2011.02.03/the-study-of-modern-intrastate-war/>, Erişim 2 Eylül 2017.

¹⁶ Steve Fenton, *Ethnicity: Racism, class and Culture*, Cambridge: Polity Press, 2003, s. 81.

¹⁷ Amartya Sen, *Identity and Violence: The Illusion of Destiny*, New York, W. W. Norton and Company, 2006.

Edward Said¹⁸ gibi bilginler ilkselciliği özcülükçü (essentialist) olduğu için eleştirmişler. Bu yazarlara göre dinler ve mezhepler monolitik, değişmez veya tecrit edilmiş varlıklar değildir. Üstelik ampirik perspektiften ilkselcilerin tahminleri ve öngörülleri gerçekleşmemiştir. Günümüzde dünyanın dört bir yanında özellikle Ortadoğu’da çoğu çatışmalar ve savaşlar etnik ve/veya dini olarak homojen bölgelerde yaşandığı görülmektedir.¹⁹ Üstelik farklı etnik ve dini kimlik taşıyan çoğulcu ve barışta yaşayan toplumların örnekleri ilkselciliğin geçerliliğini gölgelemektedir. Bu bağlamda Belçika, İsviçre ve ABD örnek verilebilmektedir. Başka bir deyişle ilkselciler, etnik ve/veya mezhepsel kimlikler bakımından farklılıkların etnik ve/veya mezhepsel gruplar arasındaki nefret, korku ve çatışmaların temel nedeni olduğunu vurgulayarak etnik ve/veya mezhepsel açıdan mozaik ve heterojen olan devletlerin kaçınılmaz olarak etnik ve/veya mezhepsel çatışmaları yaşayacaklarını öngörmektedir. Fakat etnik ve/veya mezhepsel olarak mozaik ve heterojen devletlerde, farklı etnik ve/veya mezhepsel gruplar arasındaki birlik, bütünlük, dayanışma ve barışçıl bir şekilde bir arada yaşama hali bu varsayımı çürütmektedir.²⁰ Bununla birlikte ilkselcilik teorisi etnik ve/veya mezhepsel çatışmalarda değişen siyasi ve sosyol-ekonomik yapısal koşulların rolünü ve etkisini ihmal etmektedir.²¹ İlkselciliğin deterministik doğası da eleştirilere konu olmuştur. Eleştiricilere göre bu yaklaşım insan davranışının karmaşıklığını ve çok boyutlu olduğunu kavramada yetersiz kaldığı için kendini tatmin edici tahminlere yönelme eğilimindedir.²²

Sonuç olarak, ilkselci yaklaşım etnik ve/veya mezhepsel şiddetin ne zaman patlak verebileceğini açıklayamaz. Örneğin, çatışmalar niçin belli bir dönem meydana gelmekte ve neden öncesinde ve sonrasında vuku bulmamaktadır? Ancak tüm eksikliklere rağmen, ilkselci teori, etnik ve/veya mezhepsel çatışmaların ve gerginliklerin psikolojik ve duygusal

¹⁸ Edward W. Said, *Covering Islam: How the media and the experts determine how we see the rest of the world*, New York, Pantheon Books, 1981.

¹⁹ Andreas Hansenclever and Volker Rittberger, “Does Religion Make a Difference? Theoretical Approaches to the Impact of Faith on Political Conflict,” *Millennium: Journal of International Studies*, C. XXIX, No: 3, 641-674, 2000, s.646.

²⁰ Ma'abo Che, *a. g. e.*

²¹ Munyae Mulinge, “Botswana, Africa’s Haven of Ethnic Peace and Harmony: Status and Future Prospects,” *African Journal of Sociology*, C. IV, No: 1, 2008, s. 61–85.

²² Sen, *a. g. e.*

boyutunu açıklamakta yararlıdır ve farklı etnik ve/veya mezhepsel grupların öfke, hırs ve tutkudan yola çıkan davranışları hakkında fikir vermektedir. Başka bir deyişle din, mezhep ve etnisitenin gücü ve avantajı, sadakat ve bağlılık duygularını uyandırma kapasitesine sahip olmasıdır ve dolayısıyla yanlış bir şekilde değerlendirildiğinde şiddet içeren çatışmalar ile sonuçlanabilmektedir.²³

İlkselcilik'teki yukarıda belirtilen açık zaaflardan ve eksikliklerden dolayı etnik ve/veya mezhepsel çatışmaları iyice açıklamadığı için başka yaklaşımların ortaya çıkmasına yol açmıştır. İlkselciliğin yetersizlikleri etnik ve/veya mezhepsel çatışmanın siyasi seçkinler ve liderler tarafından yönlendirildiği fikrine ve araçsalcılık teorisinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

B. Araçsalcılık Teorisi

Bu yaklaşıma göre etnik ve/veya mezhepsel gerginlik ve çatışma devletlerin siyasi liderleri ve yönetici seçkinleri tarafından yönlendirilebilmektedir. Kimliksel çatışmaların siyasi seçkinler ve liderlerin amaçlarının hizmetinde olduğuna dair argüman araçsalcılık teorisinin (instrumentalism) temelini oluşturmaktadır. Araçsalcılığa göre etnik ve/veya mezhepsel çatışmanın ya ekonomik isteklerden kaynaklanan hırs ve mağduriyetten (greed and grievance) ya da etnik ve/veya mezhepsel kimliklerin yönetici seçkinler ve liderler tarafından siyasi kazanımlar için aktif şekilde manipüle edilmesinden kaynaklanmaktadır.

Araçsalcı teori, etnisitenin insan doğasında var olan bir olgu olduğunu veya başka bir deyişle içsel olduğunu kabul etmemektedir.²⁴ Araçsalcılara göre etnik ve/veya mezhepsel kimlik, ekonomik ya da siyasi güç arayışında olan tarafların daha büyük bir pay elde etmeleri için stratejik bir araçtır ve böylece siyasi gücün veya ekonomik kaynakların birkaç birey veya grubun ayrıcalıklı yararlanmasının etkili aracıdır.

²³ Williams, a. g. e.

²⁴ Ashutosh Varshney, *Ethnicity and Ethnic Conflict, The Oxford Handbook of Comparative Politics*, 2009, s. 282 (çevrimiçi)
<http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199566020.001.0001/oxfordhb-9780199566020-e-12>, Erişim 3 Eylül 2017.

Dolayısıyla araçsalcılığa göre etnik ve/veya mezhepsel çatışma, doğrudan etnik ve/veya mezhepsel kimlik farklılıklarından dolayı ortaya çıkmaz. Bu bağlamda kimliksel çatışma, etnik ve/veya mezhepsel bir grubun siyasi, ekonomik ve sosyal avantajlar kazanmak için başka farklı kimliği benimseyen grubun yoksun bırakılması sonucu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla araçsalcılık etnik ve/veya mezhepsel çatışmaları açıklamak için etnik ve/veya mezhepsel kimlikten ziyade güvenlik kaygıları, rekabet, eşitsizlik, mağduriyet ve hırs gibi faktörlere odaklanmaktadır. Bu faktörlerin altında yatan hoşnutsuzluk, yakınma ve şikâyet duyguları ve yaşanan mağduriyetler sonucu kışkırtılan duygular etnik ve/veya mezhepsel çatışmaların ortaya çıkışına neden olmaktadır.²⁵

Başka bir deyişle araçsalcılık teorisi iki ana unsurdan oluşmaktadır: Birincisi, etnik ve/veya mezhepsel çatışmanın çoğu zaman ekonomik kazanç arzusundan kaynaklandığı görüşüdür. Literatürde bu görüşü benimseyenlerin biri Paul Collier'dır ve "hırs ve mağduriyet" olarak da nitelendirilmiştir. İkincisi, etnik ve/veya mezhepsel çatışma yönetici seçkinlerin ve siyasi liderlerin rasyonel kararları bağlamında kimliklerin manipülasyonu sonucu kimliksel şiddetin kışkırtılması ve körüklenmesi ile ortaya çıkmaktadır. Fenton'a göre herhangi bir etnik ve/veya mezhepsel kimlikle bağlantılı çatışmanın müdahil olan tarafların siyasi ya da ekonomik amaçlarına hizmet ettiği ortaya çıkıldığında o çatışma araçsal olarak tanımlanabilmektedir.²⁶

Dolayısıyla araçsalcılar etnik ve/veya mezhepsel kimliği, büyük gruplar, sınıflar, yerli aktörler, sömürgeci güçler, siyasi liderler, bölgesel güçler, devlet dışı aktörler ve küresel güçler tarafından kitleleri güç mücadelesi sürecinde harekete geçirmek ve seferber etmek amaçlı manipüle edilebilen yapay bir araçsal yaratım olarak tanımlamaktadırlar.²⁷ Başka bir deyişle çatışmalar, birbiriyle çelişen etnik ve/veya mezhepsel kimlikler değil, yarışan çıkarlar ile ilgilidir. Bu bağlamda kimliksel şiddet bireyler veya grupların kimliğinin, güç ve etki

²⁵ Ma'abo Che, *a. g. e.*

²⁶ Fenton, *a. g. e.*, s. 76.

²⁷ Milton, *a. g. e.*, s. 33.

yarışmasında zafer kazanmak isteyen veya siyasi amaçlar arayışında olan seçkinler tarafından harekete geçirilmesi sonucu meydana gelmektedir.

Siyasi ve/veya ekonomik çıkarlar ve harekete geçirme arasındaki bağlantı başka önemli bir konudur. Bu bağlamda değişen çıkarlar değişik koalisyonları ve ittifakları beraberinde getirmektedir. Araçsalcılar siyasi ve/veya ekonomik çıkarların etnik ve/veya mezhepsel kimliği etkilediğini ve yönlendirdiğini vurgulamaktadırlar. Onlara göre ortak çıkarlar farklı kimlik kategorilerini oluşturmakta, ancak liderlerin harekete geçirme çabaları ya da değişen koşullar sonucunda değişebilmektedir.²⁸ Dolayısıyla bu tür durumlarda etnik ve/veya mezhepsel kimlikler, siyasi hedeflere ulaşmak veya ekonomik kazanç elde etmek için düşük maliyetli araçlar olarak kullanılmaktadırlar.

Dolayısıyla araçsalcılık, kimliksel farklılıkların siyasi çatışmaların asıl nedenleri olduğu görüşünü reddetmektedir. Bu yaklaşıma göre çatışmalar, daima kimin ve hangi tarafın kazandığı ve nasıl kazandığı hakkında olmuştur. Bu realist perspektifte, çatışmaların nedenleri önemlidir. Bu yaklaşıma göre günümüzde şiddet içeren etnik ve/veya mezhepsel gerginliklerin artışının nedeni herhangi bir dogmatik anlaşmazlık değil, belki ekonomik, sosyal ve siyasi açıdan ulusların içinde ve arasında var olan eşitsizliktir.²⁹

Üstelik araçsalcılar mezhepsel kimliğin harekete geçirme sürecinde yönetici seçkinler ve kitle arasındaki bağlantının önemli olduğuna vurgu yapmaktadırlar. Bu amil (agent) temelli yaklaşımda, güç arayışında olan seçkinler ekonomik ve/veya siyasi çıkarlar elde etmek için mezhepsel kimliği kitleleri manipüle etmek için etkili bir araç olarak kullanılmaktadırlar. Dolayısıyla mezhepsel amil, patron veya girişimci rolünü üstlenmektedirler.

Araçsalcı teori, tarafların kendilerine kazandıracağı fayda ve çıkar uğruna etnik ve/veya mezhepsel hatlar üzerine kimliksel seferberliğin gerçekleştirildiğinin rasyonel olduğunu savunmaktadır. Çoğu etnik ve/veya mezhepsel çatışma temel hammadde, kıt kaynaklar ve

²⁸ Arthur A. Stein & Ayelet Harel-Shalev, "Ancestral and instrumental in the politics of ethnic and religious conflict," *Ethnic and Racial Studies*, C. XL, No: 12, 1981-2000, 2017, s.7

²⁹ Hansenclever and Rittberger, *a. g. e.*, s. 645.

günümüzde enerji kaynakları elde etmek için gerçekleşmektedir. Dolayısıyla “hırs”ın kimliksel çatışmada “mağduriyet”ten daha güçlü bir faktör olduğu görünmektedir. Başka bir deyişle etnik ve/veya mezhepsel çatışma, rasyonel aktörler, liderler veya yönetici seçkinler tarafından siyasi ve/veya ekonomik kazanç amaçlı yürüttükleri politikalardan kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda etnik ve/veya mezhepsel şiddeti kışkırtmak amaçlı alınan rasyonel kararlar pragmatik bir manipölasyondur.³⁰

Dolayısıyla etnik ve/veya mezhepsel çatışma, aktörlerin ekonomik kazanç, siyasi güç ve güvenlik gibi ihtiyaçlar ve çıkarlar uğruna yapılan rasyonel girişimler ve kalkışmaların sonucu ortaya çıkmaktadır. Araçsal teori bir yandan etnik ve/veya mezhepsel gerginliklerde seçkinlerin tarafından yapılan manipölasyonun rolünü detaylı ve net bir şekilde açıklamaktadır. Öte yandan bu teori, etnik ve/veya mezhepsel hatlar üzerine bölünen ve parçalanan toplumların şiddete başvurmanın nedeni de açıklamaktadır. Bu tür durumlarda kimlik grupları fayda ve maliyet hesaplaması yaparlar ve fayda maliyetten fazla olduğu zaman, etnik ve/veya mezhepsel çatışma kaçınılmaz hale gelmektedir.³¹ Böylelikle çatışmaya taraf olmayan bireyler veya grupların çatışmaya katılmalarının nedeni de açıklanabilmektedir. Bu bağlamda çatışma seçkinler tarafından etnik ve/veya mezhepsel kılıkta halka sunulduğunda seferberlik süreci kolaylıkla gerçekleşir, öyle ki bireyler ve gruplar çatışmaya ilgisiz olsalar bile etnik ve/veya mezhepsel kimliklerini korumak için harekete geçmektedirler.³²

Araçsalcılar, seçkinler ve liderlerin çatışma zamanlarında mezhep faktörünü neden bir araç olarak kullandıklarını açıklamak için birçok ilksel argümana başvurumaktadırlar. İlk olarak, toplu bir örgütlenme ve seferberlik genellikle bir takım birleştirici unsurlar veya ortak kimlik gibi güçlü bir gerekçe gerektirmektedir. Bu bağlamda mezhep güçlü bir birleştirici faktördür ve kitleleri maddi gerekçelere ihtiyaç duyulmaksızın kutsal bir gaye ve inanç uğruna ölmeye ve öldürmeye motive etmekte ve bir araya getirmektedir. Ayrıca çatışmalar

³⁰ Paul Collier and Anke Hoefler, “Greed and Grievance in Civil War,” 2002 (çevrimiçi) <https://www.csae.ox.ac.uk/workingpapers/pdfs/2002-01text.pdf>, Erişim 3 Eylül 2017.

³¹ Williams, a. g. e.

³² Russell Hardin, *One for All: The Logic of Group Conflict*, Princeton, Princeton University Press, 1995.

maddi çıkarlar için değil dini ve mezhepsel değerler ve ilkeler üzerine tasarlandığında, çatışmaya katılanlar şiddet kullanımını dine ve mezhebe uygun, meşru ve ahlaken haklı olarak görmektedirler. Bu bağlamda din ve mezhep söz konusu olduğunda, düşman insanlıktan çıkar ve şeytanlaşır ve dolayısıyla düşmanı öldürmek meşru ve haklı olarak algılanır. Ayrıca çatışma sırasında ölüm, şehadet ve fedakârlık olarak algılanır ve kabul görmekte ve çatışma tarafları kutsal ve yüce bir gaye uğruna savaştıklarına inanarak seçkinlerin istediği şekilde harekete geçirilmektedirler.³³ Son olarak, olası bir çatışmaya katılmak ve şiddete başvurmak toplumun geniş kesimlerinin desteği ile gerçekleşebilmektedir. Dolayısıyla seçkinler ve liderler bu desteği kazanmak ve toplumu ve kamuoyunu ikna sürecinde mezhepsel kimliği ideal ve güçlü bir araç olarak gündeme gelmektedir.³⁴

Jonathan Fox'a göre, din ve mezhebin toplumsal işlevlerinden biri devletin girişimleri, kalkışmaları ve kurumlarını meşrulaştırma kabiliyetidir. Dolayısıyla din ve mezhep çağrısı yapan liderler ve yönetici seçkinlerin amaçları din ve mezheple alakalı olmasa da din ve mezhebin toplumda inanılan değerler ve ahlaki erdemler ile uyum sağladığı için meşrulaştırıcı bir araç olarak kullanılmaktadır.³⁵

Bu bağlamda Robert Pape'nin kullandığı “Şehitlik Sanatı” ibaresi din ve mezhebin bu meşrulaştırıcı ve haklı kılıcı işlevine ve önemli rolüne işaret etmektedir. Dolayısıyla liderler ve seçkinler hem ülke düzeyinde hem de bölgesel düzeyde müttefikler bulmak ve ittifaklar oluşturmak için din ve mezhepsel kimlikten araçsal olarak faydalanmaktadırlar.³⁶

Dolayısıyla araçsalcı yaklaşım etnik ve/veya mezhepsel savaşların dış etkenler tarafından alevlendiğini savunmaktadır. Ülke düzeyinde kimliksel gruplar arasında eşitsizlik ve adaletsizlik sonucu yaşanan mağduriyet duygusu, ya da yönetici seçkinlerin iktidarda

³³ Stein, *a. g. e.*, s. 23.

³⁴ Hansenclever and Rittberger, *a. g. e.*, s. 651.

³⁵ Stein, *a. g. e.*, s. 25.

³⁶ Robert A. Pape, “The Strategic Logic of Suicide Terrorism,” *The American Political Science Review*, C. XCVII, No: 3, 2003, s. 1-19.

kalmak için ihtirasleri veya dış aktörlerin hırsları çatışmalarda etnik ve/veya mezhepsel kimliğin istismarına, siyasileştirilmesine ve silahlaştırılmasına yol açabilmektedir.

Araçsal yaklaşım etnik ve/veya mezhepsel çatışmayı önlemek veya sona erdirmek için, çatışmada müdahil olan tarafların sosyo-ekonomik veya siyasi ihtiyaçlarının giderilmesine odaklanmaktadır. Bu bağlamda çatışma çözümü sürecinde din ve mezhepsel kimlik değil, maddi kaynaklar ve siyasi güç çatışmanın özü ve gerçek nedenleri olarak uzlaşmaya varmak için gerekli görünmektedir.

Değerlendirme ve Eleştiriler

İlkselciler de araçsalcıları eleştirmektedirler. Onlara göre araçsalcılık ilkselcilikten daha basit ve deterministik olmakla birlikte teorik zaafılarla karşı karşıya kalmaktadır. İlkselcilere göre araçsalcılığın maddi faktörler ile dini söylemleri bağdaştırmaya çalışması zor ve karmaşık bir süreçtir. Ayrıca araçsalcılık teorisi kutsallığın neden güçlü bir silah olduğunu ve büyük ölçüde dini ve mezhepsel kimliklerin çok etkili olduğunu açıklamak için ilksel varsayımlara başvurmaktadır. Bu nedenle araçsal yaklaşımda doğal bir tutarlılık eksikliği vardır. Üstelik bu rasyonalist yaklaşımda seçkinler ve liderlerin kitleleri manipüle etme süreci sınırlı kavramsallaştırılmıştır.³⁷

Araçsalcılık, etnik ve/veya mezhepsel çatışmalara yol açan mağduriyetlerin temel kaynağını etnik ve/veya mezhepsel kimliğin seçkinler tarafından manipüle edildiğini olarak varsayar. Ancak bireylerin neden etnik ve/veya mezhepsel hatlar üzerine kolayca, etkili bir şekilde seferber olduklarını açıklayamaz. İlkselcilere göre, araçsalcılık etnik ve/veya mezhepsel çatışmaların oluşumundaki coğrafi farklılıklar ile siyasi ve sosyo-ekonomik yapısal dinamiklerin arasında bir bağlantı kurduğu için daha nüanslı bir teori gibi görünmektedir.³⁸

Siyasi liderler ve seçkinler siyasi ve ekonomik kazançları için nasıl kitlelerin katılımını sağlayabilmekte ve neden bu kitleleri etnik ve/veya mezhepsel hatlar üzerine etkili bir şekilde

³⁷ Stein, *a. g. e.*, s. 24.

³⁸ Ma'abo Che, *a. g. e.*

harekete geçirmek kolaylıkla gerçekleştirilmektedir? Etnisite, din ve mezhep güçlü etkenler olarak nasıl araçsal hale getirilmektedir? Araçsalcılar bu soruları cevapladıklarında etnik ve/veya mezhepsel kimliğe ilişkin kitle duyguları seçkinler tarafından kasıtlı olarak kullanıldığını söylemektedirler. Burada temel husus, seçkinlerin manipülasyonu veya siyasi veya ekonomik kazançların etnik ve/veya mezhepsel çatışmaların önemli bir nedeni olup olmadığını sorgulamak değil, eleştiriciler rasyonel güç arayışında olan liderlerin ve seçkinlerin manipülasyonunu bu olgunun karmaşıklığını açıklamak için yeterli olmadığını savunmalarıdır.³⁹

Son olarak siyasi liderler ve yönetici seçkinler tarafından siyasi ve ekonomik sorunların mezhepselleştirilmesi ve etnik ve/veya mezhepsel kimliğin inşası, siyasileştirilmesi ve silahlaştırılması araçsalcı yaklaşımda açıklanamadığı için inşacı yaklaşımdan faydalanmayı gerekli kılmaktadır.

C. İnşacılık Teorisi

Grup kimliğini ele alan inşacı teori, sosyal kimlik yaklaşımı ile pekiştirilmektedir. Sosyal kimlik yaklaşımı bireylerin kendilerini sınıflandırmada sosyal kimliğe dayalı “biz” ve “onlar” ayrımı yaptığını varsaymaktadır. Kısacası, bu yaklaşıma göre etnisite, din, mezhep ve milliyet sosyal olarak inşa edilmiş yapılar olarak toplulukların tarihsel olarak benimsediği olgularından biridir.⁴⁰

İnşacılar kimliği, katılım kuralları, tipik özellikler veya belirli koşullarda beklenen davranışlarla ayırt edilen bir sosyal kategori olarak tanımlamaktadırlar. İnşacılar ilkselcilerin tam tersine bu sosyal kategorilerin doğal, kaçınılmaz ya da değişmez olmadığını iddia etmektedirler. İnşacılara göre kimlik gen gibi nesilden nesile aktarılan bir olgu değil, belki kimlik inşası sürecinde bireylerin kimliklerini belirli gruplarla ilişkilendiren sosyal anlatılardır.⁴¹

³⁹ James D. Fearon, “Rationalist Explanations for War,” *International Organization*, C. 49, No: 3, 1995, s. 379-414

⁴⁰ Matthew J. Hornsey, “Social Identity Theory and Self-Categorization Theory: A Historical Review,” *Social and Personality Psychology Compass*, C. II, No: 1, 204–222, 2008, s. 207.

⁴¹ Willias, a. g. e.

İnşacılık yaklaşımı etnik ve/veya mezhepsel gerilimlerin ve çatışmaların, tarihsel süreçlerin bir ürünü olduğunu ve farklı etnik ve/veya mezhepsel kimliklerin aralarındaki düşmanlığa yol açtığını savunmaktadır. İnşacılar, sürekli olarak duygulara veya stratejik hesaplamalara değinen ilkselcilerin ve araçsalcıların aksine, etnik ve/veya mezhepsel kimliklerin siyasileştirilmesini ve siyasi olguların mezhepselleştirilmesini açıklarken dış süreçlere odaklanmaktadırlar.⁴²

İnşacılar etnik ve mezhepsel kimliği bir gerçeklik olarak değil, insanın hayal gücünün yarattığı bir algı olarak varsaymaktadırlar.⁴³ Onlara göre kimlik, bireyler ve gruplar tarafından tasarlanmış ve sosyalleştirilmiştir. Dolayısıyla bireyler ve gruplar, planlarına, hedeflerine ve çıkarlarına göre birden fazla sosyal gruba bağlı olabilmektedir. Dolayısıyla inşacılar etnik/mezhepsel kimliği bir algı olarak görmekte ve böylece etnik ve/veya mezhepsel gerilimlerin ve çatışmaların köklerinin tarihsel travmalara ve yaşanan acılara dayandığını ve eski nefret ve düşmanlıklardan kaynaklandığını reddetmektedirler.⁴⁴

İnşacılık hem ilkselcilikten hem de araçsalcılıktan biraz fikir almış, ancak bunu çok farklı bir şekilde gerçekleştirmiştir. Bu bağlamda inşacılık, geniş bir teori ve yaklaşım yelpazesini kapsamaktadır. Dolayısıyla, mezhebin bir etken olarak çatışmalarda rolünü açıklayan tek bir inşacı anlayışından söz etmek yanlış olmaktadır. Burada, inşacılık gerçeğin sosyal inşasını anlamada kullanılmıştır. Böylelikle inşacılar ideolojik ya da bilişsel yapıların sosyal aktörlerin kimliklerini ve sonuç olarak gerçekleri şekillendirmesinde oynadığı önemli rol üzerine odaklanırlar. Burada Bilişsel yapılar (cognitive structures) paylaşılan algılar, beklentiler ve sosyal bilgi olarak açıklanabilmektedir. Bu yapılar sosyal dünyayı oluşturmak için maddi yapılarla etkileşime girmektedir.

İnşacılara göre, bilişsel yapılar sosyal aktörlerin kimliklerinin tanımlanmasında inşacı bir rol oynamaktadır.⁴⁵ Bu bağlamda düşünsel (ideational) yapılar, aktörlerin kimliklerine

⁴² Donald P. Green v. d., "What role Does Prejudice Play in Ethnic Conflict?" *Annual Review of Political Science*, 2003, C. VI, 509-531, s. 521

⁴³ Milton, a. g. e., s. 34

⁴⁴ Milton, a. g. e., s. 37

⁴⁵ Alexander Wendt, "Constructing International Politics," *International Security*, C. XX, No: 1, 71-81, 1995.

anlam vermekte, kimlikleri hakkında bilgi vermekte, hangi sosyal rolleri üstlendiklerini ve çevrelerindeki diğer aktörlerle nasıl ilişkiye girdiklerini açıklamaktadır. Düşünsel yapılar arasında ideoloji, milliyetçilik, etnisite, din ve mezhep yer almaktadır.⁴⁶

Kimliğin bu tür kavramsallaştırılması gündeme geldiğinde, bir yandan din ve mezhep gibi bilişsel yapılar ve öte yandan şiddetli çatışma gibi siyasi olgu arasındaki bağlantı netlik kazanmaktadır. Böylece aktörlerin kimlikleri, gömülü düşünsel yapıların ürünü olarak maddi dünyayı algılamalarını şekillendirmekte, çıkarlarını ve diğer aktörlere karşı davranışlarını belirlemektedir. İnşacılık kendi çıkarlarını korumaya çalışan seçkinlerin şiddet içeren girişimlerini meşrulaştırmak için bazen dini bilişsel yapıları kullanabileceklerini de varsaymaktadırlar. Ayrıca araçsalcılığın aksine, inşacılık mezhepsel kimliklerin manipüle edilebileceği derecesi konusunda sınırlıdır.⁴⁷

İnşacılar sömürgecilik dönemi ve sonrası dönemde iktidar olan liderler ve yönetici seçkinler tarafından bazı kimliklerin sosyal olarak inşa edilmesine ve korunmasına dikkat çekmektedirler.⁴⁸ İnşacılara göre tarih, semboller ve kültür etnik ve/veya mezhepsel rekabeti körükleme ve sürdürme sürecinde önemli rol oynar.⁴⁹ Dolayısıyla, etnik ve/veya mezhepsel kimlik esnek ve sübjektif bir kavram olarak etnik ve/veya mezhepsel etkileşimle değişebilmekte ve belirli hedefler uğruna kullanılabilmektedir.⁵⁰ Sonuç olarak etnik ve/veya mezhepsel çatışma, somut tarihsel etkileşimlerin bir ürünüdür. Bu tarihsel etkileşimler etnik ve/veya mezhepsel büyük gruplar arasındaki ilişkileri etkileyerek düşmanlığa neden olmaktadır. Bu bağlamda etnik ve/veya mezhepsel kimliklerin siyasileştirilmesi zaman içinde gelişir ve şiddete başvurmak için elverişli bir ortam yaratmaktadır.

⁴⁶ Alexander Wendt, "Collective Identity Formation and the International State," *The American Political Science Review*, C. LXXXVIII, No: 2, 1994, s. 389.

⁴⁷ Hansenclever and Rittberger, *a. g. e.*

⁴⁸ Richard Jackson, "Violent Internal Conflict and the African State: Towards a Framework of Analysis," *Journal of Contemporary African Studies*, C. XX, No: 1, 29–52, 2002.

⁴⁹ Stuart J. Kaufman, *Modern Hatreds: The Symbolic Politics of Ethnic War*, New York, Cornell University Press, 2001.

⁵⁰ Hussein Jemma, "Ethnic Conflict As a Global Political Problem: Review of Conceptual and Theoretical Perspectives," 2006, (çevrimiçi) <https://www.scribd.com/document/66151016/Ethnic-Conflict-as-a-Global-Political-Problem>, Erişim 10 Eylül 2017.

Dolayısıyla inşacılık yönetici liderler ve yönetici seçkinlerin etnik ve/veya mezhepsel kimliği kitleleri harekete geçirmek ve rakip veya düşmanlara karşı kullanmak için inşa ettiklerini vurgulamaktadır. Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de Suudi Arabistan liderliğindeki Arap-Sünni kamp tarafından inşa edilen ve uygulanan kurumsallaşmış bir mezhepçilik olgusu bu bağlamda açıklanabilmektedir.

Ayrıca inşacılık, mezhepsel kimliklerin hem çatışmaya hem de barışa yol açabileceğini savunmaktadır. Mezhep bir yandan şiddeti haklı kılıcı ve meşrulaştırıcı bir unsur olarak, öte yandan da birlik ve dayanışmayı destekleyici bir unsur olarak da tanımlanabilmektedir. Çatışmaya müdahil olan liderler ve yönetici seçkinler, dini ve mezhepsel söylemleri şiddeti meşrulaştırmak ve kendi yorumlarını geçerli kılmak için kullanırlar. Ancak bu yorumlar, sözde çatışmanın doğru olmadığına inanan karşıt yorumlarla daima karşı karşıya kalmaktadır. İnşacı bir perspektiften bakıldığında, din ve mezhebin kimliksel çatışmada nihai rolü, farklı karşı yorumların ortaya çıkışıyla yorumların ve anlatıların çatışması haline gelebilmektedir.⁵¹

Dolayısıyla inşacı yaklaşım, etnik ve/veya mezhepsel kimliği, sosyal olarak inşa edilmiş ve değişebilir bir varlık olarak algılamaktadır. Bu bağlamda etnik ve/veya mezhepsel kimlik fetih, sömürgeleştirme ya da göç gibi çeşitli yöntemlerle ortaya çıkabilmektedir.⁵² Ayrıca etnik ve/veya mezhepsel kimliklerin tanımlanabilir parametreleri genişleme veya daralma, birleşim veya bölünmeye maruz kalabilmektedir. Dolayısıyla inşacılık etnik ve/veya mezhepsel anlatıların sosyal yapılar olduğunu varsayar. Ancak bu anlatılar bir dizi sosyal, ekonomik ve siyasi süreçler içinde değişebilmektedir. İnşacılar göre, her toplum tarihsel olarak inşa edilmiş bir ana anlatıya sahiptir ve anlatılar siyasi girişimciler tarafından manipüle edilebilmektedir.⁵³

⁵¹ Hasenclever and Rittberger, *a. g. e.*

⁵² Andreas Wimmer, “The Making and Unmaking of Ethnic Boundaries: A Multi-level Process Theory,” *American Journal of Sociology*, C. CXIII, No: 4, 970-1022, 2008.

⁵³ Williams, *a. g. e.*

Değerlendirme ve Eleştiriler

İlkselcilik, çözüm önerisi olarak çatışmalarda yer alan farklı etnik ve/veya mezhepsel grupların ayrılmasını önermektedir. Örneğin ilkselciler Irak'ta Kürtler, Sünniler ve Şiiileri, kimlikleri üzerinden ayrı tutmayı tavsiye etmektedir. Araçsalcılık da çözüm önerisi olarak çatışmanın gerçek materyal nedenlerini gidermeyi ya da kitleleri seçkinlerce artık manipüle edilemeyecek seviyeye gelmek için eğitmeyi ortaya koymaktadır. İnşacılık ise çatışmalarda şiddetin kullanımını meşrulaştıran dini ve mezhepsel yorumların yeniden yorumlanmasını çözüm olarak sunmaktadır.

Çatışma dönüşümü perspektifinden, inşacılık esnek bir yaklaşım olarak ilkselciliğe ve araçsalcılığa rağmen çatışmalara özel çözümler önermemektedir. Bu bağlamda inşacılık diğer iki yaklaşım kadar basit değildir. Ancak mezhebin hem şiddete hem de barışa yol açabileceğini kavramlaştırdığı için, çatışma çözümü perspektifinden daha yararlıdır. Başka bir deyişle inşacılık, spesifik çözümler yerine belirli bir çatışmada sosyal gruplar arasındaki şiddetin asgari düzeye indirilmesi için etkili bilişsel mezhepsel yorumların daha iyi kavramasını önermektedir.⁵⁴

Etnik ve/veya mezhepsel kimlikler inşa edilmiş olsa dahi, bu kimlikleri benimseyen büyük grupları derin bir şekilde etkileyebilmekte ve ilksel kimliklerde yaşanan ve hissedilen duyguları ortaya koyarak içselleşebilmektedir. Bu bağlamda etnik ve/veya mezhepsel büyük gruplar, sürekli olarak ortak çıkarlar, kimlik duygusu, ortak tarihi anlatılar, kültürel bağlar, inançlar, din, dil, teritorite ve anavatanı paylaşmaktadır. Dolayısıyla bir etnik ve/veya mezhepsel çatışmayı açıklamak için hırs ve mağduriyet, güvenlik sorunu, gruplar arası etkileşim, seçkinlerin politikaları, ekonomik eşitsizlik, tarihsel süreçler ve diğer sosyopolitik faktörler, farklı vakalar için özgü bir anlatım sunabilmektedir.⁵⁵

⁵⁴ Stein, a. g. e., s.21.

⁵⁵ Michael Brown, "The Causes and Regional Dimensions of Internal Conflict," Michael Brown, ed., *The International Dimensions of Internal Conflict*, Cambridge, MA: MIT Press, 1996, s. 571-602.

D. Tezin Kavramsal Çerçevesi

Bu çalışma konuyu araçsalcılık ve inşacılık teorileri çerçevesinde ele alacaktır. Bu çalışmaya göre politik-mezhepçilik İran ve Suudi Arabistan liderleri ve seçkinleri tarafından sosyal olarak inşa edilmiş ve araçsallaştırılmıştır. Mezhepsel kimliğin iki ülke seçkinleri tarafından siyasileştirilmesi ve siyasi, jeopolitik ve jeostratejik çıkarların mezhepselleştirilmesi uyuşmazlığa yol açmaktadır. Başka bir deyişle iki ülke arasında var olan uyuşmazlık mezhepsel değil, yeni mezhepçilik veya politik-mezhepçilik olarak adlandırılabilir. Bu olgu 20. Ve 21. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Yeni mezhepçilik siyasi ve jeopolitik amaçlar uğruna seçkinler tarafından sosyal olarak inşa edilip bir araç olarak kullanılmıştır. Böylece iki ülkenin bölgede izledikleri politikalar jeomezhepsel ve politik-mezhepsel olmaktadır.

İran ve Suudi Arabistan seçkinleri bölgede jeopolitik ve siyasi çıkarlarını korumak uğruna Şii ve Sünni kimlik gruplarını kendi lehlerine harekete geçirmek için mezhepsel kimlik farklılıklarını siyasi bir araç ve silah olarak kullanmaktadırlar. Böylelikle mezhepsel kimlik iki ülkenin seçkinleri tarafından çatışmalarda seferberlik ve harekete geçirme amaçlı kullanılmaktadır. Politik-mezhepçilik bağlamında siyasi ve jeopolitik çıkarlar ve kazançlar için izlenen politikaların mezhepsel kılıkta sunulması veya mezhepselleştirilmesi ve Şii-Sünni mezhepsel kimliklerin siyasileştirilmesi iki ülke ilişkilerinde uyuşmazlığa ve Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de devam eden çatışmaların tırmanışına yol açmaktadır.

Tahran ve Riyad ilişkilerine hâkim olan soğuk savaş günümüze kadar savaş sahasında bir sıcak savaşa dönüşmemiştir. Ancak bölgede görece güçsüz (weak) ve çökmüş (collapsed) devletlerin topraklarında (Irak, Suriye ve Yemen) asimetrik bir çatışmada vekilleri aracılığıyla birbirleriyle karşı karşıya geldikleri görülmüştür.

Riyad ve Tahran bu mezhepsel politikalar ve mezhepsel bölünme (sectarian schism) kılığı altında kendi jeopolitik ve stratejik çıkarlarını izlemektedirler. Başka bir deyişle iki ülke kendi çıkarları gereği bölgede bir Şii-Sünni saflaşması ve mobilizasyonu ile “jeomezhepsel” (geosectarian) ve “politik-mezhepsel” (politico-sectarian) politikalar

izlemeye başvurmuşlardır. Bu yüzden siyasileştirilmiş, silahlaştırılmış ve askerileştirilmiş bir mezhepçilik bölgede ve iki ülke ilişkilerinde uyuşmazlığa neden olmaktadır.

Dolayısıyla bu çalışma İran ve Suudi Arabistan arasındaki gerilimi iki ülkenin seçkinlerinin izledikleri siyasi mezhepsel politikaların sonucu olduğuna inanmaktadır. Ancak bu Şii-Sünni mezhepsel hedefler, iki ülkenin ulusal hedef öncelikleri sıralamasında materyal, jeopolitik ve jeostratejik hedeflerden sonra gelmektedir. Dolayısıyla araçsal ve inşacı yaklaşım bağlamında ele alındığında bu iki ülke kendi çıkarları uğruna bölgedeki güçsüzleşmiş ve çökmüş devletlerdeki siyasi istikrarsızlığı kullanarak çatışmalarda tarafları mezhepsel olarak seferber (mobilize) ettiğine tanıklık edilmektedir Böylece mezhepsel kimliğin inşası ve çatışmaların mezhepselleştirilmesi net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Ayrıca bu iki bölgesel aktör, bölgedeki güçsüz devletlerin topraklarında kendi çıkarları doğrultusunda araçsal olarak alt-ulusal (sub-national) kimlikleri ve mezhepsel fay hatlarını (fault-line) manipüle etmekle halkı ayaklandırıp harekete geçirmektedirler. Son dönem ise bu iki devlet arasında karşılaşma hibrid savaş bağlamında devam etmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

İRAN VE SUUDİ ARABİSTAN İLİŞKİLERİNİN TARİHÇESİ

Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de İran ile Suudi Arabistan arasında rekabet ve uyuşmazlık 1979 İslam Devrimi’nden çok önce başlayan ve 1971’de İngiltere’nin bölgeden çekildikten sonra İran Şah’ının bölgede başat güç olma arzularından büyük ölçüde etkilenen uzun ve karmaşık bir tarihe sahiptir. Başka bir deyişle Suudi Arabistan ve İran ilişkilerinde gerginlik ve uyuşmazlık zaman zaman yaşanmıştır. Ancak İran İslam Devrimi sonrası Riyad ile Tahran arasındaki siyasi ve ekonomik alanlarındaki temel rekabete ideolojik ve kimliksel rekabet de eklenmiştir. Bu yüzden iki ülke arasındaki ilişkilerin kısaca tarihçesini ele almak gerekli görünmektedir.

İran İslam Cumhuriyeti ve Suudi Arabistan Krallığı arasında çelişkili çıkarlarından dolayı iki ülke farklı zeminlerde karşı karşıya gelmişlerdir. Birincisi ideolojik olarak Suudi Arabistan bölgede Vehhabilik etkisi altında olan tekfiri, Vehhabi ve aşırılık yanlısı Selefi gruplara destek verirken İran bu gruplarla çatışma durumundadır. İkincisi Suudi Arabistan İran’ın Şii müttefiklerine şiddetle tepki verirken İran ulusal çıkarları bağlamında bu müttefikleri ile ilişkilerini güçlendirmeye çalışmaktadır. Üçüncüsü Suudi Arabistan ABD’nin bölgede başta gelen müttefikiyken İran ABD’nin bölgesel ve stratejik hedeflerine ve varlığına karşı çıkmaktadır. Son olarak Suudi Arabistan ve İran ilişkileri tarihsel ve kültürel olarak hem devrim öncesi hem de devrim sonrası çelişkili süregelmiştir.¹

Dolayısıyla İran ve Suudi Arabistan ilişkileri değerlendirildiğinde önce bu iki devletin ilişkileri Pehlevi devrinde (1979 İslam Devrimi öncesi) kısaca ele alınacaktır. Bu çalışmanın

¹ İbrahim Müttegi, “Meşrik’in Toplantısında Devrimin 40 Senelik Diplomasi İncelemesi,” (Farsça) *Meşrik*, 2 Ocak, 2019 (çevrimiçi) <https://www.mashreghnews.ir/news/924138/>, Erişim 5 Mart, 2019.

odak noktası İslam Devrimi sonrası olduğu için iki ülkenin ilişkileri devrim sonrası dönem daha kapsamlı irdelenecektir.

A. Devrim Öncesi İran ve Suudi Arabistan İlişkileri: Rekabet ve İşbirliği

Bölgenin iki önemli aktörü olan İran İslam Cumhuriyeti ve Suudi Arabistan Krallığı'nda farklı siyasi ideolojiler ve yönetim sistemleri bulunmaktadır. Ancak 1932'de Suudi Arabistan Krallığı'nın kuruluşundan 1979 İran devrime süre geçen dönem iki ülkenin arasındaki ihtilaflara rağmen ikili ilişkiler açık bir husumet içermemekteydi. Bu dönem her iki ülkede krallık sistemi vardı ve İran devleti laik bir kimlik taşımaktaydı ve devletin kimliği Şii veya İslamcı bir kimlik değildi.

İki ülke arasında siyasi ilişkiler 1921'de başladı ve 1930'da İran devleti Büyükelçiliğini Suudi Arabistan'da açtı. Dolayısıyla İran'da Rıza Şah iktidardayken Tahran-Riyad ilişkilerinde herhangi bir büyük çatışma yaşanmadı. 1941'de İkinci Dünya Savaşı sırasında İran kralı Rıza Pehlevi tahtı terk etmek zorunda kaldı ve yerini oğlu Muhammed Rıza Pehlevi'ye verdi.

Bu dönem İranlı hacıların Hac ziyareti sorunları, Suudi Arabistan'ın Hac yetkilileri ve Vehhabililerin İranlı hacılara kötü muameleleri ikili ilişkileri etkilemekteydi. 1943'de İranlı bir Hacının Suudiler tarafından idamı sonucu Tahran Riyad'la siyasi ve diplomatik ilişkilerini kesti. Ancak 1948 yılında Suudi Arabistan'dan bir iyi niyet heyetinin Tahran ziyareti sonucu iki ülke ilişkileri yeniden başladı.

1960'lara gelindiğinde İran ve Suudi Arabistan Mısır Cumhurbaşkanı Cemal Abdülnasır'ın monarşi sistemlere karşı tutumu ile Arap milliyetçiliğine vurgu yapmasına yönelik karşılıklı güvenlik endişelerini paylaşmaktaydılar. Bu bağlamda ortak siyasi ve güvenlik sorunları karşısında iki krallık beraber hareket etmekteydiler. 1950'li ve 1960'lı yıllarda Ortadoğu'da Arap Soğuk Savaşı bağlamında iki kutup karşı karşıya geldiler. Bir tarafta Suudi Arabistan liderliğinde muhafazakârlar diğer tarafta ise Cemal Abdülnasır ve

Arap Milletçiliği ve sosyalizm yanlıları yer almaktaydı. Batı kutbunda yer alan İran ise Suudi Arabistan ile birlikte aynı güvenlik kaygılarını paylaşmaktaydı.²

İran devletinin Türkiye’den sonra ikinci Müslüman ülke olarak İsrail’i de facto olarak tanınması da Tahran ve Riyad arasında başka bir ihtilaf kaynağıydı. Mısır Cumhurbaşkanı Cemal Abdülnasır İran’ı kınadı ve İran’la diplomatik ilişkileri kesti. Ancak Suudi Arabistan hoşnutsuzluğunu İran’a bildirerek İran’ın Arap-İsrail meselesinde Arapların tarafını tutmasının gerektiğine vurgu yaptı.³

Ayrıca Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (OPEC) kuruluşundan sonra enerji bağlamında ekonomik rekabet de iki ülke ilişkilerine yeni bir boyut ekledi. Bu bağlamda iki ülke arasında üretim kotası ve fiyatlandırma konusunda zaman zaman anlaşmazlık ortaya çıktı. Ayrıca 1973 Arap-İsrail savaşı sonrası İran, Suudi Arabistan ve Arap devletlerin petrolü siyasi bir silah olarak kullanmalarına destek vermedi ve petrol ambargolarına katılmadı. Böylece Suudi Arabistan ve diğer Arap Devletler İran’ı ABD ve İsrail’e destek vermekle suçladılar.

Suudi Arabistan’ın 1932’de kuruluşundan beri iki ülke arasında sınırlar belirlenmemiştir ve herhangi bir sınır anlaşması yapılmamıştır. 24 Ekim 1968’de İran Kralı Muhammed Rıza Pehlevi ve Suudi Arabistan Kralı Faysal bin Abdülaziz, iki ülkenin arasındaki sınırları belirlediler ve böylece var olan sınır sorunu çözüldü. İki hükümet eşit uzaklık ilkesine dayanan yeni bir sınır anlaşması imzaladılar. Bu anlaşma uyarınca hem İran’a hem de Suudi Arabistan’a Pers Körfezi’ndeki açık deniz petrol sahalarına eşit erişimi sağlandı. Ayrıca İran ve Suudi Arabistan arasında Farsi ve El-Arabia adaları konusunda anlaşmazlık çözüldü. İlk ada İran’ın ve ikinci ada Suudi Arabistan’ın egemenliğinde kalması kararlaştırıldı.⁴

² Hamid Ahmedi, *Yirminci Yüzyılda İran ve Suudi Arabistan İlişkileri (Pehlevi Devri)*, (Farsça) [Revabit-i İran va Arabistan Der Sade-yi Bistom (Dore-yi Pehlevi)] Tahran, Merkezi-i Esnad ve Tarih-i Diplomasi, 2007, s. 108-112.

³ İsam Abd-ul Hamid, *İran ve Suudi Arabistan İlişkileri Kral Fahad Bin Abdülaziz Devrinde 1982-1997*, (Arapça) [El-Alakat-i El-Suudiya El-İraniya fi ahd-i El-Melik Fahd İbn Abdülaziz Al-i Suud, 1982-1997], Al-Haram, Ein Beşeri ve Sosyal Çalışmalar ve Araştırmalar Yayınları, 2006., s. 33-34.

⁴ Dorre Mirheyder ve Sohrab Asgeri, “İran, Irak, Kuveyt ve Birleşik Arap Emirlikleri’nin Kıta Sahaneliği ve Münhasır Ekonomik Bölgelerine vurgu yapılarak İran’ın Pers Körfezi’nde Deniz Bölgelerinin Jeopolitiği,” (Farsça) *Pejuheşha-yi Coğrafiyayi*, Kış, C. XXXVI, No: 50, 2005, s. 161-176.

İran ve Suudi Arabistan arasında dört ortak petrol ve doğal gaz alanı bulunmaktadır. İsfendiyar Alanı (Suudi Arabistan kısmının adı: Lolo Alanı), Füzuzan Alanı (Suudi Arabistan kısmının adı: Mercan Alanı), Ferzad A Alanı (Suudi Arabistan kısmının adı: Hasba Alanı) ve Ferzad B Alanı (Suudi Arabistan kısmının adı: Arabiyya Alanı). Günümüzde Suudi Arabistan'ın adı geçen ortak alanlardan İran'dan 10 kat fazla petrol ve doğal gaz çıkardığı söylenmektedir.⁵

İslam devrimi öncesi iki ülke arasında yapısal farklılıklara rağmen karşılıklı çıkarlar ve ortak tehditler nedeniyle birçok konuda mutabık kaldılar ve işbirliği yaptılar. Suudi Arabistan ve laik devlet olan İran bölgede statükocu devletler olarak yalnızca küçük çaplı sorunlar yaşadıklarına rağmen Irak'tan gelen Bas rejimi tehdidini dizginlemek için stratejik bir ittifak kurdular. Bununla birlikte Sovyetler Birliği yayılcılığı ve Komünizm tehdidine karşı ABD ve Batı kampı ile bir ittifaka girdiler.⁶

Ancak 1950'li yıllardan beri Ortadoğu ve Pers Körfezi bölgesinde rekabet unsuru iki ülke ilişkilerini önemli bir faktör olarak etkilemiştir. Devrim öncesi yıllarda dini, mezhepsel ve ideolojik rekabet konusunda herhangi bir gerginlik yaşanmadı ve Riyad ile Tahran, özellikle 1971'de İngiliz birliklerinin Pers Körfezi'nden geri çekildikten sonra, önemli gerilim yaşanmadan ilişkilerini sürdürdüler. Böylelikle iki devlet arasında sorunlar bölgesel hiyerarşi, OPEC liderliği ve petrol politikaları ve Pers Körfezi güvenliği konularında zaman zaman ortaya çıktı. ⁷ Bu bağlamda İngiltere'nin Pers Körfezi'nden çekilmesinin açıklanmasının ardından ortaya çıkan Bahreyn Sorunu ve İran'ın teritoryal iddiaları ve petrol fiyatlandırma üzerine anlaşmazlık İran ile Suudi Arabistan arasındaki ihtilaf sebepleriydi.

Ancak bölgede yaşanan olaylar ve ortak güvenlik sorunları iki ülkeyi yakınlaştırdı. Bu dönem devrimci Arap Milliyetçiliği, Sovyetler Birliği ve komünizm tehdidi, 1967'de

⁵ “Suudilerin İran ile Ortak Dört Petrol Sahasını Yağmalamaları,” (Farsça) *Camicem Online*, 20 Ekim, 2017, (çevrimiçi) <http://jamejamonline.ir/online/3038141549280078478/>, Erişim 7 Aralık 2017.

⁶ Athina Tzemprin, Jugoslav Jozik & Henry Lambare, “The Middle East Cold War: Iran-Saudi Arabia and the Way Ahead,” *Croatian Political Science Review*, C. LII, No: 4-5, 2015, s.188.

⁷ Ahmedi, a.g.e.

Yemen’de komünistler tarafından yapılan darbe, 1968’de Irak’ta Baas Partisi Darbesi ve Umman’da Züffar ayaklanması iki ülkenin işbirliği yapmalarına neden oldu.

1960’lı yıllarda bölgede Arap devletler İran’ın kralının izlediği politikalara karşı koymak için Pers Körfezi yerine Arap Körfezi ibaresini daha sık kullanmaya başladılar. 1970’li yıllara gelindiğinde gerginlik daha da arttı ve İran tüm Pers Körfezi Arap ülkelerdeki büyükelçilerini geri çağırdı. Ancak Suudi Arabistan ile ilişkiler her iki ülkenin ABD’nin müttefiki olduğundan Nixon Doktrini bağlamında devam etti. 1971’de İngilizlerin Pers Körfezi’nden geri çekilmesiyle ABD İngiltere’nin yerini doldurdu ve iki kutuplu sistemde İran ve Suudi Arabistan bölgenin ikiz direği ve jandarması olarak ABD’nin bölgesel çıkarlarını korumaya devam ettiler.

İran’ın Bahreyn’e yönelik teritoryal iddiaları da Tahran ve Riyad arasında başka bir anlaşmazlık nedeniydi. 19. yüzyılda İngiltere korsanlık ve köle ticaretine karşı mücadele, telgraf hatlarını koruma, silah ticaretini kontrol etme gibi bahaneler ve aslında sömürgesi olan Hindistan’ın güvenliğini sağlamak ve rakiplerinin ulaşımını engellemek için Pers Körfezi bölgesinde aktif bir şekilde varlığını sürdürmekteydi. Dolayısıyla İngiltere Kuveyt, Bahreyn, Şarika, Acman, Ummül-Kayveyn, Fuceyre ve Resü'l-Hayme yerli şeyhleri ile anlaşma yaparak onları koruması altına aldı.

20. yüzyılın başlarında 1904’te İngiltere İran’ın egemenliğinde olan Büyük Tunb, Küçük Tunb ve Bumusa adalarını stratejik öneme sahip olduğundan işgal etti. O zamana kadar İngilizler tarafından çizilen haritalarda ve İran’la yapılan anlaşmalarda bu adaların İran’a ait olduğu kabul edilmiştir. Ancak İngiltere’nin çıkarları bu adaların koruması altına aldığı Şarika ve Resü'l-Hayme Şeyhlerinin kontrolünde olmasını gerektirmekteydi. Ancak İran hiçbir zaman bu adalar ve Bahreyn’e yönelik iddialarından vazgeçmedi.⁸ Bu adalar Hürmüz

⁸ “Arap Şeyhlerin ‘İran’ın Üç Adası’na yönelik Saçma Yanılsaması Nereden Kaynaklanıyor?” (Farsça) *Başkah-i Habernigaran-i Cevan*, 2 Nisan 2015, (çevrimiçi) <https://www.yjc.ir/fa/news/5159718/>, Erişim 20 Temmuz 2017.

Boğazı'na yakın ve gemilerin ve tankerlerin güzergâhında yer aldığı için stratejik öneme sahiptir.

İran'ın Bahreyn adalarını (Bahrain archipelago) kendi toprağı olarak görmekteydi. Bahreyn tarihsel olarak Kaçar dönemine kadar Tahran'ın egemenliğindeydi ve İran'ın Fars iline bağılı bir ilçeydi. Ancak İngilizler 1892'de Bahreyn'i işgal ettikten sonra Bahreyn Şeyhi ile koruma anlaşması yaparak bu adaları bağımsız hale getirdiler. İran defalarca farklı dönemlerde İngiltere'ye itiraz etti. Ancak sonuç alamadı. Buna rağmen İran iddialarından vazgeçmedi ve zaman zaman konuyu gündeme getirdi. Bahreyn'de İngilizlerin koruması altında hüküm süren Halife hanedanı Suudi Arabistan'ın Necid bölgesinde Beni Utbah kabilesinden Kuveyt'e ve oradan da Bahreyn'e göç etmişlerdi. Bu nedenle tarihsel olarak Halife Hanedanı ve Suud Hanedanı arasında güçlü bağlantılar var.

1946'da İran Meclisi Bahreyn'i İran'ın 14. ili olarak ilan etti. 1968'de İngiltere 1971'e kadar Pers Körfezi'nden geri çekileceğini açıkladığında Bahreyn ve üç ada egemenlik sorunu tekrar gündeme geldi. İngilizler bir yandan Bahreyn'in petrol kaynaklarının tükenmek üzere olduğunu, öte yandan da inci avlamanın da ekonomik değeri olmadığını öne sürerek İran ile müzakereye girdiler ve Bahreyn'i bağımsızlığa doğru götürmeye çalıştılar. Öte yandan Suudi Arabistan ve Kuveyt Bahreyn'in Emiri Şeyh İsa Al-i Halife'ye destek veriyorlardı. Şubat 1968'de Bahreyn Emirinin Suudi Arabistan ziyareti sonucu İran Şahı Muhammed Rıza Pehlevi önceden planlanmış Suudi Arabistan ziyaretini iptal etti.

İran ve İngiltere arasında gerçekleşen görüşmeler sonucu Birleşmiş Milletler aracılığıyla Bahreyn'de referandum yapılmaya karar verildi. Ancak İngiltere Bahreyn halkının İran'a ilhak talebi olasılığını göz önünde bulundurarak önceki kararından vazgeçti ve İran ile görüşmelerde Birleşmiş Milletler aracılığıyla kamuoyu yoklaması yapılma kararı alındı.⁹ 9 Mart 1970 tarihinde İran Birleşmiş Milletler'in dönem Genel Sekreteri U Thant'tan dostane girişimde (good offices) bulunmasını istedi. 30 Mart 1970 tarihinde Signor Guicciardi

⁹ Abdurıza Huşeng Mehdevi, *Pehlevi Devrinde İran'ın Dış Politikası (1921-1979)*, 10.bs. (Farsça) Tahran, Peykan Yayınevi, 2014, s. 363.

başında olan beş kişilik BM heyeti sınırlı ve seçici bir şekilde Bahreyn’de bazı gruplardan “bağımsızlık”, “İran’a ilhak” ve “İngiltere’nin koruması altında kalmak” seçenekleri soruldu ve sonuçta bu heyet tarafından Bahreyn halkı bağımsızlık talep ediyorlar diye bir rapor yazıldı. Bu rapor BM Güvenlik Konseyi’nde dağıtıldı ve 11 Mayıs 1970 tarihinde Güvenlik Konseyi 278 sayılı kararıyla raporu onayladı ve böylece Bahreyn bağımsızlığa son adımı attı. Dolayısıyla 14 Ağustos 1971 tarihinde Bahreyn bağımsızlığını ilan etti. Böylece Bahreyn sorunu da Suudi Arabistan’ın dilediği şekilde çözüldü.

İran Bahreyn konusunda yumuşak davranırsa da adalar konusunda sert bir tutum sergiledi. Bumusa adası için İngilizlerin baskısı altında İran ve Şarika arasında bir altı maddeli anlaşma yapıldı. Ancak Büyük Tunb ve Küçük Tunb adalarının İran’a iade konusunda sorun yaşanmadı. İngiltere kendi koruması altında olan emirlikler için bir federasyon oluşturmayı düşünmekteydi. Ancak İran adaların kaderi belli olmadan bu federasyonun oluşumuna müsaade etmeyeceğini dile getirdi. İngiltere ise daha ısrarcı olmadı. 30 Kasım 1971 tarihinde İran’ın ordusu bu adaları kontrolü altına aldı.¹⁰ 2 Aralık 1971 tarihinde İngiltere’nin koruması altında olan yedi emirlik Birleşik Arap Emirlikleri olarak bağımsızlığını ilan etti.

Böylelikle İran için adaların sorunu kapandı. Nitekim 1992 yılına kadar adaların konusu gündeme gelmedi. Ancak 1992 yılından beri Suudi Arabistan başta olmak üzere Arap devletler zaman zaman bu üç adanın Birleşik Arap Emirlikleri’ne ait olduğunu savunmuşlar. Bu uyuşmazlık günümüze kadar devam etmiştir. Birleşik Arap Emirlikleri’nin iddiaları Suudi Arabistan desteğiyle defalarca Körfez İşbirliği Konseyi ve Arap Birliği’nin kapanış bildirgesinde yer almıştır ve sözde işgalci İran’ın bu adaları BAE’ye geri verilmesinin gerektiğine vurgu yapılmıştır.¹¹

¹⁰ “Nasıl Üç Adayı Geri Aldık ve Bahreyn’i Verdik,” (Farsça) *Haber Online*, 8 Aralık, 2014, (çevrimiçi) <https://www.khabaronline.ir/news/389151/>, Erişim 5 Eylül 2017.

¹¹ Meryem Şufi, “Husi Krizinin Ortadoğu Bölgesinde Suudi Arabistan ve İran’ın Rollerine Yankıları,” (Arapça) *Eleştirel Siyasal Çalışmalar Dergisi [Mecellet-ul Nakid Lildirasat ul-Siyasiye]*, C. II, No: 2, 115-126, 2018, s. 120-121.

1960'lı yıllarda Doğu bloku destekli solcu Komünistler Umman'ın Züffar ilinde merkezi hükümete karşı isyan ettiler ve Umman İç Savaşı 1962-1976 yılları arasında ortaya çıktı. Bu ortak güvenlik sorunu Tahran ve Riyad'ın işbirliği yapmalarına neden oldu. İran ve Suudi Arabistan bu krizde aynı safta yer aldılar ve Umman'ın Sultan'ını desteklediler. Suudi Arabistan bu ülkeye maddi destek verdi. İran ise bu ülkenin lideri Sultan Kabus'un resmi askeri destek talebi üzerine birliklerini gönderdi ve bu isyanları bastırdı.¹²

İran ve Suudi Arabistan arasında başka bir anlaşmazlık sorunu 1973-1977 yılları arasında iki ülkenin farklı petrol politikaları ve dolayısıyla fiyatlandırma sorunuydu. O dönem İran Şahı Batı ve ABD'den ithal edilen ürünlerin fiyatlarının artışını gerekçe göstererek petrol fiyatlarının da artışı konusunda kararlıydı. Ancak Suudi Arabistan ABD talebi üzerine petrol fiyatlarında zam yapılmaması ve hatta düşürülmesi konusunda ısrarcıydı. Bu bağlamda 1976-1977 yılları arasında Suudi Arabistan İran'ın OPEC'te petrol fiyatlarını arttırma girişimi karşısında günlük petrol üretimini 8 milyon varilden 10 milyon varile çıkardı. Ancak Tahran ve Riyad bölgedeki ortak siyasi çıkarlar ve güvenlik sorunları nedeniyle işbirliği yapmak zorunda olduklarını göz önünde bulundurarak karşılıklı görüşmeler sonucu sabit bir fiyatlandırma sistemi üzerinde mutabık kaldılar.¹³

İran devrimi sonrası Suudi Arabistan 1979-1981 yılları arasında varili 22 dolar olan petrolünün fiyatını 4 dolar düşüşle 18 dolara düşürdü. Riyad Irak'a İran'la sürdürmekte olan savaşta destek vermek için İran'ın ulusal gelir kaynağını bir daha hedef aldı ve 1985'de 3,5 milyon varil olan petrol üretim kotasını 1986'da 4,5 milyon varile ve birkaç ay sonra 6 milyon varile çıkardı. Böylece İran'ın öngörölmüş 15 milyar dolar geliri yeni petrol fiyatlarıyla 5,8 milyar dolara düştü.¹⁴

¹² Alirıza Zakir İsfehani, "İran ve Zoffar Savaşının Aktörleri," (Farsça) *Dış İlişkiler Tarihi Dergisi [Feslname-yi Tarih-i Ravabit-i Harici]*, 2006, No: 28.

¹³ Ahmedî, a.g.e., s. 245.

¹⁴ Muhammed Rıza Hafızniya, İbrahim Romina, "İran ve Suudi Arabistan İlişkilerinin Evrimi ve Pers Körfezi Jeopolitiği Üzerine Etkileri," (Farsça) *Coğrafi Araştırmalar Dergisi [Feslname-yi Tahkikat-i Coğrafiyayi]*, C. XX, No: 2, 2005, s. 77

Günümüzde de Suudi Arabistan ABD ile işbirliği yaparak petrol üretimini artırarak petrol fiyatlarını küresel piyasalarda düşürmeye çalışmaktadır. Bu bağlamda Riyad bölgesel rakibi olan İran'ın temel gelir kaynağını hedef almaktadır. Suudi Arabistan defalarca İran'ın petrol ihracatının sıfıra düşürülmesi takdirde piyasalarda oluşan boşluğu kolaylıkla Kuveyt ve BAE ile birlikte doldurabileceklerini açıklamıştı. Öte yandan da Riyad ve Washington ABD'nin rakibi olan Rusya'ya özellikle de Kırım krizi sonrası baskı yapmak için bu politikayı uyguladılar. Ayrıca Washington ve Riyad ABD karşıtı Venezüella devletinin ana gelir kaynağını hedef alarak bu ülkenin hükümetini devirmeye çalıştığı sık sık gündeme gelmektedir. Suudi Arabistan'ın Enerji Bakanı Halit El-Falih bu iddiaları reddetse de yaşananlar bu iddiaları onaylamaktadır.¹⁵ İran OPEC teşkilatı çerçevesinde hep petrol üretiminin artışına karşı çıkmıştır ve hatta düşüşünden yana olmuştur. Ancak Suudi Arabistan petrol üretiminin artışından ve fiyatların düşürülmesi konusunda ısrarcı olmuştur.

İran ve Suudi Arabistan ilişkilerinde İran İslam Devrimi öncesinde var olan ve günümüze kadar süregelen engellerden biri de, Suudi Arabistan'ın bölgesel sistemde ast bir ortak olmaya isteksizliği ve İran'la eşit bir ortak olmaya yetersizliğidir. Bununla birlikte, 1979 İslam Devrimi sonrası, bu siyasi ve ekonomik ihtilaflara İran'ın evrensel devrimci bir Şii ideolojisi benimsemesidir. Dolayısıyla 1979 İran İslam Devrimi sonrası Tahran ve Riyad arasındaki ilişkilerin ele alınması gerekli görünmektedir.

B. Devrim Sonrası İran ve Suudi Arabistan İlişkileri: Rekabet ve Uyuşmazlık

Suudi Arabistan ve İran 20. yüzyılda zaman zaman bazı siyasi ve ekonomik konular üzerine anlaşmasalar bile aralarındaki ilişki 1979 İran İslam Devrimine kadar büyük gerginliklerden uzak kalmıştır. Devrim sonrası yıllarda, Suudi Arabistan Krallığı ve İran İslam Cumhuriyeti, İslam dünyası liderliği ve bölgesel düzene yönelik farklı görüşlere sahip

¹⁵ “Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri İran’a karşı bir petrol savaşı gerçekleştirirse, onları tehdit eden nedir?” (Farsça) *Dünyayı İktisad*, 26 Nisan, 2019 (çevrimiçi) <https://www.donya-e-ektesad.com/fa/tiny/news-3518929>, Erişim 3 Mayıs 2019.

olduklarından dolayı, aralarındaki ilişkiler gerilime doğru sürüklendi. Ayetullah Humeyni'nin İslamcı ve devrimci söyleminin Suudi Arabistan'ın krallık ve monarşi sistemi ve Suud ailesinin meşruiyetine meydan okuması ilişkileri gerginleştirdi.¹⁶ Dolayısıyla Suudi Arabistan, İran'ın Şii devrimci söylemine karşı koymak için muhafazakâr ve aşırılık yanlısı Vehhabilik ideolojisini daha da geniş bir çapta yaymaya kalkıştı.

Ayetullah Humeyni, Suudi Arabistan ve diğer Arap krallıkları eleştirmekle kalmadı. İran devrimi ardından bölgede statükonun çökmesi, İran-Irak Savaşı'nın patlak vermesi ve Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgal etmesi, Pers Körfezi Arap ülkelerinin güvenlik endişelerini artırdı ve böylece kendi güvenliklerini sağlamak için bir ortak mekanizmanın oluşturulmasının gerektiğini ortaya kondu. İran-Irak Savaşı başladıktan iki ay sonra gerçekleştiren Kuveyt ziyaretinin ardından Suudi Arabistan Dışişleri Bakanı Suud El-Faysal Arap Körfezinde [Pers Körfezi'nde] tüm devletlerin güvenliği Suudi Arabistan'ın güvenliği olduğunu belirterek olağanüstü bir açıklama yaptı.¹⁷

Öte yandan 3 Ocak 1980 tarihinde Tahran'da Kurtuluş Hareketleri Konferansı düzenlendi. Bir haftalık konferansa 16 kurtuluş hareketi davet edildi ve Arap Yarımadası İslam Devrimi Örgütü de konferansa katıldı.¹⁸ Böylelikle İran tehdidi sinyalleri Riyad'a ulaştı.

Suudi Arabistan'ın dış politika önceliklerini İslam Dünyasının liderliği, Arap dünyasında önderlik rolü ve petrol ihracında başat devlet olmak olarak özetlenmektedir.¹⁹ İslam Cumhuriyeti'nin devrimci, Şii, değişimci (revizyonist) ve monarşi karşıtı bir niteliğe sahip olması Riyad ve Pers Körfezi monarşilerini algıladıkları Tahran tehditlerine karşı

¹⁶ Muhammed Ali İmami, "İran-Arap İlişkileri," (Farsça) *Dış Politika Dergisi* [Mecelle-yi Siyaset-i Harici], C. IX, No: 1, 1995, s. 129-132.

¹⁷ Yoel Guzansky, *The Arab Gulf States and Reform in the Middle East: Between Iran and the "Arab Spring"*, New York, Palgrave Macmillan, 2015, s.20.

¹⁸ Serge Barsegıyan, "Devrim İhracı Hangi Yaklaşımla?" Şehrivend, No: 47, 2008, (çevrimiçi) <http://ensani.ir/fa/article/48049/>, Erişim 15 Eylül 2017.

¹⁹ Hüseyin Sadegi, Hasan Ahmedıyan, "Suudi Arabistan; Petrol Hegemonyasından Bölgesel Liderliğe," (Farsça) *Uluslararası Dış İlişkiler Dergisi* [Feslname-yi Beynelmileli-ye Revabit-i Harici], C.II, No: 3, 2010, s. 140.

harekete geçirdi. Böylelikle 26 Mayıs 1981 tarihinde Abu Dabi’de gerçekleşen ortak zirve toplantısı Körfez’in Arap Devletlerinin İşbirliği Konseyi’nin kuruluşu kararıyla sonuçlandı. Bu konseyin adı kısaca Körfez İşbirliği Konseyi (KİK) olarak kullanılmaktadır.²⁰ Suudi Arabistan, Bahreyn, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri, Umman ve Katar ABD desteğiyle bir araya gelerek bu konseyi sözde İran’ın tehditlerine karşı kurdular.²¹

Körfez İşbirliği Konseyi İran-Irak savaşı sırasında Saddam Hüseyin rejimini destekledi ve Bağdat’ın savaşa devam etmesi için mali destek verdi. Suudi Arabistan sözde İran-Irak savaşında tarafsız bir tutum izleyeceğini açıkladı. Ancak pratikte Saddam’a finansman, silah, istihbarat ve lojistik destek sağladı. Ayrıca Riyad birkaç havaalanı ve limanlarındaki iskeleyi Bağdat’ın kullanımı için tahsis etti. Üstelik Riyad Yönetimi Suudi Arabistan ve Irak arasında ortak petrol alanından günlük 280 bin varil petrol satarak Irak’ın hesabına aktardı. Bununla birlikte Riyad kendi topraklarından Kızıldeniz’e uzanan bir boru hattı çekerek Irak’ın günlük yaklaşık 350-500 bin varil petrol ihraç etmesine yardımcı oldu.

Dolayısıyla İran’ın Irak’la olan savaşa yönelik bakış açısı ve algısı değişti. Pers Körfezi kıyılarında yer alan Arap-Sünni devletlerin Şii İran Yönetimine karşı aynı safta yer aldıkları net bir şekilde ortaya çıktı. Bu destek nedeniyle İran’ın yönetici seçkinleri, Suudi Arabistan ve Pers Körfezi Arap ülkelerinin, ABD başta olmak üzere Batılı devletler ile bir araya gelerek, yeni kurulan İslam Cumhuriyeti’ni devirmeye çalıştıklarını düşünmeye başladılar.²²

Suudi Arabistan’ın eski ABD Büyükelçisi, eski Ulusal Güvenlik Konseyi Başkanı ve eski İstihbarat Teşkilatı Başkanı Prens Bender Bin Sultan Ocak 2019’da *Arapça Independent*’e verdiği röportajda “[Ayetullah] Humeyni Körfez ülkelerini tehdit ettiği için İran-Irak savaşında Saddam’ı destekledik” diye yorum yapmaktadır. Ayrıca Bin Sultan bu savaşın Şii-Sünni veya siyasi bir savaş olmadığını altını çizerek yaşanan çatışmayı tarihsel

²⁰ Homayun İlahi, *Pers Körfezi ve Sorunları*, (Farsça) 17. bs., Tahran, Gumes Yayıncılık, 2016.

²¹ Piruz Müctehidzade, *Pers Körfezi: Ülkeler ve Sınırlar*, (Farsça) 2. bs., Tahran, Atai Yayıncılık, 2009.

²² Hooshang Amirahmadi, “Iranian-Saudi Arabia Relations since the Revolution,” In: Hooshang Amirahmadi, Nader Entessar, eds. *Iran and the Arab World*, New York, St. Martin’s Press, 1993, s. 139-160.

Arap-Pers etnik çatışma olarak nitelendirmektedir.²³ Körfez İşbirliği Konseyi üyelerinin Irak'a mali, siyasi, lojistik ve istihbarat desteği İran'ın yayılmacı politikalarına karşı yapıldığı iddia edildi. BAE'de Körfez Araştırmalar Merkezi'nin güvenlik ve savunma çalışmaları direktörü Mustafa el-Ani Suudi Arabistan ve Kuveyt başta olmak üzere KİK ülkelerinin Irak'a sağladığı maddi desteğinin yaklaşık 50 milyar dolar olduğunu söylemektedir.²⁴

Tahran ve Riyad'ın İslam dünyasının liderliği rolüne soyunması ve ortaya çıkan rekabet iki ülke arasında uyuşmazlığı daha da tırmandırdı. Suudi Arabistan ve İran hiçbir zaman resmi ve doğrudan bir çatışmaya girmeseler de bu iki ülkenin ilişkileri defalarca kopma noktasına gelmiştir. 31 Temmuz 1987 tarihinde, hac sırasında Müşriklerden Beraat merasiminde İranlı hacılar ve Suudi güvenlik güçleri arasında şiddetli bir arbede yaşandı ve 400'den fazla hacının (çoğunlukla İranlı) ölümüyle sonuçlandı. Bu olay sonucu iki ülke arasında tansiyon yükseldi. İranlı yetkililer Suudilerin sivil protestoculara ateş açtıklarını şiddetle kınadılar. Hacıların kutsal olan Hac merasimi sırasında bir barışçıl gösteride Suudi güvenlik güçleri tarafından öldürülmeleri İran'da infial yarattı. Ayetullah Humeyni “*Saddam'ın cinayetlerini affetsek de, Kudüs meselesini unutsak da, Amerika'nın cinayetlerini affetsek de Suud Hanedanının cinayetlerini affetmeyeceğiz.*” diye tepki verdi.²⁵ Bu olay sonrası İran'da birçok gösteri düzenlendi. Tahran'daki öfkeli kalabalık, Suudi Arabistan Büyükelçiliğine saldırı düzenledi. Bu olaylar, Suudi Arabistan ve İran arasındaki gerginliği daha da tırmandırdı. Dolayısıyla Suudi Arabistan ile İran arasındaki diplomatik ilişkiler tamamen kopma noktasına geldi ve 1988-1991 yılları arasında Hac İran tarafından

²³ Advan El-Ahmeri, “Beder Bin Sultan: Humeyni'nin Körfez Ülkelerine Yönelik Tehditlerini Takiben Saddam'ı İran ile Olan Savaşında Destekledik (Bölüm 1-5)” (Arapça) *Independent Arabia*, 29 Ocak, 2019, (çevrimiçi) <https://www.independentarabia.com/node/5576/>, Erişim 10 Şubat 2019.

²⁴ “Pers Körfezi Ülkeleri Savaşta Irak'a Ne Kadar Destek Verdiler ve Neden?” (Farsça) *BBC Farsi*, 22 Eylül, 2015, (çevrimiçi) http://www.bbc.com/persian/iran/2015/09/150921_112_iran_iraq_war35th_gcc, Erişim 25 Kasım 2017.

²⁵ “Amerika'yı Affetsek bile Al-ı Suud'u Affetmeyeceğiz,” (Farsça) *Meşrik*, 11 Mayıs, 2011, (çevrimiçi) <https://www.mashreghnews.ir/news/45256/>, Erişim 15 Ekim 2017.

boykot edildi.²⁶ Daha sonra 1991’de diplomatik ilişkiler yeniden başlamış olsa da, iki ülke arasındaki gerilim zaman zaman devam etti.

Suudi Arabistan liderleri Hacı dini bir merasim olarak görmektedirler. Dolayısıyla Riyad Tahran’ı Hacı siyasileştirmekle suçlamaktadır. Ancak İran liderleri Hacı’nın hem siyasi hem de dini boyut taşıdığı kanaatindedirler. İran’ın lideri Ayetullah Hameney Müşriklerden Beraat merasiminin dini farz ve zorunluluk olduğuna ve bu nedenle bu görevin her yıl en iyi şekilde yerine getirilmesinin gerektiğine vurgu yapmaktadır.²⁷ Ayetullah Hameney Hacı’nın dini ve siyasi bir farz olduğuna söyleyerek Hacı siyasileştirmemek çağrısının bir hata ve dine karşı izlenen bir politika olduğunu belirtmektedir.²⁸

Devrim sonrası İran’ın lideri Ayetullah Humeyni ve diğer devrimci seçkinler Suudi rejiminin monarşi sisteminin meşruluğunu şiddetle sorgulamaya başladılar ve eleştirdiler. Ayrıca İran’ın Şahı ve krallık sistemi çöktüğünde, Suud Hanedanı bir sonraki olacağına dair spekülasyonlar yapılmaktaydı. Bu bağlamda İran İslam Cumhuriyeti, devrimci Şii söylemini diğer ülkelere ihraç etmeye başvurdu. Ancak bu konu Suudi Arabistan ve diğer Şii nüfusa sahip olan bölge devletlerini rahatsız etti. Ayrıca İran devrimcileri İslam’ın monarşi bir siyasi sistemle uyum sağlamadığını söylüyorlardı.

Devrim sonrası dönem İran İslam Cumhuriyeti de Suudi Arabistan’ın üstlendiği İslam liderliği rolüne soyundu. Ancak İran Devrimi sonrası kurulan teokratik hükümet Şii, radikal ve monarşi karşıtıydı. Ayetullah Humeyni ve diğer İranlı din adamları, monarşilerin yolsuz ve İslam karşıtı olduğunu ve derhal devrilmesinin gerektiğini söylüyorlardı. Bu devrimci

²⁶ John Kifner, “400 Die as Iranian Marchers Battle Saudi Police in Mecca; Embassies Smashed in Tehran,” *The New York Times*, 1987, (çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/1987/08/02/world/400-die-iranian-marchers-battle-saudi-police-mecca-embassies-smashed-teheran.html>, Erişim 20 Ekim 2017.

²⁷ “Birilerinin Hacı’ı Siyasileştirmemeyi Söylemesi Büyük Bir Yanılgıdır: Hacıların Güvenliği için Bir Tavsiye,” (Farsça) *Tabnak*, 3 Temmuz, 2019, (çevrimiçi) <https://www.tabnak.ir/fa/news/909249/>, Erişim 18 Temmuz 2019.

²⁸ “Hameney: Hacı Siyasileştirmemek ne demektir? Hacı bir Siyasi Eylemdir, Bu Siyasi Eylem Tam olarak Dini Görevdir,” (Farsça) *Radyo Zamane*, 3 Temmuz, 2019, (çevrimiçi) <https://www.radiozamaneh.com/453655>, Erişim 19 Temmuz 2019.

söylem Suudi Arabistan seçkinleri tarafından istikrar bozucu ve düşmanca bir tavır olarak algılandı.

İran'ın İslam devrimi ihracı söyleminden kaynaklanan kaygılar 1980'li yıllar boyunca Suudi Arabistan-İran ilişkilerini gölgeledi. İranlı hacıların ziyaretçi kontenjanı konusundaki diplomatik müzakerelerde daha da gerginlik yaşandı. Ayrıca İran Müşriklerden Beraat gösterilerine ısrar etti ve bu konu çatışma haline geldi. Suudiler, siyasi eylemlerin Hac'ın manevi önemini ihlal ettiğine inanıyorlardı ve dolayısıyla gösterileri belirli izole alanlarla sınırlı tutmaya çalışıyorlardı. İranlı hacılar ise İran devrimi propagandasını içeren çeşitli broşürler dağıtmaya çalışıyorlardı.²⁹

İslam Devrimi, Suudi Arabistan ile İran arasındaki ilişkilerde mezhepçilik bakımından dönüm noktası oldu. 1979 İslam Devrimi, önceden var olan yapısal sorunlar ile birlikte mezhepçiliği de bir önemli etken olarak ortaya koydu. Böylece İran bir bölgesel tehdit olarak algılandı ve iki ülke arasında işbirliği olasılığı daha da azaldı ve mezhepsel olarak Sünni-Şii ve ideolojik olarak Şii-Vehhabi çatışması ön plana geldi. Bazı yazarlara göre İslam devrimi sonrası Tahran ve Riyad arasındaki uyuşmazlık İran Devrimi'nden kaynaklanan çağdaş bir olgudur. Diğerleri ise jeopolitik ve yapısal faktörleri yanı sıra mezhepçiliği bu iki devlet arasındaki uyuşmazlığı tırmandıran faktörler olarak belirtmektedirler.³⁰

Bölgesel düzeyde İran İslam Devrimi Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz dinamiklerini dramatik bir şekilde değiştirdi. İran'da iktidar olan devrimci rejim, İslam'ı ve Şiiliği Tahran ve Riyad arasındaki rekabetin ön planına çıkardı. İran'da Şii kimlikli bir İslam Cumhuriyetinin kuruluşu, Suudi Arabistan dâhil muhafazakâr krallıkların meşruluğuna doğrudan meydan okudu. Böylece Riyad ve Tahran, İslam dünyasında kendilerini tek meşru sistem göstermeye çalıştılar ve bunu yaparken her ikisi de kendilerini haklı ve diğerini haksız olarak göstermeye çalıştılar. Bu ideolojik, kimliksel ve söylemsel rekabet, 1980'li yıllarda

²⁹ Behram Ahevan Kazemi, *Son Yirmi Yılda İran ve Suudi Arabistan İlişkilerinin Gözden Geçirilmesi*, (Farsça) [Moruri ber Revabit-i İran ve Arabistan der Do Dehe-yi Ehir] Tahran, Merkez-i Tebliyat-i İslami, Yayın Merkezi, 1994, s. 32-34.

³⁰ Shahram Chubin & Charles Tripp. *Iran-Saudi Arabia Relations and Regional Order*, New York, Routledge, 2014.

tırmandı. Dolayısıyla her iki devletin İslami meşruluk iddiaları, Sünni-Şii bölünmesine dayandığı için bölgeyi mezhepsel kutuplaştırmaya sürükledi.

Yeni İslam Cumhuriyeti'nin dış politika hedefleri arasında, İslam dünyasında ezilenlere (Müstezafın) yardım etme ve destek verme düşüncesi yer almaktaydı. Ancak bölge ülkeleri bu konuyu İran'ın yayılmacı ve karışmacı politikası ve varoluşsal bir tehdit olarak algıladılar. Dolayısıyla İran ve Suudi Arabistan arasında gerginlik daha da tırmandı.

Suudi Arabistan'ın Doğu Bölgesi'nde uygulanan ayrımcı ve dışlayıcı politikalar altında yaşayan Şii nüfus, İran'daki olaylardan esinlenerek ayaklandı ve protesto gösterileri düzenledi. Suudi Arabistan bu gösterileri, İran'ın manipülasyonu ve kendisinin içişlerine karışması olarak nitelendirdi. Benzer şekilde, 1981'de Bahreyn'de, bir Şii örgüt olan Bahreyn Uluslararası Kurtuluş Cephesi, bu ülkede hüküm süren Halife Hanedanına karşı başarısız bir darbe teşebbüsünde bulundu. Bahreyn hükümeti bu başarısız darbenin İran destekli Şii milis gruplar tarafından gerçekleştirildiğini iddia etti. Böylece bölgede yaşananlar Suudi Arabistan ve İran arasındaki uyuşmazlığa mezhepsel bir boyut ekledi.³¹

Genel olarak 1979 İran İslam Devrimi sonrası Suudi Arabistan ve İran arasındaki ilişki, kısa süreli barışçıl dönemler hariç genelde gerilim ve uyuşmazlıkla süregelmiştir. 1980'li yıllarda İran İslam Cumhuriyeti'nin İslam Devrimi söylemini komşu ülkelere ihraç politikası sonucu Suudi Arabistan İran-Irak Savaşı'nda Saddam Hüseyin'i destekledi. Ayrıca İran İslam Cumhuriyeti Suudi Arabistan'ın doğusunda yaşayan yoksul Şiiileri Suud Hanedanı rejimine karşı kışkırtmaya çalıştı. Dolayısıyla bu dönem gerginlikle geçti.

1990'lı yıllarda bir dizi iç ve bölgesel düzeyde meydana gelen değişiklikler sonucu iki ülke ilişkilerinde tedrici yumuşama ve yakınlaşma yaşandı. 1990'da Saddam'ın Kuveyt'i işgal etmesi her iki ülke için ortak bir tehdit olarak görüldü. Bu bağlamda Saddam'ın Kuveyt'e saldırısı Suudi Arabistan'ı İran'a yakınlaştırdı. Ayrıca Tahran'ın 1991'de güney Irak'ta Şii ayaklanmasına destek vermemesi ilk sinyali Riyad'a gönderdi ve devrimci genişleme ve

³¹ Simon Mabon, "Saudi Arabia, Iran and geopolitical change in the Middle East," *Foreign Policy Centre*, 2015 (çevrimiçi) <http://eprints.lancs.ac.uk/76745/2/SaudiArabi11.pdf>, Erişim 30.01.2018.

devrim ihracı döneminin sona ermiş olduğunu belirtti. 1991 yılının sonuna gelindiğinde, Suudi Dışişleri Bakanı Suud El-Faysal'ın Tahran'a gerçekleştirdiği tarihi ziyaret sonucu iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler yeniden başladı.³²

Ancak 1992'de Katar ve Suudi Arabistan arasındaki bir sınır olayı sırasında ortaya çıkan gerilimde İran, Katar'ın tutumuna açık destek verdi ve bu ülkeye bir savunma anlaşması teklif etti. Ayrıca 1994'de İran, Yemen'de devam eden iç savaş sırasında Suudi Arabistan'ın ayrıcalıklı Güney Yemen'e verdiği desteğini ve Körfez İşbirliği Konseyi'nin tutumunu eleştirdi. Suudi Arabistan ise 25 Haziran 1996 tarihinde bu ülkenin Zahran kentindeki El-Hobar kulelerinde ABD Hava Kuvvetleri üssüne yapılan terör saldırısını İran destekli Suudi Hizbullah hücreleri tarafından yapıldığı iddia etti.³³ Bu olayda 19 ABD askeri hayatını kaybetti ve 400 kişi yaralandı. Bu olaylar sonucu iki ülke arasındaki gerginlik daha da tırmandı.

2010'da ABD'de bulunan George Washington Üniversitesinin Ulusal Güvenlik Arşivi tarafından gizli kategorisinden çıkarılarak açıklanan belgelerde 1999'da ABD Başkanı Bill Clinton'un İran Cumhurbaşkanı Seyyid Muhammed Hatemi'ye yolladığı yazılı mesaj ve onun verdiği yanıt yer almaktaydı. Clinton mesajında bu saldırının İran'ın Devrim Muhafızları Ordusu, Lübnan'ın Hizbullah Örgütü ve Suudi Arabistan Hizbullah Örgütü tarafından yapıldığına dair kanıtlar olduğunu belirtmektedir ve bu olayda yer alan zanlıların Tahran'da yargılanmasını veya Suudi Arabistan'a iade edilmesini talep etmektedir. Hatemi ise verdiği yanıtta tüm suçlamaları reddetmektedir ve İran'a bağlı hiçbir örgüt veya varlığın bu olayda parmağı olduğunu yalanlamaktadır. Hatemi mesajında 3 Temmuz 1988 tarihinde ABD'nin USS Vincennes donanma gemisinin İran hava yollarına ait bir yolcu uçağını Pers Körfezi'nde düşürdüğünü ve 16'sı mürettebat ve 66'sı çocuk toplam 290 yolcunun ölümüne neden olan olayı hatırlatmaktadır. Hatemi ABD devletinin bu olaydan sorumlu olan ABD vatandaşlarının yargılamadıklarını, İran'a iade edilmediklerini ve geminin kaptanına Baba

³² Ahmedi, a.g.e.

³³ Frederic Wehrey v. d., *Saudi-Iranian Relations since the Fall of Saddam: Rivalry, Cooperation and Implications for U.S. Policy*, National Security Research Division, Rand Corporation, 2009.

Bush tarafından madalya takıldığını kınamaktadır ve İran'ın ABD'nin öne sürdüğü olayla herhangi bir ilgisi olmadığına vurgu yaparak Washington'u meçhul şahısların yargılanması veya iadesi talebini dolaylı olarak eleştirmektedir.³⁴

1990'lı yıllarda ve 2000'li yılların başında Tahran ve Riyad arasında yakınlaşma ve yumuşama yaşandı. Bu yumuşama birkaç iç, bölgesel ve küresel düzeyde yaşanan olaylardan kaynaklanmaktaydı. Ülke düzeyinde 1989'da Ayetullah Ruhullah Humeyni'nin vefatı ve Ayetullah Ali Hamaney'nin lider olarak seçilmesi ile pragmatik bir dünya görüşüne sahip olan politikacı Ali Akbar Haşemi Rafsancani Cumhurbaşkanlığı seçimlerini kazanarak devlet başkanı oldu. Rafsancani'nin pragmatik tutumu İran ve Suudi Arabistan arasında gerginliğin yatışmasında katkıda bulundu. Ayrıca 1995'te Suudi Arabistan'da Prens Abdullah'ın Veliaht olmasıyla, ikili ilişkilerde yumuşama ivme kazandı.³⁵ Bölgesel düzeyde 1988'de İran-Irak Savaşı'nın sona ermesi Tahran ve Riyad ilişkilerini etkileyen başka önemli bir ektendi. Suudi Arabistan'ın bu savaş sırasında Irak'a destek vermesi bir ihtilaf kaynağıydı. Bu faktör savaşın sona ermesiyle ortadan kalktı. Bölgesel düzeyde başka önemli faktör Irak'ın 2 Ağustos 1990 tarihinde Kuveyt'i işgal etmesiydi. Bu olay sonucu Tahran ve Riyad bölgesel güvenlik konusunda işbirliği yaptılar. Küresel düzeyde ise Sovyetler Birliği'nin çöküşü ve Soğuk Savaş'ın sona ermesi iki ülke ilişkilerinde bir yakınlaşmaya yol açtı.³⁶

1990'lı yılların ikinci yarısı, özellikle İran Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi'nin “İyi Komşuluk” politikası uyarınca, Rafsancani'nin attığı yumuşamanın temelini güçlendirdi. Bu dönem Hatemi ABD'nin bölgedeki varlığına karşı Pers Körfezi ülkeleriyle iyi ilişkiler kurmaya çalışmakla etkili bir bölgesel politika izledi.

İran Cumhurbaşkanı Hatemi'nin 1999'da Suudi Arabistan'a yaptığı tarihi ziyaretin ardından 2001 ve 2002 yıllarında bir dizi bölgesel ve güvenlik anlaşması iki ülke arasında

³⁴ Malcolm Byrne, “Secret U.S. Overture to Iran in 1999 Broke Down Over Terrorism Allegations,” National Security Archive Electronic Briefing Book No: 318, 2010, (çevrimiçi) <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB318/>, Erişim 4 Kasım 2017.

³⁵ Wehrey v. d., a. g. e.

³⁶ Enuşirvan İhtişami, *İmar Döneminde İran'ın Dış Politikası*, (Farsça) Çev. İbrahim Müttegi ve Zühre Pustınçi, Tahran, Merkezi Esnadi İnkılabi İslami, 1999, s. 88.

imzalandı. Bu bağlamda 11 Eylül saldırıları sonrası iki ülke Afganistan’da Taliban tehdidini gidermek ve El-Kaide’ye karşı mücadelede işbirliği yaptılar.

İran’ın dış politika dinamiklerinde değişimler gerçekleşmesi ve daha pragmatik politikalar izlemesine rağmen, Suudi Arabistan İran’ın gerçek niyetlerinden şüphe duymaktaydı ve böylelikle ikili ilişkilerde karşılıklı güvensizlik devam etti. Suudi Arabistan bu şüphelere ilişkin kanıt olarak bu ülkenin Şii nüfusu arasında aktif olan ve üyeleri İran’dan ilham alan Hizbullah El-Hicaz örgütünün varlığına işaret etmekteydi. Suudi Arabistan, bu örgütün Haziran 1996’daki Hobar Kuleleri saldırılarının arkasında olduğu kanaatindeydi.³⁷ Bu konu günümüze kadar devam etmiştir. Suudi Arabistan’ın eski Dışişleri Bakanı Adil el-Cubeyr 18 Eylül 2016 tarihinde *Wall Street Journal*’da yayınlanan makalesinde İran devletinin 1979 İslam Devrimi sonrası Hobar Kuleleri saldırısı dâhil birkaç terör saldırının arkasında olduğunu iddia etmektedir.³⁸

Tahran ve Riyad, ABD liderliğindeki koalisyonun 2003 Irak saldırısı öncesi olası bir saldırıya karşı benzer bildirimler yayınladılar ve Irak devletinin çöküşü sonucu potansiyel istikrarsızlığın bölgeye sıçramasından endişe duyduklarını dile getirdiler. Ancak, Irak İşgali sonrası gelişmeler ve Irak’ın iç savaşa sürüklenmesi, yabancı savaşçıların bu ülkeye akını, İran’ın Şii müttefiklerinin siyasi güç elde etmeleri ve Tahran’ın giderek artan etkisi Tahran ve Riyad arasında yumuşama döneminin sona ermesine neden oldu.

Böylece Ortadoğu’da İran ve Suudi Arabistan arasındaki rekabet bölgenin mezhepsel kimlik hatları üzerinde bölünme sonucu ortaya çıktı. Ayrıca 2005’de muhafazakâr politikacı olan Mahmut Ahmedinejad’ın İran’da Cumhurbaşkanlığı seçimlerini kazanarak iktidara gelmesi Rafsancani ve Hatemi’nin Cumhurbaşkanlığı dönemlerinde İran ve Suudi Arabistan arasındaki iyi ilişkilerin sona ermesine yol açtı ve iki ülke uzlaşmacı söylemlerinden uzaklaştılar ve Suudi Arabistan İran’ı daha ciddi bir tehdit olarak algılamaya yöneldi.

³⁷ Bruce Riedel, “Saudi Arabia Moves to Take Down Syria, Iran and Hezbollah,” *National Interest*, Ağustos 15, 2011.

³⁸ Adel Al-Jubeir, “Iran Can’t Whitewash Its Record of Terror,” *Wall Street Journal*, 18 Kasım, 2018, (çevrimiçi) <https://www.wsj.com/articles/iran-cant-whitewash-its-record-of-terror-1474234929>, Erişim 22 Aralık 2018.

Ahmedinejad'ın cumhurbaşkanlığı döneminde, İran'ın devrimin ihracı meselesi tekrar gündeme geldi. Bu bağlamda İran ve Suudi Arabistan bölgede hegemonya arayışında karşı karşıya geldiler. İran, Filistin meselesinde başrol oynamaya çalıştı ve Batı karşıtı tutumu ve nükleer programına yönelik gösterdiği direniş ile Arap kamuoyunda mezhepsel olmayan bir Arap sokağı politikası izledi.³⁹

2000'li yıllar İran için altın fırsatları beraberinde getirdi. İran bu fırsatları değerlendirdi ve daha güçlü bir bölgesel aktör haline geldi. ABD'nin 2001'de Afganistan'a ve 2003'de Irak'a saldırısı İran'ın sınırlarındaki iki tehdidi ortadan kaldırdı ve bir siyasi boşluk yarattı. Bu bağlamda nüfusunun çoğunluğu Şii olan Irak, İran'ın etki alanına dönüştü. Böylece 2000'li yılların ortalarında İran, Lübnan, Suriye ve Irak'ta önde gelen bir aktöre dönüştü.⁴⁰ Riyad ise, Tahran'ın başarısını ve giderek artan etkisini tehdit olarak algıladı ve İran'ın Arap dünyasındaki etkisini frenlemeye ve bölgesel düzeyde bu ülkeyi dengelemeye çalıştı.

Irak'ın geleceği İran ve Suudi Arabistan ilişkilerinde önemli bir belirleyici etkindir. Tarihsel olarak Irak devletinin güçsüz olduğu dönemler Suudi Arabistan ve İran arasındaki rekabetin artışına tanıklık edilmiştir. Ancak güçlü bir Irak devleti, tampon devlet olarak iki ülkeyi dengeleyebilmekte ve gerginliği hafifletebilmektedir.

ABD'nin Irak'ı işgal etmesi ve bu ülkede İran'ın etkisinin artması neticesinde Suudi Arabistan giderek Arap dünyasında İran'ın artan gücünü ve etkisini dengelemek için eyleme geçti. Riyad bölgede kendini tüm Arap devletlerinin ağabeyi ve lideri olarak gördüğü için Arap dünyasını kendi yakın çevresi olarak algılamaktadır. Öte yandan güç ilişkileri bağlamında ele alındığında Irak işgali Ortadoğu'da İran, Irak ve Suudi Arabistan arasında güç dengesini bozdu. Irak dengeleyici gücünü kaybetti ve İran ve Suudi Arabistan'ın yeni bir güç dengesine varmak çabaları sonucunda ikili ilişkilerde gerginlik ve rekabet daha da arttı. Böylelikle Ortadoğu'nun iki önemli gücü ve aktörü olan İran ve Suudi Arabistan ilişkilerinde

³⁹ Wehrey v. d., e. g. e.

⁴⁰ Gregory Gause, "Beyond Sectarianism: The New Middle East Cold War," Brookings Doha Center Analysis Paper, 2014, s. 12, (çevrimiçi) <https://www.brookings.edu/research/beyond-sectarianism-the-new-middle-east-cold-war/>, Erişim 15 Ocak 2018.

yeni bir safha açıldı. Böylece Afganistan'da Taliban'ın düşüşü ve Irak iç savaşı sonucu bölgede ortaya çıkan istikrarsızlık Suudi Arabistan ve İran'a bölgesel etki alanlarını genişletmek için uygun koşullar ve zemin sağladı.⁴¹

Ayrıca Irak savaşı sonrası bu ülkede etnik ve/veya mezhepsel alt kimliklerin canlanmasıyla, İran dış güçlerin kendi sınırları içinde yaşayan farklı etnik ve/veya mezhepsel azınlıkları harekete geçirme ve manipüle etmesinden endişe duymaktaydı. Bu bağlamda Tahran zaman zaman Sistan ve Beluçestan ilinde yaşayan etnik-mezhepsel olarak Beluç-Sünni, Kuzey Batı ve Batı illerinde yaşayan etnik-mezhepsel olarak Kürt-Sünni ve İran'ın petrol kaynaklarından zengin olan Huzistan ilinde yaşayan etnik-mezhepsel olarak Arap-Sünni vatandaşlarının Suudi Arabistan tarafından ayaklanmaya kışkırtıldıklarını söylemektedir.

2011'de Arap Baharı diye adlandırılan ayaklanmalar başlayınca birçok Ortadoğu devleti istikrarsız hale geldi. Irak, Suriye ve Yemen'de ortaya çıkan siyasi boşluk sonucu bu ülkeler Suudi Arabistan ve İran arasındaki bölgesel rekabet alanlarına dönüştüler. Üstelik Arap Baharı, Arap-Sünni devletlerde yaşayan azınlık Şii toplulukları harekete geçirdi ve Sünni rejimlerin istikrarını tehdit ederek İran'ın potansiyel etkisini arttırdı. Dolayısıyla, Ortadoğu'da devrimlerin ve savaşların sebep olduğu istikrarsızlık, Suudi Arabistan ve İran arasındaki rekabetin yeni ve daha belirgin bir safhasını başlattı.

Öte yandan Suudi Arabistan İran'ı daha önce Lübnan, Türkiye, Belçika ve Tayland'daki diplomatlarına suikast düzenleme veya suikasta teşebbüs ile suçlamıştı. Ayrıca Riyad 2011'de Washington Büyükelçisine suikast planlama iddiaları ile İran'ı suçladı ve böylelikle bir polemige yol açtı.⁴² Bölgesel düzeyde Arap Baharı sürecinde toplumsal ve siyasal protestoların yayılması Riyad tarafından büyük bir tehdit olarak algılandı ve İran'ın güç ve

⁴¹ Michael Wahid Hanna, Dalia Dassa Kaye "The Limits of Iranian Power," *Survival*, C. LVII, No: 5, 2015, s. 174.

⁴² Charlie Savage and Scott Shane, "Iranians Accused of a Plot to Kill Saudis' U.S. Envoy," *The New York Times*, 12 Ekim, 2011, (çevrimiçi) <http://www.nytimes.com/2011/10/12/us/us-accuses-iranians-of-plotting-to-kill-saudi-envoy.html>, Erişim 17 Şubat 2017.

ektisinin müzakere yoluyla frenlemesi ve dizginlemesinin mümkün olamayacağı fikrine yol açtı.⁴³

İran'da Hasan Ruhani'nin 2013'te Cumhurbaşkanlığına seçilmesinin ardından, iki ülke arasında uzlaşmaya ve yakınlaşmaya yönelik umutlar arttı. Ancak istikrarsızlaşmış Ortadoğu'da devletler sisteminin parçalanmasıyla “özü” güçlendirme ve “ötekiyi” zayıflatmaya yönelik girişimler bu umutları suya düşürdü.⁴⁴

2 Ocak 2016 tarihinde Suudi Arabistan, Şii din adamı Ayetullah Nimr Bakır El-Nimr ve 46 başka terör olaylarıyla alakalı mahkûmun idam edildiğini ilan etti. Ayetullah Nimr Suudi topraklarında yaşayan Şii azınlığın hükûmete karşı protestolarda önde gelen önderlerinden biriydi. Bu bağlamda Ayetullah Nimr El-Nimr, krallığın Doğu Bölgesinde 2011-2012 yıllarında patlak veren Arap Baharı gösterilerinin lideriydi ve Şiiler arasında popüler ve karizmatik bir din adamı olarak itibar sahibiydi.⁴⁵ Suudi Arabistan'da bu infaz, ülkenin Şii azınlığına sert bir uyarıydı. Ayetullah Nimr, El-Kaide üyesi oldukları iddia edilen 46 terörist ile eş zamanlı olarak sözde hükûmeti devirmeye teşebbüs gerekçesiyle idam edildi. Hâlbuki Ayetullah Nimr hükûmet karşıtı muhalif ve bir din adamıydı ve herhangi bir terör eylemiyle alakası yoktu. Bu nedenle onun infazı eleştirilere yol açtı.

Bölgesel düzeyde, bu konu, dünyanın Sünni Müslümanların liderlik rolünü üstlenen Suudi Arabistan ile Şii dünyasının önderliğini yapan İran arasındaki gerginliği tırmandırdı ve doruk noktasına çıkardı. İran şiddetle bu infazı kınadı. Ayetullah Nimr'in kafası kesilerek idam edilmesi⁴⁶ İran, Bahreyn, Pakistan ve Irak'ta protestolara yol açtı. Bu şiddet olayları, iki bölgesel güç arasındaki gergin ilişkileri daha da gerginleştirdi. Suudi Arabistan, içişlerine müdahale etmeye kesinlikle müsamaha göstermeyeceğini defalarca ilan etti. Ayrıca

⁴³ Yoel Guzansky, Benedetta Berti, “Is the New Middle East Stuck in Its Sectarian Past? The Unspoken Dimension of the ‘Arab Spring’,” *Orbis*, C. LVII, No: 1, Kış, 135-151, 2013, s. 145.

⁴⁴ Mabon, *a. g. e.*

⁴⁵ Joshua Teitelbaum, “Domestic and Regional Implications of Escalated Saudi-Iran Conflict,” BESA Center Perspective Paper No: 324, The Begin-Sadat Center for Strategic Studies, 10 Ocak, 2016.

⁴⁶ Suudi Arabistan yasalarına göre idam infazı genellikle kılıç ile mahkûmun kafası kesilerek gerçekleşmektedir.

Tahran'da protestocuların Riyad'ın Büyükelçiliğine ve Meşhed'de Başkonsolosluğuna düzenlenen saldırıları gerekçe göstererek Tahran'daki diplomatlarını geri çağırdı ve İran'la diplomatik ilişkileri kesti.⁴⁷ Ayrıca diğer Sünni müttetiklerini de dayanışmaya davet etti ve onlar da Riyad'la benzer bir tutum izlediler.

Kral Salman, Kral Abdullah'ın vefatı sonrası Riyad'da tahta geçti ve Suudi Arabistan'ın bölgedeki Sünni Arap devletlerin ağabeyliği rolünü güçlendirme yönünde önemli adımlar attı. Ayrıca Suudi Arabistan'ın eski Washington büyükelçisi olan Adil El-Cubeyr bir süre Dışişleri Bakanı olarak görev yaptı ve bu süreçte İran'a karşı sert bir tutum izledi. Daha sonra El-Cubeyr Dışişleri konularında Danışman bakan olarak atandı ve İran'a karşı sert tutumu yeni görevinde devam etti.⁴⁸

Suudi Arabistan'ın İran rejiminin muhalifi olan Halkın Mücahitleri Örgütü'ne de destek verdiği iddia edilmektedir. Bu bağlamda Suudi Arabistan'ın eski İstihbarat Başkanı Prens Türki El-Faysal, 9 Temmuz 2016 tarihinde Fransa'da gerçekleşen örgütün yıllık toplantısına katıldı. El-Faysal konuşmasında İran hükümetini sert sözlerle eleştirdi ve Tahran'ı Irak, Lübnan, Suriye ve Yemen'de teröre destek vermekle suçladı.⁴⁹ Halkın Mücahitleri Örgütü İran'a göre bir terör örgütü olmakta, ayrıca bu örgüt 2012 yılına kadar ABD'nin de terör listesinde yer almaktaydı. Ancak 2012'de ABD bu örgütü terör listesinde çıkardı. Bu nedenle İran'ın tepkisi de sert oldu. İran'ın Dışişleri Bakanı Javad Zarif, Türki El-Faysal'ın El-Kaide ve Taliban'ın kurucusu olduğunu söyledi ve Suudi Arabistan'ı terör örgütlerine ve terörizme destek vermekle suçladı.⁵⁰

⁴⁷ Ben Hubbard, "Saudi Arabia Cuts Ties With Iran Amid Fallout From Cleric's Execution," *The New York Times*, 4 Ocak, 2016, (çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/2016/01/04/world/middleeast/iran-saudi-arabia-execution-sheikh-nimr.html>, Erişim 25 Mayıs 2017.

⁴⁸ Teitelbaum, a. g. e.

⁴⁹ Cemşid Barzegar, "Suudi Arabistan ve İran Karşılaşması; Halk Mücahitler Örgütü'nün Genel Merkezinden Mesaj Gönderme," (Farsça) *BBC Farsi*, 10 Temmuz, 2016, (çevrimiçi) http://www.bbc.com/persian/iran/2016/07/160710_110_jb_turki_mko, Erişim 5 Mart 2017.

⁵⁰ "Türki Faysal'ın Halkın Mücahitleri'nin Toplantısına Katılmasına Zarif'in Tepkisi: Beceriksizlikten kaynaklanıyor?" (Farsça) *VOA Farsi*, 12 Temmuz, 2016 (çevrimiçi) <https://ir.voanews.com/a/iran-opposition-zarif/3414853.html>, Erişim 26 Mart 2017.

Suudi Arabistan'a göre İran'ın bir yandan nükleer ihtirasları ve öte yandan ABD ve İsrail ile çatışması, bölgenin istikrarını sarsmaktadır. Ayrıca, İran'ın Lübnan'da Hizbullah'a desteği ve bu ülkede etkisi, Yemen'de Husilere iddia edilen desteği, Bahreyn'deki Şiilere iddialara göre verdiği destek, Irak'taki Şii hükümetin desteklemesi ve Suriye'deki Beşşar Esad ile ittifakı, Tahran'ın bölgesel gündemini Suudi Arabistan ve diğer Körfez İşbirliği Konseyi devletleri gündemine aykırı yapmaktadır. Suudi Arabistan İran'ı kendi iç işlerine ve Arap dünyasına karışma, bölgeyi istikrarsızlaştırma, terör ve aşırıcılığa destek verme ve Pers İmparatorluğu'nu canlandırma arzusunda olduğu iddialarıyla suçlamaktadır.⁵¹ İran ise tüm suçlamaları reddederek Suudi Arabistan'ı Beyaz Saray'ın dönem ulusal güvenlik danışmanı John Bolton⁵² ve İsrail başbakanı Benjamin Netanyahu ile birlikte İran'ı istikrarsızlaştırarak rejim değişikliği arayışında olduklarını belirtmektedir.

Uluslararası İlişkiler Uzmanı ve Tahran Üniversitesi öğretim üyesi Ahmet Negibzade İran'ın Suudi Arabistan'a yönelik net bir politikaya sahip olmadığı için karşılaşma veya etkileşime yönelik net bir adım atmadığını vurgulamaktadır. Negibzade İslam devriminden sonra İran'ın siyasi seçkinleri arasında Suudi Arabistan'la dostluk veya düşmanlığa yönelik iki çatışan yaklaşım olduğunu söylemektedir: İlk yaklaşım (devrimci muhafazakârlar tarafından benimsenen yaklaşım) Riyad'la karşılaşmaya vurgu yapmaktadır. Bu yaklaşımın taraftarları Ayetullah Humeyni'nin “*Biz ABD'yi affetsek bile Suud Hanedanını affetmeyeceğiz*” ifadesine atıfta bulunmaktadır. İkinci yaklaşım (reformcular ve ılımlılar tarafından benimsenen yaklaşım) ise Suudi Arabistan'la etkileşim ve uzlaşmaya vurgu yapmaktadır. Ancak günümüze kadar bu iki çatışan yaklaşımdan net bir politika ortaya çıkmamıştır.⁵³ Dolayısıyla Negibzade'ye göre İran alternatif bir stratejiye ihtiyaç duymaktadır.

⁵¹ “Eski Suudi Bakandan İran'a Yönelik Suçlama,” (Farsça) *Camicem News*, 21 Şubat, 2019 (çevrimiçi) <http://www.jamnews.com/detail/News/940328>, Erişim 15 Mart 2019.

⁵² John Bolton 9 Eylül 2019 tarihinde Trump tarafından görevinden alındı.

⁵³ “Negibzade: Suudi Arabistan çöküyor,” (Farsça) Ahmet Negibzade ile Röportaj, *Diplomasi-yi İrani*, 19 Haziran, 2016 (çevrimiçi) <http://www.irdiplomacy.ir/fa/news/1960223/>, Erişim 2 Nisan 2017.

İran'ın dış ilişkiler stratejik konseyi başkanı Kemal Harazi, İran'ın bölgede ne Suudi Arabistan ne de başka ülkeyle rekabet ettiğini söylemektedir. Harazi Irak ve Suriye'de terör grupları bu devletleri devirmeye çalıştığını ve Suudi Arabistan'ın bu grupları desteklediğini, ancak İran bu devletlerin resmi daveti bağlamında onlara teröre karşı mücadelede ve istikrar ve toprak bütünlükleri sağlamak konusunda destek verdiğini belirtmektedir.⁵⁴

Suudi Arabistan'ın Dışişleri Bakanı İbrahim Asaf, Arap Birliği'nin dışişleri bakanları toplantısında İran'ı Arap dünyasına meydan okuyan en büyük tehdit diye nitelendirdi. Ayrıca Asaf İran'ın Devrim Muhafızları ve Şii milisler aracılığıyla Suriye, Irak, Lübnan ve Yemen'e karışmasını terörizm ve aşırıcılık olarak tanımladı ve tüm Arap ülkeleri İran tehdidine karşı birlikte hareket etmelerinin gerektiğine vurgu yaptı. Üstelik Asaf İran'ın balistik füzeler programını da eleştirdi ve İran'ı Husilere Suudi Arabistan topraklarına saldırı düzenlemeleri için balistik füze tedarik ettiğini iddia etti.⁵⁵

11 Kasım 2018 tarihinde *New York Times* gazetesi yayınladığı makalede Suudi Arabistan'ın Veliaht Prensi Muhammed Bin Selman'a yakın istihbarat yetkililerinin bir grup iş insanından özel şirketler aracılığıyla İranlı makamlara suikast düzenlemelerini istediğini ifşa etti. Bu toplantı Kaşıkçı cinayetinden bir sene önce gerçekleşmişti.⁵⁶

Bu bağlamda İranlı Ortadoğu Uzmanı ve eski Suriye Büyükelçisi Hüseyin Şeyhülislam teröre destek ve diğer devletlerin iç işlerine karışmayı Suudi Arabistan gibi krallıkların aracı olarak nitelendirmektedir. Şeyhülislam, Muhammed Bin Selman'ın bölgedeki çatışmaları İran'ın içine çekeceğiz diye ifadesine vurgu yaptı ve Riyad'ın İran devleti karşısı Halkın

⁵⁴ “Harazi: İran Suudi Arabistan ile Rekabet etmek İstemiyor,” (Farsça) *Tabnak*, 13 Mayıs, 2019 (çevrimiçi) <https://www.tabnak.ir/fa/news/898976/>, Erişim 17 Mayıs 2019

⁵⁵ “Suudi Arabistan'ın, Arap Birliği Dışişleri Bakanları Toplantısında İran'a yönelik Sert Eleştirileri,” (Farsça) *BBC Farsi*, 29 Mart, 2019 (çevrimiçi) <http://www.bbc.com/persian/iran-47748573>, Erişim 15 Nisan 2019.

⁵⁶ Mark Mazzetti, Ronen Bergman and David D. Kirkpatrick, “Saudis Close to Crown Prince Discussed Killing Other Enemies a Year Before Khashoggi's Death,” *The New York Times*, 11 Kasım, 2018 (çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/2018/11/11/world/middleeast/saudi-iran-assassinations-mohammed-bin-salman.html>, Erişim 13 Ocak 2019.

Mücahitleri Terör Örgütüne maddi destek sağladığını söyledi ve Suudi Arabistan'ı İran'da terör eylemleri gerçekleştirmekle suçladı.⁵⁷

Öte yandan İran ve Suudi Arabistan ilişkilerinde bu ülkelerin ABD ile olan ilişkileri ve ABD'nin rolü önemlidir. Bu yüzden bu ilişkilerin incelenmesi gerekli görünmektedir.

C. İran ve Suudi Arabistan İlişkilerinde ABD'nin Rolü

Suudi Arabistan Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'de dış politikalarını ulusal çıkarları bağlamında izlemek istese bile ABD'nin varlığı nedeniyle bağımsız bir politika izlemekte dış baskılara maruz kalmıştır.⁵⁸ Ayrıca Suudi Arabistan hiçbir zaman İran ve ABD arasında ilişkilerin normalleşmesine sıcak bakmamıştır. Suudi Arabistan güvenliğini sağlamak için ABD'nin bölgedeki varlığına ihtiyaç duymaktadır ve İran-ABD ilişkilerinde olası yumuşama yaşanma durumunda Washington'un başat bölgesel müttefiki statüsünü kaybetmesinden endişelenmektedir. Tahran ve Riyad arasındaki ikili ilişkiler çeşitli alanlarda yapısal rekabete dayanmakta ve bunların hepsi her iki ülkenin ABD ile olan ilişkileri ile etkileşime girmektedir. Bu rekabette Suudi Arabistan ve İran farklı zeminlerde ve farklı şekillerde etkileşime girmektedir.

Günümüzde bakıldığında İslam dünyasında Suudi Arabistan başta olmak üzere çoğunlukta olan Sünni devletler ve onların yönetici seçkinleri ve liderleri ABD ile iyi ilişkiler sürdürmektedir. Ancak İran İslam Cumhuriyeti başta olmak üzere Şii devletler ve örgütler (örneğin Lübnan'da Hizbullah, Irak'ta Haşd-i Şabi, Yemen'de Ensarullah veya Husiler) ABD ve İsrail'e karşı sert tutum izlemektedirler. Bu yüzden İran ve Suudi Arabistan'ın ABD ile olan ilişkilerini incelenmesi gerekli görünmektedir.

⁵⁷ Mehdiya Tari, "Suudi Arabistan'ın İran'a Yönelik Sabotaj Planlarının İfşası: Gerçek mi Mit mi?" (Farsça) *Sputnik*, 14 Aralık, 2018 (çevrimiçi) <https://ir.sputniknews.com/opinion/201811144166820>, Erişim 6 Nisan 2019.

⁵⁸ Banafsheh Keynoush, *Saudi Arabia and Iran: Friends or Foes*, New York, Palgrave MacMillan, 2016, s. 15-17.

1. Suudi Arabistan ve ABD İlişkileri: Stratejik İttifak

Suudi Arabistan, Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de ABD’nin başta gelen müttefikleri arasındadır. Suudi Arabistan devleti 29 Mayıs 1933 tarihinde ABD’nin Standard Oil of California şirketi ile bu ülkede petrol arama çalışmaları için anlaşma yaptı. 1936’da Texas Petrol Şirketi adı geçen şirketin hisselerinin yüzde 50’sini satın aldı. Yapılan çabalar sonucu 1938’de Suudi Arabistan’ın Zehran şehri yakınında Demmam bölgesinde petrol keşfedildi. Bu şirketin çabaları neticesinde 4 Şubat 1940 tarihinde ABD, Suudi Arabistan ile diplomatik ilişkiler kurdu ve Kahire Büyükelçisi Riyad’a akredite büyükelçi olarak atandı.⁵⁹

31 Ocak 1944 tarihinde California-Arap Standard Petrol Şirketi olarak tanınan şirketin adı Arap-Amerika Petrol Şirketi’ne (Aramco) değişti. Bu şirket farklı şirketler ile ortak oldu. Ancak Suudi Arabistan devleti zaman içinde şirketin hisseleri satın alarak ele geçirdi ve 1980’li yıllara gelindiğinde hisselerin yüzde 100’üne sahip oldu. Böylece 1988’den itibaren şirketin adı Suudi Arabistan Petrol Şirketi veya Suudi Aramco’ya değişti. Bu Şirket 2018’de 111 milyar 100 milyon net gelirle dünyanın en yüksek gelirli şirketi olarak ilan edildi.⁶⁰

14 Şubat 1945 tarihinde ABD’nin dönem başkanı Franklin D. Roosevelt Yalta Konferansı’ndan dönüşte Süveyş Kanalı’nda USS Quincy gemisinin güvertesinde Suudi kralı Abdülaziz bin Suud ile buluştu. Bu buluşma Suudi Arabistan ve ABD’nin arasındaki stratejik ilişkilerinin başlangıcıydı.⁶¹ Roosevelt’in halefi Harry S. Truman Kral Abdülaziz’e Suudi Arabistan’ın bağımsızlığı ve toprak bütünlüğüne korumaya yönelik güvence verdi. O zamandan beri iki ülke ilişkilerinde güvenlik ve enerji odaklı ekonomik işbirliği devam etmiştir. Immanuel Wallerstein Suudi Arabistan ve ABD arasındaki bu ittifakı uzun vadede

⁵⁹ Kamran Taremi, “İkinci Dünya Savaşı Döneminde Amerika ve Suudi Arabistan arasında Patron-Yanaşma İlişkilerinin Ortaya Çıkışının Kökenleri,” (Farsça) *Hukuk ve Siyasal Bilgiler Fakültesi’nin Dergisi [Mecelleyi Danışkedeyi Hukuk ve Ulumi Siyasi]*, Tahran Üniversitesi, No:45, 1999, s. 145-146.

⁶⁰ Mesut Salari, “Suudi Arabistan’ın Petrol Şirketi 2018’de Dünyanın en kârlı Şiketi oldu,” (Farsça) *Farsça Euronews*, 1 Nisan, 2019 (çevrimiçi) <https://fa.euronews.com/2019/04/01/saudi-oil-company-world-most-profitable-company-in-2018>, Erişim 2 Mayıs 2019.

⁶¹ Adam Taylor, “The first time a U.S. president met a Saudi King,” *The Washington Post*, 27 Ocak, 2015 (çevrimiçi) https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2015/01/27/the-first-time-a-u-s-president-met-a-saudi-king/?utm_term=.86a0697c33a1, Erişim 22 Ekim 2017.

Riyad'ın petrol üretimi ve enerji politikalarını Washington'un çıkarları doğrultusunda düzenlenmesiyle sonuçlandığını belirtmektedir. Wallerstein'a göre Washington Yönetimi karşılıklı olarak Suudi Arabistan'ın güvenliğini sağlamaya dair güvence verdiğini fiili gerçekleşen bir mekanizma olarak nitelendirmektedir.⁶²

Dolayısıyla İkinci Dünya Savaşı sonrası Suudi Arabistan ABD'nin Ortadoğu'daki önde gelen müttefiklerinden birine dönüştü. Riyad Soğuk Savaş döneminde Komünizme karşı Washington'un yanında yer aldı. Ancak zaman zaman iki ülke arasında uyuşmazlık da ortaya çıktı. Örneğin İsrail'in bir devlet olarak ortaya çıkışı iki ülkenin ilişkilerini gerilime sürükledi. Ayrıca 1973'te Yom Kipur Savaşı sonrası Suudi Arabistan, İsrail ve ABD'ye petrol ambargosu yapsa da bu uyuşmazlık kısa bir süre sonra atlatıldı. 1970'li yıllarda Suudi Arabistan Nixon'un İkiz Direkli doktrini bağlamında İran ile birlikte bölgenin jandarması rolünü üstlendiler.⁶³

Suudi Arabistan ve ABD ilişkilerinde 1979 İran İslam devrimi sonrası işbirliği arttı. İslam Devrimi sonucu ABD bölgede İran'ı en önemli müttefiki olarak kaybetti ve böylece Suudi Arabistan ABD'nin bölgesel müttefikleri arasında daha önemli bir rol üstlendi. Ayrıca Suudi Arabistan'ın güvenliği ve ekonomik gelişmesi bağlamında bu ülke ABD desteğine bağlılığı devam etti.⁶⁴

1980'li yıllarda Sovyetler Birliği Afganistan'ı işgal ettikten sonra Suudi Arabistan ve ABD Sovyetlere karşı geniş çaplı işbirliği yaptılar. 1991'de Kuveyt'i Irak'ın işgalinden kurtarma savaşında da Suudi Arabistan ABD'nin yanında yer aldı. Ancak 11 Eylül 2001 saldırıları Suudi Arabistan-ABD ilişkilerinde gergin bir dönem başlattı. Usame Bin Laden'in liderliğindeki El-Kaide örgütüne üye olan Suudi vatandaşlarının Dünya Ticaret Merkezi ve

⁶² Immanuel Wallerstein, "Saudi Arabia: Besieged and Fearful," Commentary No: 372, 1 Mart, 2014 (çevrimiçi)

<https://www.iwallerstein.com/saudi-arabia-besieged-fearful/>, Erişim 28 Ekim 2017.

⁶³ "U.S.-Saudi Arabia Relations," Council on Foreign Relations, 7 Aralık, 2018 (çevrimiçi)

<https://www.cfr.org/backgrounder/us-saudi-arabia-relations>, Erişim 23 Ocak 2018.

⁶⁴ Steven Wright, "The United States and Saudi Arabia: Troubled times ahead?" *Aljazeera English*, 8 Ocak, 2019 (çevrimiçi) <https://www.aljazeera.com/indepth/opinion/united-states-saudi-arabia-troubled-times-190104092436711.html>, Erişim 7 Mart 2019.

Pentagon'a yapılan 11 Eylül saldırılarında yer almaları, Suudi Arabistan-ABD ilişkilerinde önemli bir dönüm noktası olarak gerilime yol açtı.

New York ve Washington saldırılarında yer alan 19 kişiden 15'nin Suudi Arabistan vatandaşı olduğu ortaya çıkınca ABD'de ve diğer Batılı ülkelerde Suudi Arabistan'ın güvenilir bir müttefik olup olmadığı konusunda tartışmalar yaşandı.⁶⁵ Saldırılarda yer alan ancak Suudi Arabistan vatandaşı olmayan teröristlerin bile Vehhabilik ideolojisi etkisi altında oldukları ortaya çıktı. Bu yüzden bu olaylar Suudi Arabistan'ın Batı'daki görüntüsüne büyük bir oranda zedeledi. ABD medyası Suudi Arabistan Yönetiminin gençlerin beyinlerini Vehhabilik öğretileri ile yıkayarak terör olaylarına ittiğini vurguladı ve Vehhabiliğin doğuş ve yayıldığı yer olan Suudi Arabistan'ın terör eylemlerinin ideolojik ana üssüne dönüştüğü eleştirildi.⁶⁶

ABD Kongresi ise aşırılık yanlısı dini inançlar ile terörizmin finansmanı arasındaki ilişkiyi ve Vehhabiliğin yayılması ile bağlantılı olup olmadığına dair iddiaları ele aldı. Kasım 2003'de Suudi Arabistan Sorumluluk Yasası Suudi Arabistan'a karşı olasılıkları listeledi ve Suudi Arabistan tarafından finanse edilen birçok dini kurumların ve yayınladıkları söylemin, Batı karşıtı nefret mesajı taşıdığı ve terör eylemleri için ideolojik bir temel oluşturduğuna vurgu yapıldı. Ayrıca Suudi Arabistan hükümetinden, küresel terörizmi teşvik eden tüm kuruluşlara finansman sağlanmamanın durdurması istendi. Dolayısıyla Suudi Arabistan rejimine yönelik çeşitli suçlamalarda bu ülke, El-Kaide üyelerinin izledikleri köktendinci ve aşırılık yanlısı Vehhabilik ideolojisinin merkezi olarak eleştirildi.⁶⁷

Mayıs 2016'da ABD senatosu 11 Eylül saldırıları kurbanlarının ailelerinin Suudi Arabistan devletini şikâyet etme ve tazminat talebinde bulunmaya yönelik ön gören önergeni

⁶⁵ Esger Caferi Veldani, *Ortadoğu'da Zorluklar ve Çatışmalar*, (Farsça) 2. bs., Tahran, Pejuhişkede-yi Mutaliat-i Rahbordi, 2015, s. 98.

⁶⁶ "11 Eylül Saldırılarının Suudi Arabistan ve ABD İlişkileri üzerine Etkisi," (Farsça) *ISNA Haber Ajansı*, 12 Eylül, 2018 (çevrimiçi) <https://www.isna.ir/news/97062110917/>, Erişim 19 Ekim 2018.

⁶⁷ Febe Armanios, "The Islamic Traditions of Wahhabism and Salafiyya," CRS Report for Congress, 2003 (çevrimiçi) <http://www.law.umaryland.edu/marshall/crsreports/crsdocuments/RS2169501222003.pdf>, Erişim 3 Haziran 2017.

onayladı. Ancak Barack Obama önerenin onaylandığı takdirde onu veto ederek yasa olmasını engelleyeceğini söyledi. Ayrıca ABD'nin Merkezi İstihbarat Teşkilatı eski başkanı John Brennan 11 Haziran 2016 tarihinde Suudi Arabistan'ın El-Arabiya kanalına verdiği demeçte ABD Kongresinin 28 sayfalık gizli raporunun yayınlanacağını ve herkes Suudi Arabistan'ın bu olayla ilgisi olmadığını ortaya çıkacağını söyledi. Brennan bu raporda yapılan soruşturmalar sonucu 11 Eylül saldırıları El-Kaide örgütü tarafından yapıldığının kanıtlandığını söyledi.⁶⁸ Tüm eleştirilere rağmen ABD'nin Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz bölgesinde güvenlik ve ekonomik çıkarlarından dolayı Riyad'a ihtiyaç duyduğundan dolayı ikili ilişkiler devamı etti. Suudi Arabistan ise güvenliğini sağlayan küresel müttefiki ABD'ye taviz vermeye hazırlıklıydı.

Kuveyt'i Irak'ın işgalinden kurtarma savaşı sonrası ABD birliklerinin Suudi Arabistan topraklarında bulunması Suudi kraliyet ailesi, Vehhabi âlimler ve halk arasında ciddi tartışmalara yol açtı. Suudi Arabistan ABD'nin bölgedeki en yakın askeri müttefiklerinden biri olduğu düşünülse dahi, Riyad ABD'nin askeri kuvvetlerinin kendi topraklarında bulunmasını hoş karşılamamaktaydı. Bu bağlamda Suudi Arabistan 2003'de ABD'nin Irak işgali sonrası ABD'ye tesis imkânı sağlamadı. Suudi Arabistan'ın bu tutumu sonucu ABD hava komuta merkezini 2003'te Suudi Arabistan'dan Katar'ın El-Udeyd hava üssüne taşıdı.⁶⁹

2003 Irak savaşına gelindiğinde savaş öncesi Riyad kaygılarını Washington'a iletti ve bu savaşın İran'ın bölgesel etkisini arttırabileceği konusunda uyardı. Bununla birlikte Riyad ABD'nin işgal sonrası Irak için net bir planı ve stratejisi olmadığını düşünmekteydi. Irak'ta Şii bir hükümetin iktidara gelmesi sonucu Suudi Arabistan ABD Yönetimini Irak'ı İran'a teslim etmekle suçladı.

Enerji konusunda Suudi Arabistan Irak petrolünün piyasalara geri dönüşünden ve ayrıca İran'ın OPEC'te baskın bir güç olmasından endişe duymaktaydı. Riyad ABD'nin enerji

⁶⁸ “Brennan: Suudi Arabistan 11 Eylül Terör Saldırılarında Parmağı Olduğundan Aklanacak,” (Farsça) *Press TV*, 12 Haziran, 2016, (çevrimiçi) <https://www.presstv.com/DetailFr/2016/06/12/470106/US-CIA-Brennan-Saudi-Arabia-911-attacks>, Erişim 24 Ekim 2017.

⁶⁹ Marissa Allison, “U.S. and Iranian Strategic Competition: Saudi Arabia and the Gulf States,” Center for Strategic and International Studies, Burke Chair in Strategi, 2010, s.12.

bağımsızlığı gerçekleştiğinde ve bu ülkenin Suudi petrolüne olan bağımlılığı ortadan kalktığında yalnız kalabileceğini düşünmekteydi.⁷⁰ Barack Obama 2009'da başkanlığa seçildikten sonra Suudi Arabistan'ı ziyaret etse bile Obama döneminde iki ülke arasında ilişkiler eskisi gibi sıcak değildi.

Arap Baharı ayaklanmalarına gelindiğinde ABD istikrarsızlaşan Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'de iç çatışmalarda doğrudan bir askeri müdahalede bulunmadı. ABD Mısır'da Mübarek Yönetimini korumadı. Böylece Suudi Arabistan kendi topraklarında olası bir ayaklanma karşısında yalnız kalabileceği mesajını aldı. Ancak Donald Trump başkan seçildikten sonra iki ülke arasındaki ilişkiler tekrar işbirliği ve ittifak zeminine geri döndü. Trump Mayıs 2017'de Riyad'ı ziyaret etti ve böylece Obama dönemi buzlar eridi. Ayrıca Suudi Arabistan ABD ile birlikte bölgede İran'ı dizginlemek ve tecrit etmek için mutabık kaldılar.

ABD Başkanı Donald Trump Kral Selman'a Washington'un Riyad'a verdiği destek olmazsa İran Suudi Arabistan'ı iki haftada fethedebileceğini söylediğini iddia etmektedir. Ayrıca Trump Kral Selman'a Riyad'ın bankada 2 Trilyon dolar parası olduğunu hatırlatarak bu ülkeyi korumak için 4 milyar dolar istediğini ve Suudilerin vermedikleri takdirde Suudi Arabistan'ı savunmayı bırakacaklarını söylediğini belirtmektedir.⁷¹

Ekim 2018'de Kaşıkçı cinayeti gerçekleşti. Ancak bu olay tüm dünyada yankı bulmasına rağmen Trump Kasım 2018'de konuşmasında Suudi Arabistan ile ittifak ve işbirliğinin devam etmesine vurgu yaptı. Ancak ABD Kongresinde ve kamuoyunda Suudi Arabistan'da insan hakları ihlaline yönelik tartışmalar ve eleştiriler devam etti.

Öte yandan son yıllarda Suudi Arabistan geçmişteki gibi ABD'nin desteğine bağımlı olmadan bölgede bağımsız politikalar izlemeye yöneldi. Ayrıca Suudi Arabistan ABD'nin desteğine ihtiyacı azalırken Washington'un Riyad'ın ABD'de yatırımlarına ihtiyaç

⁷⁰ Tzemprin, Jozik ve Lambare, *a. g. e.*, s. 198.

⁷¹ "Amerika Olmazsa İran Suudi Arabistan'ı Ele Geçirir," (Farsça) *Tabnak*, 14 Nisan, 2019 (çevrimiçi) <https://www.tabnak.ir/fa/news/891758/>, Erişim 5 Mayıs 2019.

duymaktadır.⁷² Suudi Arabistan Veliahdı Prens Muhammed Bin Selman ABD’de 800 milyar dolar yatırım yaptıklarını söyledi. Bu rakam Katar’ın milli gelirinden 4 kat fazladır.⁷³ Üstelik ABD Suudi Arabistan’a 110 milyar dolar silah sattı.⁷⁴ Bununla birlikte Donald Trump Mayıs 2019’da İran’a karşı olağanüstü hal ilan ettikten sonra ABD Kongresine Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri ve Ürdün’e silah satmayı planladığını bildirdi. ABD yasalarına göre olağanüstü hal durumunda Cumhurbaşkanı Kongreden izin almadan silah satabilmektedir. Bu nedenle ABD Senatosu 20 Haziran 2019 tarihinde Cumhurbaşkanı’na olağanüstü durumlarda verilen yetkilerin iptaline karar vermişti. Ancak Trump 25 Temmuz 2019 tarihinde Suudi Arabistan ve BAE’ye silah satışını engelleyen 3 Kongre kararını veto etti.⁷⁵

Bu bağlamda ABD’nin Suudi Arabistan’a verdiği koşulsuz destek eleştirilmiştir. *Foreign Policy*’de yayınlanan makalede Ryan Costello ve Sina Tusi, Muhammed bin Selman’ı bir sonraki Saddam Hüseyin olarak nitelendirmektedirler. Bu bağlamda yazarlara göre 1980’li yıllarda ABD Ortadoğu’nun acımasız diktatörü Saddam Hüseyin’e sırf İran’a karşı olduğu için kucağını açtı. Günümüzde de aynı talihsiz hatayı Muhammed bin Selman’a verdiği destekle tekrarlamaktadır. Saddam Hüseyin de ABD ile birlikte İran’a karşı koyduğu için istediğini yapacağını düşünmekteydi. Tıpkı Muhammed bin Selman’ın vahşiliği göz ardı edildiği gibi Saddam’ınki de Washington’daki patronları tarafından göz ardı edilmişti. Yazarlara göre Muhammed bin Selman’ın kaderi de ABD’nin müttefiki olan ve sonralar düşmanına dönüşen Saddam Hüseyin gibi olabilmektedir.⁷⁶

⁷² “Bavend: Suudi Arabistan Geçmişte Olduğu Gibi ABD’ye İhtiyacı Yok,” (Farsça) Davut Hermidas Bavend ile Röportaj, *Haber Online*, 21 Aralık, 2018 (çevrimiçi) <https://www.khabaronline.ir/news/1213407>, Erişim 9 Şubat 2018.

⁷³ “Suudi Arabistan: Yaklaşık 800 Milyar Dolar ABD’de Yatırım Yaptık,” (Farsça) *Al-Waght* (çevrimiçi) 6 Aralık, 2017, <http://alwaght.com/fa/News/125992/>, Erişim 29 Haziran 2018.

⁷⁴ “Suudi Arabistan’ın ABD’den Aldığı 110 Milyar Dolarlık Silahların Listesi,” (Farsça) *Tasnim Haber Ajansı*, 12 Haziran, 2017, (çevrimiçi) <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1396/03/22/1434702/>, Erişim 4 Temmuz 2017.

⁷⁵ “Trump Suudi Arabistan’a Silah Satışını Yasaklayan Kararları Veto Etti,” (Farsça) *Fars Haber Ajansı*, 25 Temmuz, 2019 (çevrimiçi) <https://www.farsnews.com/news/13980503000041/>, Erişim 3 Ağustos 2019.

⁷⁶ Ryan Costello and Sina Toossi, “Mohammed bin Salman Is the Next Saddam Hussein,” *Foreign Policy*, 29 Ekim, 2018 (çevrimiçi) <https://foreignpolicy.com/2018/10/29/mohammed-bin-salman-is-the-next-saddam-hussein-mbs-iraq-iran-rumsfeld-reagan-gulf-war/>, Erişim 8 Aralık 2018.

İraklı yazar Seyyid Mehdi Modarresi de benzer bir şekilde “Muhammed bin Selman Çağdaş Saddam: Gitmesi Lazım” başlıklı makalesinde Muhammed bin Selman’ı Saddam Hüseyin ile karşılaştırmaktadır ve Batılı güçlerin tıpkı Saddam’ı İran’ın sözde yayılmacı politikalarına karşı dengeleyici bir güç olarak gördükleri gibi bugünkü Muhammed bin Selman’ı da aynı şekilde görmektedirler ve onun tüm kırmızı çizgileri aşmasına sessiz kaldıklarını belirtmektedir.⁷⁷

Jackson Diehl ise *Washington Post* gazetesinde “Yeni Saddam Hüseyin’imiz” başlıklı makalesinde Muhammed bin Selman’ın da Saddam Hüseyin gibi dokunulmaz olduğunu sandığını belirtmektedir. Diehl’e göre Prens bin Selman gazeteci Cemal Kaşıkçı’nın katli ve Suudi muhalif kadınların hapisanede vahşice işkence edilmeleri ve birçok benzer olayın arkasındadır. Ayrıca yazara göre Suudi Arabistan’ın savaş uçakları hâlâ Yemen’i bombalamaktadır ve Bin Selman bu ülkedeki insani krizden sorumludur. Üstelik bin Selman nükleer silah edinme projesini başlatmıştır. Saddam da ABD ve müttefikleri desteğinden faydalanarak kendi halkını ve muhaliflerini katletmekteydi. Saddam dünyada kendi halkına karşı kimyasal bomba kullanan ilk lider olarak Halepçe katliamını tarihe yazdı. Bölgesel düzeyde de komşularına (İran ve Kuveyt’e) saldırdı. ABD Saddam’ın Kuveyt’i kendi topraklarına ilhak ettikten sonra uyandı ve o zamandan beri Ortadoğu’da sonsuz savaşlar yaşanmıştır. Yazara göre Trump da geçmişten ders almadan aynı hatayı körü körüne tekrar etmektedir ve ABD liderliğinde Batı şu an Bin Selman’a karşı koymak istemedikleri için gelecekte onu durdurmak için yüksek maliyetlere katlanmak zorunda kalabilmektedirler.⁷⁸

Stephen Walt ise Suudi Arabistan’ın Yemen’de gerçekleştirdiği cinayetleri hatırlatmaktadır ve Muhammed Bin Selman’ın reformcu bir lider olmadığını vurgulayarak

⁷⁷ Sayed Mahdi Modarresi, “Mohammed bin Salman is a modern-day Saddam. He must go,” *Middle East Eye*, 27 Kasım, 2018, (çevrimiçi) <https://www.middleeasteye.net/opinion/mohammed-bin-salman-modern-day-saddam-he-must-go>, Erişim 4 Mart 2019.

⁷⁸ Jackson Diehl, “Our new Saddam Hussein,” *The Washington Post*, 7 Temmuz, 2019 (çevrimiçi) https://www.washingtonpost.com/opinions/global-opinions/our-new-saddam-hussein/2019/07/07/d5774cc8-9e64-11e9-b27f-ed2942f73d70_story.html, Erişim 5 Eylül 2019.

ABD'nin Riyad başta olmak üzere Ortadoğu'daki yandaşlarına (clients) verdiği koşulsuz desteği eleştirmektedir.⁷⁹

Suudi Arabistan tüm insan hakları ihlallerine rağmen Trump'ın stratejik müttefiki konumunu korumuştur. 24 Şubat 2018 tarihinde eski Suudi Arabistan istihbarat başkanı ve eski Washington büyükelçisi Bender bin Sultan'ın kızı Prenses Rima Bint Bender, Veliht Muhammed bin Selman tarafından Washington büyükelçisi olarak atandı.⁸⁰ 4 Temmuz 2019 tarihinde Prenses Rima Suudi Arabistan tarihinde ilk kadın büyükelçi olarak görevini Veliht Prens Muhammed bin Selman'ın kardeşi Halit bin Selman'dan devraldı ve işe başladı.⁸¹ Prenses Rima'nın selefi Halit bin Selman Cemal Kaşıkçı cinayetinden sonra Suudi Arabistan'a dönmüştü ve bir daha görev yerine geri dönmemişti. Suudi Arabistan bu tür girişimlerle her ne kadar reformcu devlet rolü oynamaya çalışsa da bu ülkenin görüntüsü dünya kamuoyunda kolay kolay değişmesi pek mümkün görünmemektedir.

2. İran ve ABD İlişkileri: İttifaktan Gerginliğe

İran ve Suudi Arabistan ilişkilerinde ABD önemli bir faktördür. İran ve ABD ilişkileri 1979 İslam Devrimi öncesi bir ittifak ve işbirliği dönemine tanıklık etti. Ancak devrim sonrası iki ülke ilişkilerinde uyuşmazlık, güvensizlik ve gerginlik yaşandı. Bu yüzden kısaca iki ülkenin ilişkileri incelenecektir.

a. İslam Devrimi Öncesi İran ve ABD İlişkileri: İttifak ve İşbirliği

1823'te Monroe Doktrini ile ABD tecrit politikası izlediğinden dolayı Tahran ve Washington arasında ilişkiler hızlı şekilde gelişmedi. İran ve ABD arasında diplomatik

⁷⁹ Stephen M. Walt, "This Is America's Middle East Strategy on Steroids," *Foreign Policy*, 15 Ekim, 2018 (çevrimiçi) <https://foreignpolicy.com/2018/10/15/this-is-americas-middle-east-strategy-on-steroids/>, Erişim 20 Ekim 2018.

⁸⁰ "Suudi Prens Kızı Suudi Arabistan'ın ABD Büyükelçisi Oldu," (Farsça) *ISNA Haber Ajansı*, 24 Şubat, 2019 (çevrimiçi) <https://www.yjc.ir/fa/news/6843611/>, Erişim 3 Mart, 2019.

⁸¹ "Prenses Rima Binti Bender Riyad'ın Washington Büyükelçisi olarak Göreve Başladı," (Farsça) *Şarkul Avsat*, 4 Temmuz, 2019, (çevrimiçi) <https://aawsat.com/persian/home/article/1797601/>, Erişim 23 Temmuz 2019.

ilişkiler başlamadan önce Amerikalı dini misyonerler İran'ı ziyaret edip bu ülkenin siyasi, ekonomik ve sosyal durumuna alakalı bilgi topluyorlardı. Böylece gayri resmi olarak iki ülke arasındaki ilişkiler 1829'da başladı ve 1851'de İstanbul'da iki ülke arasında dostluk anlaşması imzalandı. 1883'te ABD Tahran'da büyükelçiliğini açtı. İran ise 1888'de Washington büyükelçiliği açılışını gerçekleştirdi.

İran Meşrutiyet Devrimi sonrası 1910'da William Morgan Shuster başında bulunan Amerikan bir heyet ekonomik danışmanlık vermek için İran'da görevlendirildiler. Shuster Mayıs 1911'de İran parlamentosu tarafından Genel Hazinekar olarak atandı. Ancak o dönem Ortadoğu Rusya ve İngiltere'nin etki alanı olduğu için bu emperyalist güçler ABD'nin bölgede ve özellikle de İran'da varlığını hoş karşılamıyorlardı. Bu nedenle Shuster istifa etmek zorunda kaldı ve ABD'ye döndükten sonra *İran'ı Boğma (The Strangling of Persia)* adlı kitabını yazdı ve Rusya ve İngiltere'yi eleştirdi. İran, Rusya ve İngiltere'nin yayılmacı politikaları karşısında ABD'nin varlığından üçüncü güç ve dengeleyici güç olarak faydalanmak arayışındaydı.

1922'de İran devletinin daveti sonucu ABD vatandaşı olan Arthur Millspaugh bu ülkenin Maliye Bakanlığını yediden düzenlemek için Tahran'a gitti. Millspaugh 1922-1927 ve 1942-1945 yılları arasında İran'ın Maliye Bakanlığının danışmanı olarak görev yaptı. Millspaugh 1925'de *Amerikan'ın İran'da Görevi (The American task in Persia)* ve 1946'de *Amerikalılar İran'da (Americans in Persia)* başlıklı kitaplarını yayınladı. İkinci Dünya Savaşı sırasında 1941'de İran, Almanya ile işbirliği yaptığı bahanesiyle Sovyetler Birliği ve İngiltere tarafından işgal edildi. İkinci Dünya Savaşı sonrası ABD ve İran'ın ilişkileri yakınlığa tanıklık etti. Savaş sonrası ABD Başkanı Harry Truman Dört Nokta Programı (Point Four Program) bağlamında, İran, Türkiye ve Yunanistan'a maddi destek verdi.

ABD'nin görüntüsü İran kamuoyunda 1953 darbesi öncesi olumluydu. Bu darbe öncesi emperyalist Rusya ve İngiltere'nin İran'ın iç işlerine müdahaleleri sonucu hem İran'ın yönetici seçkinleri hem de halkı arasında yabancı güçlere karşı güçlü güvensizlik duygusu vardı. Ancak ABD'nin İran'ın iç işlerine karışmadığı için bu ülkeye karşı İran halkı ve seçkinleri arasında olumsuz algı yoktu. Ancak 1953 darbesi her şeyi değiştirdi.

İran devleti 1951’de Başbakan Muhammed Musaddık döneminde petrol sanayisini kamulaştırdı. Ancak ABD ve İngiltere tarafından İran petrolüne yaptırım yapıldı ve İran, ana ulusal gelir kaynağından yoksun kaldı. Musaddık’ın petROLSÜZ ekonomi politikasını yürürlüğe sokmasına rağmen İran’ın ekonomisi çökme durumuna geldi. Ortaya çıkan siyasi kargaşa sonucu Başbakan Musaddık 1953’te ABD’nin CIA ve İngiltere’nin MI6 servisleri tarafından tasarlanan ve gerçekleşen darbe sonucu devrildi.⁸²

Dolayısıyla İran’ın Amerika’ya karşı tehdit algısı, İran’ın tarihsel olarak dış müdahale ve tahakküm altına alınma çabalarına maruz kaldığından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda İran devleti büyük güçlere ve niyetlerine hiçbir zaman güvenmemiştir.

2000’de ABD’nin Dışişleri Bakanı Madeline Albright, Washington Yönetiminin 1953’de gerçekleşen darbede önemli bir rol oynadığını kabul etti ve bu darbeden dolayı duyduğu üzüntüsünü dile getirdi. Albright bu darbenin İran’ın siyasi gelişimi için bir gerileme olduğunu ve günümüzde İranlıların ABD’nin ülkelerinin iç meselelerine karışmak nedeniyle hala öfkeli olduklarını gördüğünü belirtti.⁸³ Ayrıca 2013’te gizli kategorisinden çıkan CIA belgelerinde darbenin nasıl yapıldığı detaylı bir şekilde anlatılmıştır ve CIA bu darbenin gerçekleştirdiğini kabullenmiştir.⁸⁴

ABD’li bilgin Noam Chomsky’nin belirttiği gibi ABD Yönetimi İran’ın gösterdiği direnişin başka gelişmekte olan ülkelere örnek olabileceğinden endişe duymaktaydı.

⁸² Afshon Ostovar, Rebecca Edelston, Michael Connell, “On Shifting Sands: Iranian Strategy in a Changing Middle East,” CNA Strategic Studies, Ekim, 2013, s.12 (çevrimiçi) <https://apps.dtic.mil/docs/citations/ADA594103>, Erişim 21 Mayıs 2017.

⁸³ Daniel Lomas, “Iran, Britain and Operation Boot: Iran, Britain and Operation Boot: Why the British government can’t reveal more about an ‘open secret’,” *History Today*, 13 Ağustos, 2018 (çevrimiçi) <https://www.historytoday.com/daniel-wb-lomas/iran-britain-and-operation-boot>, Erişim 5 Kasım 2018.

⁸⁴ Saeed Kamali Dehghan & Richard Norton-Taylor, “CIA admits role in 1953 Iranian coup,” *The Guardian*, 19 Ağustos, 2013 (çevrimiçi) <https://www.theguardian.com/world/2013/aug/19/cia-admits-role-1953-iranian-coup>, Erişim 23 Ekim 2018.

Dolayısıyla darbe sonrası İran Şahı Muhammed Rıza Pehlevi ABD'nin kuklası olarak iktidara geri döndü ve 1979'da devrilene kadar ABD'nin çıkarlarını korumaya devam etti.⁸⁵

Demokratik bir şekilde iktidara gelen Başbakan Musaddık'a karşı düzenlenen darbeden dolayı ABD'ye karşı güvensizlik İran halkı ve yönetici seçkinlerinin tarihsel hafızalarında derin bir iz bıraktı. Dolayısıyla İran'ın tarihsel olarak Batılı güçlerin müdahalesine maruz kalması, Tahran'ın Batıya yönelik güvensizlik duygusunu pekiştirmiştir.⁸⁶ İran Şahı Muhammed Rıza Pehlevi ABD desteği güvencesiyle muhaliflerini bastırdı ve siyasi özgürlükleri kısıtladı. Devrim öncesi İran'da Şah rejimine karşı olan muhalif gruplar Washington'u sorumlu tutuyorlardı.⁸⁷ Ayrıca ABD devleti ve CIA servisi İran devletine Güvenlik ve İstihbarat Teşkilatı'nın (SAVAK) kuruluşunda destek verdi.

İran devleti Türkiye'den sonra ikinci Müslüman ülke olarak 14 Mart 1950 tarihinde ABD baskısı sonucu İsrail'i de facto olarak tanıdı. Gerçi Başbakan Musaddık 7 Temmuz 1951 tarihinde bu tanımayı geri aldı, ancak darbe sonrası İran kralı Muhammed Rıza Pehlevi 1979 İslam devrimine kadar Tel Aviv ile ikili ilişkileri sürdürdü.

Ayrıca 1955'de ABD Sovyetler Birliği tehdidine karşı bölgesel bir ittifak olan Bağdat Paktını hayata geçirdi. Bu ittifak ilk önce 24 Şubat 1955 tarihinde Türkiye ve Irak arasında imzalandı. Daha sonra İngiltere, Pakistan ve İran'da bu ittifaka katıldılar. Ancak ABD kendisi bu ittifaka resmi olarak katılmadı ve sadece gözlemci üye olarak katıldı. Suudi Arabistan Bağdat Paktını eleştirdi ve bu ittifaktan hoşnutsuzluğunu İran'a bildirdi. 1958'de Irak'ta General Abdülkerim Kasım liderliğinde gerçekleşen darbe sonucu Bağdat bu pakttan geri çekildi. Dolayısıyla bu ittifakın adı Merkezi Antlaşma Teşkilatı'na (CENTO) değişti ve merkezi ofisi Ankara'ya taşındı. İran ise 1979 İslam devrimi sonrası bu ittifaktan geri çekildi.

⁸⁵ Noam Chomsky, "Violence and Dignity: Reflections on the Middle East," 2013 Edward Said Lecture, Friends House, 18 Mart, 2013, (çevrimiçi) <https://chomsky.info/20130318/>, Erişim 27 Aralık 2017.

⁸⁶ Abbas Milani, *The Shah*, New York, Palgrave Macmillan, 2011.

⁸⁷ Nikki Keddie, *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*, New Haven, Yale University Press, 2003.

Ayrıca 15 Ağustos 1955 tarihinde Tahran’da İran ve ABD arasında Dostluk Anlaşması diye tanınan Dostluk, Ekonomik İlişkiler ve Konsolosluk Hakları Antlaşması imzalandı ve 16 Haziran 1957 tarihinde yürürlüğe girdi. 20 Aralık 1957 tarihinde ABD bu anlaşmayı Birleşmiş Milletler’de kaydettirdi. Bu anlaşmanın 21. Maddesi iki ülke arasında herhangi anlaşmazlık yaşandığı takdirde Uluslararası Adalet Mahkemesi’nin kararının geçerli olacağını belirtmektedir.⁸⁸ Mayıs 2018’de Trump Yönetimi İran ile imzalanan nükleer anlaşma diye tanınan Ortak Kapsamlı Eylem Planı’ndan geri çekildi ve İran’a sert yaptırımlar uyguladı. İran ise 1955 İran-ABD Dostluk Anlaşmasına istinaden konuyu Uluslararası Adalet Mahkemesi’ne taşıdı ve Trump Yönetiminin yaptığı yaptırımların bu anlaşmaya aykırı olduğunu söyledi. 3 Ekim 2018 tarihinde Uluslararası Adalet Mahkemesi ABD’nin İran’a uyguladığı yaptırımların anlaşmayı ihlal ettiği yönündeki kararını açıkladı. Aynı gün ABD Dışişleri Bakanı Mike Pompeo ABD’nin bu anlaşmayı sonlandırdığını duyurdu.⁸⁹

ABD devrim öncesi İran’a siyasi, ekonomik ve sosyal reform yapmaya yönelik baskı yapmaktaydı. Bu bağlamda Beyaz Devrim diye 19 ilkeli reform yasası İran parlamentosunda onaylandı ve 26 Ocak 1963 tarihinde yapılan referandum sonucu yürürlüğe girdi. İran Şahı bu reformlara karşıydı. Ancak ABD baskısı sonucu kabullenmek zorunda kaldı.

Öte yandan 1973’de Yom Kippur Savaşı ve ardından ortaya çıkan petrol krizi, büyük oranda, ABD’nin Ortadoğu ve Pers Körfezi politikasında önemli bir dönüm noktası oldu. Böylece petrol ABD için bir ekonomik çıkardan ziyade stratejik önem taşıyan bir hususa dönüştü. Ayrıca bölgenin üretici ülkeleri için petrolü dış politikalarında önemli bir araç ve silah haline getirdi. David Harvey 1973 petrol krizinde İngiliz istihbarat kaynaklarına göre

⁸⁸ “İran ve ABD Arasında Dostluk Anlaşmasının Metni,” (Farsça) *Asr-i İran*, 28 Ağustos, 2018, (çevrimiçi) <https://www.asriran.com/fa/news/628891/>, Erişim 13 Eylül 2018.

⁸⁹ “ABD İran’la Olan Dostluk Anlaşmasından Geri Çekiliyor,” (Farsça) *Deutsche Welle Farsi*, 3 Ekim, 2018, (çevrimiçi) <https://p.dw.com/p/35viS>, Erişim 22 Aralık 2018.

ABD Suudi Arabistan’a saldırı düzenlemeye hazır olduğunu belirtmektedir.⁹⁰ Ancak İran bu yaptırıma katılmadı ve ABD ve İsrail’e petrol satmaya devam etti.

İngiltere 1968’de 1971’e kadar Süveyş’in doğusunda geri çekilmesini açıkladıktan sonra, ABD bölgede kendi çıkarlarını korumak için Suudi Arabistan ve İran’ı eş zamanlı olarak güçlendirerek bu iki ülke arasında bir güç dengesi kurmaya çalıştı. ABD Vietnam savaşının tecrübesinden faydalanarak Ortadoğu ve Pers Körfezinde uzaktan dengelemeye (Offshore Balancing) başvurdu.

Bu bağlamda 1970’li yıllarda ABD Nixon Doktrini çerçevesinde Henry Kissinger tarafından tasarlanan “İkiz Direkli Politikası” (Twin Pillars Policy) uyguladı.⁹¹ Washington bölgenin istikrarını sağlama sorumluluğunu İran’a (askeri direk olarak) ve Suudi Arabistan’a (ekonomik direk olarak) devretti.* Bu politika bağlamında İran Pers Körfezi’nin jandarması veya gardiyanı haline geldi.⁹² İran Şahı bölgenin jandarması olarak statükoyu korumak ve Pers Körfezi’ndeki herhangi bir Sovyetler Birliği etkisini dizginlemek amaçlı ABD’den birçok sofistike silah satın aldı ve güçlü bir ordu oluşturdu. Suudi Arabistan bu görevi üstlenmek için yeterli askeri kapasiteye sahip olmadığından ekonomik direk görevini üstlendi. Bu ilişkiler 1979 yılına kadar devam etti. Fakat 1979 İran İslam Devrimi İran ve ABD ilişkilerinde bir dönüm noktası oldu.⁹³

b. İran İslam Cumhuriyeti ve ABD İlişkileri: Gerginlik ve Uyuşmazlık

1979 İslam Devrimi sonucu İran’ın lideri olan Şii din adamı Ayetullah Humeyni şiddetle ABD ve İsrail karşıtı sert bir tutum izledi. ABD’ye karşı öfke eski Şah Muhammed Rıza

⁹⁰ Sasha Lilley, “On Neoliberalism: An Interview with David Harvey,” *MR Online*, 19 Haziran, 2006 (çevrimiçi) <https://mronline.org/2006/06/19/on-neoliberalism-an-interview-with-david-harvey/>, Erişim 14 Kasım 2018.

⁹¹ Faisal bin Salman Al-Saud, *Iran, Saudi Arabia and the Gulf: Power Politics in Transition 1968–1971*, New York, I.B. Tauris & Co Ltd. 2003, s. 57-59.

* Uzaktan Dengeleme bağlamında İngilizce’de “buck-passing” kavramı dengeleme sorumluluğunu bölgesel güçlere devretmek anlamına gelmektedir.

⁹² Muhammed Cafer Çemenkar, “Nixon’un Doktrini ve Pers Körfezi’nin Jandarması,” (Farsça) *Mecelle-yi Zamane*, No: 52, 2006, s. 86.

⁹³ Huşeng Mehdevi, *a.g.e.*

Pehlevi'nin ABD'ye kanser tedavisi için gerçekleştirdiği ziyaretin ardından yükseldi ve 4 Kasım 1979 tarihinde bu ülkenin Tahran Büyükelçiliği'ne İmam Humeyni Hattını İzleyen Müslüman Öğrenciler diye bir grup öğrenci tarafından yapılan baskın sonucu 52 ABD'li memur ve diplomatın rehin alındı. Bu olay sonucu ABD İslam Cumhuriyeti ile olan tüm diplomatik ilişkilerini kesmeye karar verdi. Devrimciler, ABD'nin tıpkı 1953'de yaptığı darbe gibi yeni İslam Cumhuriyetini devirerek Şah'ı iktidara geri getirmeye çalıştığını düşünüyorlardı. Dolayısıyla İran ABD'den Şah'ın iadesini talep etti. Ancak ABD insani nedenle Şahın tedavi için ABD'de bulunduğunu öne sürdü ve Muhammed Rıza Pehlevi'yi iade etmedi. ABD rehinelere kurtarmak için gizli bir askeri operasyon gerçekleştirdi. Ancak operasyon başarısız oldu.

Bu olay İran'da ABD'nin “Casusluk Yuvasını Ele Geçirme” olarak adlandırıldı ve iki ülke ilişkilerinde bir büyük diplomatik krize yol açtı ve 444 gün süren kriz 20 Ocak 1981 tarihinde iki ülke arasında imzalanan Cezayir Anlaşmaları'nın ardından rehlinin serbest bırakılmasıyla sona erdi. Ayetullah Humeyni “*Şu an tüm sıkıntıların sebebi Amerika'dır. Müslümanların tüm sıkıntılarının sebebi Amerika'dır.*” diye şiddetle Washington'u ve politikalarını eleştirdi.⁹⁴ Böylelikle ABD'nin devrim öncesi izlediği İkiz Direkli politika sona erdi ve ABD yalnız Suudi Arabistan ile ittifakta kaldı ve bu ülkenin desteği ile İran ve Irak'ı frenlemeye ve dizginlemeye çalıştı.⁹⁵

1980'de Irak'ın İran'a saldırısı sekiz senelik bir savaşa yol açtı. İran'ın devrimci liderleri ABD'nin Saddam'ın arkasında olduğunu ve bu savaşı İslam Cumhuriyetini devirmek için planladığını düşünüyorlardı. Bu savaş sırasında Suudi Arabistan ve bazı Arap devletler de Irak'a destek verdiler. Dolayısıyla İran'ın liderleri ABD'yi “Büyük Şeytan” olarak nitelendirdiler.

Ayrıca İslam Devrimi bölgedeki düzeni değiştirdi. Küresel düzeyde ise Sovyetler Birliği Afganistan'ı işgal ettikten sonra, ABD'nin Cumhurbaşkanı Jimmy Carter, 23 Ocak 1980

⁹⁴ Muhammed Ali Hüseyinzade, *İran'da Siyasi İslam*, (Farsça) Kum, Mufid Üniversitesi'nin Yayınevi, 2007, s. 312.

⁹⁵ Allison, *a. g. e.*, s.5.

tarihinde ülkesinin Pers Körfezi politikasını açıkladı. Bu politika daha sonra “Carter Doktrini” olarak anıldı. Carter doktrini Sovyetler Birliği’nin tehdidinin bölgeye geri dönüşü ve İran’da devrimci bir rejimin iş başına gelmesi ABD’nin bölgesel güvenlik yaklaşımının temelini oluşturdu ve bu yaklaşım büyük ölçüde günümüze kadar devam etmiştir.

Carter Doktrini uyarınca ABD Merkez Komutanlığının kuruluşu, 1980-1981 yılları arasında Hava İndirme Uyarı ve Kontrol Sisteminin (Airborne Warning and Control System) Washington tarafından Suudi Arabistan’a satışı ve Körfez İşbirliği Konseyi’nin 1981’de kuruluşu gerçekleşti. Bu olaylar İran İslam Cumhuriyeti tarafından Suudi Arabistan için net kazanımlar olarak görüldü. Suudi Arabistan 1984’de İran-İrak savaşı sırasında ABD tarafından sağlanan AWACS verilerini kullanarak İran’ın iki savaş uçağını bu ülkenin hava sahasını ihlal ettiği gerekçesiyle vurdu ve böylece gerginliğe yol açtı.⁹⁶

19 ve 20 Mart 1986 tarihlerinde İran-İrak savaşı sırasında İran’ın başarılı bir operasyonla Irak’ın El-Faw Yarımadasını ele geçirdikten sonra, ABD ve İngiltere savunma bakanlıklarının yetkilileri Washington’da görüştüler. Amerikalı yetkililer bu toplantıda İran’ın kazanmasını askeri operasyonla engelleyeceklerine dair azimliliklerini ortaya koyuyorlar. ABD’li yetkililer İran’ın hayati ekonomik altyapılarına kapsamlı saldırılar düzenlemeleri sonucu bu ülkenin tavrının değişeceğini düşünüyorlardı. Ancak İngiltere ABD’nin bu kararına karşı çıkıyor.⁹⁷ Dolayısıyla ABD’nin Başkanı Ronald Reagan, İran’ın zaferini engellemek için Irak’a askeri istihbarat ve gerekli destekleri vermek için talimat veriyor.⁹⁸ ABD’nin Ulusal güvenlik Arşivi’ne göre 20 Aralık 1983 tarihinde Donald Rumsfeld ABD’nin başkanı Ronald Reagan’ın temsilcisi olarak Irak’ı ziyaret etti ve bu ülkenin Cumhurbaşkanı Saddam Hüseyin ve dönem Dışişleri Bakanı ve Başbakan yardımcısı Tarık Aziz ile görüştü ve Bağdat’a Tahran’a karşı savaşta askeri destek konusunda güvence

⁹⁶ Richard Halloran, “2 Iranian Fighters Rerted Downed by Saudi Air Force,” *The New York Times*, 6 Haziran, 1984 (çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/1984/06/06/world/2-iranian-fighters-reported-downed-by-saudi-air-force.html>, Erişim 10 Kasım 2017.

⁹⁷ “İran, Britanya’nın Dışişleri Bakanlığı Gizli Belgelerinde: Irak’la Savaş Sırasında Britanya’nın ABD’nin İran’a Saldırmasına karşı Çıkması,” (Farsça) *BBC Farsi*, 5 Şubat, 2019 (çevrimiçi) <http://www.bbc.com/persian/iran-features-47127928>, Erişim 17 Mart 2019.

⁹⁸ Stephen M. Walt, *The Hell of Good Intentions: America's Foreign Policy Elite and the Decline of U.S. Primacy*, New York, Farrar, Straus and Giroux, 2018, s. 265.

verdi.⁹⁹ Ayrıca Donald Rumsfeld 2011’de yayınladığı anıları kitabında Irak’ın İran’a karşı kimyasal silah kullandığını bildiklerini, ancak İran ve Suriye’ye karşı Saddam’a ihtiyaç duydukları için kötü ve daha kötü arasında kötüyü seçerek Irak ile birçok konuda mutabık kaldıklarını ve bu ülkeyi desteklediklerini söylemektedir.¹⁰⁰

25 Mayıs 1986 tarihinde Ronald Reagan’ın ulusal güvenlik danışmanı Robert McFarlane liderliğinde bir heyet İran’a gizli bir ziyaret gerçekleştirdi. Bu bağlamda ABD İran’ın ihtiyaç duyduğu silahları sağladı. İran ise Lübnan’da rehin alınan ABD’li askerlerin serbest bırakılmasına yardımcı oldu. Bu gizli olay Lübnan’ın *Eş-şıra dergisi* tarafından ifşa edildi. Dolayısıyla ABD Yönetiminin bu ülkenin iç yasaları uyarınca yasak olmasına rağmen, İran’a sattığı silahlardan kazandığı geliri Nikaragua’da ABD karşıtı olan Ortega’nın hükümetini devirmeye çalışan Kontralara gönderdiği ortaya çıktı. Bu siyasi skandal İran-kontra ve İrangate olarak tarihe geçti.¹⁰¹

Ayrıca 3 Temmuz 1988 tarihinde, İran’ın Bender Abbas Hava alanından Dubai’ye uçmakta olan İran Havayollarına ait 655 uçuş kodlu Airbus yolcu uçağı, 274 yolcusu ve 16 mürettebatıyla birlikte, ABD Donanmasına ait USS Vincennes savaş gemisinden tarafından vuruldu. Dolayısıyla uçağının infilak etmesi sonucu tamamı sivil 290 kişi yaşamlarını yitirdiler.¹⁰² Bu olay İran’da infial yarattı.

1990’lı yıllara gelindiğinde ABD Yönetimi İran-Irak Savaşının sona ermesi, Sovyetler Birliği’nin çökmesi ve Kuveyt’in Irak’ın işgalinden kurtarma savaşı sonrası dönem, bölgede İran ve Irak’ın gücünün dengelenmesinin gerektiğinin farkına vardı. ABD Pers Körfez’indeki askeri varlığını güçlendirmek ve bölgedeki müttefikleriyle güvenlik işbirliği yapmaya çalıştı ve İran ve Irak tarafından ortaya çıkabilecek olası bir tehdidi caydırmak için Çifte Çevreleme

⁹⁹ Joyce Battle, ed. “Shaking Hands with Saddam Hussein: The U.S. Tilts toward Iraq, 1980-1984,” National Security Archive Electronic Briefing Book No: 82, 2003 (çevrimiçi) <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB82/>, Erişim 27 Aralık 2017.

¹⁰⁰ Donald Rumsfeld, *Known and Unknown: A Memoir*, New York, Penguin Group, 2011.

¹⁰¹ “McFarlane’in Macerası Neydi?” (Farsça) *Asr-i İran*, 12 Ekim 2008 (çevrimiçi) <https://www.asriran.com/fa/news/54071/>, Erişim 2 Ocak 2018.

¹⁰² “İran’ın Yolcu Uçağına Saldırı Cinayeti Hakkında Söylenmemişler,” (Farsça) *Al-Âlem Televizyonu*, 3 Temmuz, 2017 (çevrimiçi) <https://fa.alalamtv.net/news/1991554/>, Erişim 19 Eylül, 2017.

politikasını izlemeye başladı. Bu politika temelde İran ve Irak'ı siyasi, askeri ve ekonomik olarak tecrit etmeye ve dizginlemeye çalışmaktaydı ve 2003'te Irak'ın işgali ve Saddam Hüseyin rejiminin devrilmesiyle sona erdi.¹⁰³

Bu dönem ABD İran'ın ekonomisini hedefleyen yaptırımları yürürlüğe soktu. Mart 1996'da İran-Libya Yaptırımlar Yasası (The Iran-Libya Sanctions Act (ILSA)) onaylandı. Bu yasa uyarınca İran'ın petrol ve doğal gaz sektöründe 40 milyon dolardan fazla yatırım yapan şirketlere yaptırım yapılması öngörülmüştür. Bu rakam sonralar 20 milyon dolara düşürüldü. Bu yasayı sunanlardan biri senatör D'Amato olduğu için İran'da D'Amato Yaptırımları olarak tanınmıştır. 2006'da Libya bu yasadan çıkarıldı. Dolayısıyla bu yasanın adı İran Yaptırım Yasası (Iran Sanction Act (ISA)) olarak değiştirildi. Bu bağlamda İran'ın lideri Ayetullah Hameney “*Amerika, İran'ı tahakküm altına almaktan daha az bir şeye yetinmez, Amerika ile ilişkilerin kesilmesi İran halkının çıkarınadır*” diye ABD'nin güvenilmez olduğuna vurgu yaptı.¹⁰⁴

George W. Bush dönemine gelindiğinde 11 Eylül saldırıları sonrası ABD teröre karşı mücadele bağlamında İran'ın iki sınırdaş ülkesi olan Afganistan ve Irak'a savaş başlattı. ABD'nin eski Irak, Suriye, Lübnan, Kuveyt, Pakistan ve Afganistan Büyükelçisi Ryan Crocker 11 Eylül 2001 saldırılarından bir hafta sonra Cenevre Müzakereleri esnasında İranlı diplomatlarla Afganistan'da Taliban'a karşı saldırı düzenleme konusunda müzakere ettiğini, ayrıca Ekim 2001'de Birleşmiş Milletlerin konferans salonunda tekrar görüştüklerini söylemektedir.¹⁰⁵ Crocker İran Devrim Muhafızlarının Kudüs gücünü temsil eden komutanın görüşme sırasında, Afganistan'da Taliban'ın askeri yapılandırmasını gösteren bir haritayı sunduğunu ve ilk önce hangi hedeflerin vurulmasının gerektiği konusunda tavsiyelerde bulunduğunu söylemektedir. Crocker, “*not alabilir miyim?*” diye sorduğunu ve komutanın

¹⁰³ Guzansky. a. g. e., s. 9-12.

¹⁰⁴ Behruz Tayrani, *Kronolojik olarak İran ve ABD İlişkileri*, (Farsça) Tahran, Merkezi Esnad ve Tarihi Diplomasi, Dışişleri Bakanlığı, Basım ve Yayın Merkezi, 2000, s. 380-381.

¹⁰⁵ Celal Yakubi, “Son on yılda İran ve ABD'nin Güvenlik İşbirliklerinin Gözden Geçirilmesi,” (Farsça) *BBC Farsi*, 21 Aralık, 2014 (çevrimiçi) http://www.bbc.com/persian/iran/2013/09/130930_139_iran-us_relations_yaghoobi, Erişim 5 Haziran 2018.

“harita sizde kalabilir” diye yanıt verdiğini eklemektedir.¹⁰⁶ ABD heyetinde yer alan başka bir diplomat Hillary Mann Şubat 2009’de BBC kanalında yayımlanan “İran ve Batı” adlı belgeselin üçüncü bölümünde İran ile müzakerelerin New York ve Cenevre’de gerçekleştiğini onaylamaktadır ve İran heyetinin ABD heyetine Afganistan’da Kuzey İttifaka destek vermesinin gerektiğine vurgu yaptığını ve ABD heyeti ile askeri istihbarat paylaştığını ve İran heyetinde yer alan komutanın müzakerelerin yolunda yürümediğinden canının sıkıldığını şöyle anlatmaktadır:

O yumrukla masaya vurdu ve “artık yeter! Bunlar güzel sohbetler, ancak bombardıman başarısız olsa bir sonuca varmayacağız” dedi. O bir harita çıkardı ve masanın üzerine açtı ve Birleşik Devletler’in odaklanması gereken hedefleri özellikle de Kuzeyde [Afganistan’ın Kuzeyinde] göstermeye başladı. Biz bu haritayı aldık ve Birleşik Devletler’in Merkez Kuvvetler Komutanlığına (CENTCOM) yolladık ve muhakkak bu Birleşik Devletler’in askeri stratejisi oldu.¹⁰⁷

Böylece İran’ın yardımıyla Taliban hükümetine son verildi. Üstelik İran Aralık 2001 Almanya’nın Bonn şehrinde gerçekleşen Uluslararası Afganistan Konferansı’nda önemli bir rol oynadı. İran’ın çabaları sonucu Taliban sonrası ilk Afgan hükümeti kuruldu.

Ancak İsrail devleti Ocak 2002 Kızıldeniz’de uluslararası sularda İran’dan Gazze’ye silah taşıyan bir gemiye Nuh Gemisi adlı operasyonda el koyduğunu açıkladı. “Karine A” gemisi meselesi olarak tanımlanan bu olay İran ve ABD’nin işbirliğine Bonn Konferansı sonrası dönem son verdi.¹⁰⁸ İran’ın Dışişleri Bakanı ve Bonn Konferansı dönemi İran’ın Birleşmiş Milletler Temsilciliği Başkanı Cavad Zarif hiçbir zaman Karine A olayını unutmayacağını ve bu olayın İsrail’in kumpası olduğunu savunmaktadır.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Hüseyin Bastani, “Devrim Muhafızları Ordusu ve ABD’nin Gizli İlişkilerini Yeniden Okuma,” (Farsça) *BBC Farsi*, 22 Temmuz, 2019 (çevrimiçi) <http://www.bbc.com/persian/iran-features-48016253>, Erişim 26 Temmuz 2019.

¹⁰⁷ Iran and The West 3/3: Nuclear Confrontation, Bkz.: <https://www.youtube.com/watch?v=dfisKgJ8UWY>

¹⁰⁸ Hüseyin Bastani, “İran ve ABD Müzakerelerinde Gerçekleşen ‘Altı Sabotaj’ın Anlatımı,” (Farsça) *BBC Farsi*, 18, Ocak, 2016 (çevrimiçi) http://www.bbc.com/persian/iran/2015/09/150917_139_file_iran_us_deal, Erişim 21 Temmuz 2019.

¹⁰⁹ “Zarif: ‘Karine A’ Gemisi Olayını Asla Unutmam,” (Farsça) *Diplomasi-yi İrani*, 14 Ağustos 2015 (çevrimiçi) <http://irdiplomacy.ir/fa/news/1950802/>, Erişim 12 Kasım 2017.

Dolayısıyla Bush Yönetimi İran'a yönelik sert bir tutum izledi. George Bush'un ABD Kongresindeki konuşmasında İran, Irak ve Kuzey Kore'yi "Şer Eksen" (Axis of Evil) olarak ilan etti. Bu olay hem İran'ın yönetici seçkinleri hem de kamuoyunda ABD'nin güvenilir bir devlet olduğunu düşüncesini bir daha hatırlattı.¹¹⁰ İran ve ABD ilişkilerinde gerginlik İran'ın Suudi Arabistan başta olmak üzere Per Körfezi Arap devletleriyle ilişkileri de etkiledi.¹¹¹

Ancak 2003 Irak işgali sonrası dönem İran ve ABD Irak'ın güvenliği konusunda sınırlı bir şekilde işbirliği yaptılar. İran'ın lideri Ayetullah Hameney ABD ile müzakere konusunda iyimser olmadığını, ancak geçmiş yıllarda Irak gibi özel meselelerde müzakereye yönelik bir sakınca görmediğini söyledi.¹¹² ABD'nin eski Irak Büyükelçisi Zalmay Halilzad, Irak'a saldırı başlamadan İran ile ABD'nin uçaklarının yanlışlıkla İran'ın hava sahasını ihlal ettiğinde anlayış göstermelerini ve uçakları vurmamalarını talep ettiklerini söyledi.¹¹³ Iraklı politikacı ve bu ülkenin eski Dışişleri Bakanı Hoşyar Zebari İran ve ABD'nin Irak konusunda görüştüklerini onaylamaktadır ve iki ülkenin askeri operasyonun teknik meseleleri ve İran'ın sınırı ve hava sahası konusunda anlaşmalarını belirtmektedir. Ayrıca Zebari İran'ın ABD'nin Irak'ta üs kurarak daimi olarak bu ülkede kalacağından endişe duyduğunu ve ABD'lilerin ise birkaç aranan El-Kaide üyesinin İran'da olduğunu ve Tahran'ın onları ABD'ye iade talebini reddettiği için hoşnut olmadıklarına vurgu yapmaktadır.¹¹⁴

Demokratların adayı Barack Obama'nın ABD'nin Cumhurbaşkanı olarak seçilmesi sonrası iki ülke ilişkilerinde değişim umutları vardı. Obama Yönetiminin Tahran'a karşı yumuşak tutumuna rağmen, 2009'da İran'da Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Mahmut Ahmedinejad'ın seçilmesi sonrası seçimin sonuçlarına yönelik protesto gösterileri başladı.

¹¹⁰ Ostovar, Edelston ve Connell, a. g. e., s.13-14.

¹¹¹ Mahmood Sariolghalam, *İran İslam Cumhuriyeti'nin Dış Politikası: Teorik Gözden Geçirme ve İttifak Paradigması*, (Farsça) Tahran, Merkezi Tahkikat-i Stratejik, s. 35.

¹¹² Yakubi, a.g.e.

¹¹³ "Saddam [Rejimine] Saldırı Dönemi İran ve ABD arasında İşbirliği," (Farsça) *Diplomasi-yi İrani*, 9 Mart, 2019 (çevrimiçi) <http://irdiplomacy.ir/fa/news/1956996/>, Erişim 20 Mart 2019.

¹¹⁴ "Irak'a Saldırmadan Önce İran ve ABD'nin Koordinasyonu," (Farsça) *Tabnak*, 16 Kasım, 2013 (çevrimiçi) <https://www.tabnak.ir/fa/news/357970/>, Erişim 5 Mart 2019.

ABD, yeşil hareketi diye adlandırılan protestolara açık destek vermedi. Ancak İran'ın seçkinleri bu protestoların ABD Yönetimi tarafından tasarlandığını ve kadife devrimi olarak Tahran'da rejim değişikliğini amaçlayan gizli bir proje olarak algıladılar. Ayrıca önceki Washington yönetimleri tarafından İran'a uygulanan yaptırımların Obama döneminde de uzatılması, ABD'nin İran'ı dize getirmeye çalıştığı algısını İranlı yönetici seçkinler arasında pekiştirdi.

Dahası, İran, ABD'nin Pers Körfezi Arap ülkelerindeki askeri varlığını varoluşsal bir tehdit olarak algılamaktadır. Dolayısıyla Suudi Arabistan ve Arap-Sünni kamp İran tarafından bölgesel rakipler olarak değil, ABD ve İsrail'in oluşturduğu stratejik tehdidin bir parçası olarak görünmektedirler. İran ABD'nin tehditlerine karşı asimetrik bir strateji izlemekle kendi güvenliğini sağlamaya çalışmaktadır. Bu bağlamda İran hibrid savaş yöntemi, düzensiz savaş taktikleri, Gerilla taktikleri, mayın harpleri ve hızlı botlarıyla tehditlere karşılık vermeye çalışmaktadır. Ayrıca sekiz yıllık İran-Irak savaşı tecrübesi, İran'ı savunma doktrinini bağlamında yerli balistik füze programı, İnsansız hava araçları ve asimetrik kabiliyetlerini geliştirmeye itmiştir.

Öte yandan İslam Devrimi sonrası kapitalist ve emperyalist Amerika'ya karşıtlığı bir politika olarak İslam Cumhuriyeti'nin devrimci liderleri tarafından inşa edildi ve gitgide İslam Cumhuriyeti'nin kimliğinin önemli bir ögesine dönüştü. İranlı akademisyen Mahmood Sariolghalam ABD düşmanlığı ve ABD karşıtı söylemi İran İslam Cumhuriyeti'nin varoluş nedeni olarak tanımlamaktadır. Sariolghalam bu düşmanlığın ABD'nin siyasi sistemiyle alakası olmadığını ve bu düşmanlığın İslam Cumhuriyeti'nin kimliğinin vazgeçilmez bir unsuru haline geldiğini ve bu bağlamda ABD karşıtlığı siyasi İslam'la bağlantılı epistemolojik bir yapı olduğunu vurgulamaktadır.¹¹⁵

Dünya Sistemleri Teorisiyle tanınan Immanuel Wallerstein, İran ve ABD'nin bölgede Irak, Afganistan, Suriye ve Filistin meselelerinde ortak çıkarlarına vurgu yapmaktadır ve iki

¹¹⁵ Mahmood Sariolghalam, "Prospects for Change in Iranian Foreign Policy," Carnegie Endowment for International Peace, 20 Şubat, 2018 (çevrimiçi) <https://carnegieendowment.org/2018/02/20/prospects-for-change-in-iranian-foreign-policy-pub-75569>, Erişim 28 Şubat 2018.

ülke Obama ve Ruhani döneminde müzakere yoluyla sorunlarını çözebileceklerini düşündüğünü belirtmektedir.¹¹⁶ Ancak Wallerstein 2014'te ele aldığı “ABD-İran Müzakereleri: Paralel İkilemler” başlıklı makalesinde olası bir senaryoda Tahran ve Washington arasında siyasi gücün saldırgan politikacılar eline geçtiğinde karşı tarafı mütecaviz eylemle tehdit edebileceğini ve tüm bölgeyi etkileyen bir çatışmanın ortaya çıkabileceğini öngörmüştü.¹¹⁷ Wallerstein'in öngörüsü Trump'ın iş başına gelmesiyle gerçekleşti.

Arap Baharı sonrası döneme gelindiğinde ABD, Suriye'de İran'ın etkisini frenlemeye çalıştı. ABD İran'ın müttefiki olan Irak hükümetine destek vermekte, ancak Suriye'deki İran ile ittifakta olan hükümete karşı çıkmaktadır. ABD Suriye krizinde dolaylı olarak bazı muhalif gruplara destek vermeye ve hava saldırılarına yetindi. Böylece Arap Baharı sonrası ABD'nin Ortadoğu'ya yönelik net bir stratejisinin olmadığı Ortadoğu uzmanları tarafından söylenmiştir.¹¹⁸

Donald Trump'ın ABD Cumhurbaşkanı olarak Barack Obama'nın yerine geçmesi İran'ı da bir hayli etkiledi. Trump'ın İran'a karşı şahin görüşleri ve sert tutumu, Suudi Arabistan ziyareti, İran ile yapılan nükleer anlaşmanın kötü bir anlaşma olduğunu sıkça söylemesi ve bu anlaşmadan geri çekilmesi ve İran'a karşı sert ekonomik yaptırımlar uygulaması, İran'da ABD'yle uzlaşmanın imkânsız olduğu algısının oluşumuna katkıda bulundu. Columbia Üniversitesi Uluslararası İlişkiler öğretim üyesi Robert Jervis Trump Yönetiminin Tahran'a yönelik yaptığı ekonomik yaptırımların ABD'nin müttefiklerini rahatsız ettiğini ve İran'ın ekonomisine büyük zarar vermeyeceğini savunmaktadır.¹¹⁹

¹¹⁶ Immanuel Wallerstein, “Heroic Leniency: Iran and the United States,” Commentary No: 362, 1 Ekim 2013 (çevrimiçi) <https://www.iwallerstein.com/heroic-leniency-iran-united-states/>, Erişim 18 Ocak, 2018.

¹¹⁷ Immanuel Wallerstein, “U.S.-Iran Negotiations: Parallel Dilemmas,” Commentary No: 373, 15 Mart, 2014 (çevrimiçi) <https://www.iwallerstein.com/usiran-negotiations-parallel-dilemmas/>, Erişim 20 Ocak 2018.

¹¹⁸ Gause, a. g. e., s.23.

¹¹⁹ Clare Foran, “Donald Trump and the Threat of Global Conflict,” A conversation with Robert Jervis of Columbia University on the potential consequences of the president's combative rhetoric, *The Atlantic*, 3 Şubat, 2017 (çevrimiçi) <https://www.theatlantic.com/politics/archive/2017/02/trump-iran-sanctions-australia-mexico/515547/>, Erişim 26 Nisan, 2017.

Ayrıca Uluslararası İlişkiler Uzmanı, Chicago Üniversitesi öğretim üyesi ve Ofansif Realizm Teorisini ortaya koyan John J. Mearsheimer İran'ın ABD için doğrudan veya dolaylı bir tehdit olmadığına ve bunun tam tersi ABD'nin İran için bir tehdit olduğuna inanmaktadır. Mearsheimer İsrail ve Suudi Arabistan'ın Trump Yönetimine baskı yaptıklarını ve ABD'yi askeri güç kullanmaya ve İran'a karşı rejim değişikliği politikası izlemeye teşvik ettiklerine dair kanıtlar bulunduğunu vurgulamaktadır. Mearsheimer'e göre İran ABD'nin sandığı terörizm kaynağı değil ve bu unvanı bir ülke hak ediyorsa o ülke İran değil, Suudi Arabistan'dır.¹²⁰

Son dönem Nisan 2019'da ABD İran'ın Devrim Muhafızları Ordusunu yabancı terör listesine eklediğini ilan etti. Uluslararası hukukta ilk kez bir devlete bağlı askeri gücün başa devlet tarafından terör örgütü olarak ilan edildiği dünya kamuoyunda dikkat çekti.¹²¹ İran ise ABD'nin kararına karşılık verdi. Bu bağlamda İran Meclisi, ABD Merkez Kuvvetler Komutanlığını (CENTCOM) terör örgütü listesine aldı.¹²²

Ayrıca ABD İran ile yapılan nükleer anlaşmadan çekildikten sonra Tahran'a yönelik ağır yaptırımları yürürlüğe soktu. Bu yaptırımlar arasında İran'ın para, altın, ham petrol ve petrol ürünleri ticareti yer almaktadır. ABD tarafından yayınlanan açıklamada, İran'a yönelik yaptırımların İran ile ticaret yapan üçüncü ülke ve şirketleri de kapsayacağı belirtildi. ABD İran'dan petrol ithal eden 8 ülkeye (Çin, Japonya, Hindistan, Güney Kore, İtalya, Türkiye, Yunanistan ve Tayvan'a) altı aylık muafiyet vermişti. ABD Başkanı Donald Trump 2 Mayıs 2019 tarihinden itibaren bu 8 ülkenin İran'a uygulanan yaptırımlardan muafiyetinin sona ereceğini ve tekrar uzatılmayacağını açıklamıştı.¹²³

¹²⁰ John Mearsheimer, "Interview with Mearsheimer," Interviewed by Roberto Vivaldelli, *Lobelog*, 22 Mart, 2019 (çevrimiçi) <https://lobelog.com/interview-with-mearsheimer/>, Erişim 13 Mayıs 2019.

¹²¹ "Devrim Muhafızları ABD'de Resmen Terör Örgütü olarak kaydedildi," (Farsça) 16 Nisan 2019, *BBC Farsi* (çevrimiçi) <http://www.bbc.com/persian/iran-47935892>, Erişim 11 Mayıs 2019.

¹²² "Mütekabil Karar; CENTCOM Terör Güçleri Listesinde," (Farsça) *Deutsche Welle Farsi*, 23 Nisan, 2019 (çevrimiçi) <https://www.dw.com/fa-ir/iran/a-48449065>, Erişim 14 Mayıs 2019.

¹²³ "ABD İran Petrol'ü Yaptırımlarından Muafiyetini Uzatmadı," (Farsça) *BBC Farsi*, 22 Nisan, 2019 (çevrimiçi) <http://www.bbc.com/persian/iran-48009103>, Erişim 27 Nisan 2019.

ABD’li düşünür Noam Chomsky ABD’nin İran’a karşı tutumunun 1979’dan beri Tahran’ın Washington’a karşı “başarılı direniş”ine (successful defiance) son vermesini amaçladığını söylemektedir. Chomsky’e göre İran’ın direnişi başka devletler için örnek ve ilham kaynağı olabilmektedir. Dolayısıyla ABD Yönetimi bu “virüsü” Soğuk Savaş döneminde “Komünizm virüsü’nün” Batı Kutbuna bulaşmasını engellemeye çalıştığı gibi engellemek ve aşılacak istemektedir. Chomsky ABD, 1953’de İran’ın Başbakanı Musaddık’ın İngiltere ve ABD’ye karşı “direnişçi” olduğu için devrildiğini ve “itaatçı” Shah’ın yeniden tahta dönmesini sağladığını belirtmektedir. Chomsky ABD’nin istihbarat servislerinin ABD Kongresine sunduğu raporda İran’ın askeri doktrinin tam anlamıyla savunmacı olduğunu ve topraklarına herhangi bir olası saldırıyı önlemek için tasarlandığını ve gerginliklerde diplomatik bir çözüm uygulamaya çalıştığını ve nükleer programının caydırıcılık stratejisinin temel parçası olduğuna vurgu yapıldığını belirtti.¹²⁴

Tahran Üniversitesi Siyaset Bilimi öğretim üyesi Sadık Zibakelam ise İran ve ABD arasında derin stratejik ihtilafların bulunmadığına vurgu yaparak iki ülke arasında uyuşmazlığı İran’ın 1979 sonrası Batı karşıtlığı bağlamında “Amerika düşmanlığının” İslam Cumhuriyeti’nin kimliğinin bir ögesine dönüşmesinden kaynaklandığını savunmaktadır. Zibakelam’a göre İran Amerika düşmanlığını bırakırsa kimlik krizi ile karşı karşıya kalabilmektedir.¹²⁵ Bu bağlamda İran’da akademik camia bile Amerika düşmanlığını kabul etti ve kaçınılmaz ve normal bir olgu olarak ele aldı. Hâlbuki ABD düşmanlığı İran’ın ulusal çıkarlarına zarar dışında hiçbir faydası olmamıştır.¹²⁶ Bu bağlamda Joseph S. Nye İran ve ABD arasında temasların artmasının geliştirebilecek olan düşmanlık klişelerini azaltabileceği

¹²⁴ Noam Chomsky, “Noam Chomsky: We Must Stop War with Iran Before It’s Too Late,” *In These Times*, 21 Mayıs, 2019 (çevrimiçi) <http://inthesetimes.com/article/21893/iran-war-trump-bolton-neoliberalism-venezuela-cuba-world-order>, Erişim 24 Mayıs 2019.

¹²⁵ “ABD ile İlişkiler İslam Cumhuriyeti’ni Kimlik Krizine Sokar,” (Farsça) *El-Arabiyye Farsi*, 26 Temmuz, 2018 (çevrimiçi) <https://farsi.alarabiya.net/fa/iran/2018/07/26/>, Erişim 5 Ağustos 2018.

¹²⁶ “Sadık Zibakelam: ABD Düşmanlığı İslam Devrimi’nin Hedeflerinden değildi,” (Farsça) 25 Mayıs, 2019, *Şafakna* (çevrimiçi) <https://fa.shafaqna.com/news/755020/>, Erişim 27 Mayıs 2019.

ve yumuşak gücün her iki taraf için kazan kazan bir oyun olabileceği savunarak iki ülke arasında müzakerenin başarılı olabileceğine vurgu yapmaktadır.¹²⁷

ABD Dışişleri Bakanı Mike Pompeo İran'ın petrol gelirlerini kullanarak Hamas ve Hizbullah gibi sözde terörist gruplara finansman sağladığını ve füze programının geliştirdiğini ve böylece bölgeyi istikrarsızlaştırdığını iddia etti. Pompeo'ya göre İran Yemen'de Husiler'in Suudi Arabistan'ı hedef alan balistik füzeleri temin etmektedir. Ayrıca Pompeo İran'ın petrolüne uygulanan yaptırımlar sonucu petrol piyasasında ortaya çıkan boşluğun Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri'nin dolduracaklarına dair söz verdiklerini belirtti.¹²⁸ Ancak Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri İran petrolünün piyasada boşluğunu doldurabileceklerini iddia etseler de uzmanlara göre bu iki ülke en ideal şekilde İran'ın ihraç ettiği petrolün yarısını piyasalarda doldurabilmektedirler. Ayrıca en kötü koşulda İran'ın petrol ihracı günlük 400,000-500,000 varile düşürülebilmektedir. Ancak uzmanlar sıfıra düşürülmesinin imkânsız olduğunu belirtmektedirler.¹²⁹

Öte yandan John Mearsheimer Trump Yönetiminin İran'a karşı uyguladığı “Maksimum Baskı” stratejisinin egemen bir devlet olan İran'ın bekasını tehdit ettiğini belirtmektedir. Mearsheimer'e göre bu strateji en tehlikeli şekilde geri tepmektedir ve İran hızla nükleer silah yapmaya adım atmaktadır ve Trump bunu durduramıyor.¹³⁰

Harvard Üniversitesi Uluslararası İlişkiler öğretim üyesi ve Defansif Realizm Teorisine katkıda bulunan Stephen M. Walt, Trump Yönetiminin başta gelen dış politika önceliğini İran İslam Cumhuriyeti olarak nitelendirmektedir. Ancak ABD Yönetiminin belli bir hedefi

¹²⁷ “Interview: Joseph Nye on Iran and the End of American Exceptionalism,” interviewed by Mojtaba Mousavi, *Iran's view*, 2015 (çevrimiçi) <http://www.iransview.com/interview-joseph-nye-on-iran-and-the-end-of-american-exceptionalism/1592/>, Erişim 17 Haziran 2017.

¹²⁸ “Pompeo: İran'ın Petrolü [Alımından] Muafiyetleri Uzatılmaz: Suudi Arabistan ve BAE petrol eksikliğini Telif Ederler,” (Farsça) *Dünyayı İktisad*, 22 Nisan, 2019 (çevrimiçi) <https://www.donya-e-ektisad.com/fa/tiny/news-3517595>, Erişim 27 Nisan 2019.

¹²⁹ “Alabama Üniversitesi Hocası: ABD'nin Hedefi İran'ı Kapsamlı Ortak Eylem Planı'ndan Geri Çekilmeye mecbur etmektedir,” (Farsça) *İslam Cumhuriyeti Haber Ajansı (IRNA)*, 26 Nisan, 2019 (çevrimiçi) <https://www.irna.ir/news/83292315/>, Erişim 3 Mayıs 2019.

¹³⁰ John J. Mearsheimer, “Iran Is Rushing to Build a Nuclear Weapon — and Trump Can't Stop It,” *The New York Times*, 1 Temmuz, 2019 (çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/2019/07/01/opinion/iran-is-rushing-to-build-a-nuclear-weapon-and-trump-cant-stop-it.html>, Erişim 8 Temmuz 2019.

olmadığına vurgu yaparak Washington'un herhangi bir İran politikası olduğuna kuşkuyla yaklaşmaktadır. Walt, Trump Yönetiminin izlediği Maksimum Baskı politikasına yönelik beş olası senaryoyu öngörmektedir. Walt'ın birinci senaryosuna göre Trump Yönetiminin hedefi İsrail, Suudi Arabistan, Pers Körfezi Arap devletleri ve ülke düzeyinde Trump'a seçim sürecinde finansman sağlayan Cumhuriyetçileri memnun etmek için bir siyasi duruştur. Ayrıca Walt, Trump, Bolton ve Pompeo'nun İran rejiminin çökmeyeceğini ve yeni bir nükleer anlaşmaya yaklaşmayacağını farkında olduklarını söylemektedir. Walt birinci seçeneğin doğru olduğunu sanmadığını söylemektedir. Walt ikinci senaryo olarak Trump Yönetiminin İran'a "Maksimum Baskı" yaparak Tahran'ı yeni bir nükleer anlaşmayı imzalamaya mecbur etmeyi ve Pompeo'nun ilan ettiği 12 şartı kabul ettirmeyi planladığını belirtmektedir. Ancak Walt bu seçeneğin imkânsız olduğu kanaatindedir. Üçüncü senaryo olarak Walt, Trump, Bolton ve Pompeo'nun hedefini İran'a karşı rejim değişikliği politikası olduğunu belirtmektedir ve onların İran'a baskı yapmakla İran halkı sıkışarak ve nihayet ayaklanarak İran rejimini devireceklerini düşündüklerini söylemektedir. Walt Bolton'un İran'ın sürgünde yaşayan muhalifleri ile yakın ve kârlı ilişkisi olduğuna vurgu yapmaktadır. Walt bu cümleyle Bolton'un Halkın Mücahitleri Örgütü'nün toplantılarında konuşmacı olarak katılarak yaklaşık 180 bin dolar¹³¹ para aldığına dair iddiaları ima etmektedir. Walt ABD'nin Küba'ya on yıllarca yaptığı ambargolara rağmen bu ülkenin devletinin çökmediğini örnek vererek bu seçeneğin de başarısız olacağı kanaatindedir.¹³² Walt'ın dördüncü senaryosu önleyici bir savaş için bahane oluşturmaktır. Walt Trump Yönetiminin maksimum baskıdan hedefini İran'ı nükleer programını yeniden başlamaya teşvik etme ve ortamı İran'ın nükleer altyapısına saldırı düzenlemeye hazırlamak olabileceğini düşünmektedir. Walt bu seçeneğin de muhtemel olmadığı kanaatindedir. Walt'ın en muhtemel ve son senaryosuna göre ABD'nin hedefi İran'ı dizginlemektir. Walt bu senaryo bağlamında İran'ın bölgede güçsüzleştirme ve etkisinin azaltma konusunda başarılı olabileceği kanaatindedir. Son olarak Walt ABD'nin Ortadoğu bölgesinde temel çıkarlarını istikrarlı bir güç dengesini sağlamak,

¹³¹ "John Bolton Münafiklerin [Halkın Mücahitleri'nin] Toplantısına Katılmak için Kaç Para Almıştır?" (Farsça) *ISNA*, 15 Kasım, 2018 (çevrimiçi) <https://www.isna.ir/news/97082412012/>, Erişim 20 Kasım 2018.

¹³² Stephen M. Walt, "If Nobody Knows Your Iran Policy, Does It Even Exist?" *Foreign Policy*, 6 Mayıs, 2019 (çevrimiçi) <https://foreignpolicy.com/2019/05/06/if-nobody-knows-your-iran-policy-does-it-even-exist-bolton-trump/>, Erişim 12 Mayıs 2019.

herhangi yerli veya dış gücün bölgeyi kontrolü altına almayı önlemek, nükleer silahların yayılmasını engellemek ve şiddet içeren aşırıcılığı bastırmak olarak nitelendirmektedir.¹³³

Fareed Zakaria ise ABD'nin İran'a yaptığı ağır yaptırımlar sonucu önümüzdeki aylarda binlerce sivil İranlı vatandaşın tıbbi malzeme, yiyecek ve beslenmeden mahrum bırakılarak hayatlarını kaybedebileceklerine vurgu yapmaktadır. Ayrıca Zakaria askeri bir saldırıda ölenlerin askerler ve subaylar olduğunu, ancak yaptırımlar sonucu ölenlerin en savunmasız, fakir ve hasta insanlar olduğunu belirtmektedir.¹³⁴

Robert D. Kaplan ise İran'ın Ortadoğu'nun istikrarı ve ABD'nin müttefikleri için bir sorun olduğunu kabullenmektedir. Ancak Kaplan İran devletinin din adamları yönetim seçkinleri ve liderlerinin birçok güç merkezine sahip olduklarını ve bu devletin bir dürtüsel askeri harekât ile devrilmeyecek kadar kurumsallaştırılmış durumda olduğuna vurgu yapmaktadır. Kaplan'a göre rejim değişikliği Devrim Muhafızları Ordusu'nun İran'da doğrudan kontrol sağlamasına yol açarak durumların daha da kötüye gitmesine neden olabilmektedir.¹³⁵

Trump Yönetiminin nükleer anlaşmadan geri çekilmesi sonrası maksimum Baskı bağlamında ağır yaptırımlarla İran'ın ekonomisi özellikle de petrol ihracını hedef alması Tahran tarafından ABD ve bölgesel müttefikleri olan İsrail, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri tarafından uygulanan “Ekonomik Savaş” veya “Ekonomik Terörizm” olarak algılandı. İran ise nükleer anlaşma (Ortak Kapsamlı Eylem Planı) kapsamında taahhütlerinin bir kısmını askıya aldı. Ayrıca 20 Haziran 2019 tarihinde Devrim Muhafızlarının Pers Körfezi'nde ABD'nin istihbarat toplamakta olan İHA'sını düşürmesi gerginliği daha da

¹³³ a. e.

¹³⁴ Joseph A. Wulfsohn, “CNN's Fareed Zakaria: 'Thousands' could die because of Trump's sanctions on Iran,” *Fox News*, 25 Haziran, 2019 (çevrimiçi) <https://www.foxnews.com/entertainment/cnns-fareed-zakaria-thousands-could-die-because-of-trumps-sanctions-on-iran>, Erişim 27 Haziran 2019.

¹³⁵ Robert D. Kaplan, “This Isn't About Iran. It's About China,” *The New York Times*, 26 Haziran, 2019 (çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/2019/06/26/opinion/trump-iran-china.html>, Erişim 27 Temmuz 2019.

tırmandırdı. İran'ın kontrollü tırmandırma stratejisi riskli olsa bile Trump'ın İran'la “ön şartsız müzakerelere” hazırlıklı olduğunu ilan etmeye neden oldu.

3. İran'ın Nükleer Programı: Suudi Arabistan'ın Kaygıları ve ABD'nin Rolü

İran'ın Nükleer programı ortaya çıktığında küresel güçler ve İran'ın bölgesel rakipleri birlikte potansiyel olarak nükleer silahlarla donatılmış bir İran'ı tehdit olarak algıladılar. Nükleer silahların olası yayılması bölgede nükleer silah yarışı olasılığını da beraberinde getirmektedir. Ayrıca bu silahların devlet dışı aktörlerin eline geçmesi durumunda daha büyük bir tehdit ortaya çıkabilmektedir. Ancak İran defalarca nükleer silah yapmak arayışında olmadığını ve enerji ihtiyaçlarını karşılamak için barışçıl ve sivil bir nükleer program izlediğini söylemiştir.

Suudi Arabistan'ın, nükleer bir caydırıcılık elde etme veya nükleer bir güçle ittifak kurma konusundaki iddialar bu ülkenin Pakistan ile olan olası gizli anlaşma yapıldığına odaklanmaktadır. Pakistan tek Müslüman nükleer güç olmasına rağmen ekonomik olarak yoksul bir ülkedir. Suudi Arabistan bu ülkeye maddi destek karşılığında Pakistan'dan nükleer silah ithalatı iddiaları öne sürüldü.¹³⁶ *Foreign Affairs* dergisi Suudi Arabistan ile Pakistan arasında nükleer silahlara, nükleer teknolojiye ve güvenlik garantileri konusunda ikili anlaşmalar olduğunu iddia etmektedir.¹³⁷ Ancak Pakistan Nükleer silahların Suudi Arabistan'a satışını yalanladı. Pakistan'ın Dışişleri Bakanı Aziz Ahmet Chaudhry ülkesinin Suudi Arabistan'a Nükleer silah sağladığını veya tedariki niyetinde olduğunu reddetti.¹³⁸ Ayrıca Pakistan'ın Dışişleri Bakanı yardımcısı Suudi Arabistan ile Pakistan arasında

¹³⁶ Abdul Rahman El-Raşid, “Suudi Arabistan'ın Nükleer Bombası,” (Arapça) *Arapça Şarkul Avsat*, 16 Kasım, 2013 (çevrimiçi) <https://aawsat.com/home/article/9752>, Erişim 5 Temmuz 2017.

¹³⁷ Eli Avidar, “Saudi Arabia Won't Wait for the West on Iran's Nuclear Program,” *Al-monitor*, 7 Haziran, 2012 (Çevrimiçi) <https://www.al-monitor.com/pulse/tr/security/01/06/saudi-arabia-wont-wait-for-the-w.html>, Erişim 7 Temmuz 2017.

¹³⁸ “Pakistan: Suudi Arabistan'a Nükleer Silah Sağlamayacağız,” (Arapça) *Arapça BBC*, 4 Haziran, 2015 (çevrimiçi) http://www.bbc.com/arabic/worldnews/2015/06/150604_pakistan_wont_sell_nukes_to_saudi, Erişim 10 Temmuz 2017.

herhangi bir nükleer anlaşmanın olmadığını ve bu iddiaların bölgesel rakibi Hindistan tarafından uydurulduğunu ve yayıldığını belirtti.¹³⁹

Daha dikkat çekici husus Suudi Arabistan'ın Pakistan'ın nükleer bir güç olduğunu bir tehdit olarak algılamadığı, ancak nükleer bir İran'ın tahammül edilmez ve büyük bir tehdit olarak görmesidir. Bu bağlamda Pakistan kimliksel olarak Sünni bir ülke, İslam dünyası liderliğini dair herhangi bir iddiada bulunmayan ve Suudi Arabistan'ın Vehhabilik ideolojisinin ihracına müsait olduğundan tehdit olarak algılanmamaktadır. Ancak İran'ın Şii kimliği bu ülkeyi Riyad'ın kimliğinin ötekisi ve düşmanı olarak tanımlanması, ayrıca İran'ın İslam dünyasının liderlik rolüne soyunması ve Arap dünyasında aktif rol oynaması Tahran'ın nükleer bir güç olmasını Riyad tarafından büyük bir tehdit olarak algılanmasına yol açmaktadır.

Bu bağlamda 2011'de Suudi Arabistan'da 16 nükleer enerji santralini inşası için planlar yapıldı ve Suudi yetkililer ülkenin enerji ihtiyaçlarını gidermek için sivil bir nükleer programın gerekli olduğunu söylediler. Ancak Suudi Arabistan'a bakıldığında bu ülkenin herhangi bir nükleer altyapısı olmadığı ve bir nükleer program için yeterli uranyum kaynakları bile bulunmadığı görünmektedir.¹⁴⁰

İran'ın nükleer faaliyetleri Suudi Arabistan'ın başta gelen kaygılarından biridir. Bu kaygıların kanıtı ABD'nin diplomatik yazışmalarının Wikileaks tarafından sızdırılmasıyla daha net bir şekilde ortaya çıktı. Bu belgelerde Suudi Arabistan liderleri, İran'ın nükleer hırslarına ve bölgede oluşturduğu tehdit üzerine endişelerini dile getirmişler.¹⁴¹ Nisan 2008'de yapılan toplantıda, Suudi Arabistan Kralı Abdullah, İran'ın nükleer tesislerini yok etmek için ABD'ye askeri harekât ile “*yılanın kafasını kesmesi*” yönünde çağrıda

¹³⁹ Selman Harisi, “Pakistan, Suudi Arabistan ile nükleer bir anlaşmanın varlığını reddediyor,” (Arapça) *El-Riyad Post*, 8 Aralık, 2016 (çevrimiçi) <http://riyadpost.live/9047>, Erişim 15 Temmuz 2017.

¹⁴⁰ Mahma El-Neccar, “Suudi Arabistan'ın Nükleer Bombası: Üretim mi Satın Alma mı?” (Arapça) *Aljazeera Kanalı*, 12 Mayıs, 2018 (çevrimiçi) <http://www.aljazeera.net/news/reportsandinterviews/2018/5/12/>, Erişim 16 Haziran, 2018.

¹⁴¹ Allison, *a. g. e.*, s.11.

bulunmuştu.¹⁴² Ancak ABD Obama döneminde 2015’de belirli bir uranyum zenginleştirme seviyesiyle İran’la yapılan kapsamlı bir anlaşma sonucunda bu ülkeyle uzlaşmayı seçti.

Bu bağlamda İran ile 5+1 ülkeleri¹⁴³ arasındaki görüşmeler sonuçlandı ve Temmuz 2015’te “Kapsamlı Ortak Eylem Planı” imzalandı. İran’a yapılan ekonomik yaptırımların tedricen kalkmasıyla, Tahran’ın bölgesel gücünün ve etkisinin artışı ön görülmekteydi. Öte yandan İran ve ABD’nin arasındaki sorunların çözüldüğünde Suudi Arabistan bölgede yalnız kalmaktan kaygı duymaktaydı.

Dolayısıyla başından beri Suudi Arabistan İran’la olan anlaşmaya karşıydı. Suudi Arabistan’a göre bu anlaşma İran’ın nükleer programının teknik kapasitesinin devamını sağlamak ve böylece İran’ın gelecekte yeniden nükleer silah geliştirme olasılığını tamamen ortadan kaldırmamaktadır. Ayrıca yaptırımların kalkmasıyla İran’ın ekonomisi gelişebilmekte ve bu ülke Hizbullah ve diğer bölgesel müttefiklerine kolaylıkla finansman sağlayabilmektedir. Son olarak Suudi Arabistan, bölgedeki jeopolitik dengenin İran’ın lehine değişiminden endişe duymaktaydı. İran’ın bölgede yükselişi Suudi Arabistan başta olmak üzere Arap-Sünni monarşilerinin iç istikrarı için uzun vadede dolaylı bir tehdit oluşturduğu anlamına gelmektedir. Başka bir deyişle Suudilere göre bu anlaşma dünyanın gözünde İran’ı tekrar meşrulaştırabilmekte ve bölgedeki etkisinin arttırmasını kolaylaştırabilmekte ve ABD-İran ilişkilerinde olası bir yumuşama durumunda, ABD-KİK ilişkilerine büyük bir darbe olabilmektedir.¹⁴⁴ Suudi Arabistan için yakın çevresinde İran’ı dizginlemek ve bölgesel etkisini azaltmak dış politikasında başta gelen önceliktir. Bu bakımdan, ekonomik yaptırımların devamı en uygun seçenek olarak kısa ve orta vadede İran’ın ekonomisini

¹⁴² Michael Busch, “WikiLeaks II: Saudi Arabia on Iran — ‘Cut off the head of the snake’,” *Foreign Policy in Focus*, 29 Kasım, 2010, (çevrimiçi) http://fpif.org/wikileaks_ii_saudi_arabia_on_iran_-_cut_off_the_head_of_the_snake/, Erişim 17 Aralık 2017.

¹⁴³ Birleşmiş Milletlerin Güvenlik Konseyi’nin daimi üyeleri olan ABD, İngiltere, Fransa, Çin ve Rusya artı Almanya

¹⁴⁴ Anu Sharma, “Severed Ties between Iran and Saudi Arabia: A Cold War or a Proxy War of Narratives, Influences and Power,” Center for Air Power Studies (CAPS), Forum for National Security Studies (FNSS), 2016, s.3.

hedefleyerek güçsüzleştirebilmekte ve uzun vadede siyasi ve askeri bakımdan da güçsüzleştirebilmektedir.

Neorealism teorisi ile tanınan Kenneth N. Waltz ¹⁴⁵ *Foreign Affairs* dergisinin Temmuz/Ağustos 2012 sayısında yayınlanan makalesinde İran'ın nükleer bombaya sahip olmasının İsrail'e karşı nükleer dengeleme oluşturarak bölgenin daha istikrarlı bir hale gelmesini savunmaktadır. Waltz İsrail'in nükleer silahlarının Ortadoğu bölgesinde istikrarsızlık yarattığını ve bu gücün dengelenmesinin gerektiğini belirtmektedir. Waltz'a göre İran kendi güvenliğini sağlamak arayışında ve nükleer bir İran caydırıcılık oluşturarak daha istikrarlı bir bölgenin oluşumuna katkıda bulunabilmektedir.¹⁴⁶

ABD'nin eski Ulusal Güvenlik Danışmanı Zbigniew Brzezinski ise İran ve 5+1 ülkelerinin arasındaki nükleer anlaşmayı uluslararası toplumla yapılan bir anlaşma ve İran'ı üç bin yıldan beri var olan ve eski devlet geleneğine sahip ve 80 milyon nüfusu olan gururlu bir devlet olarak tanımlamaktadır. Brzezinski kendisinin okuduğu kamuoyu yoklamalarına göre ABD halkının İran'a yönelik bir askeri çözüme karşı olduklarına vurgu yaparak nükleer anlaşmaya alternatifin “*kendi kendini imha politikası*” (A policy of self-destruction) olarak nitelendirmektedir.¹⁴⁷

İran'ın nükleer faaliyetlerine rasyonel bakıldığında bu faaliyetler Suudi Arabistan ve İsrail tarafından varoluşsal bir tehdit olarak gündemde tutuldu. Ancak İran'ın dış ve güvenlik politikasının en başta gelen hedefi İslam Cumhuriyeti'nin bekasını korumak olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda, İran'ın hem nükleer programı hem de bölgedeki oynadığı

¹⁴⁵ Kenneth N. Waltz 12 Mayıs 2013 tarihinde vefat etti. Bu nedenle İran'ın nükleer dosyasına yönelik son yıllarda yaşanan gelişmeler hakkında bu yazardan herhangi bir analiz bulunmamaktadır.

¹⁴⁶ Kenneth N. Waltz, “Why Iran Should Get the Bomb: Nuclear Balancing Would Mean Stability,” *Foreign Affairs*, 15 Haziran, 2012 (çevrimiçi) <https://www.foreignaffairs.com/articles/iran/2012-06-15/why-iran-should-get-bomb>, Erişim 18 Ekim, 2017.

¹⁴⁷ Benjamin Landy, “Zbigniew Brzezinski: Alternative to Iran deal ‘a policy of self-destruction’,” *MSNBC*, 4 Mart, 2015 (çevrimiçi) <http://www.msnbc.com/msnbc/zbigniew-brzezinski-alternative-iran-deal-policy-self-destruction>, Erişim 25 Ekim 2017.

rol reel politik nitelikte ve tüm geliştirdiği askeri kabiliyetler ve silahlar aslında savunma amaçlı ve Tahran'ın jeopolitik hedeflerinin araçları olarak görünmektedir.

Ortadoğu siyasetinin sıfır toplamı oyununda Washington, İran'ı nükleer bir devlet eşiğinde bıraktığı ve askeri balistik füze programını sürdürmekten çekinmeyen ve sert bir bölgesel gündemi ilerleten İran ile anlaşmaya vardığı için, Riyad'da Başkan Obama'nın İran yanlısı olduğu düşüncesini ortaya koydu. Obama'nın Suudi Arabistan'da yapılması gereken reformlarla ilgili yorumları veya Sünnilerle Şiiler arasında stratejik bir dengenin gerekli olduğuına yönelik görüşü bu algılamayı güçlendirdi.¹⁴⁸

İran'ın nükleer dosyası güvenlik bir sorunu olarak ortaya çıksa da gittikçe siyasileşti ve bu konu sorunun çözülmesi zorlaştırdı. Suudi Arabistan'ın İran'ın oluşturduğu sözde bölgesel jeopolitik tehditlere karşı izlediği mezhepsel politikalar Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'de alt-bölgesel (subregional) düzeyde oldukça istikrar sağlayıcı olarak görölse bile, uzun vadede güvenlik rejimlerine aykırı olmaktadır.

Son gelişme olarak ABD'nin Cumhurbaşkanı Donald Trump Mayıs 2018'de Kapsamlı Ortak Eylem Planı olarak adlandırılan nükleer antlaşmadan geri çekildi ve İran'a yönelik yaptırımların yeniden başlayacağını ve bu ambargoların İran ile iş yapan üçüncü ülke ve şirketleri de kapsayacağını belirtildi.¹⁴⁹

Harvard Üniversitesi'nin Uluslararası İlişkiler öğretim üyesi Stephen M. Walt Trump'a yazdığı açık mektupta (open letter) Trump Yönetimin İran'la olan nükleer anlaşmadan geri çekilmesini bir hata olarak değerlendirmektedir. Walt Trump'ın Sheldon Adelson, Muhammed bin Salman ve Benjamin Netanyahu gibi yanlış insanları dinlediğini ve James Mattis, H.R. McMaster, ABD'nin Avrupalı müttefikleri ve Vladimir Putin ile danışmasının gerektiğini vurguladı. Walt Trump'ın "Maksimum Baskı" politikasının etkisiz olduğunu ve

¹⁴⁸ Joshua Teitelbaum, "Domestic and Regional Implications of Escalated Saudi-Iran Conflict," BESA Center Perspective Paper No: 324, The Begin-Sadat Center for Strategic Studies, Ocak 10, 2016.

¹⁴⁹ Mark Landler, "Trump Abandons Iran Nuclear Deal He Long Scorned," *The New York Times*, 8 Mayıs, 2018 (çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/2018/05/08/world/middleeast/trump-iran-nuclear-deal.html>, Erişim 24 Haziran 2018.

Trump'ın Ortadoğu politikasının yanlış düşünceler ve temeller üzerine kurulduğunu sözlerine ekledi. Walt'a göre akıllı devletler savaşın maliyetinin yüksek olduğu ve tehlikeli riskleri beraberinde getirdiğini göz önünde bulundurarak "sorumluluğu başkasına devretme" (buck-passing) stratejisini kullanarak başka devletlerin kendi çıkarları için savaşmalarını sağlamaktadırlar. Walt Suudi Arabistan, İsrail ve Pers Körfezi Arap devletlerinin bu stratejiyi kullanarak İran'la savaşı ABD'ye devretmeye çalıştıkları kanaatinde olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Walt ABD'nin Ortadoğu bölgesinde çıkarının herhangi bir devletin bu bölgeye hâkim olmasını engelleyecek ve petrolün küresel piyasaya akışını sürdürmeyi güvenceye alabilecek bir güç dengesi olduğunu ve dolayısıyla ABD'nin İran'la olası bir savaşın sorumluluğunu üstlenmemesini ve bu yükü bölge devletlerine devretmesinin gerektiğini vurguladı.¹⁵⁰

ABD'li diplomat ve bu ülkenin eski Dışişleri Bakanı yardımcısı William Burns da Trump Yönetiminin nükleer anlaşmadan geri çekilmesinin büyük bir hata olduğunu söylemektedir. Ayrıca Burns ABD Yönetimine "*diplomasinin askerileştirilmesi*" (militarization of diplomacy) konusunda uyarıda bulunmaktadır. Burns'a göre 11 Eylül saldırıları sonrası dönem küresel düzeyde teröre karşı savaşta El-Kaide gibi terör örgütlerine yönelik mücadelenin diplomasi ve müzakere yollarıyla mümkün olmadığı için askeri, güvenlik ve istihbarat araçlarına ve mekanizmalarına aşırı vurgu yapıldı. Ancak Burns bölgesel düzen, büyük güçler arasında rekabet gibi sorunların çözümü için diplomasinin ilk araç ve öncelik olmasının gerektiğine vurgu yaparak İran konusunda da diplomasinin askerileştirilmesi ve savaşın öncelik ve çözüm olarak gündeme gelmesinden kaçınmanın gerektiğini belirtmektedir.¹⁵¹ Öte yandan askeri harekât azimli bir ülkenin nükleer silah elde etmesini engelleyemez ve sadece zaman alarak erteleyebilmektedir. Mearsheimer ve Walt'a göre İran'la yapılan Ortak Kapsamlı Eylem Planı diye adlandırılan nükleer anlaşma sert

¹⁵⁰ Stephen M. Walt, "Dear President Trump, Let's Talk About Iran," *Foreign Policy*, 24 Haziran, 2019 (çevrimiçi) <https://foreignpolicy.com/2019/06/24/dear-president-trump-lets-talk-about-iran/>, Erişim 29 Haziran 2019.

¹⁵¹ Robbie Gramer, "Trump's Iran Policy Is 'Untethered to History'," *Foreign Policy*, 28 Mart, 2019 (çevrimiçi) <https://foreignpolicy.com/2019/03/28/trumps-iran-policy-is-untethered-to-history/>, Erişim 4 Nisan 2019.

yaptırımlar ve çok boyutlu ve etraflı baskı, önleyici savaş veya rejim değişikliğinden daha etkili olabilmektedir.¹⁵²

Suudi Arabistan ise ABD Cumhurbaşkanı Trump'ın İran'a yönelik sert tutumunu desteklemektedir. Suudi Arabistan'a göre İran rejimi, nükleer anlaşma sonucu yaptırımların kaldırılmasının sağladığı ekonomik faydalardan yararlandı ve balistik füze programını geliştirmeye çalıştı. Ayrıca İran ambargolar kalktıktan sonra elde edilen gelirlerini sözde teröre finansman sağlamak ve bölgeyi istikrarsızlaştırma faaliyetlerini sürdürmek için kullandı. Bu bağlamda Suudi liderlere göre İran Hizbullah ve Husi milisleri de dâhil olmak üzere bölgedeki sözde terör örgütlerini desteklemektedir.¹⁵³

Harvard Üniversitesi öğretim üyesi ve dış politika karar alma sürecinde Örgütsel Süreç Modeli ve Bürokratik Siyaset Modelini sunmakla tanınan Graham T. Allison İsrail Başbakanı Benjamin Netanyahu'nun Trump Yönetimine İran'la bir savaşa girmesi için baskı yaptığı kanaatindedir. Allison, İran'ın nükleer dosyası konusunda Trump Yönetiminin ciddi yolsuzluk suçlamalarıyla yargılanan ve habise girmemek için mücadele eden tek bir politikacının (Benjamin Netanyahu'nun) görüşlerine karşı çıkamadığını eleştirmektedir. Allison Netanyahu'nun 2002'de dönemin ABD başkanı George W. Bush'a Irak'a karşı bir savaş başlatmanın iyi bir seçenek olduğu tavsiyesinde bulunduğunu ve Saddam'ın devrilmesinin bölgeye olumlu yansımaları olacağına dair güvence verdiğini hatırlatarak İran tehdidinin abartılmış olduğunu düşünmektedir. Ayrıca Allison Trump'ın Amerika'nın ulusal çıkarlarına gerçekten neyin hizmet ettiğini düşünmesinin gerektiğini söylemektedir.¹⁵⁴

Stanford Üniversitesi Uluslararası İlişkiler öğretim üyesi Stephen D. Krasner diğer akademisyenlere göre çok farklı bir bakış açısıyla İran'ın nükleer programına bakmaktadır.

¹⁵² John J. Mearsheimer and Stephen M. Walt, "The Case for Offshore Balancing: A Superior U.S. Grand Strategy," *Foreign Affairs*, Temmuz/Ağustos, 2016, s.79.

¹⁵³ "Suudi Arabistan'dan Trump'ın ABD'nin İran'la Olan Nükleer Anlaşmadan Geri Çekilme açıklamasına Destek," (Arapça) *Al-Hayat*, 8 Mayıs, 2018 (çevrimiçi) <http://www.alhayat.com/article/4579658/>, Erişim 12 Mayıs 2018.

¹⁵⁴ Graham Allison, "On Iran: Don't Let Bibi Sell Us Another War," *The National Interest*, 7 Mayıs, 2018 (çevrimiçi) <https://nationalinterest.org/feature/iran-dont-let-bibi-sell-us-another-war-25729>, Erişim 13 Haziran 2018.

Krasner İran'la yapılan nükleer anlaşmanın Tahran'ın nükleer silah elde etme olasılığının ortadan kaldırmadığına ve nükleer silaha sahip bir İran tehdidine karşı kalıcı çözümün rejim değişikliği olduğuna vurgu yapmaktadır. Krasner'e göre İran'ın nükleer silaha sahip olması veya yakın zamanda elde edebileceği kapasitesine sahip olması bu ülkenin düşmanlarını caydırarak Tahran'ın Ortadoğu bölgesini karıştırmasına olanak sağlayabilmektedir. Krasner Washington'un bölgede İsrail, Suudi Arabistan ve Pers Körfezi Arap devletleri başta olmak üzere müttefiklerini savunması konusuna gelindiğinde bu ülkelerin aralarında olan sorunlar sonucu bir ittifak oluşumunun başarılı olması olasılığının düşük olduğu kanaatindedir. Dolayısıyla Krasner ABD'nin odaklanması gerekeni, İran'ın tehdidi altında olan müttefiklerine ikili güvenlik desteğinin güçlendirmesini tavsiye etmektedir.¹⁵⁵

¹⁵⁵ Stephen D. Krasner, "The Iranian Nuclear Agreement: Not So Big A Deal," *The Caravan*, No: 1508, Hoover Institution, 14 Ekim, 2015 (çevrimiçi) <https://www.hoover.org/publications/caravan>, Erişim 21 Ekim 2016.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İRAN VE SUUDİ ARABİSTAN İLİŞKİLERİNDE KİMLİK FAKTÖRÜ

Suudi Arabistan Krallığı ve İran İslam Cumhuriyeti ilişkilerinin dinamikleri ve iki ülkenin birbirine karşı tehdit algıları Pers-Arap, Şii-Sünni ve Şii-Vehhabi gibi etnik, mezhepsel ve ideolojik farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda mezhepçilik ve ideoloji her iki devletin bölgesel politikalarını etkileyen temel faktörler olarak işlev yapmaktadırlar. Suudi Arabistan ve İran tarafından benimsenen farklı İslam kimlikleri ve devlet ideolojileri ve bu iki ülkenin İslam dünyasının liderliği rolüne soyunması Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de şiddetli bir rekabete yol açmıştır. Ayrıca Araplar ve İranlılar, asırlar boyunca aralarındaki etnik sürtüşme ve mezhepsel Şii-Sünni bölünmesi sonucu birbirlerinden farklı yollar izlemişlerdir. Bu bağlamda İran’ın Pers-Şii olarak farklı etnik-mezhepsel kimliği, bu devleti Arap-Sünni kimlik taşıyan devletlerden ayırt etmiştir. Dolayısıyla İran ve Suudi Arabistan ilişkilerinde kimliksel uyumsuzluğun önemi göz önüne alınarak bu bölümde kimlik faktörünün rolü ele alınacaktır.

A. Şiilik ve İran’ın Kimlik İnşası Süreci

Şiilik 16. yüzyıldan beri İran devletinin kimliğinin önemli bir unsuru ve ulusal birlik ve dayanışma simgesi haline gelmiştir.¹ Burada ilk önce Şiiliğin tarihsel olarak ortaya çıkışı ve Şiilerin seçilmiş travmaları incelenecektir. Devamında Safeviler devrinde Şii kimlikli bir devletin kuruluşu ele alınacaktır. Nihayet 1979 İran İslam Devrimi sonrası çağdaş dönem Şii kimliğini benimseyen bir İslam Cumhuriyeti’nin ortaya çıkışı irdelenecektir.

¹ Muhammed Ali Menuçehri, *Dünya’da Mezhep ve siyaset*, (Farsça) Tahran, Had Yayıncılık, 1991, s. 537.

1. Şii Kimliğinin Ortaya Çıkışı ve Seçilmiş Travması: Kerbela Olayı

Şia (tekil: Şii) terim olarak takipçiler, yandaşlar ve taraftarlar anlamına gelmektedir.² Başka bir deyişle Şii bir birey veya grubu takip eden, eşlik eden ve destek verenlere denmektedir.³ Şiilik, yedinci yüzyılda, Hz. Muhammed'in vefatından sonra Müslüman Ümmetin önderliğiyle ilgili siyasi bir anlaşmazlık nedeniyle 632'de ortaya çıktı.⁴ Çoğu Müslüman (daha sonra Sünniler olarak anılanlar), halifeyi belirlemek için seçim yapılmayı desteklediler. Ancak bir azınlık (daha sonra Şiiler olarak anılanlar), peygamberin halefinin Ali İbn Abi Talib (Hz. Muhammed'in kuzeni ve damadı) ve Ali ile eşi Fatima'nın soyundan gelmesinin gerektiği konusunda ısrarcı oldular. Şiiler, Hz. Muhammed'in bu atamayı 15 Mart 632 tarihinde Gadir-i Humm'da yaptığı ve konuşmasında net bir şekilde gerçekleştirdiğine inanmaktadır. Bu grup Ali'nin Şiisi (Ali'nin yandaşları) olarak daha sonra On iki İmamlı Şiiler veya Caferiler olarak adlandırıldılar.⁵

Sünnilere göre Ali dördüncü halifeydi. Ancak Şiiler “halife” değil, “İmam” unvanını kullanmaktadırlar. Onlara göre Ali, Hz. Muhammed'in yerine geçen ilk İmamdı. Şiiler, Ali'nin İmam olmasını engellemeye çalışan halifelere karşı çıktılar. Özellikle Şiiler, Sünniler tarafından saygı gören ilk üç halifeyi halifelik görevini kabul ettikleri için kınadılar. Ali, halife (Şiilere göre İmam) olarak beş yıl boyunca görev yaptı, ancak 661'de suikasta uğradı ve şehit düştü. Şiilere göre, Hz. Ali'nin yerine oğlu Hasan İmam olarak geçti. Ancak iktidarda olan halifenin emriyle zehirlendi ve vefat etti. Bunun üzerine Hasan'ın kardeşi Hüseyin İbn Ali üçüncü İmam olarak Hasan'ın yerine geçti.⁶ Hazreti Hüseyin 680'de, Kufa'daki taraftarlarının davetiyle, iktidar olan halife Yezit bin Mu'awiyah'nın yolsuzluğu ve zulmüne karşı bir ayaklanma düzenlemek üzere yola çıktı. Bu yolculuğa Hüseyin'e ailesi de eşlik etti.

² Abdullah Feyyad, *İmamiyye Şiiliği Tarihi*, (Farsça) Çev. Hamid Huşnevis, Tahran, Behbahani Yayınları, 2003, s. 17.

³ Mehdi Fermaniyan, *Şiiliğin Kültürlerini Tanımak*, (Farsça) 2.bs., Kum, Merkez-i Mudiriyet-i Hoze-yi Elmiye-yi Kum, 2010, s. 21.

⁴ Seyyid Rıza Hüseyini Neseb, *Şia Yanıtlıyor*, (Farsça) Kum, Müşaar Yayını, 2002, s. 21.

⁵ Ali Rebbani Gülpaygani, *Şiaoloji'ye Giriş*, (Farsça) Kum, Küresel İslam Bilimleri Merkezi [Merkez-i Cehani-yi Ulum-i İslami], 2006.

⁶ David Pinault, “Sunni-Shia Sectarianism and Competition for the Leadership of Global Islam,” *TIKKUN*, C. XXV, No:1, Ocak/Şubat, 2010, s. 46.

Ancak Hüseyin'in az sayıda savaşçısı olduğundan Kufa'ya varamadı. Yezid'in askerleri, günümüzde Şiilerin önde gelen ve çok sayıda ziyaretçi kabul eden Kerbela'daki Fırat Nehri yakınlarında Hüseyin'e müdahale ettiler. Yezid, komutanlarından Hüseyin'i teslim olmaya ve kendisi ile bey'at etmeye ikna etmelerini ve zorlamalarını emretmişti. Dolayısıyla Yezid'in askerleri Hüseyin'i ve ailesini kuşattılar ve yiyecek ve suya Erişimlerini engelleyerek abluka altına aldılar. Hüseyin ve ailesi, Irak'taki çöl güneşi altında susuzluk ıstırapları çekti. Ancak Hüseyin teslim olmak yerine şehadeti seçti. Hüseyin, Muharrem'in onuncu günü olan Aşura günü, Yezid'in güçlerine karşı savaş sırasında şehit düştü. Bu olay Şiilerin yaşadıkları en acı verici travma olarak nesilden nesile aktarılmıştır ve Şiiler günümüzde bu olayın yıldönümünü İslam takvimine göre Muharrem ayında yas tutmaktadırlar. Bu trajedi Şiilerin tarihi hafızalarına geçti ve Şia kimliğinin seçilmiş travmasına dönüştü.⁷

Öte yandan Hz. Muhammed vefat ettikten ve Ebu Bekir halife olarak seçildikten sonra, Ali'nin destekçileri liderlerinin haksızlığa uğradığını düşünmekteydiler. Ayrıca Ali'nin namaz sırasında suikast sonucu şehadeti ve oğlu Hüseyin'in Kerbela'da acımasızca şehit düşmesi, onları daha da öfkeliendirdi. Böylece Şiilerin arasında Hüseyin'in şehadetinde parmağı olanlara karşı nefret duygusu gelişti. Bu nefret duygusu Şiiler arasında nesilden nesile geçti ve Şii Kimliğin önemli bir ögesi haline geldi. Ortaya çıkan anlaşmazlık Ali ve ailesine yapılan haksızlıktan dolayı biz ve onlar diye bir bölünmeyle sonuçlandı. Bu bölünme, her iki grubu ayırt etmek için bir ölçüt ve kriter haline geldi ve bu durum Sünnilerle Şiirler arasında uzlaşmaya yönelik bir engel oluşturdu.⁸

Şii kimliğinin oluşumunu anlamak için Şiilerin inançlarını ve düşüncelerini irdelemekte fayda vardır. Daha önce belirtildiği gibi "İmam" terimi Şiiler ve Sünniler tarafından farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Sünni Müslümanlar bu terimi, camide cemaat namazına önderlik eden şahsa (namaz liderine) hitaben kullanmaktadırlar. Fakat Şiiler bu terimi daha kısıtlı anlamda, inandıkları Ali ve soyundan gelen toplam 12 İmam hakkında

⁷ Pinault, a. g. e., s. 46-47.

⁸ Hossein Askari, *Conflicts in the Persian Gulf: Origins and Evolutions*, New York, Palgrave Macmillan, 2013, s.150.

kullanılmaktadırlar. On iki İmamlı Şiiler veya Caferiler İmamların peygamberin soyundan gelmesinin gerektiğine ve ayrıca masum (günahsız, kusursuz, ilahi olarak hatadan korunan) ve Allah tarafından mensup olduğuna inanmaktadırlar. Dolayısıyla Şiilere göre İmamlar Allah tarafından atandıkları için herhangi bir insani seçime tabi değiller. Günümüzde Şiiler İslam dünyasının yaklaşık yüzde 20'sini ve Ortadoğu bölgesinde yaşayan Müslümanların yüzde 38'ini oluşturmaktadır.

Şiiler her sene Muharrem ayında yaşadıkları zulüm ve mağduriyetin canlandırarak aralarında direniş ve dayanışma anlatısını güçlendirmeye çalışmaktadırlar. Ayetullah Humeyni “İslam’ı bize canlı tutan Muharrem ve Sefer ayları ve Hz. Seyyid-üş Şüheda’nın özverisidir” diye Kerbela olayının önemine vurgu yapmaktadır.¹⁰

Dolayısıyla Şiilerin Kerbela olayından aldıkları ders şehadet ve özveri duygularının canlı tutmuştur. Böylece direniş ve şehadet erdem olarak Şiilerin siyasi kültürüne işlemiş ve İranlıların kimliğinin önemli ögesi ve İran İslam Cumhuriyeti’nin yumuşak (ince) gücünün temel unsurlarının biri haline gelmiştir.¹¹ Fransız filozof Michel Foucault 1978’de İran’da devrim ile sonuçlanan gösterilere kendisi tanıklık etmişti. Foucault Eylül 1978’de 4000 göstericinin öldürüldüğü Tahran’a vardığında korkunç bir şehir ile karşılaşacağını düşündüğünü ancak mutlu insanlar ile karşılaştığını ve yüzlerinde zere korku duygusu olmadığını ve daha cesurlaştıklarını söylemektedir.¹²

Ayrıca Şiilerin “Mehdeviyet” ‘inancı da onları Sünnilerden farklı kılmaktadır. Şiilere göre 12. İmam olan İmam Mehdi “Büyük Gaybette” ve bir gün dönecek ve dünyada adaleti gerçek anlamında gerçekleştirecektir. Bu inanç bağlamında bazı Şii âlimler Gaybet döneminde Müslümanların ve İslam hükümetinin bir fakih tarafından yönetilmesinin

⁹ Hazreti Hüseyin’in lakabı ve “Şehitlerin efendisi” anlamına gelmektedir.

¹⁰ Ruhullah Humeyni, *İmam’ın Sahifesi: İmam Humeyni’nin Eserlerinin Derlemesi*, C.XV , 5.bs., Tahran, İmam Humeyni’nin Eserlerini Düzenleme ve Yayın Enstitüsü [Müessise-yi Tanzim ve Naşr-i Asar-i İmam Humeyni], 2010, s. 330.

¹¹ Abbas Musallanejad, *İran’ın Siyasi Kültürü*, (Farsça) 4. bs., Tahran, Ferhengi Seba Yayınevi, 2010, s. 335.

¹² Janet Afary, Kevin B. Anderson, *Foucault and the Iranian Revolution: Gender and the Seductions of Islamism*, Chicago, The University of Chicago Press, 2005.

gerektiğine inanmaktadırlar. Dolayısıyla fakihlerin İmam Mehdi geri dönene kadar onun yerine İslam ümmetini yönetmeleri “Velayeti Fakih” teorisi olarak ortaya çıktı. Ayetullah Humeyni 1979 sonrası İran İslam Cumhuriyeti’ni “Velayeti Fakih” teorisi üzerine kurdu.¹³ Ayrıca İran İslam Cumhuriyetinin Anayasasında da On iki İmanlı Şiilik ülkenin resmi mezhebi olarak yer almıştır.

Günümüzde İran ve Suudi Arabistan arasında uyuşmazlık sonucu bazı Şii yazarlar Muhammed bin Selman’ı çağdaş Yezid olarak nitelendirmektedirler. Örneğin Michigan Devlet Üniversitesi Uluslararası İlişkiler öğretim üyesi Muhammed Ayoob, Prens Muhammed bin Selman’ı Yezid bin Muaviye’nin halefi olarak tanımlamaktadır. Ayoob Kerbela trajedisine vurgu yaparak bu olayı Şiilerin siyasi kimliklerinin güçlenmesine neden olduğunu söylemektedir. Ayoob günümüzde Ortadoğu’da İran ve Suudi Arabistan arasındaki karşılaşmayı Yezid ve İmam Hüseyin’in karşılaşmasıyla kıyaslamaktadır. Ancak bu sefer kazanan tarafın Şiiler olduğunu vurgulamaktadır. Ayoob’a göre Muhammed bin Selman İran’ı güçsüzleştirerek Suudi Arabistan’ın Pers Körfezinde hegemonyasını ve İslam dünyasında liderliğini Tahran’a empoze etmek arayışındadır. Ayoob tıpkı İmam Hüseyin’in yedinci yüzyılda Yezid’in otoritesinin gayri meşru olduğuna inanarak önderliğini reddettiği gibi günümüzde de Şii İran, Vehhabi Suud Hanedanının İslam dünyasının liderliğini gayri meşru görerek kabullenmemektedir.¹⁴

2. Şiilik ve Safevi Devletinin Kimlik İnşası

Safevi hükümetinin kurulmasından önce İran nüfusunun çoğunluğu Sünni’ydi ve çoğunlukla Şafii ve Hanefi İslam okullarını takip etmekteydiler.¹⁵ Bu bağlamda Tabarestan,

¹³ Ruhullah Humeyni, *Velayet-i Fakih; İslam Hükümeti* (Farsça) Tahran, 11. bs., Tahran, İmam Humeyni’nin Eserlerini Düzenleme ve Yayınlama Enstitüsü [Müessiseyi Tanzim ve Naşri Asari İmam Humeyni], 2002, s. 5.

¹⁴ Mohammed Ayoob, “Saudi Arabia's Great Gamble,” *The National Interest*, 25 Kasım, 2017 (çevrimiçi) <https://nationalinterest.org/feature/saudi-arabias-great-gamble-23348?page=0%2C1>, Erişim 23 Şubat 2018.

¹⁵ Andrew J. Newman, *On İki İmamlı Şiiliğin Oluşum Dönemi; Kum ile Bağdat Arasındaki Hadis Söylemi*, (Farsça) Çev. Mehdi Abutalebi, Muhammed Rıza Ami, Hasan Şükrüllahi, Kum, Şiaoloji Enstitüsü [Müessise-yi Şiaşinasi], 2007, s. 154-156.

Gilan, Azerbaycan, Horasan ve Acem Irak gibi vilayetlerin nüfusunun çoğunluğu Sünni'ydi. Ayrıca Şah İsmail'in ecdadının Şii olmadıkları ve Şafii oldukları da söylenmiştir.¹⁶

Şah İsmail'in babası olan Şeyh Haydar Safeviye Tarikatından Şeyh Cüneyt'in oğludur. 15. yüzyılın sonunda Safevilik bağımsız bir siyasi ve askeri güç olarak ortaya çıktı. Kızılbaşlar Irak ve Anadolu'daki Türkmen aşiretlerin katılımıyla azar azar daha büyük bir grup haline geldiler. Şeyh Haydar Kızılbaşların, Şirvanşahlar ve Akkoyunlu devletleriyle karşı karşıya gelmesi sonucu savaşta hayatını kaybetti. Haydar'ın oğlu İsmail ise Doğu Anadolu ile Horasan arasındaki tüm toprakları ele geçirmek için Kızılbaş takipçilerini seferber etti.¹⁷

Safevi Hanedanı Şeyh Cüneyt dönemi sonrası Şiilerin inandıkları 7. İmam olan Musa Kazım'ın soyundan geldiklerini söylediler ve böylece Siyadet (Seyyidlik) iddiasında bulundular. Şeyh Safiyyüddin-i Erdebili'nin soyağacında da onun 20 nesil önce İmam Musa Kazım'ın oğlu Hamza'ya dayandığı iddia edilmiştir.¹⁸ Ancak Safeviler'in Hz. Ali'nin soyundan olduklarına dair herhangi bir kanıt yoktur. Ünlü tarihçi ve yazar Ahmet Kesrevi, Safevi Hanedanı ve Şeyh Safiyyüddin-i Erdebili'nin neslinin 20 kuşkuyla yedinci imama yetiştiğinin doğru olmadığına vurgu yapmaktadır. Kesrevi'ye göre soyağacında her yüzyıl için 3 kuşak yer alabilmektedir. İmam Musa Kazım'ın zaman aracılığına göre Şeyh Safiyyüddin'den 500 sene önce yaşadığı için 15 kuşağın olması gerekmektedir. Bu nedenle Safeviler'in yedinci İmamın 20. kuşağı olduğunu reddetmektedir.¹⁹ Dolayısıyla Safeviler'in Şii olduklarına dair ortaya koydukları iddialar, kurdukları hükümeti meşrulaştırmak ve hükümetlerine meşruluk kaynağı sağlamak için kullanıldığı söylenmiştir.

Şah İsmail Safevi devletini kurarak parçalanmış İran'ı birleştirdi ve bağımsız bir devlet olarak tüm İran'ı yeniden bir araya getirdi. Safevi devletinin 1501'de ortaya çıkışı İslam

¹⁶ Hüseyin Ali Yehyayi, *İran'da Şiilik*, (Farsça) Tahran, Dodebir Yayınları, 2002, s. 32.

¹⁷ A. e.

¹⁸ Ahmet Bin İshak Yakubi, *Yakubi Tarihi*, (Farsça) C. II, Çev. Muhammed İbrahim Ayeti, 11. bs., Tahran, Bilimsel ve Kültürel Yayınları Şirketi [Şirketi İntişarat-i İlmi ve Ferhengi], 2010, s. 421.

¹⁹ Ahmet Kesrevi, *Şeyh Safi ve Soy: Safeviler'in Seyyidliğinin Yalan Olması*, (Farsça) Tahran, Firdevs Yayınları, 2000.

tarihinin ve Şii-Sünni bölünmesinin en önemli dönüm noktalarından biridir. Bu dönem On iki İmamlı Şiilik veya Caferilik ilk kez İran'da ülkenin resmi mezhebi olarak ilan edildi.²⁰ Ayrıca Şiilik İranlıların siyasi kimliklerinin bir unsuruna dönüştü.

İslam'ın İranlılar tarafından benimsenmesi yedinci yüzyılda gerçekleşti. Ancak Safeviler'in 16. yüzyılda Şiiliği ülkenin resmi mezhebi olarak ilan etmesinden önce, İran halkı birçok vilayette Sünniliği ve bazı vilayetlerde Şiiliği takip etmekteydiler. Safevi hükümdarı Şah İsmail 1501'de Moğolları mağlup ettikten sonra, din adamları ile beraber farklı etnik gruplardan oluşan İran'da üst kimlik inşası arayışında ve bir ulus devlet inşa etmek için siyasi İslam'ı kullandılar. Böylelikle Safevi hanedanının ilk hükümdarı Şah İsmail Pers topraklarını ele geçirdikten sonra Şii İslam'ı Deylemler'in Büveyhiler Hanedanı çöküşünden yaklaşık 5 asır sonra tekrar canlandırdı ve devletin resmi mezhebi olarak ilan etti.²¹ Safevi Devletinin kuruluşu sonucu Şiilik İran devletinin kimliği olarak ortaya çıktı ve böylece İranlılar dokuz asır önce gerçekleşen Sasaniler'in çöküşü sonrası bir kez daha ulusal siyasi birliği yaşadılar.²²

Safeviler Şiiliği resmi mezhep ilan ettikten sonra Şii fikhî ve teolojisini toplumda yaygın olan Sünni fikhî ve teolojisinin yerine benimsetmek için o dönem Şiiliğin merkezi olan Cebel-i Amil, Irak ve Bahreyn'den Şii Fakihleri İran'a davet ettiler.²³ Böylece bu âlimler İran'da Şiiliğin siyasi düşüncesinin gelişmesinde de katkıda bulundular.

Safevi devleti kuruluşu, siyasi güç kazanması ve hüküm sürme sürecinde Şiilik, Tasavvuf ve Saltanat üç önemli faktör olarak rol oynadı. İlk faktör bağlamında Safeviler kendilerinin soyunun Yedinci İmama dayandığını söyleyerek Siyadet iddiasında bulundular. Safevi Şahları hükümet kurduktan sonra da kendilerini Şiilerin 12. ve son İmamı olan ve

²⁰ Darius Nevidi, *Safevi Devrinde İran'da Sosyo-Ekonomik Değişimler*, (Farsça) Çev. Haşim Agaceri, Tahran, Ney Yayıncılık, 2007, s. 36.

²¹ Askari, a. g. e., s. 45.

²² Walther Hinz, *İran'da Ulusal Devlet Kuruluşu: Akkoyunlular Hükümeti ve Safevi Devletinin Ortaya Çıkışı*, (Farsça) Çev. Keykavus Cehandari, 4. bs., Tahran, Harezmi, 1998, s. 7.

²³ Muhammed Cavad Meşkûr, *İslam Kültürleri Ansiklopedisi*, (Farsça) 3. bs., Meşhed, Astani Kudsi Rezevi, İslam Araştırmaları Kuruluşu, 1996, s. 34.

Gaybette olduğu inanılan İmam Mehdi'yi temsil ettikleri iddiasında bulundular. İkinci faktör yani Tasavvuf bağlamında Safevi Şahlarının “Mürşid'i Kamil” oldukları ve bu tarikatın takipçilerin onlara uymalarının gerekli olduğu iddia edildi. Üçüncü faktör ise Safevilerin İlahi Buyruk Teorisi bağlamında saltanat kurmalarıydı. Bu teori tüm ihtişamıyla kullanıldı ve Safevi hükümdarlarının Allah'ın yeryüzündeki gölgesi ve kutsal oldukları iddia etmelerine yardımcı oldu.²⁴

İranlı düşünür Ali Şeriatî'ye göre Safeviler'in ideolojisi ve dünya görüşü devlet ve hükümetin temellerini iki güçlü direk üzerine kurdu. Bu direklerin biri Şia mezhebi ve diğeri İran ulusuydu.²⁵ Ayrıca Irak, 1533'te Osmanlı iktidarına geçince, Safevi hükümdarlar, Pers İmparatorluğu'nun Osmanlı İmparatorluğu'na karşı koyması için Şii kimliğini kullandılar.²⁶ Bu bağlamda Şiilik devletin kimliği olarak merkezi hükümetin güçlenmesi, İranlıların arasında birlik ve dayanışmayı artırmayı ve komşu ülkelere karşı güçlü ve bağımsız bir kimlik oluşumunu hedeflemektedir.²⁷ Dolayısıyla Şii kimliği sayesinde Safeviler döneminde İran uzun süre sonra güçlü ve bağımsız bir devlet olarak ortaya çıktı ve Osmanlı İmparatorluğu'na meydan okumaya kalkıştı.²⁸

16. yüzyılda, Safeviler'in rakibi olan Osmanlı İmparatorluğu topraklarını Avrupa'da Macaristan'a kadar ve Afrika'da Tunus'a kadar genişletmişti. Safeviler döneminde Şiilik devletin kimliği olarak benimsendikten sonra Sünni vatandaşlara baskı yapıldı. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise Yavuz Sultan Selim Anadolu'da yaşayan Şiilere baskı yaptı. Yavuz Sultan Selim ve Şah İsmail iki komşu İmparatorluk liderleri olarak siyasi bir iktidar mücadelesi sonucu ortaya çıkan rekabette kendi toplumlarını birbirinden farklılaştırmak ve diğerini ötekileştirmek için Sünni-Şii kimlik bölünmesine vurgu yaptılar. Sonuçta 1514'te

²⁴ Sümeyye Kuroş İbadi, *Safevi Hükümet Sisteminde Şiiliğin Statüsü*, (Farsça) Tahran, Münteşirani Endişe Yayınları, 2014.

²⁵ Ali Şeriatî, *Alevi Şiiliği ve Safevi Şiiliği*, (Farsça) 9. bs., Tahran, Çapehş, Dr. Ali Şeriatî'nin Kültür Kuruluşu [Bünyadi Ferhengiyi Dr. Ali Şeriatî], 2008, s. 88.

²⁶ Banafsheh Keynous, *Saudi Arabia and Iran: Friends or Foes*, New York, Palgrave MacMillan, 2016, s. 29.

²⁷ Muhammed Rıza Hafızniya ve Ali Veli Golizade, “Safevi Devleti ve İran Kimliği,” (Farsça) *Feslname-yi Mutaliat-i Milli*, 32, C. VIII, No: 4, 2007, s. 15.

²⁸ Vacih Koserani, “Araplar ve İran Hafıza ve Tarih Arasında,” (Arapça) *Araplar ve İran: Tarih ve Siyaset Üzerine Bir İnceleme*, derleme, Beyrut, Metabi Dar-ul Alarabiya Lilulum, 2012, s. 38-39.

Sünni Osmanlı İmparatorluğu Şii İran'a karşı bir savaş başlattı. Böylece Çaldıran savaşında iki ülke karşı karşıya geldiler. Bu savaş Şii-Sünni bölünmesinin daha da güçlenmesine ve iki devletin bu iki mezhebin temsilcisi haline gelmesine yol açtı. Ancak Sünniler ve Şiilerin tarih boyunca birlikte yaşadıklarının altını çizmek gerekmektedir. Dolayısıyla bu dönem İran ve Osmanlı İmparatorlukları arasındaki savaşlar sadece mezhepsel savaşlar değildi ve teritoryal genişleme çabaları da bir önemli faktördür. Bu bağlamda Safevi İmparatorluğun ortaya çıkışı ve Osmanlı Devleti'nin üstünlüğüne meydan okuması da iki devlet arasında şiddetli rekabet nedeniydi.²⁹

İranlı akademisyen ve Jeopolitik uzmanı Piruz Müctehidzade Şiiliğin İran'ın resmi mezhebi olarak benimsenmesini bir taraftan ülkenin siyasi birliği için gerçekleşen bir girişim,³⁰ öte yandan da Safeviler'in, Sünni Osmanlı İmparatorluğu karşısında jeopolitik bir manevrası olarak nitelendirmektedir.³¹ Ayrıca Şiilik ideolojik olarak Safevi devletinin meşruluk kaynağıydı.³² Bu nedenle İran'da birçok yazar Safevi devletinin kuruluşunu bir devrim olarak tanımlamaktadırlar.³³

İranlı akademisyen ve Tahran Üniversitesi Siyaset Bilimi öğretim üyesi Ahmet Negibzade'ye göre Şii İslam İranlıların ulusal kimliğiyle iç içe geçmiş ve bu kimliği güçlendirmiştir. Böylece İranlılar İslam'ı benimsedikten sonra kendi kimliklerini öteki gördükleri Arap ve Sünni kimliklerden ayırt etmek için Şiiliğe yöneldiler. Günümüzde Şiilik İran'ın ulusal kimlik ve kültürünün en güçlü ögesi haline gelmiştir.³⁴ İranlılar İslam'ı bir din olarak benimsediler. Ancak İslam'ı onlara armağan eden Arapların kültürü ve Arapça dilini benimsemediler ve kendi kültürlerini ve Farsça dilini korudular.³⁵ Dolayısıyla İranlı

²⁹ Shokrollah Kamari Majin, "Iranian and Saudi Cultural and Religious Identities: Constructivist Perspective," *Open Journal of Political Science*, C. VII, No: 1, 65-81, 2017, s.71.

³⁰ Piruz Müctehidzade, *Jeopolitik Fikirler ve İran Gerçekleri*, (Farsça) Tahran, Ney Yayıncılık, 2000, s. 139.

³¹ Piruz Müctehidzade, *Demokrasi ve İran Kimliği*, (Farsça) Tahran, Kevir Yayınları, 2007, s. 202.

³² Roger Savory, *Safevi Devri İran*, (Farsça) Çev. Kambiz Azizi, 12. bs., Tahran, Merkez Yayını, 2004, s. 28.

³³ Hüseyin Guderzi, *Safevi Dönemine vurgulanarak İran'da Sosyolojik Ulusal Kimlik İnşası*, Tahran, Temeddüni İrani, 2008, s. 162.

³⁴ Ahmet Negibzade, "Ulusal Kimliğin Dış Politika Üzerine Etkisi: İran İslam Cumhuriyeti Vakası," (Farsça) *Mecelle-yi Siyaset-i Harici*, C. XIII, No: 3, 1999, s. 645-646.

³⁵ Mohamed Bin Huwaidin, "The Security Dilemma in Saudi-Iranian Relations," *Review of History and Political Science*, C. III, No: 2, 2015, s.72.

olmayanlar İranlıları ve kimlik öğelerini İranlı, Müslüman, Şii, Farsça konuşan olarak tanımlamaktadırlar.

Şiiliğin İran'ın ulusal kimliği bağlamında işlevleri bölünmüş İran'ı aynı çatı altında bir araya getirmek ve bütünleştirmek, farklı etnik gruplardan oluşan İranlıların biz diye ortak kimliğini inşa etmek, öteki olan Osmanlı İmparatorluğu'nun Sünni kimliğinden ayırt ederek farklılaştırmak, dini milliyetçilik bağlamında İran ulusu oluşturmak ve mezhepsel ve ulusal birlik yaratmak, ülkenin ulusal bağımsızlığını güvence altına almak, Safevi devletinin meşruluk kaynağını oluşturmak ve Şii fikhini kullanarak güçlü hukuk sistemi oluşturmak olarak özetlenebilmektedir.³⁶

İran coğrafyasında Safeviler döneminde Şiilik hızla yayıldı. Kaçar dönemine gelindiğinde (1779–1925) ise halk arasında da yayılmış olan İsnâaşeri Şiilik (On iki İmamlı Şiilik), İran coğrafyasına artık iyice yerleşmişti ve halkın inanç sistemine dönüşmüştü. Ancak Şii kimliğini Safeviler sonrası dönemde İran'da iktidar olan hükümetler tarafından 1979 İslam Devrimine kadar devletin kimliği olarak kullanılmadı.

3. İran İslam Cumhuriyeti ve Şii Kimlikli Devlet Kuruluşu

Safevi Şiiliği yaklaşık beş asır boyunca 1979 İran İslam Devrimine kadar hayatta kaldı. Ancak devrim sonrası Ayetullah Humeyni'nin “Velayet-i Fakih” teorisi ile yeni bir dönem başladı. İran Devrimi Velayet-i Fakih siyasi İslam bağlamında Şii bir paradigma olarak ortaya koydu.³⁷ Ayetullah Humeyni liderliğindeki İslam devrimi ile Şah ve saltanat sistemi dönemi bu ülkede sona erdi ve çağdaş ilk Şii Kimlikli İslam cumhuriyetini iktidara geldi.

Günümüzde İran İslam Cumhuriyeti Ortadoğu, Pers Körfezi v Doğu Akdeniz'de en kalabalık ülke olarak dünyanın en büyük Şii nüfusuna sahiptir. İran'da gerçekleşen İslam Devrimi bölgedeki tüm dengeleri dramatik bir şekilde değiştirdi ve İran'ın siyasi varlığı Şii

³⁶ Hüseyin Guderzi, “Şii Mezhebinin Safevi Dönemi Kimlik Oluşturucu İşlevi,” (Farsça) *Feslname-yi Mutaliat-i Milli*, C. IX, No: 4.

³⁷ Seyyid Ali Mirmusevi, *İslam, Sünnet, Modern Devlet; Devletin Modernleşmesi ve Çağdaş Şii Siyasi İslam Düşüncesinin Evrimi*, Tahran, Ney Yayıncılık, 2005, s. 407.

eksenli bir temel üzerine kuruldu. Bu bağlamda 1979 İslam Devrimi 20. yüzyılda gerçekleşen en önemli siyasi olaylardan biri ve Şiilik tarihinde bir dönüm noktası oldu. Böylece Şiilik yeni kurulan İslam Cumhuriyeti'nin Anayasasında yer aldı. İran halkı 1 Nisan 1979 tarihinde gerçekleşen halk oylamasında yüzde 98 evet oyuyla İslam Cumhuriyeti sisteminin kurulmasını onayladılar.

Günümüzde İran'ın nüfusunun yaklaşık yüzde 90'ı Şiilerden ve yüzde 10'u Sünnilerden ve diğer dini azınlıklardan oluşmaktadır. İran İslam Cumhuriyeti'nin Anayasası Şii İslam'ı İran İslam Cumhuriyeti'nin resmi mezhebi olarak tanımaktadır. Bu bağlamda İran'ın Anayasasının 12. İlkesi şöyle söylemektedir:

İran'ın resmi dini İslam ve mezhebi on iki İmamlı Caferilik idi ve bu ilke değişmez bir ebedi ilkedir. Hanefi, Şafii, Maliki, Hanbeli ve Zeydi gibi diğer İslami mezheplere tam saygı gösterilmektedir. Bu mezheplerin takipçileri dini törenlerini kendi fıkıhlarına göre yapmakta özgürler ve din eğitiminde ve kişisel durumlarda (evlilik, boşanma, miras ve vasiyet) ve mahkemelerde onlarla ilgili davalarda kendi mezhepleri geçerlidir. Bu mezheplerin takipçilerinin çoğunluğa sahip olduğu bölgelerde yerel yetki sınırları içinde, diğer mezheplerin takipçilerinin haklarının korunması kaydıyla kendi mezhepleri esas alınacaktır.³⁸

Ayrıca İran'ın 1979 Anayasasına göre lider Velayet-i Fakih teorisi bağlamında seçilmektedir. Ayetullah Humeyni'nin *Velâyet-i Fakih; İslam Hükümeti* başlıklı kitabında bu konudaki esas tezi Fakihler imamlar tarafından, imamlar peygamber tarafından, peygamber de Allah tarafından tayin edilir olarak ifade edilmiştir. Gaybette olan İmamın (Mehdi'nin) yokluğunda onun velayeti bir fakihin devletin başına geçmesiyle devam eder ve beklenen Mehdi gelene kadar Ümmeti ve İslam hükümetini yönetmektedir.³⁹

İran İslam Cumhuriyeti kuruluşundan bu yana, devrimci bir gündemle uluslararası sistemde en etkili Şii kimlikli devlet olarak tanımlanmıştır. Bir bakıma, devrim sonrası İran'da kimlik inşası ve dış politika denklemi Suudi Arabistan ile benzer şekilde gerçekleşti. İran'ın Şii kimliği ulusal kimlik olarak benimsemesi dış politikasını da şekillendirmektedir.

³⁸ <https://dlp.msrt.ir/file/download/regulation/1497687031-.pdf>

³⁹ Ruhullah Humeyni, *Velâyet-i Fakih; İslam Hükümeti* (Farsça) Tahran, 11. bs., Tahran, Müessise-yi Tanzim ve Naşr-i Asar-i İmam Humeyni, 2002.

Başka bir deyişle İslam Devrimi sonucu laik bir devletin Şii kimlikli bir devlete dönüşümü bu ülkenin komşularının güvenliğini de etkiledi ve kimliksel bakımdan yeni bir tehdit algısının ortaya çıkışına yol açtı.

Ayrıca 1979'da İran'da iktidara gelen İslam Cumhuriyeti'nin dış politika hedefleri arasında, Müslüman dünyanın ezilmişlerine (müstezafın) destek verme fikri de yer aldı. Ezilmişlere destek verme fikri Şiilerin tarihsel olarak yaşadıkları acılardan kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda Kerbela trajedisi Şiilerin yaşadıkları en büyük travma olarak hafızalarına iz bıraktı. Dolayısıyla İmam Hüseyin'in şehit düşmesi sonucu ortaya çıkan mağduriyet duygusu nesilden nesile aktarıldı. Dolayısıyla Haksızlığa uğrayan ezilmişlere destek verme ve onların mağduriyetlerini gidermek hususu, İran İslam Cumhuriyeti'nin Anayasasının 3 (16) Maddesinde yer aldı:

Ülkenin dış politikası İslam kriterlerine uygun olarak, tüm Müslümanlara kardeşçe taahhüt ve dünyanın ezilmiş insanlarına koşulsuz desteğe dayanarak düzenlenecektir.

Ancak Bölgede Sünni krallıklar Ayetullah Humeyni'yi İslam Dünyasının lideri değil, Şii İran'ın lideri olarak görmekteydiler ve Ayetullah Humeyni'nin İslam liderliği rolüne soyunmasını bir tehdit olarak algıladılar. İran İslam Cumhuriyeti'nin kimliği, Pers, İslamcı (Şii), devrimci, bağlantısız ve Batı karşıtıkken Suudi Arabistan'ın kimliği Arap, İslamcı (Sünni), Vehhabi, muhafazakâr ve ABD yanlısı bir kimliktir.

İranlı tarihçi Ervand Abrahamian İran İslam Devrimi'nin en önemli çağdaş İslamcı hareket ve İslamcılığın simgesi olduğuna inanmaktadır ve bu devrimi gizemli bir devrim olarak tanımlamaktadır.⁴⁰ İran İslam Devrimi'nin klasik devrimlerden önemli farkı bu devrimin ülkeleri ve ideolojisinin Şii İslam'dan kaynaklanmasıdır.⁴¹

⁴⁰ Ervand Abrahamian, *İki Devrim Arası İran: Meşrutiyetten İslam Devrimine Dek*, (Farsça) Çev. Kazim Firuzmend v.d. 21.bs., Tahran, Merkez Yayını, 2018, s. 174.

⁴¹ Alirıza Mullayi Tevani, "İmam Humeyni'nin Siyasi Düşüncesinde Devrime Eğilim Süreci," *Feslname-yi Metin*, No: 13, 2001.

Dolayısıyla İran İslam Cumhuriyeti'nin dış politikasını etkileyen ideolojik ilkeleri kısaca özetlemekte fayda var. Başkalarına musallat olmaya ve sulta altında kalmaya karşı çıkmak bu ilkelerden biridir. Bu bağlamda Müslümanlar ve Şiiilerin kâfirlerin onlara musallat olmasına müsaade etmemeyi ve direnmeyi vurgulamaktadır. Bu ilke Kuran'ın Nisa Suresinin 141. Ayetinden⁴² alınmıştır. Bu ayete göre Allah asla kâfirleri müminlere musallat etmemiştir ve musallat olmaya yol vermemiştir. Bu kaide Müslümanlar arasında Nefyi Sebil Kaidesi olarak bilinmektedir. Ayrıca bu ilke İran İslam Cumhuriyeti'nin Anayasasının 152. Maddesinde yer almıştır.⁴³ Zulme karşıtlık ve adalet arayışı bir diğer önemli ilkedir. Bu bağlamda Müslümanlar ve Şiiiler adalet arayışında mücadele etmeleri söz konusudur. Bu ilkeye göre ülke düzeyinde ve toplumda bireyler arasında ve uluslararası düzeyde devletler arasında adaletsizlik ortadan kaldırılması gerekli görünmektedir. Diğer ilkeler ise müstazeflere ve kurtuluşçu hareketlere destek, Müslümanların haklarını savunma, barış içinde bir arada yaşama ve küresel barışı koruma, karşılıklı saygı ve diğer ülkelerin iç işlerine karışmama, uluslararası sözleşmelere ve anlaşmalara bağlılık, ne Doğu ne de Batı sadece İslam Cumhuriyeti sloganı doğrultusunda bağlantısızlık ve İslam'a ve Şiiiliğe davet olarak özetlenebilmektedir.

Uluslararası İlişkiler uzmanı Mahmood Sarioalghalam İran İslam Cumhuriyeti'nin dış politikasında ulusal güvenlik önceliklerini oluşturan ideolojik, dini ve felsefi temel ilkelerin 1979 İslam devriminden bu yana oldukça tutarlı ve sürekli bir şekilde devam ettiğini ve değişim yaşanmadığını belirtmektedir. Sarioalghalam'e göre bu ilkeler bağlamında İran İslam Cumhuriyeti'nin kimliği Pan-Şii, Pan-İslamcı, ABD başta olmak üzere Batı ve İsrail karşıtı bir devlet olarak değişiklik yaşamadan sabit kalmıştır.⁴⁴

⁴² Kur'an-ı Kerim, Nisa Suresinin 141. Ayeti: وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا

⁴³ Bahadır Zarei, Ali Zeynivend ve Kimya Muhammedi, "İslam Düşüncesinde Nefyi Sebil Kaidesi ve İran İslam Cumhuriyeti Dış Politikası," *Feslname-yi Mutaliat-i İnkılab-i İslami*, C. XI, No: 36, 2014, s. 176-182.

⁴⁴ Mahmood Sarioalghalam, "Prospects for Change in Iranian Foreign Policy," Carnegie Endowment for International Peace, 20 Şubat, 2018 (çevrimiçi) <https://carnegieendowment.org/2018/02/20/prospects-for-change-in-iranian-foreign-policy-pub-75569>, Erişim 3 Mart 2018.

B. Vehhabilik ve Suudi Arabistan'ın Kimlik İnşası

Burada Vehhabiliğin Suudi Arabistan'ın kuruluşunda oynadığı rol ve bu ülkenin kimlik inşası süreci ele alınacaktır. Devamında Vehhabiliğin Selefilik ve aşırıcilık ile bağlantısı incelenecektir. En son Vehhabiliğin Şii karşıtı tutumu irdelenecektir.

1. Vehhabilik ve Suud Hanedanı Krallığının Kuruluşu

Suudi Arabistan'ın siyasi sistemi despotik kabilesel bir yönetim şekli olarak sınıflandırılmıştır. İlk Suudi Krallığı 1744-1818 yılları arasında kuruldu ve Yemen hariç tüm Arap yarımadasını kapsamaktaydı. Ancak Osmanlı Sultanı II. Mahmud'un emriyle Mısır Valisi İbrahim Paşa tarafından devrildi. Suudilerin ikinci devlet kurma çabası sonucu Suudi devleti 1824-1887 yılları arasında Necid bölgesinde kuruldu. Ancak iç ihtilaflar sonucu çöktü. Üçüncü Suudi devlet kuruluşu süreci Abdülaziz bin Abdürrahman'ın 1902-1932 yılları arası çabaları sonucu gerçekleşti ve günümüze kadar süregelmiştir.⁴⁵

Bu ülkenin güç yapısında egemen Suud Hanedanı son söze sahiptir. Dolayısıyla Suudi Arabistan dünyada bir kabile tarafından yönetilen tek ülkedir. Ayrıca Vehhabilik önemli bir faktör olarak hükümetin meşruluğunu sağlamaktadır.⁴⁶ Başka bir deyişle çağdaş zamanda 1932'de Suud Hanedanının siyasi önderliği ve Vehhabi âlimlerin dini ve ideolojik liderliğinin ittifakı sonucu Suudi Arabistan'ın kuruluşu bu ülkeyi Ortadoğu'nun en muhafazakâr krallık sistemine dönüştürmüştür.

Çağdaş Suudi Arabistan'ın devlet inşası sürecinde ortaya çıkacak devletin istikrarını sağlamak, ulusal kimlik inşasını kolaylaştırmak, iktidardaki hanedanlığın meşruiyetini yurtiçinde güçlendirmek ve yeni devlete uluslararası arenada itibar kazandırmak için güçlü

⁴⁵ Esger Caferi Veldani ve Hürmüz Caferi, "Suudi Arabistan'da Siyasi İstikrarı Sağlamanın Temelleri (2011-2015)," (Farsça) *Feslname-yi Jeopolitik*, C. XII, No: 1, 2016, s. 194.

⁴⁶ Mecid Büzürgmehri, "Suudi Arabistan'ın Siyasi Sisteminde Reform Süreci," (Farsça) *Feslname-yi Mutaliat-i Havermiyane*, C. XII ve XIII, No: 1 ve 4, 2005, s. 42.

bir ideoloji gerekli görünmekteydi. Bu bağlamda Vehhabilik Suudi seçkinleri tarafından devletin ideolojisi olarak ortaya kondu.

Ayrıca İbn Suudi devlet kuruluşu sürecinde Osmanlı İmparatorluk'una karşı rakibi ve bölgede etkili güç olan İngiltere'ye yakınlaştı. Ayrıca Osmanlı İmparatorluk'unun güçsüzleşmesi ve 1913'de Balkan savaşlarında ve Kuzey Afrika'da başarısız olması da önemli bir faktördür. Ancak 1902-1914 yılları arasında İbn Suud Osmanlı devletini kışkırtmamak için bu devletle resmi ilişkileri sürdürdü ve Sultanın kararına tabi olduğunu ve itaat ettiğini bildirdi. İbn-i Suud Osmanlı devleti tarafından Arabistan'da hüküm süren Reşid Hanedanı mağlup ettikten sonra da Osmanlı devletine tabi olduğunu bir daha yeniledi ve 1905 ve 1914 yıllarında Babıali ile iki anlaşma imzaladı. Böylece İbn-i Suud devlet kuruluşu sürecinde Osmanlı devletini karşısına almadı. Üstelik Hicaz bölgesinde etki sahibi olan ve kendilerini Hz. Muhammed'in Hanedanından olduklarını iddia eden Haşimiler İslam dünyasının liderliğini kendilerine ait olduğunu savunmaktaydılar. İngiltere'nin Haşimilere verdiği destek sonucu Şerif Hüseyin'in oğulları Faysal ve Abdullah'ı 1921'de Irak ve Ürdün'de iktidara getirilmeleri Suud Hanedanı tarafından bir tehdit olarak görüldü.⁴⁷ Ancak İbn-i Suud, İbn-i Abdülvehhab'ın ideolojisini kullanarak önce Necid, Hicaz ve Mülhakat Krallığını kurdu ve 1932'de tüm Arabistan topraklarını kapsayan Suudi Arabistan Krallığını kurdu. Suud hanedanının bu ülke üzerinde mutlak egemenliği günümüze kadar süregelmiştir.

Muhammed İbn Abdülvehhab'ın öğretilerinden doğan Vehhabilik ideolojisi ve bu ideolojinin devlet kuruluşu sürecinde rolünü irdelemek gerekli görünmektedir. Bir yandan İslam'ın kurulan devletin meşruiyet kaynağı olarak kullanılması, Suudi devletinin etki alanını ulusal sınırların ötesine genişletti. Öte yandan Müslümanlar için kutsal olan Mescid-ül Haram ve Mescid-i Nebevi'nin Suudi Arabistan topraklarında bulunması, Suudi yönetici seçkinler için kendi ülkelerini uluslararası arenada İslam dünyasının temsilcisi olarak gösterme çabalarına katkıda bulundu.

⁴⁷ Ferhad Atayi ve Muhammed Mensuri Mukaddem, "Suudi Arabistan'ın Dış Politikasının Jenealojisi: Kimliksel Temel Üzerine Gerçekçi Strateji," (Farsça) *Feslname-yi Ravabit-i Harici*, C. V, No: 1, 2013, s. 144-150.

“Vehhabi” terimi Muhammed bin Abdülvehhab’ın (1703-1792) isminden alınmıştır. İbni Abdülvehhab, Necid bölgesinde küçük bir kent olan Uyeyne’de doğdu ve bölgede dolaşarak İslam’ın öğretilerini yaymaya başladı. Ona göre üçüncü yüzyıldan itibaren İslam tahrife uğradı. Böylece İbni Abdülvehhab hurafeleri İslam’dan temizlenmenin gerektiğini söyledi.⁴⁸ İbni Abdülvehhab Basra’ya oradan Bağdat’a, oradan da Irak’ın Kürt bölgesine gitti. Daha sonra İran’ın birkaç şehrini ziyaret etti ve 1730’lu yılların sonlarında Arabistan’a döndükten sonra Muhammed bin Suud ile İslam’ın ilkeleri yorumlamaya dayalı bir Şeyhlik şeklinde bir ülke inşa etmek için işbirliği yapmaya başladı.⁴⁹ Bu süreçte siyasi ve askeri görevleri Muhammed bin Suud üstlendi ve dini konular, fetva ve yargı işlerini İbni Abdülvehhab üstlendi. Böylece Muhammed bin Suud “Kılıç ve Cihat İmamı” İbni Abdülvehhab ise “Din ve İnanç İmamı” olarak tanımlandılar. İbni Abdülvehhab’ın çocukları ve torunları Al-i Şeyh Hanedanı olarak günümüze kadar Suudi liderleri tarafından saygı görmüşler.

Dolayısıyla 1932’de çağdaş Suudi Arabistan’ın kuruluşundan bu yana, Suudi kraliyet ailesiyle Vehhabi dini kuruluşları arasında çok yakın bir ilişki bulunmuştur. Ancak hareketin tarihsel kökenlerine bakıldığında din ile pek ilgisi olmadığı ortaya çıkmaktadır. Vehhabilik Suudi Arabistan’ın kuruluşunda, siyasi bir ideoloji olarak merkezi devletin kimlik inşasında kullanıldı. Başka bir deyişle Vehhabilik devlet kuruluşu sürecinde güçlü siyasi bir kentsel hareketi ve devlet kuruluşunu başarıyla sonuçlandırmaya katkıda bulundu ve meşruluk kaynağına dönüştü.⁵⁰

Böylelikle Vehhabi hareketi 18. yüzyılın ortalarında Arabistan’ın Necid bölgesinde ortaya çıktı. Ancak 19. yüzyıla gelindiğinde bu hareket Arap Yarımadasının yaklaşık yüzde 80’ini kontrol altına aldı ve böylece bir devlet kuruluşunun temellerinin atışına katkıda bulundu. İbni Abdülvehhab halk arasında yaygın olan bazı inançları ve ritüelleri şirk olarak

⁴⁸ Mehdi Bahşi Şeyh Ahmet, “Yeni Vehhabiliğin Doğası ve Tehditleri,” *Feslname-yi Rahbord*, No: 37, 2005, s. 212.

⁴⁹ Febe Armanios, “The Islamic Traditions of Wahhabism and Salafıyya,” CRS Report for Congress, 22 Aralık, 2003, s.1-3, (çevrimiçi) <https://fas.org/irp/crs/RS21695.pdf>, Erişim 17 Decemer 2017.

⁵⁰ Mohammed Ayoob and Hasan Kosebalaban (ed.) *Religion and Politics in Saudi Arabia: Wahhabism and the State*, Boulder, CO, Lynne Rienner Publishers, 2009, s.24.

algıladı ve kınadı. Ayrıca Kuran'da ve Hz. Muhammed'in hayatında uygulanan İslam'ın temel ilkelerinin dakik ve titiz bir şekilde uygulanmasına geri dönmeyi belirtti.⁵¹

İbn-i Abdülvehhab Ahmed bin Hanbel, İbn Teymiyye ve onun öğrencisi olan İbn Kayyim El-Cevziyye'nin düşüncelerinden etkilendi. İbn Teymiyye 8. yüzyılın en ünlü Hanbeli âlimiydi. Şii karşıtı tutumların çoğunluğu bu âlimin düşüncelerinden kaynaklanmaktadır. Peygamberlerin ve İmamların mezarlarını ziyaret etmek, onlardan yardım istemek ve şefaata talebinde bulunmak, Allah dışında başkasına yemin etme yasağı ve edenleri kâfir saymak ve birçok Şii inançları Bidat olarak algılamak bu düşüncelerden birkaçıdır.⁵² İbni Abdülvehhab'ın İbn Teymiyye'den etkilendiği için Şii karşıtı tutumu aynı şekilde sertti. Dolayısıyla Vehhabilik ideolojik olarak İbn Teymiyye'nin düşüncelerinin takibi ve fıkhıta da Hanbeli mezhebinin takibine vurgu yapmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde Suudi Arabistan topraklarında Şerif Hanedanı Hicaz bölgesinde, Reşid Hanedanı Necid bölgesinde ve Suud Hanedanı Asir bölgesinde hüküm sürdürmekteydiler. 19. yüzyılda, rakip olan Suud, Reşid ve Haşimi kabileleri arasında güç mücadelesi vardı. Arap Yarımadasında egemen olan Osmanlı İmparatorluğu 1818'de Mısır Valisi İbrahim Paşayı Necid'e sevk etti ve Suud Hanedanına galip oldu ve ilk Suud devletini devirdi. 1834'de Faysal bin Türki Osmanlı birlikleri ile çatışmaya girdi ve Necid'i ele geçirdi. Ancak Faysal sonrası onun oğulları güçlü bir hükümet kuramadılar ve Reşid Hanedanı Riyad'ı fethetti. 1890'da Riyad'ı Reşid Hanedanı ele geçirdikten sonra Faysal'ın oğlu Abdul-Rahman önce Necid'in çeşitli yerlerine sığındı ve daha sonra Şeyh Mübarek Al-Sabbah'ın himayesinde Kuveyt'e gitti.

1902'de Abdürrahman'ın ikinci oğlu Abdülaziz bir grup taraftarları ile Riyad'ı ele geçirdi ve El-Reşid hükümetine son verdi. 1912'de Abdülaziz Necid'de krallık sistemi kurdu ve kendini Necid'in kralı ilan etti. Abdülaziz 1916'da Hicaz'ın kralı Ali'ye galip oldu ve Necid ile birlikte iktidarı altına aldı. Sonuçta Abdülaziz Al-i Suud Suudi Arabistan devletini,

⁵¹ Necef Ziraat Pişe, *Suudi Arabistan'ın Stratejik Değerlendirmesi (Siyasi-Teritoryal)*, (Farsça) Tahran, Müessise-yi Ferhengi Mutaliat-i ve Tahkikat-i Beynelmileli-yi Ebrar-i Muasir, 2005, s. 17.

⁵² Seyyid Ahmet Müvasseki, *Çağdaş İslami Hareketler*, (Farsça) 13.bs., Tahran, Semt Yayıncıları, 2013, s. 158.

kabileesel ve geleneksel kurallar yanı sıra Vehhabilik öğretileri temelinde tesis etti. Dolayısıyla Abdülaziz 1932'de Suudi Arabistan Krallığını kuruluşunu ilan etti.⁵³ Öte yandan devlet inşası süreci siyasi, sosyal ve kültürel dinamikleri içermekte ve bir toplumda devlet kavramının evrimini yansıtmaktadır. Bu süreç, Suudi Arabistan örneğinde Vehhabi hareketinin ortaya çıkışından önce Arabistan'da başlamıştı. Ancak Vehhabilik Suudi devletinin kuruluş sürecini kolaylaştırmakta önemli bir rol oynadı.

18. yüzyılda İbn Abdülvehhab'ın taraftarları olarak Vehhabiliği yaymaya çalışanlar 20. yüzyılın başında Abdülaziz bin Abdurrahman'a Suudi Arabistan Krallığı kuruluşuna destek verdiler. Abdülaziz 1921'de bu taraftarların katılımıyla oluşan İhvan⁵⁴ diye bir milis grubu oluşturdu. Bu grup çiftçilik ve hayvancılık yanı sıra çölde savaşmayı iyice öğrenmişlerdi. Abdülaziz bu grubu diğer kabileleri Vehhabiliğe davet etmek ve zaman zaman da savaş yoluyla Vehhabiliği yaymaya kullanmaktaydı.

1920'li yıllarda Abdülaziz İngilizler ile bağlantı kurunca bu grup karşı çıktı. Bu grup Abdülaziz'in ordusunun temelini oluşturan Mutir, Utaybe ve Acman kabilelerinin liderleri ile birlikte Aralık 1926'da Ertaviyye'de bir konferans düzenlediler ve Şirk ve Küfüre karşı tutum izlediler. Bu konferans sırasında Abdülaziz'e bir mektup yazarak onlara göre İbn Suud'un İngilizler başta olmak üzere kâfirler ile işbirliği yapmayı, telgraf, telefon ve araba gibi Şeytan'ın araçlarını İslam topraklarına ithal ettiğini ve Doğu Bölgede yaşayan Şiiilere karşı daha sert bir tutum izlemediğini dine karşı olduğuna vurgu yaparak kınadılar. Abdülaziz 1927-1929 yılları arasında bu grupla savaşa girdi ve onları mağlup etti. Ancak bu grubun aşırılık yanlısı Vehhabi düşünceleri taraftarları arasında hayata devam etti. 1840'lı yıllarda Suudi Arabistan hükümeti Amerikan petrol şirketleri ile bu ülkede petrol arama konusunda işbirliği yaptığı zaman da bu grubun düşüncesini benimseyenler ve taraftarları şiddetle hükümetin kararına karşı çıktılar.

⁵³ Muhammed Hasan Behnamfer, "Yeni Çağda İran ve Suudi Arabistan," (Farsça) *Kitab-i Mah-i Tarih ve Coğrafya*, No: 141, 2009, s. 95.

⁵⁴ Mısır'da ortaya çıkan İhvan-ül Müslimin (Müslüman Kardeşler) ile hiç bağlantısı ve alakası yoktur.

Kasım 1979'da bu hareketin düşüncelerini benimseyenler Cuheyman el-Uteybi liderliğinde Mekke'de ayaklandılar ve Mescid-ül Haram'ı ele geçirdiler. El-Utaybi Kâbe'de okuduğu bildirgede Batı kültürü ve geleneklerini temsil eden tüm belirtilerin ortadan kaldırılması, İslam değerlerinin yayılması, Suud kalıtsal kraliyet hükümetinin devrilmesi ve bir İslam hükümetinin kuruluşu, dönem kralı Halit'in ve ailesinin kâfir olduğu ve Suud Hanedanının yargılanması ve mal varlıklarına el konması, Batılı sömürgeci devletler ile ilişkilerin kesilmesi, ABD'ye petrol ihracının durdurulması, yabancı askeri danışmanlar ve uzmanların sınır dışı edilmesi ve ABD'nin askeri üslerinin kaldırılmasını talep etti.⁵⁵

1979'da Sovyetler Birliği Afganistan'ı işgal ettikten sonra Usama bin Laden başta olmak üzere birçok cihatçı Suudi vatandaşı Komünistler karşı savaş için bu ülkeye gittiler ve 1989'da Sovyetler Birliği geri çekilene kadar ABD, Suudi Arabistan ve Pakistan'ın desteğiyle cihatçı Afganların yanında savaştılar ve 1989 sonrası kendi ülkelerine geri döndüler. Yaklaşık 1,5 yıl sonra Irak Kuveyt'i işgal ettiğinde Usama Bin Laden Irak'ın Suudi topraklara tehdidi karşısında onlara cihatçıların yardımcı olabileceklerine dair teklifini Kral Fahad'a sundu. Ancak Kral Fahad bu teklife karşı çıktı ve ABD güçlerinin Suudi topraklarında konuşlanmasına izin verdi. Vehhabiler ve El-Kaide Washington ve Riyad'ın kararına karşı çıktılar ve Suudi hükümetin kâfir olduğuna dair fetva verdiler ve böylece El-Kaide'nin Arap yarımadasındaki kolu ortaya çıktı. 1994 yılına gelindiğinde Suudi Arabistan'ın İsrail ile barış sürecine destek vermesi El-Kaide'nin şiddetli eleştirilerine yol açtı. Dolayısıyla Bin Laden'in Suudi Arabistan vatandaşlığı iptal edildi. Bin Laden Sudan ve oradan da Afganistan'a gitti ve 23 Ağustos 1996 tarihinde Cihat ilan ederek Suudi topraklarını Haçlıların (ABD'nin) işgalinden kurtarmak için mücadele edeceklerini açıkladı.⁵⁶

⁵⁵ Seyyid Mehdi Tahiri ve Şüca Ahmedvend, "Çağdaş Vehhabiliğin Ontolojisi ve Suud Hanedanı'nın Gücünü Sürdürmek için ondan Faydalanması," (Farsça) *Feslname-yi Siyaset-i Mütealiye*, C. III, No: 9, 2015, s.74-75.

⁵⁶ A. e., s. 76-78.

İranlı akademisyen Hüseyin Dehşyar Suudi Arabistan devletinin bekasının temellerini ABD desteği, petrol gelirleri ve Vehhabilik ideolojisi olduğunu söylemektedir.⁵⁷ Ayrıca İslam dünyasında birçok Sünni âlim Vehhabiliği Sünni İslam'ın sınırları dışında olduğuna vurgu yapmaktadırlar.⁵⁸ Günümüzde de Vehhabilik Suudi Arabistan'ın meşruiyet kaynağı sayılmaktadır. Irak'ın Kuveyt'i işgali sonrası Suudi Arabistan devleti ulusal çıkarları bağlamında ABD'ye Irak'a karşı savaşta destek vermek istemekteydi. Ancak hem halkın hem dini kuruluşların tepkisinden endişe duymaktaydı. Dolayısıyla hükümet Vehhabi âlimleri devreye soktu. Böylece Vehhabi âlimler ABD'nin askerlerinin Suudi topraklarda bulunmasına fetva vererek izin verdiler.⁵⁹

Çağdaş dönemde de Vehhabilik temelli kuruluşlar Suudi Arabistan'da siyasi ve dini konularda önemli rol ifa etmektedirler. Bu bağlamda 1971'de hayata geçen ve günümüzde 21 Vehhabi âlimden oluşan Büyük Âlimler Kurulu birçok siyasi ve dini konuda verdiği fetvalarla etkisini göstermektedir.⁶⁰ İngiltere'de 2017'de Henry Jackson Topluluğu (The Henry Jackson Society) adlı merkezin yaptığı araştırmaya göre Suudi Arabistan dünyada aşırıcılığın en başta gelen sponsoru olarak ilan edildi. Bu araştırmaya göre Vehhabilik hareketi İslami Aşırılık ve Cihatçı ideolojisinin temelidir. Ayrıca bu araştırmaya göre Suudi Arabistan Vehhabiliğin ihracı için son 50 yılda en az 76 milyar dolar harcamıştır.⁶¹

Frankfurt'ta bulunan Global İslam Araştırmaları Merkezi'nin (Frankfurt Research Center on Global Islam) direktörü Susanne Schröter Suudi Arabistan'ın Vehhabilik ihracına değinmektedir. Schröter'e göre Suudi Arabistan sadece finansman sağlamakla kalmamaktadır ve tanıtma kaynakları dağıtma, camii inşası ve kültürel ve eğitim merkezleri

⁵⁷ Hüseyin Dehşyar, "Suudi Arabistan'da Devletin Beka Üçgeni: ABD, Mezhep ve Petrol," (Farsça) *Feslname-yi Mutaliat-i Havermiyane*, C. XII ve XIII, No: 1 ve 4, 2006.

⁵⁸ Hamid Algar, *Vehhabilik* (Farsça) Çev. Ahmet Nemayi, 3. bs., Meşhed, Astani Kudsi Rezevi, İslam Araştırmaları Kuruluğu, 2014, s. 14.

⁵⁹ Mehran Müvahhid, "Suudi Arabistan'da Vehhabiliğin [Şiddeti] Azalıyor mu?" (Farsça) *BBC Farsi*, 7 Nisan, 2018 (çevrimiçi) <http://www.bbc.com/persian/blog-viewpoints-43681209>, Erişim 17 Nisan 2018.

⁶⁰ Rukayya Sadat Azimi, *Suudi Arabistan* (Farsça) Musa Alizade Tabatabayi (ed.) Tahran, Dışişleri Bakanlığı, Defter-i Mutaliat-i Siyasi ve Beynelmileli, 2001.

⁶¹ "Suudi Arabistan Aşırıcılığın Yayılmasının Temel Failidir," (Farsça) *Bülten News*, 10 Temmuz, 2017 (çevrimiçi) <https://www.bultannews.com/fa/news/500412/>, Erişim 8 Ekim 2017.

aracılığıyla resmi ideolojisi olan Vehhabiliği yaymaya çalışmaktadır. Ayrıca Schröter Suudi Arabistan'ın 1979 İran devrimi sonrası Tahran'ın Şii devrimini ihraç etme politikası karşısında sistematik bir şekilde Vehhabiliği yaymaya çalıştığının altını çizmektedir.⁶²

Günümüzde Suudi Arabistan'da üniversiteler dâhil eğitim sisteminde Vehhabi yazarlar tarafından Vehhabilik öğretileri esasında yazılan kitaplar okutulmaktadır. Ayrıca Mekke'de Ümm-ül Kura Üniversitesi, Medine İslam Üniversitesi, İmam Muhammed Bin Suud İslam Üniversitesi, Riyad'da Kral Suud Üniversitesi ve Cidde'de Kral Abdülaziz Üniversitesi başta olmak üzere Suudi Arabistan üniversitelerinde Vehhabi öğretileri İslam Bilimleri bağlamında öğrencilere sunulmaktadır.

2. Suudi Arabistan ve Vehhabilik, Selefilik ve Aşırıcılık

Günümüzde çağdaş yenilikleri reddeden Vehhabiler ve sözde İslam'ın asıl öğretilerini takip eden Selefiler arasında bir bütünleşme yaşandığı görünmektedir. Ancak “Selefilik” ve “Vehhabilik” kavramlarının farklı tarihsel kökleri ve kaynakları var ve yakın zamanlarda yanlışlıkla birbirinin yerine kullanılsa bile aynı anlamı taşımamaktadırlar. Bu bağlamda bazı yazarlar Vehhabiliği Selefiliğin Suudi Arabistan versiyonu olarak görmektedirler.

Tarihsel olarak, İslam'ın doğuş yeri Suudi Arabistan olmasına rağmen günümüzde bu ülkede Vehhabilik hareketi hâkim ideoloji olarak ön plana çıkmaktadır. Vehhabilik yalnızca Suudi Arabistan'da devletin ideolojik meşruluğu kaynağı değil, belki bu ülkenin dış politikasında da güçlü bir araç olarak kullanılmaktadır.⁶³ Suudi Arabistan devleti petrol gelirleri sayesinde 18 Mayıs 1962 tarihinde Mekke'de “İslam Dünyası Ligi”(Arapçası: رابطة العالم الإسلامي) diye bir teşkilat kurdu. Bu teşkilatın hedefi Vehhabilik ideolojisini Suudi Arabistan dışında yaymak olarak söylenmektedir.⁶⁴

⁶² Suudi Arabistan'ın Aşırılık Yanlısı İslamcılığının Almanya'ya İhracı,” (Farsça) *Deutsche Welle Farsi*, 9 Temmuz, 2017, (çevrimiçi) <https://p.dw.com/p/2gEHn>, Erişim 22 Eylül 2017.

⁶³ Mohammed Ayoob and Hasan Kosebalaban (ed.) *Religion and Politics in Saudi Arabia: Wahhabism and the State*, Boulder, CO, Lynne Rienner Publishers, 2009, s.57

⁶⁴ Bkz.: <https://www.themwl.org/>

Ayrıca Suudi Arabistan devleti 1979 İran İslam Devrimi sonrası Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri, Bahreyn ve diğer Pers Körfezi ülkeleriyle birlikte çalışarak Vehhabiliği Güney ve Orta Asya, Avrupa ve Ortadoğu'da camiler, medreseler ve siyasi radikal örgütlere maddi destek sağlamakla yaymaya kalkıştı. Böylece İran devriminin Şii söylemine karşı Vehhabiliği yaymaya başvurdu. Bu bağlamda Vehhabilik Suudi Arabistan sınırlarına kısıtlı kalmayıp ve dünyanın dört bir yanına yayılmıştır. Vehhabiler Şiiilerin birçok inancını sorgulayarak onları kâfir olarak tanımlamaktadırlar. Örneğin Şiiilerin inandıkları 12 İmamı masum görmeleri, İmamların mezarlarını ziyaret ederek manevi yardım istihması, 12. İmamın Büyük Gaybetten geri dönme inancı vs. Vehhabiler tarafından İslam'a aykırı ve Şirk olarak tanımlanmakta ve Şiiilerin öldürülmesini vacip (dini olarak gerekli) kılmaktadır.⁶⁵ Ancak Vehhabiler, Vehhabi teriminin olumsuz yankılarından kaçınmak için kendilerini Allah'ın birliğine inananlar anlamına gelen “muvaahhitler” (Arapça: Al-Muwahhidun) veya Selefiler (tekil: Selefî) olarak adlandırmayı tercih etmektedirler.

Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgal ettikten sonra Suudi Arabistan, ABD ve Pakistan ile birlikte Afgan cihatçılara ve Sovyetler Birliği karşısında savaşan Sünni cihatçılara destek verdi ve sonralar ortaya çıkan aşırılık yanlısı El-Kaide ve Taliban'ın temelini attı. Afganistan ve Pakistan'da Riyad finansmanı ile açılan bazı medreseler (örneğin Diyobendi medreseleri) Vehhabiliği yayma üssü haline geldi. Pakistan'da Sahabe Ordusu ve Jhangvi Ordusu gibi Şii karşıtı terör örgütleri Diyobendi medreselerinin ürünü ve Taliban, Keşmir'de Muhammed Ordusu (Ceyşi Muhammed) ve İslamcı Mücahitler Hareketi (Harekât-ul-Mujahideen) gibi terör örgütleri ile bağlantılı olmaktadır.⁶⁶

Pakistan'ın eski Adalet Bakanı İkbâl Haydar Pakistan'daki cihatçı ve terör örgütlerinin çoğunluğunun ideolojilerinin Vehhabilik olduğunu söylemekte ve Suudi Arabistan'ın bu

⁶⁵ Celal Derahş, *Çağdaş İran'da Şiiiliğin Siyasi Söylemi* (Farsça) 3. bs., Tahran, İmam Sadık Üniversitesi Yayınları, s. 236-237.

⁶⁶ Veli Nasr, “İrak'ta Şiiilerin Canlanmasının Bölgesel Sonuçları,” (Farsça) *Yeni Irak'ta Siyasi Düzen*, Emir Muhammed Hacı Yusefi ve Ahmet Sultaninejad (ed.) Tahran, Dışişleri Bakanlığı, Basın ve Yayın Merkezi, 2008.

örgütlere maddi ve ideolojik destek verdiğini savunmaktadır.⁶⁷ Ayrıca Senatör Chris Murphy ABD Dış İlişkiler Konseyi'nde gerçekleştirdiği konuşmasında Suudi Arabistan'ın Pakistan'da 24000 medreseye finansman sağlandığını söyledi. Senatör Murphy'ye göre 1956'da Pakistan'da 244 medrese vardı. Ancak günümüzde bu medreselerin sayısı 24000'e çıkmıştır. Bu medreselerde Şiiler ve Batı karşıtı düşünceler öğretilmektedir. Murphy'e göre Suudi Arabistan Vehhabilik ihracı için 1960'dan günümüze kadar 100 milyar dolar dünyanın dört bir yanında camilere ve medreselere harcamıştır.⁶⁸

Selefilik, ise “selef” kelimesinden gelmekte ve geçmiş nesiller ve ataları örnek almak anlamına gelmektedir. Selefiler Hz. Muhammed ve sahabeleri, Tabiin ve Etbau't-tabiin atıfta bulunmaktadır. Selefiler Hz. Muhammed dönemi ve sonrası üç asır yaşayanları “Selefi-i Salehin” olarak tanımlamakta ve onların dönemi uygulanan İslam öğretilerine geri dönmeye vurgu yapmaktadır.⁶⁹ Selefilik'in kökeni önde gelen Hanbeli âlim İbn Teymiyye'ye geri dönmektedir. Teymiyye'ye göre akıl, felsefe, Şiilik ve Tasavvuf Bid'at sayılmaktadır.⁷⁰ Bu nedenle Hz. Muhammed'in sünnetini ve Selefi-i Salihi (Sahabe, Tabiin ve Etbau't-tabiin) izlemeyi ve örnek almayı gerekli ve yeterli görünmekteydi.⁷¹

Çağdaş Selefi inançları, 20. yüzyılın başlarında bir reform hareketine dayanmaktadır. Selefiler, daha aşırı dinci İslami öğretilere dayanan, fıkıhın Kuran ve Peygamber'in sünnetinde bulunduğunu ve yorumlayıcı tefsirlere tabi olmadığına inanmaktadırlar. Ancak Selefilik birleşik bir hareket değil ve tek bir Selefi grup bulunmamakta ve Afrika, Asya ve Ortadoğu'daki çok sayıda Müslümanın inancı haline gelmiştir.⁷² Dolayısıyla Selefilik bağlamında farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Tekfiri Selefiler kendi inanç ve düşüncelerine

⁶⁷ “Pakistanlı Politikacı: Vehhabilik Pakistan'da Silahlı Faaliyetlerin İticişidir,” (Farsça) *Deutsche Welle Farsi*, 6 Eylül, 2012, (çevrimiçi) <https://p.dw.com/p/163iY>, Erişim 19 Ekim 2018.

⁶⁸ “ABD'li Senatör: Suudi Arabistan Vehhabiliği Yaymak için Pakistan'da Binlerce Okulun Bütçesini temin ediyor,” (Farsça) *Fars Haber Ajansı*, 30 Ocak, 2016, (çevrimiçi) <https://www.farsnews.com/news/13941110001242/>, Erişim 5 Temmuz 2017.

⁶⁹ İbrahim Kasimi, *Aşırı Selefilik*, (Farsça) Kum, İslam Kültürü ve Düşüncesi Araştırma Enstitüsü Yayınları [İntişarat-i Pejuhişgah-i Ferheng ve Endişe-yi İslami], 2017.

⁷⁰ Müvasseki, *a.g.e.*, s. 45.

⁷¹ Hüseyin Huşengi ve Ahmet Paketçi, *Kökten Dincilik ve Selefilik; Dini Akımlar Yelpazesinin Yeniden Tanınması*, (Farsça) Tahran, İmam Sadık Üniversitesi Yayınları, 2011, s. 152.

⁷² Armanios, *a. g. e.*, s.1-3.

katılmayanları kâfir saymaktadırlar. Vehhabilerin düşünceleri de Tekfiri Selefilere yakındır. Cihatçı Selefilere ise Seyyid Kutub başta olmak üzere Mısırlı düşünürlerden etkilenmişler. Seyyid Kutub çağdaş dönemdeki cahilliği İslam öncesi cahillikle karşılaştırdı ve çağdaş cahilliğin fazla olduğuna vurgu yaptı. Seyyid Kutub Müslümanların kâfirler ve Müslüman ülkelerin kukla hâkimlerinin aleyhine cihat etmelerinin gerektiğini söylemektedir. Müslüman Kardeşler'in Mısır devleti karşısında tutumu bu bağlamdaydı. Siyasi Selefilere ise siyasi hedefler ve güç arayışında hareket etmektedirler. Örneğin Pakistan'da İslam Âlimleri Cemiyeti parlamento seçimlerine katılarak mecliste fazla sandalye kazanmakla ektilerini Pakistan'da genişletmeye çalışmaktadırlar. Reformcu Selefiler de İslam dünyasının geri kalmasının nedenini İslam'ın öğretilerinin uygulanmaması zikretmektedirler ve gerçek İslam'ın uygulanmasına vurgu yapmaktadırlar. Seyyid Cemaleddin Esedabadi ve taraftarları bu grupta yer almaktadırlar.⁷³

Suudi Arabistan Vehhabilik ve Selefilik gibi İslam'ın aşırı dinci anlatılarına ev sahipliği yaptığı için uluslararası toplumun gündeminde yer almıştır ve eleştirilere maruz kalmıştır. Ayrıca Vehhabilik başka dinler ve diğer İslam mezheplerine karşı hoşgörüsüz bir bakış açısına sahiptir. Suudi Arabistan'da sadece Vehhabilik geçerlidir ve diğer İslam mezheplerini tanıtmak ve yaymak yasaktır. Dolayısıyla Vehhabilik ve Selefilik bağımsız bir mezhep değil ve aşırılık yanlısı ideolojik bir hareket olarak tanımlanabilmektedir.

19 Şubat 2019 tarihinde İran'ın Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Behram Kasimi basın toplantısında Suudi Arabistan'ı köktendinci Vehhabiliğin doğuş yeri, terörizmin ihraç merkezi ve bölgede tekfiri terörizmin babası ve en büyük sponsoru olarak tanımladı.⁷⁴ Ayrıca

⁷³ Seyyid Mehdi Alizade Musevi, "Selefilik Akımlarını Tanıma," (Farsça) Aşırı ve Tekfiri Akımlarla Mücadelede Küresel Kongre Sekreteryası, 8 Kasım, 2016 (çevrimiçi) <http://makhatertakfir.com/fa/Article/View/289/>, Erişim 27 Temmuz 2017.

⁷⁴ Behram Kasimi, "Suudi Arabistan Tekfiri Terörizmin Dünyada ve Bölgedeki Gerçek Babası," (Farsça) *Fars Haber Ajansı*, 18 Şubat, 2019 (çevrimiçi) <https://www.farsnews.com/news/13971129001208/>, Erişim 35 Mart 2019.

İran'ın Devrim Muhafızları komutanı Hüseyin Selami Vehhabi Suudi Arabistan'ı bölgede ve dünya'da “Şerrin Kalbi” olarak nitelendirdi.⁷⁵

İran yanlısı Yemen Ensarullah Hareketi'nin Genel Sekreteri Abdülmelik El-Husi Vehhabiliği dünyanın dört bir yanına terörist ihraç eden bir hareket olarak nitelendirmekte ve günümüzde Pakistan, Afganistan, Ortadoğu ve Avrupa şehirlerindeki güvensizliğin sebebinin Vehhabilik ideolojisi olarak tanımlamaktadır. El-Husi'ye göre Suudi Arabistan Yönetimi terör düşüncelerinin en büyük destekçisi ve yetiştiricisidir ve bölgede ve dünyada teröristlerin çoğunluğu ya Suudi Arabistan vatandaşıdır ya da bu ülkeden finansman ve silah desteği almakta veya bu ülkenin Vehhabi düşüncesi etkisi altındadır.⁷⁶

Son zamanlarda El-Kaide ve Vehhabilik arasında var olan bağlantının boyutları konusunda çok spekülasyon yapıldı. Ancak Suudi Arabistan El-Kaide ve diğer radikal terör örgütleri ile ilgisi olduğuna dair haberleri yalanladı. Ancak Suudi Arabistan'ın bu örgütler ile bağlantılarına dair birçok kanıt ve delil sunulmuştur. El-Kaide tarafından gerçekleşen 11 Eylül 2001 terör saldırılarında görev alan 19 teröristten 15'inin Suudi Arabistan vatandaşı olduğu dünya kamuoyunda yankı bulmuştu. Ayrıca 2003 sonrası Irak'a gelen cihatçılar ve canlı bombaların çoğunluğunun Suudi Arabistan vatandaşı olduğu ortaya çıkmıştı. Ayrıca Suudi Arabistan, birçok Müslüman ülkede köktendinci medreselere finansman sağladığı başka önemli bir husustur. Bu medreselerde gençlerin kafaları yıkanarak hem Batı karşıtı hem de Şiilik karşıtı radikal cihatçılar yetiştirilmektedir. Dolayısıyla Suudi Arabistan'ın yürüttüğü politikalar sonucu bölgede her geçen gün aşırıçılık, köktendincilik ve terörizm ve mezhepsel çatışma gibi birçok sorun ortaya çıkmaktadır.⁷⁷

İranlı Şii âlim Ayetullah Nasır Mekarim Şirazi Vehhabilik ve Selefilik bağlamında düşünceleri İslam'ın tefsiri olmadığını ve aşırılık yanlısı bir hareket olduğunu belirtmektedir.

⁷⁵ Hüseyin Selami, “Suudi Arabistan Bölgede ve Dünyada ‘Şerin Kalbidir’: Suud Hanedanı bilsin Kalıcı Değil,” (Farsça) *Meşrik*, 19 Şubat, 2019 (çevrimiçi) <https://www.mashreghnews.ir/news/938375/>, Erişim 6 Mart 2019.

⁷⁶ “Suudi Arabistan'ın Vehhabiliğin Yayılması ve Genişletmesinde Özel Rolü,” (Farsça) *Pars Today*, 1 Haziran, 2017 (çevrimiçi) <http://parstoday.com/dari/news/uncategorised-i41412>, Erişim 16 Eylül 2017.

⁷⁷ Askari, *a. g. e.*, s. 61.

Mekarim Şirazi IŞİD'in Selefi ve Vehhabi düşüncelerin bir ürünü olduğuna ve Suudi Arabistan'ı tekfiri terörün doğuş yeri ve merkezi olduğuna inanmaktadır.⁷⁸

Taliban rejimi Kabil'de iktidara geldiğinde Suudi Arabistan, Pakistan ve Birleşik Arap Emirlikleri'nin bu rejimi tanıyan üç devlet olduğu dünya kamuoyunda dikkat çekti.⁷⁹ Ayrıca Afganistan Barış Sürecinde Suudi Arabistan'ın Birleşmiş Milletler daimi temsilcisi Abdullah Almuallimi ülkesinin Talibanı müzakere masasına çekebileceğini söyledi.⁸⁰ Üstelik Afganistan kökenli diplomat ve eski ABD Kabil ve Bağdat Büyükelçisi Zalmay Halilzad Suudi Arabistan yetkililerin kendisine geçmişte aşırılık yanlısı grupları desteklemelerine rağmen, şu an bu desteği bıraktıklarını ve şeffaf bir politika benimsediklerini söylediklerini belirtmektedir. Ancak Halilzad ABD'nin istihbarat topluluklarının Suudi Arabistan ve Katar'ın gizlice IŞİD'e mali ve lojistik destek sağladıklarına dair inkâr edilmez kanıtlara ulaştıklarına vurgu yapmaktadır.⁸¹

Bununla birlikte El-Kaide üyesi Zekerya Musevi 2006 yılında ABD'de müebbet hapis cezasına çarptırıldı. Musavi New York'ta federal mahkemede 11 Eylül saldırıları kurbanlarının avukatları tarafından gerçekleştirilen duruşmada tanık olarak ifade verdi. Musevi ifadesinde Suudi Arabistan devletinin El-Kaide'ye destek verdiğini ve finansman sağladığını söyledi. Ayrıca Musevi Suudi Arabistan eski istihbarat teşkilatı başkanı Türki El-Faysal, Riyad'ın eski Washington büyükelçisi Prens Bin Sultan ve zengin Suudi iş adamı Prens Valis Bin Talal'ı El-Kaide örgütüne destek verenlerin arasında olduklarını söyledi.⁸²

⁷⁸ "Ayetullah Mekarim Şirazi: Selefilik İslamın bir Tefsiri Olarak Tanınmamalı," (Farsça) *İslam Cumhuriyeti Haber Ajansı'nın Kum Bürosu*, 17 Şubat, 2019 (çevrimiçi) <http://www.irna.ir/qom/fa/News/83213148>, Erişim 27 Mart 2019.

⁷⁹ "Suudi Arabistan; Taliban'ı Etkilemesi ve El-Kaide İle Sorunları," (Farsça) *Deutsche Welle Farsi*, 2 Şubat, 2010 (çevrimiçi) <https://p.dw.com/p/Lpl7>, Erişim 27 Mart 2018.

⁸⁰ "Suudi Arabistan'ın Taliban'a yönelik Yeni Stratejisi," *Afgan Sesi Haber Ajansı*, 23 Mayıs, 2018 (çevrimiçi) <https://www.avapress.com/fa/article/164132/>, Erişim 9 Haziran 2018.

⁸¹ "Suudi Arabistan Nasıl Terörizmi destekliyor?" (Farsça) *El-Vakit*, 30 Nisan, 2017 (çevrimiçi) <http://alwaght.com/fa/News/95815/>, Erişim 23 Ekim 2017.

⁸² "Eski El-Kaide Üyesi: Suudi Prensler 1990'lı Yıllarda El-Kaide'nin Maddi Destekçilerdi," (Farsça) *Başkah-i Habernigaran-i Cevan*, 5 Şubat, 2015 (çevrimiçi) <https://www.yjc.ir/fa/news/5124022/>, Erişim 21 Haziran 2018.

Suudi Veliaht Prens Muhammed Bin Selman *The Guardian* gazetesine verdiği demeçte ülkesindeki dini aşırıcılığı İran devriminin sonucu ortaya çıktığını iddia etti. Bin Selman “*Tahran 1979 İran devrimi sonrası, devrimini örnek olarak tüm bölgeye ihraç etmeye çalıştı ve biz nasıl bu olguya tepki vereceğimizi bilmediğimizden aşırıcılık tüm dünyaya yayıldı*” diye yorum yaptı ve ılımlı İslamcılığı ülkesine geri getireceğini vaat etti.⁸³ Ancak Riyad’ın 1980’li yıllarda Afganistan’da mücahitlere verdiği destek, 1990’lı yıllarda Bosna Hersek’te ve daha sonra Kosova’da oynadığı rol ve Pakistan’da dini medreseler kuruluşuyla ve finansman sağlamakla Vehhabi ve selefi düşünceler üzerine kurulan Taliban, El-Kaide ve IŞİD gibi aşırıcılık ve köktendincilik yanlısı grupların ortaya çıkışı Muhammed bin Selman’ın iddialarına ters düşmektedir.⁸⁴

Dolayısıyla Suudi Arabistan’ın benimsediği Vehhabiliğin Şiiliği öteki ve düşman kimlik olarak algılaması, Şiilere karşı sert tutumları ve ötekileştirme çabalarının irdelenmesi gerekmektedir.

3. Vehhabiliğin Şiilik Karşıtı Tutumu

Tarihsel olarak Vehhabiler Şiileri Kâfir, Rafidi ve Bidatçi olarak tanımlamaktadırlar ve öldürmelerini mubah görmektedirler.⁸⁵ Vehhabi hareketinin kurucusu olan Muhammed bin Abdülvehhab, Şiileri dinden dönmüş (mürtet) olarak görmektedir. Bu bağlamda İbni Abdülvehhab, Şiiler için kutsal olan İmam Hüseyin’in türbesini yok etmek için güney Irak’a baskınlar düzenledi.⁸⁶ Vehhabiler 19. yüzyılın başlarında (1801-1802) Kербela ve diğer Şii toplulukların yaşadığı şehirlere saldırılar düzenlediler ve çok sayıda Şii Müslümanı

⁸³ “Suudi Arabistan’ın Veliahdı İslami İlimciliği Ülkesine Geri Getirmek İstiyor,” (Farsça) *BBC Farsi*, 25 Ekim, 2017 (çevrimiçi) <http://www.bbc.com/persian/world-41748209>, Erişim 5 Aralık 2017.

⁸⁴ David Levin, “Kökten Dinciliğin Yayılmasında Kral Abdullah’ın Rolü,” (Farsça) *BBC Farsi*, 23 Ocak, 2015 (çevrimiçi) http://www.bbc.com/persian/world/2015/01/150123_l39_king_abdullah_fundamentalism, Erişim 7 Ekim 2018.

⁸⁵ Muhammed Mensuri Mukaddem, “Kimlik Faktörünün Suudi Arabistan’ın İran İslam Cumhuriyeti’ne Yönelik Dış Politikası Üzerine Etkisi,” *Feslname-yi Meclis ve Rahbord*, C. XIX, No: 72, 2012, s. 91.

⁸⁶ Anthony H. Cordesman, “Saudi Arabia Enters The 21st Century: Foreign Relations and External Security,” Center for Strategic and International Studies, 30, Ekim, 2002 (Çevrimiçi) https://csisprod.s3.amazonaws.com/s3fspublic/legacy_files/files/media/csis/pubs/s21_02.pdf, Erişim 17 Aralık 2017.

öldürdüler.⁸⁷ Ayrıca 1913’de Vehhabiler Suudi Arabistan’ın Doğu Bölgesinde El-Ahsa kentini işgal ettikten sonra Şiilere bakı yaptılar ve Aşura törenini yapmaya izin vermediler. Abdülaziz bin Suud ise 1925’de Mekke ve Medine’yi ele geçirdikten sonra tüm mezarları, türbeleri ve kubbeleri tahrip etti.⁸⁸ Bu kanlı geçmiş Suudi Arabistan’ın Şii vatandaşlarının iktidar Suud rejim ile ilişkilerini gölgelemiştir.

Vehhabilerin etkilendiği kitaplardan biri İbn Teymiyye’nin yazdığı *Minhacüs Sünnet’in-Nebeviye fi Nakzı Kelâmi’s-Şiya’ı ve’l-Kaderiyye* (Arapçası: منهاجُ السُّنَّةِ النَّبَوِيَّةِ فِي نَقْضِ كَلَامِ الشَّيْخَةِ وَ الْقَدَرِيَّةِ) kitabıdır. Suudi Arabistan’ın dini üniversiteleri mezunu, Şiilik araştırma uzmanı ve hadis ve tarih uzmanı olan Esam El-Amad, (Arapçası: عصام العماد) İslam dünyasının en büyük sorununu Vehhabi hareketi olarak tanımlamaktadır. El-Amad Muhammed bin Abdülvehhab’ın kitaplarının tüm Suudi Arabistan’da ders kitabı olarak okutulduğunu eleştirmektedir. El-Amad Muhammed Suud üniversitesinde öğrenci olduğunda Şiileri kâfir sayan çok sayıda doktora tezi gördüğünü söylemektedir. Ayrıca El-Amad İran’da dini medreselerde ve üniversitelerde Sünnileri kâfir sayan tek bir fetvaya rastlamadığını da belirtmektedir.⁸⁹

Suudi Arabistan vatandaşlarının çoğunluğu “Vehhabi” değil, “Selefi” olarak adlandırılmaya ısrar ederken, İran hükümeti ve yönetici seçkinleri aşırı dinci Vehhabileri ve bazen Vehhabi olmayan cihatçıları bile “Vehhabi”, “Selefi” veya “Tekfiri” olarak tanımlamaktadırlar.

Vehhabilik Şii ritüellerin birçoğunu şirk saydığı için Sünni Müslümanlar arasında Şiilere karşı nefret ve düşmanlık duyguları pekişmiştir. Ayrıca Vehhabiler Şiiliğin temelinin Yahudiliğe dayandığını iddia etmekte ve kanıt olarak Fatımi döneminde (909-1171) Yahudiler ile Şiiler arasındaki bir arada yaşamayı örnek vermektedirler. Diğer Sünni din

⁸⁷ Abdülvehhab Firati, *Siyaset Bilimi ve Çağdaş İslami Hareketlere Yönelik bir Yaklaşım* (Farsça) 3. bs., Kum, Uluslararası Mustafa Üniversitesi, Uluslararası Çeviri ve Yayın Merkezi, 2015, s. 200-201.

⁸⁸ Mensuri Mukaddem, *a.g.e.*, S. 92.

⁸⁹ “Vehhabilik; Birlik ve Beraberlik Sorunu; Vehhabiliğin Doğasının İfşası; Dr. Esam El-Emad İle Söyleşi,” (Farsça) *Name-yi Camia*, , No: 33, 2007.

bilginleri, Şiiliğin Arap yarımadasında ortaya çıkmasına rağmen Şiiliği tamamen dini yön taşımayan ve İran'la bağlantılı siyasi bir olgu olarak tanımlamaktadırlar. İran'da dini kuruluşlar ve Şii din adamları ise Vehhabiliğin ortaya çıkışını 18. yüzyılda Şiiliğin Irak'a yayılmasına karşı koymak amacıyla İngilizler tarafından üretilen bir mekanizma olarak nitelendirmektedirler.⁹⁰

Vehhabî âlim Muhabbetin El-Hatip, Şiiliği İslam ile bağdaşmayan bir olgu olarak tanımlamaktadır. Bu âlime göre Şiiler ve Sünniler arasında ihtilaf bu iki grubun İslam'ın ilkeleri ve temelleri üzerinde uyuşmazlıktan kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla Sünnilerin Şiiler ile uzlaşmalarının imkânsız olduğunu belirtmektedir.⁹¹ Bu bağlamda Vehhabilik Şiileri düşman ve kâfir olarak tanımlamıştır ve Vehhabî âlimler Suudi Arabistan kralından bu ülkenin topraklarında yaşayan Şiilerin Vehhabiliği benimsemeyi zorunlu kılan bir kararnamenin çıkarılması talebinde bulunmuşlar.⁹²

Pehlevî devrinde İranlı Şii âlim Ayetullah Brucerdi'nin tüm Müslümanların arasında birliğe yönelik çabaları sonucu Mısır'da El-Ezher şeyhleri Abdülmecid Selim ve Şeyh Muhammed Şeltut Şiiliği İslam'ın bir mezhebi olarak ilan ettiler. Ancak Şeyh Şeltut'un fetvası Sünni dünyasında Şiiliğe karşı tutumları değiştirmede.⁹³ 1979 İran İslam Devrimi sonrası Suudi Arabistan'ın liderleri ve Vehhabî âlimlerinin Şiiliğe karşı tutumları daha da sertleşti. Bu dini bağnazlığın yeni olmadığı ve tarihsel olarak süregeldiğini, ancak son yıllarda Şii karşıtı propagandanın canlandığını ve bu bağlamda Şiilere karşı düşmanlık ve nefret söyleminin Sünniler arasında artışının altını çizmek gerekmektedir.⁹⁴

⁹⁰ Banafsheh Keynoush, *Saudi Arabia and Iran: Friends or Foes*, New York, Palgrave MacMillan, 2016, s. 27.

⁹¹ Muhibittin El-Hatib, *On İki İmamlı Şii Dininin Üzerine Kurulduğu Temel Hatları Belirlemek*, (Arapça) y.y. , t.y.

⁹² Mohamed Bin Huwaidin, "The Security Dilemma in Saudi-Iranian Relations," *Review of History and Political Science*, C. III, No: 2, 2015, s.72.

⁹³ "Merhum Ayetullah Burucerdi'nin Düşüncesinde Mezheplerin Yakınlaşması Fikri," (Farsça) *İslam Cumhuriyeti Haber Ajansı (IRNA)*, 30 Temmuz, 2015 (çevrimiçi) <https://www.irna.ir/news/81700824/>, Erişim 20 Ekim 2017.

⁹⁴ Pinault, a. g. e., s. 46.

Örneğin Vehhabi âlim İbrahim Süleyman El-Cebhan, *Karanlığı Ortadan Kaldırma ve Uyuyanlara Şiiliğin Müslümanlara ve İslam'a Yönelik Tehlikesini Tenbih Etme* başlıklı kitabında Şiileri ve Şiiliği İslam ve Müslümanlar için bir tehdit olarak tanımlamaktadır. Ayrıca El-Cebhan Şiiliği Yahudilerin kendi çıkarlarına hizmet eden bir icat olarak nitelendirmekte ve Şiileri Rafida diye hitap ederek onları tüm İslam dinini reddetmekle suçlayarak Şiileri kâfir olduğunu savunmaktadır.⁹⁵

İran İslam Cumhuriyeti'nin bölgesel etkisinin artışı ve Şiilerin yükselişi karşısında Vehhabi âlimlerin Şiilere karşı fetva vermekle tepki verdiler. Abdülaziz bin Baz (1910-1999), Suudi Arabistan'ın eski Baş müftüsü Şiiliği İslam'dan farklı bir din olarak tanımlamakta ve Sünnilerin tıpkı Yahudiler, Hristiyanlar ve putperestler ile bir uzlaşmalarının imkânsız olduğunu gibi Şiiler ve Rafidiler ile de imkânsız olduğunu söylemektedir.⁹⁶

Abdullah bin Cebrin (1933-2009) Vehhabi müftü ve Suudi Arabistan'ın Vehhabi Âlimler Konseyi üyesi verdiği farklı fetvalarda Şiilerin kâfir olduklarını ve öldürmelerinin vacip olduğunu söylemişti. Ayrıca Cebrin Usama bin Laden'in cihatçı olduğuna inanmaktaydı ve Allah yardımcısı olsun diye ona dua etmekteydi. Ayrıca bu âlim 2006'da Hizbullah ve İsrail savaşı sırasında Hizbullah'ın zaferi için dua etmenin haram olduğuna dair fetva vermişti. Ayrıca Irak işgali sonrası ortaya çıkan mezhepsel çatışmalarda Vehhabi âlimlerin fetvaları büyük bir rol oynadı. Bu bağlamda Aralık 2006'da Vehhabi âlimler Şiilerin kâfir olduğunu söylediler ve Sünnilere Şiilere karşı cihad için çağrıda bulundular.⁹⁷

⁹⁵ İbrahim Süleyman El-Cebhan, *Karanlığı Ortadan Kaldırma ve Uyuyanlara Şiiliğin Müslümanlara ve İslam'a Yönelik Tehlikesini Tenbih Etme*, (Arapça), 3. bs., y.y. 1988.

⁹⁶ Ali Moamveri, "Köktenciler Neden Muhaliflerini Tekfir Ediyorlar?" (Farsça) *BBC Farsi*, 11 Eylül, 2016 (çevrimiçi)
http://www.bbc.com/persian/blogs/2016/09/160908_144_nazeran_fundamentalists_excommunication, Erişim 15 Aralık 2017.

⁹⁷ "Tekfir Ve Terör Fetvası Verenleri Daha İyi Tanıyalım," (Farsça) *Meşrik News*, 11 Ocak, 2016 (çevrimiçi)
<http://www.mashreghnews.ir/news/521119/>, Erişim 17 Eylül 2017.

Öte yandan tarihsel olarak Vehhabi âlimler verdikleri fetvalarla Suudi Arabistan'ın siyasi liderlerinin politikalarını desteklemeye çalışmışlar.⁹⁸ Her sene Hac mevsiminde Vehhabi yazarlar tarafından yazılan Şii karşıtı kitaplar hacılar arasında dağıtılmaktadır. Bu kitaplardan biri Yakup Bedir El-Kutami'nin *İnsanlığı On iki İmamlı Din hakkında Kapsamlı Uyarma: Şii Kanseri ve Rafidi Lobisi* adlı kitabıdır. Bu kitapta yazar Şiileri kâfir ve Müslümanların düşmanı olarak tanımlamıştır.⁹⁹ Başka bir kitap *Ehl-i Beyti Kaybetmeden Sahabeyi Kazandım* adlı eserdir. Kitabın yazarı Abu Halife Ali bin Muhammed El-Kadibi kitabında Şiilerin inançlarının yanlış olduğuna vurgu yaparak onları Sünni olmaya davet etmektedir.

Vehhabi âlim ve Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebevi'nin yönetim başkanı Abdurrahman El-Sedis İran ve Suudi Arabistan arasındaki uyuşmazlığın siyasi olmadığını ve mezhepsel nitelik taşıdığını vurularak Suudilerin İran'la olan savaşı Sünniler ve Şiiler arasında bir mezhepsel savaş ve dolayısıyla inanç ve inançsızlık arasında bir çatışma olarak nitelendirmektedir. El-Sedis, Selahaddin Eyyubi'nin Hristiyanlar ve Yahudilerle savaşmadan önce Şiilerle savaştığına vurgu yaparak Sünnilerin onu örnek almalarının gerektiğini belirtmektedir.¹⁰⁰

Ayrıca aşırılık yanlısı Vehhabiler ve Selefiler kâfirler ve yabancı güçlerin Müslüman topraklarında özellikle de Müslümanlar için kutsal olan Suudi Arabistan topraklarında bulunmasına karşı çıkmışlar.¹⁰¹ Vahhabiler Suud Hanedanını da ABD ile ittifakta olduğu ve bu ülkeyle iyi ilişkiler sürdürdüğü için eleştirmişler.¹⁰² Stephen Walt'a göre eğer ABD

⁹⁸ Ali Moamveri, "Ortadoğu'da Radikal Akımların Yayılması; İran'ın mı Suudi Arabistan'ın mı Politikalarının Ürünü," (Farsça) *BBC Farsi*, 24 Mart, 2018, (çevrimiçi) <http://www.bbc.com/persian/blog-viewpoints-43526343>, Erişim 5 Eylül 2018.

⁹⁹ "Hacıların Arasında 5 Milyon Şiilik Karşıtı Kitap Dağıtımı: Şiiler İslam'ın ana Düşmanı!" (Farsça) *Başkah-i Habernigaran-i Cevan*, 17 Eylül, 2013 (çevrimiçi) <https://www.yjc.ir/fa/news/4597461/>, Erişim 6 Temmuz 2017.

¹⁰⁰ "Mescid-ül Haram'ın İmamının İran ve Şiilere Karşı Mezhepsel Savaş İlanı," (Farsça) *Şia News*, 1 Nisan, 2015 (çevrimiçi) <https://www.shia-news.com/fa/news/86823/>, Erişim 19 Temmuz 2017.

¹⁰¹ Haşim Muhammed Muhammed Bakır, "Suudi Arabistan-İran İlişkilerini Etkileyen Bölgesel ve Uluslararası Değişkenler ve Bölgede Dini Aşırıcılık Üzerine Etkisi," (Arapça) *Kûfe Çalışmalar Merkezi Dergisi [Mecellet-ul Merkezi Dirasatul Al-kufa]*, No: 50, s. 111-112.

¹⁰² Mecid Abbasi Eşleki, "Suudi Arabistan'ın Siyasi Toplumunda Siyasi Davranışın Mantığı ve İslamcılık Süreci," (Farsça) *Feslname-yi Siyaset-i Harici*, C. XXV, No: 2, Yaz, 2011.

Kuveyt'i Irak'ın işgalinden kurtarma savaşı ardından birliklerini Suudi Arabistan'dan geri çekseydi Usama bin Laden “uzak düşmana” saldırmaya kalkışmayabilirdi ve 11 Eylül terör olaylarının gerçekleşme olasılığı daha düşük olurdu.¹⁰³

Bölgesel düzeyde Şii İran'ın bölgesel etkisinin genişlemesini baltalamak ve dizginlemek isteyen Vehhabi âlimler ve Suudi yönetici seçkinler, Sünnilerin Şii karşıtı duygularını canlı tutmak için mezhepsel farklılıkları sık sık hatırlatmaya çalışmaktadırlar.¹⁰⁴ Günümüzde Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'de ortaya çıkan çatışmalarda Şii karşıtı mezhepsel söylemler Şiileri aşağılamak ve dışlamak için daha sık kullanılmaktadır. Ancak bu çatışmaların mezhep ve inançlarla ilgili olmadığı altını çizmek gerekmektedir. Gelecek bölümlerde bu konu ele alınacaktır.

C. Pers-Arap Karşıtlığı: Etnik Rekabet ve Uyuşmazlık

İran ve Suudi Arabistan arasında uyuşmazlığı iyice anlamak için bu iki devletin etnik kimlik farklılıklarını incelemek gerekmektedir. İslam dünyasında Tahran ve Riyad'ın mezhepsel kılıkta güç politikaları ve onların altında yatan siyaset paradigması, büyük grupların kimliği ile alakalı olduğu için etnik-mezhepsel kimliğin önemli bir göstergesidir. Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'de etnisite ve din derin bir biçimde iç içe geçmiş ve birbirleriyle örtüşmekte ve birbirlerini karşılıklı olarak güçlendirmektedir. Sünni-Şii bölünmesi, özellikle Şii İran ve Vehhabi Suudi Arabistan arasındaki uyuşmazlık sadece mezhepsel değil, etnik olarak da Pers-Arap karşılaşmasının ele alınması gerekmektedir.¹⁰⁵

Dolayısıyla ilk önce iki farklı etnik grubu oluşturan İranlıların ve Arapların arasında tarihsel sürtüşme irdelenecek. Devamında bu kimliksel sürtüşmenin bariz örneği olan Pers Körfezi'nin Arap Körfezi olarak siyasi istismarı ele alınacak ve nihayet İran'ın Ortadoğu ve

¹⁰³ Stephen M. Walt, *The Hell of Good Intentions: America's Foreign Policy Elite and the Decline of U.S. Primacy*, New York, Farrar, Straus and Giroux, 2018, s. 267.

¹⁰⁴ Askari, *a. g. e.*, s.56.

¹⁰⁵ Nader Hashemi, “Towards a Political Theory of Sectarianism in the Middle East: The Salience of Authoritarianism over Theology,” *Journal of Islamic and Muslim Studies*, C. I, No: 1, 65-76, 2016, s.66.

Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de etnik-mezhepsel olarak diğer komşularından farklı olduğu için bölgenin ötekisine dönüşmesi ve İranlıların maruz kaldıkları ötekileştirici etnik ve mezhepsel söylemler irdelenecektir.

1. İranlılar ve Araplar arasında Uyuşmazlığın Tarihçesi

Suudi Arabistan ve İran arasındaki çağdaş uyuşmazlığı anlamak için, bu uyuşmazlığın tarihsel kökenlerini irdelenmek gerekmektedir. Genel olarak, İran ile Suudi Arabistan arasında iki bağımsız ancak birbiriyle içi içe geçmiş rekabet alanı tanımlanmaktadır: etnik ve mezhepsel. Tarihsel olarak Pers-Arap etnik bölünmesi, Pers Ortadoğu, Körfezi ve Doğu Akdeniz’deki gerilimlerin ve çatışmaların başlıca kaynağı olmuştur. Dolayısıyla etnik kimlik açısından ele alındığında, Arap-Pers etnik bölünmesinden kaynaklanan tarihsel gerginliklere değinmek gerekli görünmektedir.

İslam öncesi Büyük Kiros ve Büyük Darius’un iktidar döneminde İran İmparatorluğu, Yunanistan’ın doğu kıyılarından İndus nehrinin kıyalarına kadar uzanmaktaydı ve dünyanın o zamana kadar tanıklık ettiği en büyük imparatorluktu. Araplar ve İranlılar arasında gerginlikler ise tarihsel olarak yedinci yüzyılda İran’ın Arapların tarafından fethedilmesine geri dönmektedir. Bu bağlamda Müslüman Araplar Pers topraklarının büyük kısmını ele geçirdiler ve böylece İranlıların karşısında büyük bir zafer elde ettiler¹⁰⁶ ve iktidardaki Zerdüştü Sasanî Hanedanlığını devirdiler. Arapların İran’a saldırısı M.S. 632-634 yılları arasında ve Abu Bekir’in hilafeti döneminde başladı ve Ömer hilafeti döneminde yoğunlaştı ve M.S. 651’e kadar aralıklı saldırılar şeklinde devam etti. İkinci halife olan Ömer ise Piruz Nehavendi adlı bir İranlı komutan tarafından M.S. 644’de öldürüldü.

Arapların galibiyetiyle İslam Pers İmparatorluğu’nda yayıldı. Ancak Persler büyük ölçüde kendi dil ve kültürlerini bağımsız olarak korudular. Bu tarihi çatışma etnik olarak en önemli farklılık unsuru olarak İran’ın Arap komşuları ile olan ilişkilerini etkilemektedir. Londra Üniversitesi’nde İran Çalışmaları Merkezi Başkanı Arshin Edip Moghaddem,

¹⁰⁶ Michael Axworthy, *Iran, Empire of the Mind: A History from Zoroaster to the present day*, London, Penguin, 2008, s.12.

İranlılar ve Araplar arasında var olan farklı normlar, kimlikler ve ideolojilerin bulunmasını uyumsuzluğun önemli nedenleri olarak belirtmektedir. Edip Moghaddem'e göre İranlılar ve Araplar kendi kimliklerini birbirinin ötekisi olarak tanımlamışlardır.¹⁰⁷

Ayrıca İran Müslüman Araplar tarafından fethedildikten sonra İranlılar Acem (Arap olmayan) olarak adlandırıldılar ve "Mevali" statüsünde yer almaları Arapları ve İranlılar arasında husumet nedenlerinden biriydi. Arapça'da Mevla (çoğul: Mevali) sözcük olarak koruyucu, yardımcı, sahip, dost, efendi ve azat edilen köle anlamlarına gelmektedir.

Mevali kavramı Müslüman Araplar tarafından ilk fetihlerin ardından kendi istekleriyle ve gönüllü olarak İslam'ı kabul ederek Müslüman olan, genellikle Ortadoğu'da İranlılar ve Türklerden, Kuzey Afrika ve Endülüs'te Berberler'den, Mısır'da Kıptilerden oluşan gayri Arap Müslümanları tanımlamak için kullanılmıştır. Bu bağlamda Mevali kavramı genellikle iki grubu kapsamaktaydı: Birinci grup, köleleştirilen savaş esirlerinden ve daha sonra efendileri tarafından serbest bırakılan ve özgürlüklerine kavuşan şahsi azatlılardan; ikinci grup ise fethedilen ülkelerin halkından esir veya köle olmadıkları halde bir Arap aile ya da Arap kabilesi aracılığıyla İslam'ı kabul ederek onların mevalisi sayılan veya kabile arasında toplumsal iyi bir statü elde etmek için güçlü Arap kabilelerinden biriyle vela ve himaye akdi (anlaşması) yaparak onun koruma ve himayesine giren gayri Arap Müslümanlardan oluşmaktaydı.¹⁰⁸

İslami fetihler sırasında ilk büyük ihtida hareketi Persler ile gerçekleşen Kadisiye Savaşı'nın ardından gerçekleşti ve 4000 İranlı asker arzu ettikleri yerde yerleşmeleri, diledikleri kabile ile vela akdi yapmaları ve elde edilen ganimetten pay alabilmeleri şartıyla İslam'ı benimsediler. İslam hukukuna göre Mevali İslam dinini kabul etmekle Müslüman Araplarla eşit statüye ve haklara sahip olmaktaydılar. Ancak zamanla Araplar kendilerini diğer Müslüman milletlerden üstün görmeye başladılar. Bu algı ve anlayış sahipleri azatlı

¹⁰⁷ Arshin Adib-Moghaddam, *On the Arab Revolts and the Iranian Revolution: Power and Resistance Today*, London, Bloomsbury Academic, 2013.

¹⁰⁸ İsmail Yiğit, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı (çevrimiçi)
<https://islamansiklopedisi.org.tr/mevali>, Erişim 13 Ocak 2019.

mevaliyi kölelikten geldikleri ve Arap olmadıkları için kendilerine denk tutmamaktaydılar ve eskiden köleleri olduklarına vurgu yaparak onlara karşı hor görme ve küçümsemeye başvurmaktaydılar. Bu bağlamda bu anlayışı benimseyen Arapların yolda mevali ile aynı hizada yürümeden ve aynı sofraya oturmaktan çekinmekteydiler. Ayrıca alaylarda önlerine geçmelerine izin vermemekteydiler ve camilerini ayırmaları, mesleklerine aşağılayıcı bir gözle bakmaları, mahkemelerde şahit olarak almamaları, kızlarını mevalinin erkeklerine vermemeleri, onları Aluc* (yabani eşekler) diye hitap etmeleri ve arkalarında namaza durmaktan imtina etmelerine dair rivayetler ve hikâyeler nakledilmektedir.¹⁰⁹ Böylelikle Araplar arasında Acem düşmanlığı aşırı derecede yaygınlaştı. Öyle ki İranlılar tarzı elbise giyen Araplara ceza uygulanırdı.¹¹⁰ İslam'ı benimsemek istemeyen ve kendi dinlerine sadık kalmak isteyen Hristiyanlar, Yahudiler ve Zerdüşçüler ise can, mal ve namuslarının güvenliğinin Müslümanlar tarafından sağlandığı için “Ceziye” diye bir vergi ödemek zorundaydılar.¹¹¹ Arapların uygunsuz davranışları ve Mevaliye karşı yaptıkları haksızlık ve ayrımcılık Mevalinin özellikle de devletlerini devirdikleri İranlılar arasında öfke, nefret ve düşmanlık duygusunun yükselişine neden oldu.

Öte yandan Emevi döneminde yönetici seçkinlerin Hz. Muhammed'in tüm Müslümanların eşit olduğunu belirten ilkeyi bir kenara bırakarak Mevaliye karşı sistematik biçimde ayrımcılık yapmaları, onlara ikinci sınıf tebaa muamelesinde bulunmaları ve Arap etnik kimliğine öncelik tanımaları bu nefret duygusunu şiddetlendirdi. Ayrıca Arapların daha üstün olma statüsünü sorgulayan gayri Arap Müslümanlar Araplara karşı üstün olduklarına inanan Şuubiyye (Arapçası: شعوبية) hareketi ortaya çıktı. Daha ziyade İran asıllı Mevali arasında görülen bu düşünce Abbasiler devrinde gücü ve etkisini arttırdı ve giderek İranlıların arasında Arap düşmanlığının yükselişine yol açtı.¹¹²

* Arapçası: عَلُوج (ج) عَلُوج Arap Müslümanlar, Müslüman olmayan kafirleri Aluc olarak hitap ediyorlardı.

¹⁰⁹ Emir Hüseyin Hatemi, *İki Asır Sessizliğin Sonu*, (Farsça) Tahran, Koknus Yayınları, 2018.

¹¹⁰ Bertold Spuler, *İran İslamın İlk Asırlarında*, C. II, 6. bs., Çev. Meryem Mirahmedi, Tahran, Bilimsel ve Kültürel Yayıncılık Şirketi [Şirket-i İntişarat-i İlmi ve Ferhengi], 2012, s. 142.

¹¹¹ Bertold Spuler, *İran İslamın İlk Asırlarında*, C. I, 8. bs., Çev. Cavad Felaturi, Tahran, Bilimsel ve Kültürel Yayıncılık Şirketi [Şirket-i İntişarat-i İlmi ve Ferhengi], 2012, s. 259.

¹¹² Yiğit, a.g.e.

Persler, yıllar sonra Safeviler devrinde Müslüman kimliklerini Araplardan farklı tutmak için Şiiliği benimsediler. Başka bir deyişle İranlılar Müslüman olmalarına rağmen kendilerini Sünni Araplardan ve daha sonralar Osmanlı İmparatorluğu'ndan farklı kılmak ve ayırt etmek için Şii kimliğini benimsediler.¹¹³ Böylece mezhepsel bağlamda kimlik ayrımı 16. yüzyılda Safeviler tarafından tesis edilen devletin resmi mezhebinin Şiilik olarak ilan edilmesinin ardından ortaya çıktı.¹¹⁴ Böylece Şah İsmail, yeni bir devlet kimliği inşa etti ve devlet düzeyinde, Sünni İslam'ı temsil eden ve lideri olan Osmanlı imparatorluğu ve İran arasındaki devlet kimliği farklılığı mezhepsel bölünmeye neden oldu ve iki ülke arasında birçok savaş yaşandı. Günümüzde ise Suudi Arabistan Sünni kampın liderlik rolünü üstlenmeye çalışmaktadır.

Araplar Pers İmparatorluğu'na karşı galibiyeti seçilmiş zaferleri olarak görmektedirler. Örneğin Saddam Hüseyin 1980-1988 İran-İrak Savaşı sırasında bu savaşın tıpkı Kadisiye savaşı gibi Araplar ile Acemler arasında olduğunu söylemişti ve bu savaşın Mecuslarla İkinci Kadisiye olacağına vurgu yapmıştı.¹¹⁵

Günümüzde İran'ın bölgede etkisinin artışı Suudi Arabistan başta olmak üzere Arap krallıklar tarafından İranlıların Pers İmparatorluğu'nu canlandırma planı olarak yorumlanmaktadır. Örneğin Suudi Arabistan'ın dönemin dışişleri bakanı Almanya'nın *Frankfurter Allgemeine* gazetesine verdiği röportajda İran'ı Pers İmparatorluğu'nu canlandırmakla suçladı ve İran'dan bu projeyi bırakmasını talep etti. Ayrıca Adil el-Cubeyr Tahran'a komşularının iç işlerinde karışma yerine kendi iç sorunları ile ilgilenme çağrısında bulundu.¹¹⁶ Bu bağlamda Suudi Arabistanlı emekli General Enver Aşki de geçmişte aynı iddiaları öne sürmüştü ve İran'ının Pers İmparatorluğu'nu canlandırmak istediğini

¹¹³ Askari, *a. g. e.*, s. 57.

¹¹⁴ Shahram Chubin & Charles Tripp, *Iran-Saudi Arabia Relations and Regional Order*, New York, Routledge, 2014, s. 48-65.

¹¹⁵ Hüseyin Molayi, "Empoze Edilmiş Savaş Öncesi ve Sonrası Saddamın Sloganlarının Yeniden Okunması," (Farsça) *Tasnim Haber Ajansı*, 23 Ağustos, 2015 (çevrimiçi) <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1394/07/01/868456/>, Erişim 14 Ekim 2017.

¹¹⁶ "El-Cubeyr: İran İmparatorluk Hayalinden Vazgeçsin," (Farsça) *Dideban*, 29 Mayıs, 2016 (Çevrimiçi) <http://didban.ir/fa/news-details/35389/>, 27 Kasım 2017.

söylemişti.¹¹⁷ Suudi Arabistan yanlısı Yemen Cumhurbaşkanı Abd Rabe Mensur Hadi de İran'ın bölgede önde gelen hedefini Pers İmparatorluğu'nun tekrar hayata geçirme olarak nitelendirmektedir.¹¹⁸

İranlılar günümüze kadar Arapların acımasızca saldırılarını unutmamışlar. Böylece yaşadıkları acı ve travma İranlıların tarihi hafızalarına iz bırakmıştır. Günümüzde bu duygular kısmen Suudi Arabistan'a karşı görünmektedir. Genel olarak İranlılar Suudileri bedevi ve çok az ya da hiç kültürel tarihi olmayan, bilgi çağında çölde çekirge ve Keler diye bir kertenkele türünü avlayan ve yiyen insanlar olarak görmektedirler.¹¹⁹ Suudiler ise İranlıları gerçek Müslüman olmayan, Mecus (Ateşe ibadet eden) ve kâfir olarak görmektedirler.¹²⁰

2. Pers Körfezi-Arap Körfezi Ayrımı: Coğrafik İsimlerin Siyasi Kullanımı

İran ve Suudi Arabistan başta olmak üzere Arap devletler arasında uyuşmazlığın simgesi, aralarında stratejik su yolu adı üzerinde anlaşmazlıktır. İranlılar bu su yolunu “Pers Körfezi”, Araplar ise “Arap Körfezi” olarak adlandırmaktadırlar. Bu tartışma ve ortaya çıkan polemik genellikle İran ve Arap devletler arasındaki ilişkileri ve özellikle de İran ve Suudi Arabistan arasındaki kimliksel rekabeti etkilemiştir. Bu bağlamda İran ve Arap komşuları arasındaki kimliksel rekabet coğrafi isimler üzerindeki farklı tutumları bile çözülemez hale getirmiştir.

Pers Körfezi bölgesi dünyanın en önemli stratejik bölgelerinden biri olarak İran ve Arabistan yarımadası arasında yer almıştır. Tarihsel belgelere ve haritalara bakıldığında

¹¹⁷ “Enver Aşki: İran Pers İmparatorluğu’nu Canlandırmak İstiyor: İsrail İle Barış Arayışındayız,” (Farsça) *Fars Haber Ajansı*, 22 Ağustos, 2015 (çevrimiçi) <https://www.farsnews.com/news/13940531000854/>, Erişim 25 Kasım 2017.

¹¹⁸ “İran’ın Hedefi Pers İmparatorluğunu Canlandırmaktır,” (Farsça) *IRIB*, 14 Ekim, 2018, (çevrimiçi) <http://www.iribnews.ir/fa/news/2251932/>, Erişim 19 Ekim 2018.

¹¹⁹ Muhammed El-Silmi, “Arap İranlı Zihniyetindeki Öteki,” (Farsça) Uluslararası İran Çalışmaları Enstitüsü, 12 Mart, 2017 (çevrimiçi) <https://rasanah-iiis.org/parsi/مقاله-ها-دیگری-عرب-در-ذهنیت-ایرانی>, Erişim 3 Temmuz 2018.

¹²⁰ Abdullah El-Sultan, “İran: İranlılar Neden Araplardan Nefret Ediyorlar?” (Arapça) 4 Mart, 2012, *Okaz Gazetesi* (evrimiçi) <https://www.okaz.com.sa/article/458974/>, Erişim 5 Temmuz 2018.

çoğunda Pers Körfezi’i isminin kullanılması M.Ö. 5. yüzyıla geri dönmektedir. “Pers Körfezi” ibaresi, antik Yunanca olan Persikos Kolpos’tan (daha sonra Latince: Sinus Persicus) ve eski Farsça Parsa Derya’dan (Pers Denizi) alınmıştır. Bu isimler, dönemin en iki büyük imparatorluklarına sahip olan Yunanlılar ve Perslerin bölgenin coğrafi özelliklerine dair bakış açılarını yansıtmaktaydı.¹²¹ Ayrıca tarihsel kaynaklarda bu su yolu Mare Persicum, Mare Persicus, Gulf Persique ve Persis Gulf olarak da geçmiştir.

Dolayısıyla İran, “Pers Körfezi” ibaresini tarihi kaynaklarda geçen isim ve İran’ın kralı Büyük Darius devrine geri dönen ve 2,500 yıl önce bölgede adını kısmen de Pers Denizi’ne yakınlığı ve bağlantıları nedeniyle adlandıran bir isim olarak algılamaktadır. Persler, bu körfez kıyısındaki en ilk yerleşimciler sayılmaktadırlar. Müslüman Araplar ise İran’ı fethettikten sonra bu su yolunu “Pers Denizi” (Arapçası: بحر الفارسي) olarak tanımlamaktaydılar.

Bu Körfez’e asırlar sonra kıyılarındaki yerleşimciler tarafından “Arap Körfezi” adı da verildi. Günümüzde Arap Birliği ise tüm üye devletlerden Arap Körfezi ibaresinin kullanılmasını talep etmiştir. Ancak Birleşmiş Milletler direktiflerinde Pers Körfezi ibaresi kullanılmaktadır.

Türkler ise İranlılara Acem hitap ettikleri için “Acem Körfezi”, “Fars* Körfezi”, “Bahri** Acem”, “İran Körfezi” ve “Bahri Fars” olarak resmi haritalarda ve belgelerde kullanmışlar. Osmanlı İmparatorluğu’nun Safevi İran’la olan jeopolitik ve ideolojik rekabet sonucu, Türkler bu su yoluna kendi topraklarında bulunan Basra limanından açıldıkları için “Basra Körfezi” olarak adlandırdılar. Ünlü uluslararası ansiklopediler ve atlaslarda ise örneğin Britannica Ansiklopedisi, Americana Ansiklopedisi ve Larousse Ansiklopedisinde Pers Körfezi ibaresini kullanılmıştır.

¹²¹ Keynoush, *a. g. e.*, s. 4-5.

* Resmi Arapça’da “P” harf olmadığından Araplar “f” harfi kullanarak “Pars” terimini “Fars” olarak kullanmaktadırlar. Türkçede ise “Pers” diye geçmektedir.

** “Bahir” Arapça’da “Deniz” anlamında gelmektedir. Osmanlıca da kullanılmıştır.

İran'ın bu suyolunda geniş sahil hattına sahip olması önemli bir etken olarak İran devletinin bölgesel politikalarında da yer almıştır. Araplar ise 1950'li ve 1960'lı yıllarda yükselen Arap milliyetçiliği döneminde bu suyolunun “Arap Körfezi” olarak adlandırılmasına ısrarcı olmuşlar. Ancak Arapça tarihi haritaların ve kaynakların çoğunda bu su yolu Pers Körfezi olarak geçmiştir.¹²² Yeni dönem çevrimiçi Google haritalarında bu su yolu için Pers Körfezi ibaresini ve parantez arasında Arap Körfezi ibaresini kullanmaktadır.

Bu kimliksel farklılıktan yola çıkarak İranlılar “Pers Körfezi” ibaresini ve Pers Körfezi'nin kıyısındaki altı Arap devlet başta olmak üzere Arap devletler “Arap Körfezi” ibaresini kullanmaktadırlar.

Ayrıca bu Körfez'in isimlendirilmesi üzerine anlaşmazlık çoğu kez siyasi hedefler uğruna küresel ve bölgesel liderler tarafından araçsal olarak kullanılmıştır. 1958'de Irak'ta darbe sonucu iktidara gelen General Abdülkerim Kasım bir yandan kendi kamuoyunu ve öte yandan bölgede Arap devletlerinin desteğini kazanmak için Arap Körfezi ibaresini kullanmaktaydı. Aynı dönem Mısır Cumhurbaşkanı Cemal Abdülnasır Arap milliyetçiliğini güçlendirmek ve İran Şahı'nın İsrail devletini fiilen tanıdığı için “Arap Körfezi” ibaresi sık kullanmaya başladı.¹²³ 1960'lı yıllarda Ortadoğu'da Arap milliyetçiliğinin yükselişiyle, diğer Arap liderler de “Arap Körfezi” ibaresini kullandılar ve Arap ülkelerde ders kitaplarında da bu ibare kullanılmaya başlandı. Bu bağlamda 1962'de Londra'da yayınlanan *Times* gazetesi de Arap Körfezi ibaresini kullandı.¹²⁴

Irak'ın Cumhurbaşkanı Saddam Hüseyin, 1979 İslam Devrimi öncesi İran Şahının bölgede İran'ın etkisini genişletme çabalarından rahatsızlığını belirtmek ve İran Şahına meydan okumak için “Arap Körfezi” ibaresini kullanmaktaydı. Ayrıca Saddam 1980'de

¹²² Askari, *a. g. e.*, s.92.

¹²³ Karen Zraick, “Persian (or Arabian) Gulf Is Caught in the Middle of Regional Rivalries,” *The New York Times*, 13 Ocak, 2016, (çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/2016/01/13/world/middleeast/persian-gulf-arabian-gulf-iran-saudi-arabia.html>, Erişim 6 Haziran 2017.

¹²⁴ Fuat Purariyen, “Pers Körfezi Adının tarihsel Geçmişine Giriş,” (Farsça) *Feslname-yi Coğrafya (İran Coğrafya Topluluğu Dergisi)*, Yeni Dönem, C. V, No: 12 ve 13, İlkbahar ve Yaz, 2007, s. 190.

İran'a karşı başlattığı savaş sırasında da sık sık bu ibareye vurgu yapmaktaydı. Suudi Arabistan da Arap Körfezi ibaresini kullanmaktadır. Ancak Suudi Arabistan devletinin 16 Şubat 1958 tarihinde Deniz Hukuku Anlaşmasını Suudi Kraliyet Kararnamesi olarak yayımlandığı metinde “Pers Körfezi” ibaresi yer almıştır.¹²⁵ İran Şahı Muhammed Rıza Pehlevi Amerikalı muhabir Mike Wallace ile 1974 yılındaki yaptığı röportaj sırasında muhabirin Körfez terimi kullanmasına tepki verdi ve lafını bölerek Pers Körfezi ibaresine vurgu yaptı. Dolayısıyla bu anlaşmazlık sadece bir isim anlaşmazlığı değil, belki derin kimliksel uyuşmazlık ve siyasi liderler tarafından araçsal olarak istismar sonucu ortaya çıkmıştır.

Mısırlı tarihçi ve *İslam tarihi ve Medeniyeti Ansiklopedisi* yazarı Ahmet Şelbi tarihsel olarak kuşkusuz antik ve Ortaçağ kaynaklarda Pers Körfezi ibaresinin kullanıldığını ve Arapların bu su yoluna Pers Körfezi veya Acem Körfezi olarak tanıdıklarını belirtmektedir. Ancak Şelbi'ye göre İran'ın Pers Körfezi ibaresinin kullanımına ısrarcı olması ve diğer isimlerin kullanımını reddetmesi ve öte yandan var olan siyasi anlaşmazlıkların bu konuyu gölgelemesi sonucu bu su yolunun adlandırılmasının siyasileştirilmesi, Araplar devletleri Arap Körfezi ibaresine vurgu yapmaya yönlendirmiştir.¹²⁶

Son dönem 2004'te İran Kültürel Devrim Yüksek Konseyi onayladıktan sonra İran devleti 30 Nisanı “Pers Körfezi Ulusal Günü” olarak adlandırdı. Nisan 1622'de İranlılar Portekiz İşgalci ordusuna galip olarak Pers Körfezi ve Hürmüz Boğazından kovmuşlardı.¹²⁷ Bu olayın yıldönümünü Pers Körfezi günü olarak ilan edilmesi İranlıların bu su yolunda kazandıkları seçilmiş zaferlerinin birini hatırlatarak ulusal kimliklerine vurgu yapmaktadır.

ABD başkanı Donald Trump, Suudi Arabistan'ın iyi bir müttefik olduğuna vurgu yaparak İran'a karşı sert bir tutum izlediği için 13 Ekim 2017 tarihinde ABD'nin İran'a

¹²⁵ Bkz.: https://www.un.org/Depts/los/LEGISLATIONANDTREATIES/PDFFILES/SAU_1958_Decree.pdf

¹²⁶ Purariyen, *a.g.e.*, s. 197.

¹²⁷ “Portekizlerin Pers Körfezi'nden Kovmalarının Yıldönümünü Ulusal Pers Körfezi Günü Olarak Adlandırma,” (Farsça) İran Meclisi Araştırmalar Merkezi, 12 Temmuz, 2005 (çevrimiçi) <http://rc.majlis.ir/fa/law/show/101225>, Erişim 19 Ekim 2017.

yönelik yeni stratejisini açıkladığında Arap Körfezi ibaresini kullandı.¹²⁸ Ancak Beyaz Saray web sitesinde yayınladığı yazılı metinde Trump'ın kullandığı ibareyi düzelterek Pers Körfezi ibaresini kullandı.¹²⁹ Üstelik ilginç olan konu Trump'ın iş adamı sıfatıyla 2 Eylül 1987 tarihinde CNN televizyon kanalının ünlü muhabiri Larry King ile röportajda “Pers Körfezi” ibaresini kullanmasıdır.¹³⁰ Ayrıca ABD'nin eski Cumhurbaşkanı Barack Obama, George W. Bush, Bill Clinton, George H. W. Bush, Ronald Reagan başkanlık dönemlerinde gerçekleştirdikleri konuşmalarda “Pers Körfezi” ibaresini kullanmışlardır.

Ancak Batılı devletler bir yandan tüm bölge devletleri ile çıkar ilişkilerini sürdürmek için ve öte yandan bu tartışmada tarafsız bir tutum izlemek istedikleri için “Körfez” ismini kullanmayı tercih etmektedirler.¹³¹ Dolayısıyla üçüncü ülkeler ve tarafsız kalmak isteyen devletler sadece “Körfez” diye bu suyunu hitap ettikleri için Batı literatüründe “Körfez” olarak kullanılmaktadır.

Böylece İran ve Suudi Arabistan başta olmak üzere Arap devletler arasındaki uyumsuzluğun stratejik önem sahibi olan su yoluna yansması bu anlaşmazlığın kimliksel boyutlarına işaret etmektedir. Bu çalışmada ise bu su yolu için tarihi kanıtlara dayanan “Pers Körfezi” ibaresi kullanılmıştır.

3. İran Bölgenin Ötekisi: Etnik-Mezhepsel Ötekileştirici Söylemler

İran'ın Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'de Pers-Şii etnik-mezhepsel bir kimliğe sahip olması bu ülkeyi bölgenin geri kalan Arap-Sünni kimliğe sahip olan

¹²⁸ Kay Armin Serjoie, “Trump's Gaffe About the 'Arabian Gulf' Enraged Iran More Than His Strategy,” *Time*, 16 Ekim, 2017 (çevrimiçi) <http://time.com/4983604/donald-trump-iran-deal-tehran-decertify/>, Erişim 9 Aralık 2017.

¹²⁹ “Trump'ın ‘Arap Körfezinden’ Beyaz Sarayın ‘Pers Körfezine’,” *ISNA News*, 13 Ekim, 2017 (çevrimiçi) <https://www.isna.ir/news/96072111623/>, Erişim 9 Mayıs 2018.

¹³⁰ “Larry King Interviews Donald Trump 1987,” (çevrimiçi) <https://www.youtube.com/watch?v=ldYnGQopLIM>, Erişim 11 Mayıs 2018.

¹³¹ Brian Whitaker, “Persian Gulf? Arabian Gulf? One big gulf in understanding,” *The Guardian*, 27 Ekim, 2010 (çevrimiçi) <https://www.theguardian.com/commentisfree/cifamerica/2010/oct/27/gulf-of-understanding>, Erişim 5 Mayıs 2018.

devletlerden farklı kılmaktadır. İran bu özelliği taşıdığından kimliksel olarak tek başına kalmakta ve dolayısıyla bölgenin yalnız adamına dönüşmüştür.

20. yüzyılda İngiltere ve Fransa başta olmak üzere dış güçlerin müdahalesi sonucu Irak, Lübnan, Suriye gibi devletlerin sınırları etnisite ve mezhep faktörüne bakmaksızın bu güçlerin çıkarları gereği çizildi ve bu ülkelerde yaşayan etnik ve dini büyük grupların çıkarları göz ardı edildi. Bu bağlamda 20. yüzyılda 1979 İran İslam Devrimine kadar “biz ve onlar” ayrımı ve kimliksel ötekileştirme daha çok Pers-Arap etnik bölünmesi üzerine yapılmıştı ve mezhepsel ötekilik ana akım değildi. Başka bir deyişle bu dönem Ortadoğu’daki kimliksel ötekileştirme Arap milliyetçiliği ve etnik açıdan görünmekteydi. Ancak 1979 İran İslam devrimi sonrası etnik ötekileştirme karşısında mezhepsel ötekileştirme söylemi daha ağır basmaya başladı. Örneğin Irak’ın eski Cumhurbaşkanı Saddam Hüseyin 1980-1988 yıllarında vuku bulan İran ve Irak savaşı sırasında kendi nüfusunun çoğunluğu Şii olmasına rağmen, İranlıları Pers, Acem ve Mecus olduklarını söyleyerek şeytanlaştırmaya ve ötekileştirmeye çalıştı.

Acemi (çoğul: Acem) “Arap olmayan” ve “Arapçayı fasih konuşamayan” anlamına gelmektedir. Ancak, modern Ortadoğu söyleminde Acem genellikle aşağılayıcı bir terim olarak İranlılara işaret etmektedir. Yirminci yüzyılda bu terim, Arap-Sünni devletler tarafından kendi Şii azınlıklarını ve siyasi muhaliflere karşı dışlama ve ötekileştirme amaçlı kullanıldı.¹³²

Günümüzde ise bölgede ötekilik mezhepsel çerçevede uygulanmakta ve etnik ya da ulusal bağlamda değildir. Etnik ya da ulusal bağlamda dışlanma ile mezhepsel bağlamda dışlanma arasındaki bu değişim sonucu Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de araçsal mezhepçilik, rekabet, gerginlik ve çatışma bölgenin ana akımına dönüşmüştür.

Tarihsel olarak İranlılar ve Şiiler ilk üç halifeyi reddettikleri için Sünniler tarafından Rafida veya Rawafid (tekil: Rafidi: reddeden, retçi) olarak ötekileştirilmişler. Bu bağlamda

¹³² Fanar Haddad, “The War for the Arap World,” In: *The Politics of Sectarianism*, POMEPS Studies, No: 4, 2013, s.11.

Suudi Arabistan başta olmak üzere azınlık Şii nüfusa sahip olan Sünni devletler ülke düzeyinde Şiilere karşı ayrımcılık yapmışlar. Ancak geçmişte sistematik bir şekilde ve bölgesel düzeyde böyle bir olgu gündeme gelmemiştir.

Dolayısıyla Orta Doğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de Şii karşıtı söylem farklı dönemlerde farklı şekillerde ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Şii karşıtı retorik ve mezhepsel kutuplaşma üç farklı dönüm noktaları olan 1979 İran İslam Devrimi, 2003 Irak İşgali ve 2011 Arap Baharı ayaklanmaları sonucu bölgenin siyasetini derin bir şekilde etkilemiştir. Bu dönüm noktaları sonrası etnik değil, mezhepsel kimlik üzerinden ötekileştirme daha belirgin ve çarpıcı bir şekilde yapılmıştır. Bu bağlamda Rafida sözcüğü daha sık duyulmaya başlandı ve mezhepsel ötekilik ön plana çıktı.

Arap ülkelerde yapılan bir araştırmaya göre bu ülkelerde özellikle de azınlık Şii nüfusa sahip olan ülkelerde halk arasında yaygın inanç Şiilerin gerçek Müslüman olmadığı inancı ve kanaatidir. Bu araştırmaya göre Sünni vatandaşların yüzde 40’ı Şiileri Müslüman olarak kabul etmemektedirler.¹³³

Şiilerin Acem veya Rafidha olarak damgalamalarında niteliksel bir fark vardır. Şii nüfusa sahip olan devletler Şii muhaliflerle mücadele ederken, Acem terimi seçici bir şekilde dışlama yapmaya uygun olduğundan dolayı, bu devletler için Rafida’dan daha kullanışlı bir terim haline gelmiştir. Ancak 2011 sonrası bölgede güçlü ulusal devletlerin çöküşü sonucu üst ulusal kimlik yerine alt mezhepsel kimlikler ortaya çıktı ve mezhepsel kimlik bağlamındaki ötekileştirici terimler daha kabul gördü ve sık kullanılmaya başlandı. Böylece Acem terimi yerine Rafida kabul gördü ve bütün Şiileri kınamak ve dışlamak için etnik gruplardan ziyade mezhepsel kimlik üzerine ötekileştirme yapıldı.

2011 sonrası ayaklanmalar neticesinde ve özellikle Suriye’nin iç savaşı sonucu çatışmaların kutuplaştırılması ve mezhepselleştirilmesi bölgede politik-mezhepçiliği zirve noktasına çıkardı. Böylece söylemlerde de evrim yaşandı. Bu bağlamda günümüzde bir

¹³³ Geneive Abdo, *The New Sectarianism: The Arap Uprisings and the Rebirth of the Shi’a-Sunni Divide*, New York, Oxford University Press, 2017, s.9.

çatışma tarafı diğer tarafı insanlıktan çıkarmak ve şiddet uygulamayı haklı kılmak için mezhepsel kimlik üzerinden hedefine yaklaşmaktadır. Başka bir deyişle bu ortamda ötekinin tamamen kınanması ve dışlanması için mezhepsel kimlik yeterli görünmektedir. Bu gibi durumlarda “Acem” terimi mezhepsel ötekini kötülemek için yetersiz kalmaktadır. Acem, etnik olarak Şiileri İranlı diye dışlayarak ötekileştirmeye işaret etmektedir. Ancak Şiileri Rafıdyâ olarak tasvir etmek, Şiilerin hepsini dini olarak kınamak mezhepçiliğin ön plana çıkmasına yol açmıştır.¹³⁴

Ayrıca Suudi Arabistan ve Vehhabi seçkinleri nükleer programı olan ve her geçen gün daha etki sahibi olan bir İran'ın görüntü ve itibarını Sünni kamuoyunda zedelemek ve karalamak için İranlıları “Mecus” (tekil: Mecusi) olarak dışlayıcı bir şekilde hitap etmektedirler. Arap Müslümanlar bu terimi “ateşi tapanlar” anlamında kullanmışlardır. Araplar İranlıları Müslüman olmadan önce Zerdüştlüğe inandıklarından dolayı “Mecus” terimi ile hitap etmektedirler. Hâlbuki Zerdüştlük tek tanrılı bir dindi ve takipçileri ateşi ibadet etmemekteydiler. Zerdüşçüler Ateş, su, toprak ve rüzgârın pak (saf ve temiz) olduğuna inanıldıkları için bu dört öğeye saygı duymaktaydılar. Zerdüş'tün kitabının adı *Avesta* ve bu inanca göre tanrı “Ahura Mazda” bilge Rab anlamına gelmektedir. Zerdüşçülere göre Ahura Mazda iyilik ve aydınlığın simgesi ve Ehrimen (Şeytan) kötülüğün ve karanlığın simgesi arasında bir mücadele var. Onlara göre bu mücadelede Ahura Mazda galip olacak ve böylelikle onun egemenliği tam ve güneş gibi aydınlık olacaktır. Bu nedenle Zerdüşçüler merasimlerinde temizlik ve aydınlığın sembolü olarak ateş yakmaktaydılar ve böylece “ateş yakanlar” olarak tanımlanmışlar. Bu geleneğe tanıklık eden Arap Müslümanlar konuyu araştırmadan yanlış anlayıp bu dine inananları “ateşperest” olarak nitelendirmişler. Ancak Araplar kendilerinin İslam öncesi putperest oldukları hakkında bir şey söylememektedirler.

Ayrıca birçok uzmana göre Mecus terimi (eski Farsçası: Maguş) Zerdüşçülükten önce antik İran'da yaygın olan “Mitra Tarikatına” işaret etmektedir ve dolayısıyla yanlışlıkla

¹³⁴ Haddad, *a. g. e.*, s.12.

Zerdüşçüler hakkında kullanılmıştır. Üstelik Mecus sözcüğü Kuran-i Kerim’de bir kez Hac Suresinin 17. Ayetinde zikredilmiştir:

Gerçek şu ki, inananlar, Yahudi inancını benimseyenler ve Sabiiler, Hristiyanlar ve Mecusiler, bir de Allah'a şirk koşanlar arasında, Allah kıyamet günü hükmünü verecektir. Allah her şeye şahittir.¹³⁵

Bu ayette üç sınıflandırma yapılmıştır: 1. Allah’a inananlar 2. Yahudiler, Sabiiler, Hristiyanlar ve Mecusiler 3. Allah’a şirk koşanlar (Müşrikler). Böylece Mecusiler tek tanrılı dinler ve Ehl-i Kitap ile birlikte zikredilmiştir ve Allah’a şirk koşanlardan ayrı kategoride yer almıştır. Ayrıca İslam sonrası Müslüman topraklarda yaşayan Ehl-i Kitap güvenliklerinin sağlanması için hükümete Ceziye diye bir vergi ödemek zorundaydılar. Bu vergi Kâfirler ve Müşriklerden alınmamaktaydı. Zerdüşçüler de Ceziye ödemeleri gerekmektedir. Dolayısıyla onların Ehl-i Kitap olarak sayıldıklarına yönelik güçlü kanıtlar bulunmaktadır.

Suudi Arabistan’ın Baş müftüsü Abdülaziz bin Abdullah Alü’s-Şeyh 6 Eylül 2016 tarihinde konuşmasında İranlıları Müslüman olmayan Mecusiler ve Sünnilerle olan düşmanlıklarının eski olduğunu söyledi.¹³⁶ Ayrıca Iraklı politikacı Muvaffak El-Rabii 30 Aralık 2006’da Saddam Hüseyin’in idamının şahidi olarak Saddam’ın infazdan önce İranlıları lanetleyerek onların Mecus olduklarını söylediğini belirtmiştir.¹³⁷

Öte yandan “Safeviler” (tekil: Safevi) Şiileri ve İranlıları ötekileştirmek ve damgalamak için Araplar ve Sünniler tarafından sık kullanılan terimdir. Onlar Şiiliği Safeviler’in icadı olarak görmektedirler. Bu bağlamda Şiiler İran’ın Şii Safevi hanedanının torunlarıdır. Başka bir deyişle, ötekileştirme sürecinde tüm Şiiler etnik kimliklerine bakmaksızın İranlı ve Safevi

¹³⁵ إِنَّ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئِينَ وَالنَّصَارَى وَالْمَجُوسَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا إِنَّ اللَّهَ يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَمَةِ ۚ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ

¹³⁶ “Suudi Arabistan Müftüsü Al-i Şeyh: İranlılar Müslüman Değiller,” (Arapça) *Arapça BBC*, 6 Eylül, 2016, (çevrimiçi) http://www.bbc.com/arabic/middleeast/2016/09/160906_saudi_iran_mufti_hajj, Erişim 19 Haziran 2018.

¹³⁷ “Saddam’ın Darağacının Eşiğinde İranlılar Hakkındaki Söylediği Son Söz,” (Farsça) *Alalam Kanalı*, 13 Eylül, 2016 (çevrimiçi) <http://fa.alalam.ir/news/1861174>, Erişim 3 Temmuz 2017.

olarak görünmektedirler.¹³⁸ Bu aşırı Araplar, Şiiliğin Perslere ve Safeviler'e ait bir ayin olduğunu ve İslam'la ilgisi ve bağlantısı olmadığını savunmaktadırlar.¹³⁹

Dolayısıyla İranlıları ve Şiileri ötekileştirme sürecinde farklı kavramlar kullanılmıştır ve farklı dönemlerde etnik veya mezhepsel ağırlıklı olarak ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda etnik olarak “Acem” ve “Pers” ve mezhepsel olarak “Safevi”, “Rafidi” ve “Mecus” terimleri kullanılmıştır.

Dolayısıyla İran ve Suudi Arabistan arasındaki uyuşmazlıkta, Suudi Arabistan, İran'ı etnik, mezhepsel, ideolojik ve kültürel olarak bölgenin geri kalanından farklı olduğunu göstermeye çalıştı ve böylece farklı Pers-Şii etnik-mezhepsel kimlik taşıyan İran'ı bölgedeki Arap-Sünni devletlere tehdit olarak göstermeye çalıştı. Bu bağlamda ötekileştirme söylemlerinde de bir evrim yaşandı ve mezhepsel söylemler daha yaygınlaştı ve sık kullanıldı.

¹³⁸ Joost Hiltermann, “A New Sectarian Threat in the Middle East,” *International Review of the Red Cross*, C. LXXXIX, No: 868, 2007, s. 805.

¹³⁹ Faysal Nur, “Şiiliğin Geçmişte ve Günümüzdeki Tehlikesi, Hizbullah'ın Gerçek Yüzü,” (Arapça) *Faysal Nur'un Websitesi* (çevrimiçi) http://www.fnoor.com/main/articles.aspx?article_no=4244#.W5Eb37j-vDc, Erişim 4 Temmuz 2017.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İLSKEL MEZHEPÇİLİK VE İRAN-SUUDİ ARABİSTAN İLİŞKİLERİNDE UYUŞMAZLIK: TARİHİ DÜŞMANLIKLAR VE ESKİ NEFRETLER

İran ve Suudi Arabistan arasındaki uyuşmazlık ve bölgede yaşanan çatışmalar açıklamaya çalışıldığında mezhepçilik olgusu ön plana çıkmaktadır. Dolayısıyla günümüzde Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de yaşanan gerginliklerin Şii-Sünni mezhepsel bir çekişme olup olmadığını ve İran ve Suudi Arabistan arasındaki uyuşmazlığın ilksel mezhepsel nitelik taşıyıp taşımadığı irdelenecektir.

A. Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de Mezhepçilik Paradigması

Din ve mezhep büyük grup kimliği için önemli bir faktördür ve çoğunlukla büyük grup içinde bütünleşme ve direniş duygusunu güçlendirir ve dayanışma çağrısını başarılı bir şekilde gerçekleştirir. Ancak din ve mezhep ulus üstü ve ulus ötesi bir niteliğe sahip olduğu için siyasi-coğrafi sınırları tanımamaktadır. Dolayısıyla mezhepsel gerilimler ve çatışmaların ortaya çıkışının olasılığı artmaktadır. Bu bağlamda üç önemli dönüm noktası olan 1979 İran İslam Devrimi, 2003 Irak savaşı ve 2011 Arap Baharı ayaklanmaları sonrası ulusal kimlik değil, mezhepsel büyük grup kimliği ön plana çıktı ve bölgede Şii-Sünni mezhepsel kutuplaşma ana akıma dönüştü.

Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de Arap-Sünni devletlerin azınlıkta olan Şii vatandaşları devletleri tarafından üst kimlik olan Arap etnistesine değil, mezhepsel Şii kimliklerine sadık kaldıkları düşünülmekte ve zaman zaman İran İslam Cumhuriyeti’nin beşinci kolu oldukları ima edilmektedir. Ancak örneğin Irak’ın Şii nüfusu dini hususlarda Irak’taki Şii din adamlarını takip etmektedirler. Nitekim Irak’ta Şiiiliğin merkezi olan Necef

şehrindeki Şii din adamları ile İran'da Şiiliğin merkezi olan Kum'daki din adamları arasında eskiden beri bir rekabet süregelmiştir. Bu bağlamda bazı Iraklı Şii din adamları, Ayetullah Humeyni'nin 1979 İslam Devrimi sonrası ortaya koyduğu Velayet-i Fakih sistemini kabullenmemekte ve bu teorinin Şii düşüncelerine aykırı olduğunu savunmaktadırlar. Ayrıca Iraklı Şii politikacılar da bu sistemin Irak'a münasip olmadığı kanaatindeler.

Ayrıca 2011 Arap Baharı ayaklanmalarına bakıldığında protesto gösterileri din veya mezhep için yapılmadı. Başka bir deyişle protestocular gösterilerde dini veya mezhepsel sloganlar atmadılar ve itirazlarını hükümetlerine yönelik, siyasi reform talebi ve ekonomik güçlüklerle ilişkin önlemler alınması bağlamında gerçekleştirdiler. Ancak bu ülkelerin seçkinleri örneğin Bahreyn ve Suudi Arabistan'ın liderleri protesto gösterilerinin mezhepsel olduğunu ve Şii nüfuslarının bir dış gücün (İran'ın) manipülasyonu ve provokasyonu sonucu harekete geçtiklerini kamuoyuna sunmaya çalıştılar. Dolayısıyla Şii-Sünni mezhepsel farklılıklar ön plana çıktı ve bu eğilim toplumsal gerginliklere yol açtı ve mezhepçiliğin siyasi bir olguya dönüşmesine neden oldu.

Farklı dini ve mezhepsel inançlara sahip büyük grupların farklı tanımlar benimsedikleri ve sundukları için mezhepçiliği tanımlamak basit değildir. Ancak günümüzde bakıldığında mezhepçilik olgusu milliyetçilik ve çoğulculuk kavramlarının tam tersine gelişmemiş, gelişmekte olan ve modernleşmemiş toplumlarda daha fazla görünmektedir.¹ Ayrıca mezhepçilik, bir toplumun sosyal inşası açısından bir yapıdan ziyade bir süreç olarak ortaya çıkmıştır.² Öte yandan mezhepçilik toplumda ana akım inançları paylaşmayan azınlık bir kimlik grubun dini çağrışımı olarak da nitelendirilebilmektedir. Bu çağrışım ana akım inançlara aykırı olduğu için egemen büyük grup tarafından hoş karşılanamayabilmekte ve dolayısıyla çatışmayla sonuçlanabilmektedir. İlkselcilik mezhepsel kimlikleri sabit ve

¹ Ussama Makdisi, "Reconstructing the Nation-State: The Modernity of Sectarianism in Lebanon," *Middle East Report*, No: 200, 1996.

² Peter L. Berger, "Sectarianism and Religious Sociation," *American Journal of Sociology*, C. LXIV, No: 1, 1958, s. 41-44 (çevrimiçi) <https://www.journals.uchicago.edu/doi/abs/10.1086/222388?journalCode=ajs>, Erişim 14 Haziran 2017.

değişime tabi olmayan köktendinci bir olgu olarak görmektedir.³ Bu bağlamda Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de Sünni ve Şii Müslümanlar arasında büyük gruplar arası çekişme çoğu zaman mezhepsel çatışma olarak kavranmıştır.

Ussama Makdisi mezhepçiliği geçmişten süregelen dini miras ve siyasi kimliğin temel belirleyicisi olarak tanımlamaktadır.⁴ Öte yandan Mezhepçilik dini kimliklerin siyasi, ekonomik ve sosyal hedefler uğruna kullanımına da işaret etmektedir. Bu bağlamda yönetici seçkinler mitler, dini semboller ve anlatıları kullanarak mezhepsel kimliği manipüle etmeye çalışmaktadırlar. Din ve mezhebin devletin kimliğine dönüşmesi ve Ortadoğu, Per Körfezi ve Doğu Akdeniz bağlamında Şii-Sünni İslam’ın siyasi uygulanması çatışmaları ve uyumsuzluklara yol açmıştır.

Farklı etnik ve/veya mezhepsel büyük grupları kendi topraklarında barındıran devletler, mezhepçiliği olumsuz anlam taşıyan bir olgu ve ulus altı rakip büyük grup kimliklerin çekişmesi olarak tanımlamaktadırlar. Ancak farklı etnik ve/veya mezhepsel kimliğe sahip büyük grupların bir arada barışçıl bir ortamda yaşadıklarına da tanıklık edilmiştir.

Mezhepsel şiddet, ulus-devlet ve ulusal kimlik için tehlikeli olsa bile, milliyetçilik ve çağdaş ulus-devlet düşüncesinin bir ürünü de olabilmektedir.⁵ Bu bağlamda yeni mezhepçilik siyasi özelliklere sahiptir. Politik-mezhepçilik çağdaş bir olgu olarak 20. ve 21. yüzyılda etnik milliyetçilik gibi işlevlere sahip olarak ortaya çıktı. Politik-mezhepçilik son yıllarda, Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz siyasetinin kilit olgularının biri haline gelmiştir. Ayrıca, bölgede devlet inşası ve devlet-toplum ilişkilerinden etkilenmiştir. Örneğin Saddam Hüseyin döneminde Irak ve Hafız Esad döneminde Suriye laik devletler olarak Arap milliyetçiliği bağlamında yönetilmekteydi. Ancak Irak 2003 ve Suriye 2011 sonrası alt etnik-mezhepsel kimliklerin çatışma alanına dönüştü. Böylece mezhepçilik siyasi bir olguya

³ Toby Mattheiesen, “Sectarianism in the Middle East,” Institute on Culture, Religion & World Affairs, 2014, s.5 (çevrimiçi) <https://www.bu.edu/cura/files/2013/10/Mattheiesen.pdf>, Erişim 16 Haziran 2017.

⁴ Ussama Makdisi, *The Culture of Sectarianism: Community, History, and Violence in Nineteenth-Century Ottoman Lebanon*, Berkeley: University of California Press, 2000, s. 6.

⁵ Fanar Haddad, “Sectarian Relations and Sunni Identity in Post-civil War Iraq,” Lawrence G. Potter (ed.), *Sectarian Politics in the Persian Gulf*, New York, Oxford University Press, 2014, s. 71-72.

dönüştü ve sıfır toplamı bir oyun bağlamında bir mezhepsel büyük grubun kazanması diğerinin kaybetmesi anlamına geldi.

1. Mezhepçi Şii-Sünni Bölünmesinin Tarihçesi

İlkselci yaklaşım eski nefret teorisi bağlamında, günümüzde Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz ülkelerinde ülke düzeyinde yaşanan çatışmaların ve bölgesel düzeyde İran ve Suudi Arabistan arasında uyuşmazlığı eski Şii-Sünni düşmanlığının yeni tezahürü veya uzantısı olduğunu öne sürmektedir.

Bu tarihi bölünmenin nereden kaynaklandığını irdelemekte fayda vardır. Şii-Sünni bölünmesi Müslümanlar arasında yedinci yüzyıldan beri süregelen kutuplaşmanın kaynağı olarak 632'de Hz. Muhammed'in vefatı sonrası yerine haklı halef seçimi üzerine ihtilaf sonucu ortaya çıktı. Hz. Muhammed'in bir grup sahabeleri ve takipçileri (daha sonra Şii olarak anıldılar) Peygamberin halefinin kim olduğunu kendisinin ilan ettiğine inanmaktadırlar. Bu grup Peygamberin kendisinin kuzeni ve damadı ve karısı Hatice'den sonra ikinci şahıs olarak İslam'a katılma çağrısını kabul eden Ali İbn Ebi Taleb'i, halefi ilan ettiğine inanmaktadırlar. Çoğunlukta olan diğer grup ise (daha sonra Sünniler olarak anıldılar), Peygamber'in yaşayan oğlu olmadığına ve halefinin belirtmediğine inanmaktadırlar. Bu grup Ebu Bekir'i halife olarak seçtiler ve onunla bey'at ettiler. Bu bağlamda Peygamberin vefatından sonra onun yakın sahabelerinden biri olan Ömer, Ebu Bekir'i halef olmak için önerdi. Ebu Bekir, Peygamberin kayınpederi (Ayşe'nin babası) idi ve Ali'den kısa süre sonra İslam çağrısını kabul ederek İslam dinini benimsemişti. Sonuçta Ebu Bekir halife olarak seçildi.

Tarihsel olarak Müslümanlar arasında haleflik üzerine yaşanan tartışma sonralar tüm ihtilafların kanyığı oldu. Dolayısıyla zaman zaman farklı dönemlerde iki grup arsanda sürtüşme ve düşmanlık yaşanmıştır. Böylece İslam Ümmetinin liderinin seçilmesi üzerine yaşanan sürtüşme sonucu yüzlerce yıldır Şiiler ve Sünnilerin farklı yollar izlemeleriyle sonuçlanmıştır ve aralarındaki uyuşmazlık mezhepsel çatışma olarak günümüze kadar süregelmiştir. Dolayısıyla Şii-Sünni bölünmesi başlangıçta siyasi bir sorun olsa bile zaman

içinde inanç meselesi haline geldi ve bu gerginlik yüzyıllarca zaman zaman çatışmalara yol açmıştır. Ancak çoğunlukta olan Sünnilerin azınlıkta olan Şii'lere uyguladıkları baskı ve sistematik ayrımcılık sonucu Şii topluluklar ezilmiş ve marjinalleştirilmiş bir büyük gruba dönüştüler ve tarih boyunca her daim egemen çoğunluk tarafından ayrımcılığa maruz kalmışlar.

Şiiler tarihsel olarak siyasi güç paylaşımına katılmak istemişler. Ancak siyasi güçten dışlanmışlar. Bu tarihsel olaylar günümüzde bölgede yaygın olan çağdaş mezhepçiliği açıklamasalar bile geçmişte yaşanan ihtilaf ve düşmanlığın Şii ve Sünni büyük grup kimliklerinin toplu hafızalarına geçmesi çatışmaları tetiklemeyi basitleştirmiştir.⁶

İlkselci yaklaşım Şiilerle Sünniler arasındaki tarihi ihtilafın asırlar boyunca çatışmalara neden olduğunu ve günümüzdeki mezhepsel çatışmaların bu ihtilaf ve düşmanlığın sadece çağdaş tezahürü olduğunu altını çizmektedir.⁷ İlkselci yaklaşım heterojen toplumların etnik ve/veya mezhepsel farklılıklardan dolayı çatışma eğilimli olduğunu varsaymaktadır.⁸ Bu bağlamda Şii ve Sünni toplulukların yaşadığı toplumlarda eski nefretlerin ve düşmanlıkların canlanması ve yükselişi mezhepsel bir çatışma zeminini oluşturmuştur. Günümüzde İran ve Suudi Arabistan arasındaki uyuşmazlık derin tarihi, mezhepsel ve siyasi ihtilaflara dayansa bile Batıda sadece mezhepsel boyutu gündeme gelmiştir ve iki ülke arasındaki uyuşmazlık 17. yüzyılda Katolikler ve Protestanlar arasında 30 yıllık savaşla karşılaştırılmıştır.⁹

Günümüzde Güney Batı Asya, Pers Körfezi, Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika'da jeopolitik rekabetlerin ideolojik rekabete dönüşmesi ve mezhepsel çatışmalar ile sonuçlanması sık görülen bir olgudur. Ancak İran ve Suudi Arabistan arasındaki rekabet

⁶ Mary Luomi, "Sectarian Identities or Geopolitics? The Regional Shia-Sunni Divide in the Middle East," FIIA Working Paper 56, Helsinki, The Finnish Institute of International Affairs, 2008.

⁷ Mike Shuster, "The Origins of the Shiite-Sunni Split," *National Public Radio (NPR)*, 12 Şubat, 2007 (çevrimiçi) <http://www.npr.org/sections/parallels/2007/02/12/7332087/the-origins-of-the-shiite-sunni-split>, Erişim 4 Kasım 2018.

⁸ James D. Fearon and David D. Laitin, "Ethnicity, Insurgency, and Civil War," *American Political Science Review*, C. XCVII, No: 1, 2003, s.75.

⁹ Thom Poole, "Iran and Saudi Arabia's great rivalry explained," *BBC News*, 4 Ocak, 2016 (çevrimiçi) <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-35221569>, Erişim 18 Mart 2017.

bölgedeki sosyal ve siyasi gelişmelerden de etkilenmektedir.¹⁰ Başka bir deyişle mezhepçilik olgusu İran ve Suudi Arabistan'ın dış politika önceliklerinde yer alsa da bu olgunun arkasında siyasi ve ekonomik çıkarlar, ideolojik anlatı, güç ve etki alanlarını genişletmek ve bölgede başat güç statüsünü elde etmek gibi hedefler yer almaktadır.¹¹

2. Mezhepçiliğin Evrimi: İlksel Mezhepçilikten Araçsal Mezhepçiliğe

Mezhepçiliğin temelinde bu olgunun tarihi ihtilafların tezahürü ve canlanması veya çağdaş bir olgu olup olmadığı tartışması yatmaktadır. Yaklaşık 1400 yıl önce Sünniler ve Şiiler arasında yaşanan tartışmalar ve ortaya çıkan düşmanlıkların sanki dün yaşanmış gibi algılanması ve canlanması Sünni ve Şii topluluklar arasındaki devam eden çatışmaların ilkselci olduğuna işaret edebilmektedir.¹²

Ancak günümüzde Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'de gerçekleşen yeni mezhepçilik bağlamındaki çatışmaların dinamikleri farklıdır. Bu çatışmalarda bölgesel aktörler hem ülke düzeyinde hem de bölgesel düzeyde amiliyyet* rolü üstlenerek farklı mezhepsel kimlik taşıyan büyük grupları kendi mezhepsel büyük gruplarına tehdit olarak göstermeye çalışmaktadırlar. Dolayısıyla siyasi liderler ve yönetici seçkinler bu yapay tehdit algısını kullanarak halklarını mezhepsel kimlik üzerinden harekete geçirmektedirler. Mezhepsel kimliği mezheple ilgisi olmayan siyasi amaçlar için bir araç olarak kullanmak ve bir tehdit algısı inşa etmek yeni mezhepçiliğin önemli özelliğidir. Başka bir deyişle yeni mezhepçilik liderler ve seçkinler tarafından siyasi ve ekonomik kazançlar elde etmek için inşa edilmiş ve araçsal olarak kullanılmıştır.

¹⁰ Abbas Musallanejad, "Ortadoğu'nun Bölgesel Dengesinde Kimlik Jeopolitiği ve Güvenlik Politika Yapımı," (Farsça) *Feslname-yi Beynelmeleli-yi Jeopolitik*, C. X, No: 2, 2014, s. 71-77.

¹¹ Amanda Erickson, "What's behind the feud between Saudi Arabia and Iran? Power." *The Washington Post*, 20 Aralık, 2017, (çevrimiçi) https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2017/12/20/whats-behind-the-feud-between-saudi-arabia-and-iran-power/?utm_term=.68127e4d62a8, Erişim 19 Mayıs 2018.

¹² Nicolas Pelham, *A New Muslim Order: The Shia and the Middle East Sectarian Crisis*, Cambridge, I.B. Tauris, 2008, s. viii.

* İngilizcede etnik/mezhepsel çatışma literatüründe "Agency" ve "Agent" terimleri özel anlamda kullanılmaktadır. Ancak Türkçede tam karşılığı olmadığı için bu tezde "Amiliyyet" ve "Amil" sözcükleri eşdeğer olarak kullanılmıştır.

Bu bağlamda mezhepçilik çelişkili bir olgudur. Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de şiddet içeren çatışmalarda rol oynayan tüm amiller (agents) ve taraflar kendi mezhepsel anlatılarının haklı ve meşru olduğuna inandıkları için çatışmalar çetrefilleşmiş hale gelmektedir. Bu karmaşık ortamda 1400 yıl önce Hz. Muhammed’in devrinde uygulanan İslam’a geri dönmek isteyen Selefi gruplar; Suudi Arabistan’da Vehhabi din adamları; Mısır’da Müslüman Kardeşler; Irak’ta Şii gruplar; sözde IŞİD ve ideolojisini benimseyenler ve İran’da İslam Cumhuriyeti’nin farklı dini anlatıları sonucu çeşitli ve çelişkili saflaşmalar ortaya çıkmıştır. Ancak bu gruplar hepsi kendi anlatılarının haklı, meşru ve kutsal olduğuna inanmakta ve karşı anlatıları haksız ve gayrimeşru olarak tanımlayarak dışlamaktadırlar.¹³

Öte yandan 1970’lerden günümüze kadar, çağdaş mezhepçiliğin temeli, öteki’yi tanımlama süreci olmuştur. Bu süreçte liderler ve yönetici seçkinler farklı mezhepsel büyük grupları ötekileştirmek için toplumda Sünnilerle Şiiler arasındaki tarihsel ihtilafı kullanmışlar. Dolayısıyla fırsatçı liderler ve seçkinler, iktidarda kalmak, ekonomik kaynaklar üzerinde öncelikli erişim ve kontrol sağlamak, siyasi güç elde etmek ve rakiplerini dışlamak için çareyi mezhepsel bölünmeyi alevlendirme ve sürdürmesinde gördükleri görünmektedir. Bu bağlamda Suudi Arabistan gibi aktörler Şii-Sünni gerilimini hem ülke düzeyinde hem de bölgesel düzeyde araçsal olarak kullanmışlar.¹⁴

Dolayısıyla Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz ülkelerinde mezhepsel bölünme ülke düzeyinde alt kimlik topluluklara ve büyük gruplara sınırlı kalmadı ve bölgesel düzeyde devletler arası rekabeti de şiddetlendirdi. Örneğin Suudi Arabistan Arap Baharı sırasında azınlıkta olan Şii nüfusunun Bahreyn’deki ayaklanmaları örnek almalarını ve eşit statü, adalet ve siyasi ve ekonomik reform taleplerini baltalamak ve önlemek için Doğu Bölgesine yakın olan Bahreyn’de askeri müdahalede bulundu.

¹³ Geneive Abdo, *The New Sectarianism: The Arap Uprisings and the Rebirth of the Shi’a-Sunni Divide*, New York, Oxford University Press, 2017, s. 1-2.

¹⁴ Hossein Askari, *Conflicts in the Persian Gulf: Origins and Evolutions*, New York, Palgrave Macmillan, 2013, s.150.

Dolayısıyla İran ve Suudi Arabistan'ın liderleri ve yönetici seçkinleri hedeflerine ulaşmak amacıyla halklarını harekete geçirmek için mezhepsel kimliğe güçlü bir araç olarak ihtiyaç duymaktadırlar ve böylelikle “biz” ile “onlar” ayrımı inşası ve karşı tarafı mezhepsel olarak ötekileştirmek kasıtlı ve tasarlanmış bir politika olarak yürütülmektedir.¹⁵ Dolayısıyla bölgede Şii-Sünni topluluklar arasındaki gerilimler eskiye dayansa bile siyasi ve ekonomik çıkarlar elde etmek için mezhepsel kimliğin araçsallaştırılması yeni ve çağdaş bir olgudur. Nitekim son yüzyılda bölgede bakıldığında mezhepçilik değil, Arap milliyetçiliği ve güç politikası hâkim paradigma olarak görünmüştür.¹⁶

Bölgede 1979 İran İslam devrimiyle başlayan, 2003 Irak savaşıyla canlanan ve özellikle 2011 Arap Baharıyla yükselen mezhepçilik aslında daha büyük bir jeostratejik ve siyasi bölünme olarak bir yandan İran ve Direniş Ekseni ve öte yandan Suudi Arabistan ve Sünni kampın arasında ortaya çıkmıştır. Başka bir deyişle, Arap sokağı, mezhepsel bölünmelerin üzerine harekete geçirilmiş olmasa bile, siyasi liderler ve yönetici seçkinler mezhepsel fay hatlarını manipüle etmek için politikalarını mezhepselleştirmeye çalışmışlar. Ancak bölgesel politikalar ve hegemonik hırslar etnik ve/veya mezhepsel kimlik arkasında yürütüldüğü zaman bu eğilim kontrol edilmez hale gelebilmekte ve büyük gruplar arasında ilksel mezhepçiliğe dönüşebilmektedir.¹⁷ Suudi Arabistan başta olmak üzere Sünni kamp, Şii vatandaşlarını bastırmak için mezhepçi bir politika izlemektedirler. Ancak nefret duygusunun zaman içinde içselleşmesi araçsal bir mezhepçiliği ilksel bir mezhepçiliğe dönüşebilmektedir. Dolayısıyla güç politikası mezhepsel bir kılıkta yürütülmesi kısa vadede başarılı olsa da uzun vadede sonuçları liderlerin kontrolünde çıkabilmektedir.

İran ve Suudi Arabistan'a gelindiğinde mezhebin hem devletin meşruluk kaynağı olması hem de dış politika yürütme aracı olarak görev yapması Şii ve Sünni mezheplerinin dini

¹⁵ A. e., s.153.

¹⁶ Daniel Byman, “Sectarianism Afflicts the New Middle East,” *Survival: Global Politics and Strategy*, C. LVI, No:1, 79-100, 2014, s.84.

¹⁷ Yoel Guzansky & Benedetta Berti, “Is the New Middle East Stuck in Its Sectarian Past? The Unspoken Dimension of the ‘Arab Spring’,” *Orbis*, C. LVII, No: 1, Kış, 135-151, 2013, s.151.

olmayan işlevlerine işaret etmektedir. Bu işlev bağlamında iki ülkenin karar alıcılarının kolaylıkla halklarını ikna ettikleri ve kitleleri harekete geçirdikleri görünmektedir.

Dolayısıyla mezhepsel amillerin çıkarları icap ettiğinde mezhepçilik devreye girmektedir. Ancak ilksel mezhepçilik Suudi Arabistan'ın Arap Baharı sonrası bölgede yükselen Müslüman Kardeşler'e karşı hasmane tutumunu açıklayamaz. İlksel mezhepçilik Suudi Arabistan'ın dış politikasında hâkim olduğu takdirde Sünni kimlikli Müslüman Kardeşler Riyad tarafından bir müttefik olarak görülmesi gerekmektedir. Hâlbuki bu grup Riyad tarafından bir terör örgütü olarak tanımlanmaktadır. Benzer başka bir örnek Suudi Arabistan'ın Saddam sonrası Irak'ta seçimlerde Şii Ayad Allawi liderliğindeki El-İrakiya partisine diğer Şii partiler karşısında güçlü destek vermesiydi. Bu bağlamda Allawi Şii olmasına rağmen tamamen seküler bir siyasetçi olarak görüşleri Suudi Arabistan'a yakındı. Ayrıca onun koalisyonu farklı etnik ve mezhepsel kesitleri kapsadığı için Sünni Arap azınlığın haklarını korumaya çalışmamaktaydı.

Sonuçta ilkselci yaklaşım bağlamında geçmişte Şii ve Sünni topluluklar arasında yaşanan anlaşmazlık, müteakip nefret ve intikam duyguları ile suikastlara ve çeşitli savaflara yol açmıştır. Şii ve Sünni büyük gruplar yüzyıllar boyunca haklı sandıkları anlatılarını canlı tutmaya çalışsalar da, günümüzdeki gerilim bu eski nefretleri kullanarak, başka bir şekilde ve araçsal olarak ortaya çıkmıştır. Başka bir deyişle eski ilksel Şii-Sünni mezhepsel anlaşmazlık bölgesel seçkinlerin politikaları bağlamında realist çıkarlar ve kazançların elde edilmesinin aracı olarak yeni bir olguya dönüşmüştür. Dolayısıyla Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'de mezhepsel çatışmaların doğası ülkeden ülkeye farklı olabilmektedir. Bu bağlamda tek bir uyuşmazlık değil, birbirine bağlı veya birbirinden bağımsız anlaşmazlıklar söz konusu olabilmektedir.¹⁸

¹⁸ Danny Postel and Nader Hashemi, "Playing with Fire: Trump, the Saudi-Iranian Rivalry, and the Geopolitics of Sectarianization in the Middle East," *IEMed*, Mediterranean Yearbook, 2018.

3. Araçsal Politik-Mezhepçiliğin Dönüm Noktaları

İran ve Suudi Arabistan ilişkilerindeki araçsal politik-mezhepçilik farklı dönemlerde iki ülkenin yönetici seçkinleri tarafından uygulanmıştır. Ancak 1979 İran İslam Devrimi, 2003 Irak İşgali ve müteakip gelişmeler ve 2011 Arap Baharı ayaklanmaları sonrası bölgede yaşananlar üç önemli dönüm noktası olarak politik-mezhepçiliğin şiddetlenmesine ve ikili ilişkilerde uyuşmazlığın tırmanışına ve bölgesel düzeyde saflaşmalara yol açmıştır. Dolayısıyla bu dönüm noktalarının incelemesi gerekli görünmektedir.

a. İran İslam Devrimi (1979): Politik-Mezhepçiliğin İlk Dalgası

1979'dan önce de İran ve Suudi Arabistan arasında bölgesel düzeyde güç mücadelesi ve rekabet vardı ve İslam Devrimi'yle birlikte ortaya çıkan yeni bir olgu değildi. Ancak İran'da rejim değişikliğinden sonra bu yaklaşıma dini bir boyut ve mezhepsel bir yarışma unsuru da eklendi. İran Devrimi ve ortaya koyan yeni olgular bölgesel ve küresel değişikliklerle birlikte İran ve Suudi Arabistan ilişkilerine yeni unsurları dâhil etti ve ikili ilişkileri karmaşıktırdı.

Devrim sonrası Suudi Arabistan kralı Halit İran'da bir İslam hükümetinin iktidara gelmesini iki ülke arasında işbirliği için yeni bir başlangıç olarak tanımladı. Dönemin Veliahdı Prens Fahad ise *“İran'ın yeni hükümetini tanıyoruz ve liderine saygı duyuyoruz”* diye açıklama yaptı. Ancak İran'da Velayet-i Fakih teorisi çerçevesinde kurulan Şii kimlikli İslam Cumhuriyeti siyasi mezhepsel rekabetin başlangıcı oldu. Böylece İran İslam Cumhuriyeti'nin söylemi Hint Okyanusundan Akdeniz'e uzanan bölgede Şii toplulukların güçlenmesine ve yükselişine yol açtı.

Ayrıca İran İslam Devrimi sonrası siyasi İslam Batı için bir tehdide dönüştü. Ayetullah Humeyni'in İslam'ın bir sınırı olmadığına dair ifadesi ve Batı ve ABD karşıtı sert tutumu ABD'yi Irak ve diğer Arap müttefiklerinin aracılığıyla İran İslam Cumhuriyeti'ni dizginlemeye itti. Dolayısıyla bu dönem Siyasi İslam ve İslamcı Köktendincilik yanı sıra Komünizm Batı için en büyük tehdit olarak algılanmaktaydı. Böylece din ve mezhep Uluslararası İlişkilerde önemli bir faktör haline geldi.

29 Kasım 1979 tarihinde Suudi Arabistan'ın Doğu Bölgesinde Şii vatandaşlar Ayetullah Humeyni'nin fotoğrafları ellerinde taşıyarak Aşura törenini gerçekleştirdiler ve protesto gösterileri düzenlediler. Bu gösteriler beş gün boyunca devam etti ve Suudi Arabistan'ın güvenlik güçlerinin müdahalesi sonucu birçok gösterici hayatını kaybetti.¹⁹

Graham Fuller'e göre İran devrimi sonucu kurulan İslam Cumhuriyeti ilk Müslüman devlet olarak iki kutuplu sistemde Batıya ve Doğuya meydan okudu. İslam Devrimi fırtınası Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'de devrimciliği ön plana çıkardı.²⁰ Böylece İran'ın devrimci Şiiliğine Suudi Arabistan, muhafazakâr Sünni Vehhabilikle karşılık verdi ve her iki taraf birbirinin dini meşruluğunu sorgulamaya başladılar.²¹

Dolayısıyla bir mezhepsel rekabet zemini oluştu ve İran ve Suudi Arabistan ilişkilerinde mezhepçilik başta olmak üzere çok boyutlu bir rekabet ortaya çıktı. Tahran, Riyad'ın üstünlük iddialarına meydan okudu ve bir krallık sisteminin İslam'ın temel ilkeleriyle uyumlu olmadığını savundu. Bu bağlamda İslam Cumhuriyeti'nin lideri Ayetullah Humeyni açıkça Arap halkını hitap ederek İslami olmayan monarşileri devirme çağrısında bulundu. Ayrıca İslam Cumhuriyeti ideolojik ve devrimci bir dış politika izledi ve devrimini ihraç etmeye kalkıştı. Ancak Suudi Arabistan'ın siyasi sistemi ve yönetici seçkinlerinin meşruluğu İslam'a dayandığı için Riyad Tahran'a karşı sert bir tepki verdi. Böylece radikal siyasi İslam ve mezhepçilik tüm bölgeye yayıldı.²²

Dış politika uzmanı Ruhullah Ramazani'ye göre Ayetullah Humeyni'nin İslamcı ideolojisi İran'ın dış politikasını derinden etkiledi. Bu bağlamda Tahran Yönetimi devrim

¹⁹ Muhammed Bakır Hişmetzade, *İran Devrimi'nin Müslüman Ülkeler Üzerine Etkisi* (Farsça) Tahran, Pejuhişgah-i Ferheng ve Endişe-yi İslami, 2009, s. 94-102.

²⁰ Graham Fuller, *Älemin Kıblası: İran'ın Jeopolitiği* (Farsça) Çev. Abbas Muhbir, 6. bs., Tahran, Merkez Yayıncılık, 2014, s. 100.

²¹ Muhammed Rıza Hafizniya ve İbrahim Romina, "İran ve Suudi Arabistan İlişkilerinin Evrimi ve Pers Körfezi Jeopolitiği Üzerine Etkileri," (Farsça) *Coğrafi Araştırmalar Dergisi [Feslname-yi Tahkikat-i Coğrafiya-yi]*, C. XX, No: 2, 2005, s. 68.

²² Mehdi Cemalfer, "Suudi Arabistan'ın Şii Topluluğunun Gelişmelerine Bir Bakış: Suudi Arabistan'ın Şiileri Geçmişten Günümüze," (Farsça) *Mahname-yi Zamane*, C. IX, No: 94.

ihracı politikası izlemeye başladığında İran ile komşu Arap devletlerin ilişkileri hasmane hale geldi.²³

Anoushiravan Ehteshami'ye göre devrim sonrası iki ülke arasında jeopolitik rekabet devam etti. Ancak ideolojik ve mezhepsel bir rekabet de ortaya çıktı. Ancak mezhep faktörü dış politika aracı olarak stratejik hedeflere ulaşmak için kullanıldı.²⁴

Suudi Arabistan'ın Almanya Büyükelçisi Halit Bin Bender Bin Sultan İran ve Suudi Arabistan ilişkilerindeki uyuşmazlığı Araplar ve İranlılar arasında bir rekabet olmadığı kanaatindedir. Hailt Bin Sultan İran'ın fiili rejimini tüm sorunların nedeni olarak tanımlanmakta ve bu rejimin iktidara gelmesinden önce bölgede hiçbir sorunun olmadığına vurgu yapmakta ve İran rejimini bölgeyi istikrarsızlaştırma ve tahakküm altına almaya çalışmakla suçlamaktadır.²⁵

Fransız filozof Michel Foucault İran Devrimi dönemi İran'ı ziyaret etti ve İran'ın Şii toplumunda halk arzularının gerçekleştirilmesini imkânsız görmediklerini ve hedeflerine ulaşmak için azimli olduklarını ifade etmektedir. Foucault'ya göre bu duygu İranlıları ayaklanmaya teşvik etti.²⁶ Dolayısıyla İran'daki seferberlik tüm bölgedeki Şii toplulukları etkiledi.

Bölgesel düzeyde İran devrimi İslam dünyasında dini görüşleri kutuplaştırdı ve mezhepsel kimliği harekete geçirdi. Bölgede muhafazakâr rejimler devrimci İran'ı bir tehdit olarak algıladılar ve İslam Devrimi'ni meşruluğunu ve itibarını sorgulamaya çalıştılar. Bu bağlamda Suudi Arabistan başta olmak üzere Arap monarşilerin liderleri kendi halklarının devrimci İran'ı örnek almalarını önlemek için, mezhep faktörünü kullanmaya başladılar ve

²³ Ruhullah Ramazani, "Arapların İran'la Uzlaşmalarının Habercisi: ABD'nin Ortadoğu'da Bütünleşmiş Politikasına Doğru?" (Farsça) Alırza Tayyib, İttılaat-i Siyasi ve İktisadi, No: 131 ve 132, 1998.

²⁴ Anoushiravan Ehteshami, "The Foreign Policy of Iran," Raymond Hinnebusch and Anoushiravan Ehteshami (Eds.) The Foreign Policies of Middle East States, 2. bs., Boulder, Lynne Rienner Publishers, 2014.

²⁵ "Suudi Arabistan'ın Almanya Büyükelçisi İran'ın Lübnan, Suriye ve Yemen'de Askeri Faaliyetine Yönelik İddialarda Bulundu," (Farsça) *Farsça Sputnik*, 12 Kasım, 2018 (çevrimiçi) <https://ir.sputniknews.com/world/20181124161592>, Erişim 3 Ocak 2019.

²⁶ Michelle Foucault, *İranlıların Hayali ne?* (Farsça) Çev. Hüseyin Masumi Hemedani, 8. bs., Tahran, Hermes Yayıncılık, s. 29.

devrimin temelini Sünni karşıtı Şii bir hareket olarak sunmaya çalıştılar ve mezhepsel söylemle Şiilik karşıtı duyguları beslemeye başvurdular.

1979 sonrası dönemde Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de İran karşıtı mezhepsel söylem yayılmaya başladı. Dolayısıyla bu konu bölge ülkelerinde mezhepsel ilişkileri vahim bir şekilde etkiledi. Bu dönem yapılan mezhepsel çağrıda bir yandan farklı Şii gruplar arasında, öte yandan da bir mezhep olarak Şiilik ve siyasi bir sistem olarak İslam Cumhuriyeti arasında ayırt edilmedi. Dolayısıyla İran devrimi bölgede mezhepsel kimliğin ön plana çıkmasının başlangıcı oldu. Üstelik bu devrim Şii kimliğini siyasileştirdi ve bölgenin ötekisi haline getirdi. Bu döngüsel dinamikler sonucu mezhepsel kimlik daha önem sahibi oldu ve bölgenin Şii ve Sünni mezhepsel hatlar üzerinde derin bir şekilde bölünmesine yol açtı.²⁷ Bu ortamda Tahran ve Riyad birbirlerine artık rakip değil düşman olarak bakmaya başladılar.

İran İslam Cumhuriyeti devriminin hedefleri, küresel bir İslam hükümeti kurmak, Sulta altına almak ve Sulta altına alınmayı reddetmek, ezilmiş milletler ve özgürlükçü hareketlere destek sağlamak, İslam’ı ve Şiiliği tanıtmak ve ona davet etmek ve statükoyu değiştirmekten oluşmaktaydı. Suudi Arabistan krallığının ulusal hedefleri ise İslam Dünyasının liderliğini sürdürmek, Arap dünyasının önderliği rolüne soyunmak, Vehhabi ideolojisini tanıtmak ve yaymak, bölgede statükoyu korumak ve devrimci hareketleri dizginlemekten oluşmaktaydı. Bu nedenle iki ülkenin hedefleri arasında örtüşme ve ortak payda olmadığından işbirliği mekanizması oluşmadı ve uyuşmazlık iki ülke ilişkilerinde hâkim oldu.²⁸

İran devrimi, İslam dünyasında özellikle İran’ın çevresindeki ülkelerde mezhepsel dış bir değişkenin kendi mezhepsel büyük grupları üzerinde potansiyel etkisini gösterdi. Nitekim İran İslam Cumhuriyeti’nin devrim ihracı politikası başka önemli bir faktör olarak ortaya çıktı. Bu bağlamda İran devrimi tüm Müslümanları özellikle de bölgedeki Şiileri

²⁷ Fanar Haddad, *Sectarianism in Iraq: Antagonistic Visions of Unity*, New York, Oxford University Press, 2011, s.12-13.

²⁸ Behram Ahevan Kazimi, “İran ve Suudi Arabistan İlişkilerinde Uyuşmazlıklar ve Bütünleşmeler,” (Farsça) *Feslname-yi Mutaliat-i Havermiyane*, C. VII, No: 2, 2000, s. 121-122.

hedeflemektedir ve bu konu Suudi Arabistan başta olmak üzere Sünni Arap devletleri rahatsız etmektedir. Dolayısıyla bu devletler kendi Şii azınlıklarının ayaklanmalarından endişe duydular ve İran'ın devrim ihracı politikasını varoluşsal bir tehdit olarak algıladılar. Bu bağlamda Arap-Sünni devletler İran'ı devrimci bir güç olarak değil, mezhepsel bir amil olarak algıladılar ve doğrudan kendi Şii nüfuslarına ve Şiiliğe karşı tepki verdiler.

İran devrimi bölgede iki büyük değişikliği gerçekleştirdi. Bir yandan bir İslam Cumhuriyeti sistemini hayata getirdi. Öte yandan da İslamcı Şii Kimliğini canlandırdı.²⁹ Suudi Arabistan için Şah'ın çöküşü ve Humeyni'nin iktidara gelmesi, bu ülkenin toprak bütünlüğünü tehdit eden bir olaydı. Riyad'a göre İslam Devrimi Suudi Arabistan'ın Doğu Bölgesindeki Şii nüfusunu Suud Hanedanına karşı kışkırtmaya çalışmaktaydı.³⁰

Bu dönem mezhepçiliğin bölgede tırmandıran ve İran ve Suudi Arabistan ilişkilerini gerilime götüren faktör İran'ın dış politikasında Suudi Arabistan başta olmak üzere Arap devletlere yönelik pragmatik diplomasi eksikliği idi. Bu bağlamda İran'ın dış politika karar alıcıları ve seçkinleri Batı propagandasına yeterli bahane ve gerekçe vererek İran'ın bir tehdit olduğu algısının oluşumunda katkıda bulundular. Bu durumda diplomasi eksikliği hem kısmen devrim sonrası koşullardan hem de radikal İslamcı gruplar üzerinde kontrol sağlanmadığından kaynaklanmaktaydı.³¹

Bu dönem Afganistan Sovyetler Birliği'nin işgali altındaydı. ABD ve bölgesel müttefiki olan Suudi Arabistan, Pakistan aracılığıyla Afgan mücahitlere destek vermeye kalkıştı. Bu bağlamda Riyad bu ülkeye aşırılık yanlısı cihatçıların sevkini gerçekleştirdi ve bir dizi Vehhabi grupların oluşumuna finansman sağladı ve böylelikle bölgeyi radikalleşmeye sürükledi. Suudi Arabistan seçkinleri kendi ülkelerini İslam'ın doğuş yeri olarak

²⁹ Gulamrıza Haceservi, *İmam Humeyni, Devrim ve İslam Cumhuriyeti Üzerine Otuz Konuşma*, (Farsça) Tahran, İmam Sadık Üniversitesi, 2010, s. 95.

³⁰ Muhsen Yusefi (Çev.) *Suudi Arabistan'da Siyasi Reformlar: Irak Krizinin Suudi Arabistan'da Siyasi Gelişmeler Üzerine Etkisi*, derleme, (Farsça) Tahran, Müessise-yi Ferhengi-yi Mutaliat ve Tahkikat-i Beynelmileli-yi Ebrar-i Muasir, 2007.

³¹ Behram Ahevan Kazimi, "İran ve Suudi Arabistan İlişkilerinde Uyuşmazlıklar ve Bütünleşmeler," (Farsça) *Feslname-yi Mutaliat-i Havermiyane*, C. VII, No: 2, 2000, s. 127-129.

görmektedirler ve böylece Arap etnisitesi ve İslam arasında bir bağlantı kurmaya çalışmaktaydılar ve Arap milliyetçiliği bağlamında Arapların birliğine ve dayanışmasına vurgu yapmaktaydılar. Ancak İran'ın devrimci yönetimi İslam Dünyasının liderliğini bir bütün olarak hedeflemektedir.³² Dolayısıyla Suudi Arabistan Şii İran'a karşı koymak için Vehhabiliği Afrika, Asya ve Avrupa'ya ihraç etmeye başvurdu.³³ Suudi Arabistan dünyanın dört bir yanında Vehhabi köktendinci okullarını geliştirildi ve bu ideoloji farklı bölgelerde Suudi Arabistan'ın resmi ve dini kuruluşları tarafından yayılmaya başladı. İran ise muhalif Şii gruplara örneğin Arap Yarımadası İslam Devrimi Örgütü, Bahreyn'in Kurtuluşu İslam Cephesi, Afganistan'daki Hizb-i Vahdet, Irak'taki Da'ava Partisi, Kuveyt ve Pers Körfezi'ndeki çeşitli İslamcı gruplara ve en önemlisi Lübnan'da Hizbullah'a destek vererek etkisini genişletmeye çalıştı.³⁴

1988'de İran-Irak arasında sekiz sene süren savaşın sona ermesi, 1989'da Ayetullah Humeyni'nin vefatı, 1990'da Irak'ın Kuveyt'e saldırısı ve 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Soğuk Savaşın sona ermesi sonucu politik-mezhepçiliğin ilk dalgasında bir yatışma yaşandı.

b. Irak İşgali (2003): Politik-Mezhepçiliğin İkinci Dalgası

1979 İran İslam Devriminden 2003 yılına kadar Lübnan ve Filistin, Tahran ve Riyad'ın bölgedeki temel rekabet alanlarıydı. Ancak Irak savaşı sonucu Şii bir devletin iktidara gelmesi bu ülkeyi daha da önemli bir rekabet alanına dönüştürdü.

Mezhepçiliğin ikinci büyük dalgası ABD liderliğindeki koalisyonun 2003'te Irak'ı işgal etmesiyle yükselmeye başladı. Ürdün Kralı Abdullah, İran, Irak ve Hizbullah'ı bir araya

³² Seyyid Davut Akayi ve Hasan Ahmediyan, "İran İslam Cumhuriyeti ve Suudi Arabistan; Temel Zorluklar ve Önerilerdeki İmkânlar" (Farsça) *Feslname-yi Siyaset, Hukuk ve Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. XL, No: 3.

³³ Madawi al-Rasheed, "What Fuels the Saudi Rivalry With Iran?" *The New York Times*, 23 Nisan, 2018 (çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/2018/04/23/opinion/.../saudi-iran-prince-mohammed.html>, Erişim 4 Mayıs 2018.

³⁴ Mürteza Kazimi Dinan, *Pers Körfezi'nin Güney Kıyısında Yaşayan Şiilerin (Suudi Arabistan, Bahreyn ve Kuveyt) Ayaklanmasının Sebepleri*, (Farsça) Kum, Şiaşinasi (Müessise-yi Ferhengi-yi Şiaşinasi), 2009, s. 89.

getiren ve Bahreyn, Kuveyt ve Suudi Arabistan'daki Şii toplulukları cesaretlendiren bir “Şii Hilal” oluşumu konusunda endişelerini dile getirdi.

Saddam Hüseyin rejiminin çöküşü hem bu ülkede hem de bölgesel düzeyde Şii kimliğinin canlanması ve yükselişini beraberinde getirdi. Ayrıca mezhepsel kimlik yarışı yanı sıra bölgesel düzeyde güç mücadelesi İran-Suudi Arabistan ilişkilerinde ön plana çıktı. Böylelikle Irak devletinin çöküşü, bölgesel düzeyde mezhepçiliğin önemini aşağıdan yukarıya arttırdı. Irak bağımsızlığını elde ettikten sonra mezhepsel ve etnik kimlikler her daim Iraklı liderlerin endişe kaynağı olmuştur. Fakat merkezi devlet güçlü olduğunda, ulusal üst kimliğe sadakatler daha ağır basmaktaydı ve alt mezhepsel ve etnik kimlikler arka planda kalmaktaydı. Ancak 1990'larda İkinci Pers Körfezi savaşından sonra uluslararası yaptırımlar Irak devletini güçsüz bir devlete dönüştürdü. Kuveyt savaşı sonrası Irak'ın kuzeyinde Sünni ancak etnik olarak Kürt nüfusun isyanını ve güneyinde Şiilerin ayaklanması Saddam rejimi tarafından acımasızca bastırıldı.

Arap Birliği'nin eski genel başkanı ve eski Mısır Dışişleri Bakanı Amr Musa Saddam'a karşı savaşın bölgede Cehennem kapılarını açacağını söylemişti.³⁵ Bu bağlamda 2003'te Irak devletinin çöküşüyle, mezhepsel ve etnik alt büyük grup kimlikler arasında mücadele başladı ve mezhepsel gerilimler ön plana çıktı. Şii partiler ve gruplar İran'dan destek aldılar. Sünni kabileler ise benzer şekilde Suudi Arabistan ve müttefiklerinden destek talebinde bulundular. Dolayısıyla Şii-Sünni topluluklar arasında çatışma Irak'ta yükseldi ve politik-mezhepçilik şeklinde bölgeye sıçradı ve bölgesel düzeyde İran ve Suudi Arabistan arasında uyuşmazlığı tırmandırdı.

Bağdat'ta bir Şii hükümetin iktidara gelmesi Tahran Yönetimi tarafından memnuniyetle karşılanırsa da Suudi Arabistan başta olmak üzere Arap-Sünni kamp için büyük bir yenilgiydi.

³⁵ Kassar Şarbil, “Amr Musa: Saddam Hüseyin'e Politikasının Hatalarını Söyledim (3),” (Arapça) Amr Musa İle Demeç, *Al-Hayat*, 27 Kasım, 2012 (çevrimiç) <http://www.alhayat.com/article/374577>, Erişim 19 Mayıs 2017.

İran ve Irak'ın Şii nüfusunun tüm KİK ülkelerinin nüfusunun dört katından fazla olduğu büyük bir tehdit olarak algılandı.³⁶

Öte yandan Suudi Arabistan'ın, Irak'ta İran'ın etkisini dizginlemeye yönelik çabaları başarısız oldu. İran, yeni yükselmiş olan Şii gruplarla ittifak kurarak etkisini arttırmaya çalıştı. Suudi Arabistan ise Irak'ın Sünni Arap aşiretlerine destek verdi. Ancak bu toplulukları doğal müttefikleri olarak birleştirmede ve harekete geçirmede başarılı olamadı. Irak'ta Suudi Arabistan'dan destek alan Sünni topluluklar ve bu ülkeye gelen yabancı cihatçılar, ABD askerlerine ve Şiilere karşı saldırılar düzenlediler.

2004-2005 yılları arası El-İrakiye partisinin lideri Ayad Allawi geçici Irak hükümetinin başbakanlığını yaptı. Allawi partisini Irak milliyetçiliğine dayanan çok mezhepli ve çok etnikli bir koalisyon olarak kurmuştu ve Suudi Arabistan'ın desteklerinden faydalandı. 2010 seçimlerinde ise başbakan Nuri el-Maliki Yönetiminden hoşnut olmayanlar Allawi'ye katıldılar ve Suudi Arabistan da onun partisini destekledi. Gerçekleşen Parlamento seçimlerinde El-İrakiye partisi, Maliki'nin Kanun koalisyonundan iki fazla koltuk kazandı. Ancak Maliki, İran'ın desteğiyle Şii partilerini bir araya getirerek başbakanlık koltuğuna oturmayı başardı. Suudi Arabistan durumdan rahatsız oldu ve Maliki'yi resmi ziyaretler için Riyad'da davet etmedi ve hoşnutsuzluğunu göstermek için Bağdat'a büyükelçi göndermedi.³⁷

Dolayısıyla Irak'ta Şiilerin iktidara gelmesiyle onların Saddam dönemi yaşadıkları mağduriyetler sona erdi ve yeni seçkinlerin izledikleri mezhepsel politikalar kaçınılmaz olarak Sünni kimliğini etkiledi ve mezhepsel kutuplaşmaya yol açtı. Suudi Arabistan Nuri El-Maliki'nin politikalarını mezhepçi olarak değerlendirdi ve böylece mezhepçilik daha da tırmandı. Öte yandan ABD'nin Irak'tan çekilmesinin ardından bu ülke Suudi Arabistan ve İran arasında rekabet alanına dönüştü. Her iki ülke yerli gruplara ve aktörlere mezhepsel kimlikleri üzerinden destek verdiler. Suudi Arabistan İran'ın etkisinin artmasına karşı Sünni

³⁶ Askari, *a. g. e.*, s.71.

³⁷ Gregory Gause, "Beyond Sectarianism: The New Middle East Cold War," Brookings Doha Center Analysis Paper, 2014, s. 13, (çevrimiçi) <https://www.brookings.edu/research/beyond-sectarianism-the-new-middle-east-cold-war/>, Erişim 7 Temmuz 2018.

gruplara finansman ve silah desteği sağlamaya kalkıştı. Ayrıca Riyad savaş sonrası Irak'tan kaçmış olan sürgündeki Baas Partisi liderlerini desteklemeye başladı. Riyad, bu liderleri yeni Irak'ı şekillendirmede İran yanlısı partilere karşı bir ağırlık olarak görmekteydi.

Suudi Arabistan yeni Irak'ta Sünni Arapların iktidarı kaybetmelerini bir yenilgi olarak algıladı. Ayrıca Şiilerin iktidara gelmesiyle Suudi Arabistan'da azınlık Şii toplulukların ayaklanma olasılığı arttı ve ulusal güvenlik tehdidi olarak ortaya çıktı. Sonuçta Suudi Arabistan politik-mezhepçilik üzerinden çıkarlarını elde etmeye çalıştı. Riyad, Tahran'dan eski Baas partisi mensuplarını güç paylaşımı düzenlemesine dâhil etmesini talep etti. Ancak Tahran Riyad'ın isteklerine olumlu bir yanıt vermedi. Dolayısıyla Suriye, Mısır, Cezayir, Fas, Ürdün, Yemen ve Pers Körfezi'ni ülkelinden Irak'a gelen Müslüman Kardeşler ve El-Kaide başta olmak üzere militan gruplar İran'a karşı mücadele etmeye başladı. Dolayısıyla Irak ve bölge daha da istikrarsızlaştı. Bu ortamda İran askeri kabiliyetlerini ve asimetrik yeteneklerini geliştirmeye çalıştı. İran'ın Suriye ile olan bağları ve Hizbullah, Hamas, Haşd-i Şabi ve Ensarullah gibi devlet dışı aktörlere sağladığı destek Suudiler ve müttefiklerince bir tehdit olarak algılandı.³⁸

Iraklı Şii din adamı Ahmet El-Kabancı'ye göre bölgede Sünnilik, hükümetlerin ve iktidarın mezhebi ve Şiilik, muhalefetin mezhebi olduğu için ihtilafların siyasi olmasına rağmen mezhepçilik ön plana çıkmaktadır.³⁹ Irak işgali sonrası gelişmeler bölgede politik-mezhepçiliğin ikinci dalgasını körükledi. Arap Baharına gelindiğinde politik-mezhepçilik tüm bölgeye sıçradı ve üçüncü ve en güçlü dalgasını beraberinde getirdi.

c. Arap Baharı (2011): Politik-Mezhepçiliğin Üçüncü Dalgası

İran İslam Devrimi politik-mezhepçiliğin ilk dalgası olarak bölgeyi etkiledi. Irak İşgali ve müteakip iç savaş ikinci dalga olarak politik-mezhepçiliği hızlandırdı ve Arap Baharı daha

³⁸ Marissa Allison, "U.S. and Iranian Strategic Competition: Saudi Arabia and the Gulf States," Center for Strategic and International Studies, Burke Chair in Strategi, 2010, s.10.

³⁹ Ahmet Kabancı, "Sünni İslam Hükümetin Dini ve Şii İslam Muhalefetin Dinidir," (Arapça) Iraklı Düşünür Ahmet Kabancı ile Röportaj, *Qantara*, 17 Nisan, 2013, (çevrimiçi) <https://ar.qantara.de/node/12929>, Erişim 23 Aralık 2017.

da tırmandırarak bölgede şiddet içeren kanlı çatışmalara yol açtı. Arap Baharı bölgedeki diktatörleri ve demokratik olmayan rejimleri ortadan kaldırdı. Ancak bu rejim değişikliği alt büyük grup kimliklerini harekete geçirerek etnik ve/veya mezhepsel çatışmaları şiddetlendirdi ve radikal politik-mezhepçiliğin bölgesel siyasette yükselişine yol açtı. Ayrıca Sünni ve Şii topluluklar arasındaki bölünme ve uçurum büyüdü ve siyasi-mezhepsel çatışmalarının merkezi haline geldi.

Arap Baharı başladığında Tunus ve Mısır'daki laik ve ABD müttefiki olan rejimlerinin devrilmesi Tahran'da memnuniyetle karşılandı. İran Hükümeti, bu olayları 1979'da İran'ın devriminden esinlenerek başlayan bir “İslami Uyanış” olarak tanımladı. Suudi Arabistan ise iyi ilişkiler sürdürdüğü ve dost ülke gördüğü Mısır ve Tunus'ta Hüsnü Mübarek ve Zeynel Abidin Bin Ali rejimlerinin devrilmesinden endişelendi. Bin Ali devrildikten sonra Riyad'a kaçtı. Dolayısıyla Suudi Arabistan, bölgedeki diğer müttefik ülkelere maddi destek ve finansman sağladı. Bahreyn'de ise protestoları Şiilerin İran yardımıyla yaptıklarını iddia etti ve bastırılması için askeri birliklerini sevk etti.

Riyad ile Tahran arasındaki rekabet, komşu devletlerin parçalanması sonucu daha da şiddetlendi. Bu bağlamda yerli aktörler çatışmaları kazanmak için mezhepsel kimlikleri üzerinden dış müttefikler aramaya başvurdular. Ayrıca çatışmalar sonucu devlet-toplum ilişkilerin bozulması, devletin egemenliğinin ortadan kalkması ve alt kimliklerin güçlenmesi bu ülkelerde bölgesel ve küresel güçlerin müdahalesi için altın bir fırsat sundu. Bu ortamda gerginlikler daha da arttı ve bölgesel düzeyde sıfır toplamı bir politik-mezhepsel vekâlet çatışmalarının tırmanışına yol açtı. Ancak bu seferberlik çeşitli aktörlerin stratejik hedefleri ve çıkarları bağlamında inşa edildi. Bu ortamda farklı yerli aktörler, bölgesel güçlerin jeopolitik çıkarları, mezhepsel kılıkta tecelli etti.

2003 sonrası Irak ve Arap Baharı sonrası Mısır, Libya ve Suriye gibi güçlü devletlerin çöküşü ve güçsüzleşmesi Suudi Arabistan'ın bölgenin ve Arap Dünyasının lideri ve hegemonyası olmak için harekete geçirdi. Dolayısıyla Suudi Arabistan geleneksel muhafazakâr tutumunu bir kenara bırakarak saldırgan bir tutum izlemeye başladı. Böylece bölgede güç dinamikleri açısından iki blok oluştu. Bu bloğun bir tarafında ABD, Suudi

Arabistan, İsrail ve BAE ve diğer tarafında ise Rusya, İran, Irak ve Haşd-i Şabi, Ensarullah ve Hizbullah gibi milis gruplar yer aldılar.⁴⁰

Ortadoğu'da İran ve Suudi Arabistan arasında ortaya çıkan soğuk savaşta İran başarılı bir şekilde galibiyet sergiledi. Suudi Arabistan ise Yemen'de bu ülkenin Cumhurbaşkanı Ali Abdullah Salih'in iktidardan geri çekilmesine yönelik ABD ve AB ile birlikte KİK planını ortaya koydu. Ancak Suudi Arabistan'ın Bahreyn ve Yemen'deki müdahalesi bölgesel güç dengesini önemli bir şekilde değiştirmedir.

Suudi Arabistan İran'ın etkisini Arap dünyasında dizginlemek arzusundayken Arap Baharı sürecinde tam zıt bir sonuç ortaya çıktı ve İran'ın bölgesel politikaları daha başarılı oldu. Dolayısıyla Suudi Arabistan Suriye'de devam eden iç savaşta aşağıdan yukarıya bir siyasi seferberlik yapmak için mezhepçiliği araçsal olarak kullanmaya başvurdu. Bu bağlamda Suudi Arabistan İran'ı bölgenin Sünni düzenine varoluşsal bir tehdit olarak göstermeye çalıştı ve her şeyden önce hassas olan mezhepsel dengeyi kendi lehine korumaya kalkıştı. Suudi Arabistan başta olmak üzere Pers Körfezi'nin Arap ülkeleri klasik güç dengesi ve ideolojik rekabet bağlamında Şii İran'ın bölgesel etkisine karşı bir Sünni ağırlıklı düzeni canlandırmaya çalıştılar. Böylece bu ortamda çatışmalar mezhepsel zeminde yürütüldü ve Şii-Sünni bir kutuplaşması tüm bölgeyi etkiledi.

Bu dönem Suudi Arabistan'ın bölgesel hedefleri bölgesel güç dengesini kendi lehine değiştirmek, İran'ı dizginlemek, Direniş Eksenini güçsüzleştirmek, rakiplerini etki alanlarından ve yakın çevresinden uzaklaştırmak ve bölgesel müttefiklerini korumak ve devrilmelerini engellemek olarak tanımlanabilmektedir.

Bu çerçevede Suudi Arabistan Veliahdı Prens Muhammed Bin Selman İran'ı Müslüman ülkeleri tahakkümü altına alarak Hz. Mehdi'nin⁴¹ dönüş zeminini hazırlamakla suçladı.

⁴⁰ Seyyid Hüseyin Museviyan, "Museviyan'ın İran ve Suudi Arabistan'ın Barış ve İşbirliği Yolunu Seçmelerine Yönelik Vurgusu" (Farsça) *ISNA*, 15 Eylül, 2018, (çevrimiçi) <https://www.isna.ir/news/97062412028/>, Erişim 20 Eylül 2018.

⁴¹ Oniki İmamlı Şiilerin inaçlarına göre 12. İmam büyük gaybette ve bir gün geri dönüp zulümle savaşacak ve dünyada adaleti sergileyecektir.

Ayrıca Bin Selman İran'ı Yemen'in meşru hükümetini devirerek kendi yanlısı bir hükümet iş başına getirmeye çalıştığını ve bu ülkede IŞİD'in güçlenmesine zemin sağladığını ve böylece Suudi Arabistan'ın güvenliğini tehdit ettiğini iddia etti. Bin Selman Riyad'ın Tahran'ın bölgesel çatışmaları Suudi Arabistan topraklarına çekmeye müsaade etmeyeceğini vurguladı. Ayrıca Bin Selman Riyad'ın hedefini savaşı İran'ın kendi topraklarına çekmek olacak ilan etti.⁴²

İran'ın Savunma Bakanı Hüseyin Dehgan ise Suudi Arabistan'ın böyle bir güce sahip olmadığına vurgu yaptı. Dehgan Riyad'ın çatışmaları İran'ın topraklarına çekmeye kalkıştığı takdirde İran, Mekke ve Medine hariç Suudi Arabistan'da sağlam bir yer bırakmayacağını söyleyerek Suudi seçkinlerine uyarıda bulundu.⁴³ İran liderinin askeri danışmanı General Yahya Rahim Safevi ise İran'ı bölgenin en büyük gücü olmasına ve İran olmadan hiçbir sorunun çözülmeyeceğine vurgu yaptı. Rahim Safevi Suudi Arabistan'ın İran'a herhangi bir saldırı düzenlemesi takdirde Tahran ilk gün bin füzeyle Riyad'ı vuracağını söyledi.⁴⁴

Arap Baharı veya İran'ın liderinin değişimiyle “İslami Uyanış” sonrası iki ülke arasındaki rekabet düşmanlığa dönüştü ve iki ülke çıkarları korumak için politikalarını mezhepsel zeminde yürüttüler. Mısır, Ürdün, Tunus ve Fas ve Cezayir gibi Arap ülkelerin vatandaşları, coğrafi olarak İran'dan uzakta olmalarına rağmen İran'a ve Şii'lere karşı cihat için Suriye'de mücadele eden farklı gruplara katıldılar.

İran Suriye'deki müdahalesini Şam Yönetiminin resmi daveti üzere gerçekleştiğini savundu. Ayrıca iç savaş başladığında sadece eğitim için askeri danışman ve eğitmen gönderdiğini belirtti. Ancak bölgesel ve küresel güçlerin müdahalesi ve çatışmanın mezhepsel zemine taşınması sonucu İran milis grupları seferber etmek için Şam'ın kırsalında

⁴² “‘Savaş Prensi’; Muhammed Bin Selman'ın Yükselişinin Hikâyesi,” (Farsça) *Deutsche Welle Farsi*, 22 Haziran, 2017 (çevrimiçi) <https://p.dw.com/p/2fBkG>, Erişim 17 Şubat 2018.

⁴³ “İran'ın Savunma Bakanının Suudi Arabistan'a Uyarısı,” (Farsça) *BBC Farsi*, 7 Mayıs, 2017 (çevrimiçi) <http://www.bbc.com/persian/iran-39840151>, Erişim 9 Mart 2018.

⁴⁴ “Hameney'in Askeri Danışmanı: Suudi Arabistan İran'a Saldırdığı İlk Gün Riyad'ı Bin Füzeyle Vuracağız,” (Farsça) *Radyo Farda*, 24 Haziran, 2018 (çevrimiçi) https://www.radiofarda.com/a/f4_safavi_warning_saudi_arabia_hit_missile/29316778.html, Erişim 4 Eylül 2018.

bulunan ve Şiiiler için kutsal olan Hz. Ali'nin kızı Hz. Zeynep'in türbesini IŞİD tarafından tehdit altında olduğunu öne sürerek ve gerekçe göstererek farklı ülkelerden Şii milisleri "Harem Müdafileri" olarak Suriye'ye sevk etti. İran Şii toplulukların inancı bağlamında kutsal mekânların korumasının bir dini görev olduğunu hatırlattı ve böylece mezhebin çatışmalarda güçlü bir araç olduğundan mezhepçilik bağlamında kutsal bir gaye inşa ederek Şii toplulukları harekete geçirdi.

Bu bağlamda İran'ın lideri Ayetullah Ali Hameney İran'ın sınırlarından kilometreler uzak olan Suriye'de ne yaptığı ve hangi tehdit İran'ın sınırlarını tehdit ettiğine dair eleştirilerin yüzeysel olduğunu savundu ve *"Harem müdafileri bir düşmenle savaştılar ki eğer engellenmeseydi İran'a gireceklerdi ve biz Hamadan, Kermanşah ve diğer illerimizde o düşmanla karşı karşıya gelmek zorunda kalacaktık"* diye eleştirilere cevap verdi. Ayetullah Hameney Harem müdafileri olarak Suriye'de savaşan ve şehit düşünleri canlarını ülke, millet, din ve İslam Devrimi için feda ettiklerini söyledi.⁴⁵ Ayrıca İran'ın Dışişleri Bakanı Cavad Zarif *"eğer Harem Müdafilerinin özverileri olmasaydı şu an Şam, Bağdat ve Erbil'de IŞİD devleti hüküm sürüyordu"* diye yorum yaptı.⁴⁶

Dolayısıyla Arap Baharı en şiddetli mezhepsel dalgayı beraberinde getirdi. İran ve Suudi Arabistan, mezhepçiliği araçsal olarak kullanarak bölgesel siyasi dinamikleri büyük ölçüde bu bağlamda şekillendirmeye çalıştılar. İranlı akademisyen ve Tahran Üniversitesi öğretim üyesi Abbas Musallanejad'a göre Arap Baharı sonrası Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'de asimetrik çatışmalar ivme kazandı ve çatışmalarda müdahil olan aktörler arasında güç asimetrisi ve eşitsizliği olduğundan mezhepsel kimlik operasyonel girişim olarak tehditlere karşı kullanıldı. Böylece bölgede güç dengesizliği dikkate alındığında şiddet içeren kimliksel çatışmalar kaçınılmaz hale geldi.⁴⁷

⁴⁵ Seyyid Ali Hameney, "Harem Müdafileri Şehitlerin Ailelerinin Devrim Lideri ile Görüşmenin Detayları," (Farsça) Deft-e Hifz ve Neşr-i Asar-i Hazret-i Ayetullah El-Uzma Hameney, 26 Mayıs, 2015 (çevrimiçi) <http://farsi.khamenei.ir/news-content?id=32275>, Erişim 3 Eylül 2018.

⁴⁶ "Zarif'in Tillerson'a 'Harem Müdafilerinin' Iraktan Çıkma Konusunda Yanıtı," (Farsça) *Deutsche Welle Farsi*, 23 Ekim, 2017, (çevrimiçi) <https://p.dw.com/p/2mKtA>, Erişim 5 Aralık 2017.

⁴⁷ Musallanejad, *a.g.e.*, 2014, s. 78.

4. Politik-mezhepçilik: Suudi Arabistan'ın İç ve Bölgesel Politika Aracı

Suudi Arabistan'ın siyasi sistemi monarşi bir krallıktır ve klasik anlamda siyasi partiler bu ülkede bulunmamaktadır. Ayrıca bu ülkede 1992'ye kadar yazılı Anayasa bulunmamaktaydı ve şeriat (Kuran, Hadis) ve Vehhabi öğretileriyle yönetilmekteydi. Ancak 1992'de bu ülkenin 9 bölümden oluşan Genel Yönetim Kararnamesi (Anayasa işlevinde) yürürlüğe girdi. Suudi Arabistan'da Vehhabi âlimler siyasi partilerin İslam dinine göre yasak olduğunu savunmaktadırlar.⁴⁸ Üstelik halkın seçimiyle oluşan bir parlamento bulunmamaktadır. Ancak tüm iç kısıtlamalara rağmen Suudi Arabistan Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'de bölgesel güç olmaya ve aşırılık yanlısı Vehhabi ideolojisini yaymaya çalışmaktadır. Bu bağlamda Suudi Arabistan Afganistan'da ortaya çıkan Taliban rejimini resmi olarak tanıyan üç devletten biriydi ve "El-Kaide" terör örgütünün eski lideri Usame bin Laden ve 11 Eylül saldırılarını düzenleyen ve gerçekleştiren teröristlerin çoğunluğu da bu ülkenin vatandaşıydı.

Öte yandan bölgede yaşanan etnik ve/veya mezhepsel şiddet ele alındığında kimlik faktörünün demokratik olmayan rejimler ya da siyasi liderler tarafından siyasi ve/veya ekonomik amaçlar için kullanıldığı zaman bu tür kimliksel çatışmalar ortaya çıktığı görünmektedir. Bu bağlamda yönetici seçkinler dini olarak mezhepsel kimlik farklılıklarına inanmayabilirler. Ancak hedeflerine uygun olduğu için araçsal olarak bu kimlik farklılıklardan faydalanırlar. Dolayısıyla devletler ve siyasi sistemler zaman zaman mezhepçiliği bir araç olarak inşa ederek kullanan amiller olarak tanımlanabilmektedirler. Bu yüzden devlet, etnik ve/veya mezhepsel çatışmada çözümün bir parçası değil, sorunun bir parçası haline gelmektedir. Suudi Arabistan rejimi, ülke düzeyinde kendi Şii nüfusunu kontrol amaçlı ve bölgesel olarak İran'ın bölgesel etkisine karşı mezhepçiliği sistematik bir biçimde kullanmaktadır. Dolayısıyla Suudi liderlerin mezhepsel kimliği yararlı bir araç

⁴⁸ Necef Ziraat Pişe, *Suudi Arabistan'ın Stratejik Değerlendirmesi (Siyasi-Teritoryal)* (Farsça) Tahran, Müessise-yi Ferhengi-yi Mutaliat ve Tahkikat-i Beynelmileli-yi Ebrar-i Muasir, 2005, s. 191-193.

olarak rolü ve politik-mezhepçiliğin Suudi Arabistan'ın iç ve bölgesel politikaları için işlevinin irdelenmesi gerekmektedir.⁴⁹

a. Suudi Arabistan'ın Şii Nüfusu ve Ülke Düzeyinde Politik-Mezhepçilik

Suudi Arabistan devleti dünyada bir kabilenin ismini alan ve bu kabile tarafından yönetilen tek devlettir ve Vehhabilik bu ülkenin kimliğinin temel unsuru ve devletin ideolojisidir. Bu ülkenin nüfusunun yaklaşık yüzde 85-90'ını Hanbeli mezhebini takip eden Sünniler ve nüfusunun kalan yaklaşık yüzde 10-15'ini Şii topluluklar oluşturmaktadır.⁵⁰ Suudi Arabistan'da azınlıkta olan Şiiler devlet yöneticileri tarafından zulüm, ayrımcılık, baskı ve şiddete maruz kaldıklarından şikâyetçi olmuşlar ve günümüze kadar yaşadıkları mağduriyetleri zaman zaman protesto gösterileri şeklinde duyurmaya çalışmışlar.⁵¹

Pakistanlı düşünür Tarık Fettah Suudi Arabistan'da İslam kılığı altında yaklaşık 5000 Prensi olan bir aile zor ve şiddet kullanarak işgal ettikleri ve ele geçirdikleri topraklara hüküm sürdüklerini ve bu toprakları ayrımcılık, suikast ve işkence gibi araçları kullanarak tahakküm altında tuttuklarını belirtmektedir.⁵²

Suudi Arabistan'da Şii topluluklar coğrafi olarak iki ayrı bölgede yaşamaktadırlar. Bir grup Hicaz bölgesinde Mekke ve Medine gibi şehirlerde yaşamaktadırlar. Bu grup çoğunlukla Zeydi mezhebini takip etmektedirler. Binucehim, Binuali, Beni Avf ve Nehavele kabileleri bu grupta yer almaktadırlar. İkinci ve daha büyük grup 12 İmamlı Şiiler Doğu

⁴⁹ Marc Lynch, "The Entrepreneurs of Cynical Sectarianism," *The Politics of Sectarianism*, POMEPS Studies, No: 4. , 2013, s.3-6.

⁵⁰ Annual Report of the U.S. Commision International Religious Freedom, Nisan 2017, s.77 (çevrimiçi) <http://www.uscirf.gov/sites/default/files/2017.USCIRFAnnualReport.pdf>, Accssed on 17 Aralık 2017.

⁵¹ Joshua Teitelbaum, "Domestic and Regional Implications of Escalated Saudi-Iran Conflict," BESA Center Perspective Paper No: 324, The Begin-Sadat Center for Strategic Studies, Ocak 10, 2016.

⁵² Tarek Fatah, *Chasing a Mirage: The Tragic Illusion of an Islamic state*, Toronto, John Wiley & Sons Canada Ltd, 2008, s.45.

Bölgede El-Ahsa, El-Katif, El-Zahran ve El-Hofuf şehirlerinde yaşamaktadırlar.⁵³ Ayrıca diğer iki gruptan daha az sayıda olan İsmailîler de Necran'da yaşamaktadırlar.

1932'de Suudi Arabistan devletinin kuruluşundan beri, bu ülkede yaşayan Şii toplum, egemen Suud Ailesi ve Vehhabi kuruluşları tarafından ekonomik ve siyasi olarak dışlanmış, ezilmiş ve marjinal edilmişler. Şiilerin çoğunluğu yaşadığı El-Katif ve El-Ahsa şehirleri Suudi Arabistan'ın petrol kaynakları bulunduğu bölge olarak stratejik öneme sahiptir. Ayrıca bu bölge Pers Körfezi bölgesinde Şiiler çoğunlukta olan İran, Irak ve Bahreyn'e yakın olduğundan Suudi seçkinleri için endişe kaynağıdır.⁵⁴ Bu azınlık Şii nüfus ibadet özgürlüğü açısından birçok zorlukla karşı karşıya kalmışlar. Ayrıca Şiilerin üst düzey kamu ve askeri görev olanaklarına erişime izin verilmemiştir.⁵⁵ Üstelik Doğu Bölge petrol kaynaklarından zengin olmasına rağmen bu bölge Suudi Arabistan'ın en gelişmemiş ve en fakir bölgesidir. Riyad Yönetimi tarihsel olarak bu bölgeye altyapı, sağlık, eğitim ve diğer kamu hizmetleri için az bütçe tahsis etmiştir. Bu bölgede yaşayan Şii vatandaşlar temel ihtiyaçlardan yoksun bırakılmışlar. Günümüzde siyasi mağduriyetler, eşitsizlik ve işsizlik ülke düzeyinde Suudi Arabistan'ın karşı karşıya kaldığı olgulardır. Dolayısıyla bu bölge zaman zaman ayaklanmalar ve protesto gösterilerine tanıklık etmiştir.

Suud Hanedanının yönetici seçkinleri reform talebinde bulunan Şii muhalefeti, liberal Sünniler ve İslamcılardan ayırmak için genellikle onları İran veya Hizbullah gibi bölgesel rakiplerinin yerli vekilleri ve yandaşları olarak göstermeye çalışmışlar. Bu bağlamda Riyad sadece Şii muhalefeti değil, genel olarak her türlü muhalif hareketlerin yükselişini engellemeyi hedeflemiştir.

1979 İslam Devrimi sonucu İran'da bir Şii Yönetimin ortaya çıkışıyla, Suudi Arabistan ilk büyük çapta düzenlenen protesto gösterilerine tanıklık etti. Bu bağlamda Şii topluluklar

⁵³ Seyyid Davut Akayi, *Suudi Arabistan'da Siyaset ve Hükümet*, (Farsça) Tahran, Müessise-yi Hademat-i Ferhengi-yi İnkılap, Siyasi Kitap Yayını, 1989, s. 85.

⁵⁴ Fuat İbrahim, *Suudi Arabistan Şiileri*, (Farsça) Çev. Selime Drarimi ve Firuze Mirrezevi, Tahran, Müessise-yi Ferhengi-yi Mutaliat ve Tahkikat-i Beynelmileli-yi Ebrar-i Muasir, 2007, s. 23-24.

⁵⁵ Gulamrıza Güli Zevvare, *Vahiy Toprakları; Şiiliğin Kaynağı*, (Farsça) Kum, Huzur Yayınları, 1996, s. 180.

İran’da gerçekleşen İslam devriminden esinlenerek, maruz kaldıkları ikinci sınıf vatandaş statüsüne itiraz etmek için protesto gösterileri düzenlediler. Ancak Suudi Arabistan’ın güvenlik güçleri protestolara acımasızca müdahale etti ve sonuçta 20’den fazla gösterici hayatını kaybetti.

Suudi Arabistan rejimi muhalifi ve Şii yazar Fuad İbrahim kendisi protestolara katıldığını söylemektedir. İbrahim İran devrimi ve Ayetullah Humeyni’nin Doğu Bölgede yaşayan Şiilere cesaret ve özgüven verdiğini belirtmektedir. Bu bağlamda İbrahim’e göre Şiiler ayaklanmaya cesaretlendiler ve taleplerini korkmadan dile getirdiler.⁵⁶

“Talai Errisaliyin” (Arapça: طلائع الرساليين) Şii bir hareket olarak 1968’de Suudi Arabistan’da kuruldu. 1975’te bu hareketten yola çıkarak “İslam Devrimi Teşkilatı” (Arapçası: الثورة الإسلامية) kuruldu. İran’da 1989’da Ayetullah Humeyni’nin vefatı ile devrimci tutku yatıştı ve Şiiler haklı taleplerini elde etmek ve statülerini yükseltmek için yönetici seçkinler ile uzlaşmaya çalıştılar. Dolayısıyla bu teşkilat 1990’lı yıllarda devrimci hedeflerini bir kenara bıraktığı için ismi “Reformcu Hareket”e (Arapçası: حركة الإصلاحية) değiştirildi. Bu hareketlin siyasi lideri Şeyh Hasan Saffar ve dini Merc-i Taklidi de Ayetullah Seyyid Muhammed Şirazi idi. Bu hareket hedefini Şiilerin sorunlarını ulusal bağlamda Yiyad Yönetimiyle müzakere yoluyla çözmek olarak ilan etti.⁵⁷

2003 Irak işgali sonrası bu ülkede Şii kimlikli bir hükümet iş başına gelmesine rağmen Suudi Arabistan Şiileri protesto yerine daha uzlaşmacı bir tavır sergilemeye yöneldiler ve reform çağrılarının Suud Hanedanı tarafından gerçekleşmesine vurgu yaptılar. Ayrıca kendi sorunlarını ulusal bir bağlamda çözmeye çalışarak İran ve Irak’tan uzak durmaya çalıştılar. Suudi Arabistan hükümeti ise kendi sınırlarında ayaklanmaları önlemek için bazı adımlar attı

⁵⁶ Fuat İbrahim, *Çağdaş Arap Dünyasında Şiiler*, (Farsça) C. I, Çev. Rıza Simber, Tahran, İmam Sadık Üniversitesi, 2008, s. 156-157.

⁵⁷ Fuat İbrahim, “Velayet-i Fakih’ten Bağımsız Partiler,” (Arapça) *aljazeera.net*, t. y. (çevrimiçi) <https://www.aljazeera.net/specialfiles/pages/9e38046d-7aa7-4324-9a85-9906d510879b#0>, Erişim 3 Haziran 2018.

ve bir Ulusal Diyalog başlattı. Bu çabalar yüzeysel olsa bile Şiilerin toplumsal ve siyasi haklarını arayışında önemli bir adım olarak algılandı.

Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de Arap Baharı sürecinde Şubat 2011’de Bahreyn’de ayrımcılığa maruz kalan çoğunluk Şiiler büyük çapta protesto gösterileri düzenlediler. Suudi Arabistan’da benzer bir şekilde, Mart 2011’de bu ülkenin Doğu Bölgesinde Şiiler ayaklandılar. Suudi Arabistan’ın içişleri bakanı, krallığın iç güvenliğini tehlikeye atıldığı zaman demir yumrukla karşılık vereceğini açıkladı ve yabancı bir gücü [İran’ı] olayların arkasında olmakla suçladı. Bu bağlamda hükümet her türlü protesto ve yürüyüşe yasak getirdi ve isyanları bastırmak için Doğu Bölgesi’ne çok sayıda güvenlik görevlisi sevk etti.

Suudi Arabistan hükümeti bir yandan Arap Baharı sürecinde kendi Şii vatandaşlarının ayaklanmasını önlemek ve vatandaşları memnun etmek için önlem aldı ve tüm Suudi vatandaşlar arasında ikramiye ve yardım gibi bahaneler şeklinde yaklaşık 35 milyar dolar para dağıttı. Öte yandan da kendi Şii nüfusunun haklı reform taleplerini hem de bölgede gerçekleşen ayaklanmaları, İran’ın yayılmacı ve müdahaleci politikası ve bir Şii komplosu olarak tanımladı ve kendi Doğu Bölgesinde ve Bahreyn’de her türlü muhalefeti demir yumrukla bastırdı.⁵⁸

Siyasi, ekonomik, sosyal ve dini haklarını talep eden Şiiler ise 1979 devrimi öncesi de aynı şikâyetler ve mağduriyetleri yaşadıkları ve acımasızca bastırıldıklarına vurgu yaparak en azından devrim öncesi Suudi hükümeti tarafından İran’ın kuklası ve beşinci kolu ithamı ve suçlamalarına maruz kalmadıklarını belirtmektedirler.⁵⁹

Tüm mağduriyetlere rağmen Suudi Arabistan hükümeti her türlü reform çağrısını mezhepçi olarak tanımlanmakta ve gerçekleşen protestolarda liberal Sünnilerin Şiilerin

⁵⁸ Hamid Ahmedi ve Efsane Hosrevi, “Suudi Arabistan’ın Yemen’e Saldırısının İncelemesi; Jeopolitik, Kriz Eğilimli İç Ortam ve Uluslararası Siyaset,” (Farsça) *Fesname-yi Siyaset, Hukuk ve Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. XLVI, No: 4, Kış, 2017, s. 833.

⁵⁹ Esger Caferi Veldani ve Hürmüz Caferi, “Suudi Arabistan’da Siyasi İstikrarı sağlamanın Temelleri (2011-2015),” (Farsça) *Fesname-yi Jeopolitik*, C. XII, No: 1, İlkbahar, 2016, s. 202.

yanında yer almalarını iktidar Suud ailesinin meşruluğu ve bekası için ciddi bir tehdit olarak algılamaktadır.⁶⁰ Dolayısıyla Suudi Arabistan başta olmak üzere Sünni-Arap krallıklar ülke düzeyinde reform taleplerini bastırmak için mezhepçiliği devreye soktular. Suudi seçkinler bir mezhepsel Şii tehdidi anlatısını inşa ettiler. Başlangıçta binlerce, Şii ve Sünni protestocu sokaklara siyasi, ekonomik ve sosyal reform talebinde gösterilere katıldılar. Ancak ilk protestoların acımasızca bastırılması sonucu protestolar radikalleşti ve yönetici ailenin devrilmesi çağrısı yapıldı.

Ayrıca Arap Baharı sürecinde Suudi Arabistan yönetici seçkinleri bu protestoların kendi topraklarına sıçramasını engellemek için Vehhabi âlimlerden destek istediler. Bu bağlamda Suudi Arabistan'ın Baş müftüsü Abdülaziz Al-i Şeyh Tunus ve Mısır'da gerçekleşen devrimci gelişmeleri İslami ilkeler ve değerlere karşı bir eylem ve İslam Ümmetinin düşmanları tarafından tasarlanmış bir komplo olduğunu söyleyerek şiddetle kınadı. 11 Mart 2011 tarihi Suudi Arabistan'da muhalifler tarafından sosyal medya aracılığıyla 'Öfke Günü' olarak ilan edilmesi ve bu günde tüm ülkede rejime karşı protesto çağrıları Suudi Arabistan'ın Üst Düzey Âlimler Konseyi tarafından Şii komplosu olarak ilan edildi. Bu Âlimler verdikleri fetva bağlamında hükümete karşı her türlü protestoyu dini açıdan haram ve yasak olarak ilan ettiler. Ancak Vehhabi âlimler Suriye'de yapılan gösteriler ve ayaklanmalara destek verdiler. Böylece çifte standart uyguladıkları ve din ve inancı araçsal olarak kullandıkları ortaya çıktı.⁶¹

Suudi Arabistan, 28 Aralık 2015 tarihinde, Ayetullah Nimr'in idamından sadece bir hafta önce 2016 yılı için 98 milyar dolarlık bir bütçe açığı olacağını ilan etti. Böylece Riyad dünyanın önde gelen petrol üreticisi olarak müteakip beş yıl içinde yurt içi enerji fiyatlarının yüzde 40 oranında yükseltileceğini açıkladı. Ayrıca su, elektrik, dizel ve gazyağı gibi ürünler için yapılan sübvansiyonlarda devasa kesintiler uygulanacağını ilan duyurdu.⁶² Suudi

⁶⁰ Toby Matthiesen, "The Sectarian Gulf vs. the Arab Spring," *The Politics of Sectarianism*, POMEPS Studies, No: 4, 2013, s. 7.

⁶¹ Caferi Veldani ve Caferi, *a.g.e.*, s. 201.

⁶² "Saudi Arabia Hikes Petrol Prices by 40% at the Pump," *Al-Jazeera English*, 28 Aralık, 2015 (çevrimiçi) www.aljazeera.com/news/2015/12/saudi-arabia-hikes-petrol-prices-40-pump-151228154350415.html, Erişim 28 Ocak, 2018.

Arabistan'da ekonomik zorluklar yaşandığında Suudi liderler ve yönetici seçkinler vatandaşların kişisel refah talepleri karşısında, ayrıca ekonomik reform politikaları bağlamında sübvansiyonların kesilmesine karşı vatandaşların tepkisinden kaçınmak için halkın dikkatini başka konulara saptırmaya çalışmaktadırlar. Bu bağlamda Suudi kraliyet ailesi iç düşman tehdidini inşa ederek bir varoluşsal tehdit algısını ortaya koydu. Bu bağlamda mezhepsel kimlik politikası veya politik-mezhepçilik kamuoyunun dikkatini reform ve refah gibi meselelerden iç istikrara saptırmak için güçlü bir araç olarak kullanıldı.

Şii din adamı Ayetullah Nimr'in sözde bir terörist olarak idam edilmesi, Suudi Arabistan'ın muhaliflerine karşı mezhepsel kimliğin araçsal kullanımını net bir şekilde ortaya koydu. Bu bağlamda Suud kraliyet ailesi meşruluğunu sorgulayan itirazlar karşısında mezhepsel kimliğe ve politik-mezhepçiliğe sığınmayı en iyi çözüm olarak gördüler. Suudi Arabistan'ın yönetici seçkinleri iç politikalarını yürütmek için politik-mezhepçiliği somut ve yaralı bir araç olarak gerektiği zaman kullanmışlar.⁶³

11 Mayıs 2019 tarihinde Suudi Arabistan hükümeti bu ülkenin güvenlik güçlerinin El-Katif şehrinin Sinabis Mahallesinde sekiz teröristin etkisiz hale getirdiklerini açıkladı. Ancak bu kişilerin Suudi Arabistan hükümeti karşıtı Şii muhalifler oldukları ortaya çıktı.⁶⁴ Fuad İbrahim Şii yazar ve Suudi Arabistan hükümeti muhalifi sosyal medya hesabında yayınladığı yazıda Suudi Arabistan'ın güvenlik güçlerini "Selman'ın Mafyası" ve Suudi hükümetini "gangster çete" olarak nitelendirdi.⁶⁵

Ayrıca Suudi Arabistan İran ile bölgesel rekabet bağlamında ülke düzeyinde mezhepçiliği ulusal dayanışmayı güçlendirmek için kullanmaktadır. Örneğin Riyad Yemen'de İran destekli Husiler'e karşı savaşta halkı ve kamuoyunu ikna etmek için bu savaşı

⁶³ Toby Matthiesen, *Sectarian Gulf: Bahrain, Saudi Arabia, and the Arab Spring That Wasn't*, Stanford, California, Stanford University Press, 2013, s. xiii.

⁶⁴ "Suudi Arabistan'ın Güvenlik Güçleri Sekiz Kişiyi Şiilerin Yaşadığı Bölgedeye Düzenledikleri Baskında Öldürdüler," (Farsça) *Raydo Zamane*, 11 Mayıs, 2019, (çevrimiçi) <https://www.radiozamanah.com/445709>, Erişim 20 Mayıs 2019.

⁶⁵ "Suudi Arabistanlı Muhalifin Köşe Yazısı; Suudi Arabistan Hükümeti Mafya Gibi Davranıyor," (Farsça) *Fars Haber Ajansı*, 13 Mayıs, 2019, (çevrimiçi) <https://www.farsnews.com/news/13980223000577/>, Erişim 18 Mayıs 2019.

varoluşsal bir tehdit, beka savaşı ve ulusal onur meselesi olarak göstermeye çalışmıştır ve Yemen’de olası zaferi Arapların İranlılara karşı kazandığı bir zafer olarak sunmaya gayret göstermiştir.

b. Şii İran’a Karşı Bölgesel Düzeyde Politik-Mezhepçilik

Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de ortaya çıkan araçsal mezhepçilik bağlamında, liderler ve yönetici seçkinler iç ve dış politikalarını şekillendirmek ve yürütmek amaçlı mezhepsel kimliği siyasileştirmeye ve hedeflerine ulaşmak için bölgesel siyaseti mezhepselleştirmeye başvurmuşlar ve stratejik çıkarlarını mezhepsel paradigmlar çerçevesinde elde etmeye çalışmışlar. Dolayısıyla mezhepçilik siyasi ve/veya ekonomik bağlamda Suudi Arabistan’ın karar alıcıları ve yönetici seçkinlere yardımcı olabilecek etkili araç olarak ortaya çıkmaktadır.

Suudi Arabistan ülke düzeyinde halk desteğini kazanmak ve kitleleri harekete geçirmek amaçlı ve bölgesel düzeyde ise İran’ı dizginlemek için çaba sarf etmektedir. Dolayısıyla Suudi Arabistan’ın ülke düzeyinde kendi Şii azınlık nüfusuna yönelik politikası bölgesel düzeyde İran’la olan ilişkisi ile de bağlantılıdır. Riyad kendisini dört farklı dünyanın merkezi ve başkenti olarak görmektedir: İslam dünyası, Arap dünyası, Sünni dünyası ve enerji dünyası. Suudi Arabistan bu dünyaların liderliği rolünü üstlenme yolunda en büyük engel olan İran’ı devre dışı bırakmak istemektedir.

Dolayısıyla Riyad’ın dış politikası büyük oranda iç politikasından etkilenmektedir. Suudi Veliaht Prens Muhammed Bin Selman ülke düzeyinde gücünü muhafaza etmek için bir dış tehdit ve şeytanlaşmış bir düşmana ihtiyaç duymaktadır. Bu bağlamda Şii İran en tehlikeli tehdit ve mezhepsel söylem en uyuyun çerçeve ve araç olarak ortaya çıkmaktadır. Riyad Tahran’a karşı kullandığı mezhepsel söylem ile İran’ın etkisini Irak, Lübnan, Yemen,

Bahreyn ve Suriye’de geri püskürtmeyi ve dizginlemeyi ve bir çatışma ortamı yaratarak yurtiçinde muhalifleri susturmayı ve bastırmayı hedeflemektedir.⁶⁶

Bölgede Tahran ve Riyad arasında güç mücadelesi sonucu ortaya çıkan siyasi gerginliklerin mezhepsel bir çatışmaya dönüşmesi tüm bölgeyi etkiledi. Bu bağlamda İran'ın Irak, Suriye, Lübnan, Filistin ve Yemen gibi ülkelerde etkisinin artışı Suudi Arabistan için güç açısından bir yenilgiydi. Dolayısıyla Riyad bu yenilgiyi telafi etmek için mezhepsel çatışma bağlamında konuyu ele aldı ve mezhepsel kimlik üzerinden çatışmalara müdahale etmeye çalıştı. Böylece Riyad, İran'ın bölgesel güç ve etkisinin yükselişini mezhepsel bir mercek aracılığıyla izledi ve ilk etapta kendi Şii nüfusa karşı sert bir tutum sergiledi.

Suudi Arabistan ve Arap-Sünni müttefikleri bölgede Şii karşıtı söylemin yükselişini mezhepçilik bağlamında gündemde tutarak Selefi aşırılık yanlı gruplar ve kuruluşları desteklediler. Suudi Arabistan gerçekçi güç politikası üzerine kurulan bir dış politika bağlamında kendi halkının desteğine ihtiyaç duyduğunda kitleleri seferber etmek ve harekete geçirmek için halkın inancını kullanarak din ve mezheple alakalı olmayan konuları mezhepçilik çerçevesinde halkına sunmaya çalıştı. Bu bağlamda Suudi Arabistan'ın yönetici seçkinleri bölgesel politikalarını yürütmek için bu politikaları mezhepselleştirerek kamuoyuna sundular. Ancak Suudi Arabistan'ın bölgede yaşanan çatışmaları kendi çıkarları bağlamında mezhepselleştirmesi tam ters sonuçlara yol açtı ve İran ve müttefikleri bu çatışmalardan başarılı çıktılar.⁶⁷

Öte yandan Suudi Arabistan bölgede yakın çevresinde istikrarsız ülkeler ile kuşatılmıştır. Bu bağlamda kuzeyinde Irak ve Suriye, doğusunda Bahreyn, güneyinde Yemen, batısında Mısır bulunmaktadır. Dolayısıyla bu ülkenin sınırlarında meydana gelen herhangi bir kargaşa ve istikrarsızlık Suudi liderler için bir varoluşsal tehdit olarak algılanmaktadır. Böyle bir ortamda Suudi Arabistan çıkarları gereği mezhepsel aktör rolüne

⁶⁶ Madawi Al-Rasheed, “What Fuels the Saudi Rivalry With Iran?” *The New York Times*, 23 Nisan, 2018 (çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/2018/04/23/opinion/.../saudi-iran-prince-mohammed.html>, Erişim 27 Nisan 2018.

⁶⁷ Gregory Gause, “Saudi Arabia: Iraq, Iran, the Regional Power Balance, and the Sectarian Question,” *Strategic Insights*, C. VI, No: 2, Mart, 2007.

soyunarak bölgede olup biteni mezhepsel kimlik üzerinden tanımlamaya çalıştı. Suudi Arabistan liderleri İran'ı bölgedeki tüm olayların arkasında olduğunu iddia ettiler ve bölgede yaşanan ayaklanmalar ve protesto gösterilerini İran'ın manipülasyonu olarak göstermeye çalıştılar.⁶⁸

Arap Baharı sonrası Suudi Arabistan bölgesel politikası bağlamında İran'ın etkisine karşı koymak için Sünni Arap krallıklara yardım paketi sundu. Bu bağlamda Suudi Arabistan, İran yanlısı devletleri (örneğin Lübnan'ı) ve devlet dışı aktörleri (örneğin Hamas'ı) İran ile bağlantılarını koparmaya ve kendine doğru çekmeye çalıştı. Suriye iç savaş sırasında Hamas Beşşar Esad'ın muhaliflerini savundu. Dolayısıyla İran Hamas'a desteklerini askıya aldı. Suudi Arabistan bu fırsatı değerlendirdi ve Hamas'a yakınlaştı. Böylelikle Suudi Arabistan bölgede mezhepçi politikalar izlemekle Şii-Sünni ayrımını sistematik bir şekilde kullandı. Böyle bir durumda İran ise gerçekçi politikalarının Suudi Arabistan'ın mezhepçi politikaları karşısında başarısız olacağının farkına varıp mezhepçi kart karşısında mezhepçi kart oynamaya başladı.

Suudi Arabistan'ın Kahire Büyükelçisi ve Arap Birliği temsilciliği Başkanı Usame Nakli İran'ı bölgesel krizlerin körüklenmesi ve çatışmaların tırmanışının temel nedeni olarak tanımlamaktadır. Ayrıca Nakli İran'ı Arap ülkelerin iç işlerine karışmak ve mezhepsel fitne ve mezhepçiliği kışkırtmakla suçlamaktadır. Bu Suudi diplomata göre İran düşmanca politikaları bağlamında terör örgütlerine destek vererek ve bir balistik füze programı yürüterek bölgenin ve Arap dünyasının güvenliği ve istikrarını tehlikeye atmakta ve uluslararası barışı tehdit etmektedir.⁶⁹

Suudi Arabistan günümüze kadar Yemen'de başlattığı savaştan galip çıkamadı. Suriye'de ise Riyad Sünnilerin çoğunlukta olduklarını bir avantaja dönüştürmeye çalıştı ve mezhepçiliği bir araç olarak istismar etti ve bu ülkede çıkarlarına hizmet eden milis gruplara destek verdi. Suudi Arabistan ilk etapta Özgür Suriye Ordu'suna destek verdi. Ancak bu grup

⁶⁸ Byman, a. g. e., s.92.

⁶⁹ “Suudi Arabistan'ın Kahire Büyükelçisinin İran'a Yönelik Şiddetli Eleştirisi,” (Farsça) *Fars Haber Ajansı*, 28 Mart, 2019 (çevrimiçi) <https://www.farsnews.com/news/13980108000606/>, Erişim 12 Nisan 2019.

Riyad'ın beklentilerini karşılamadığı için Suudi Arabistan Sünni mezhepçi Selefi grupları desteklemeye çalıştı. Ayrıca Müslüman Kardeşler'le mesafelerini korumaya çalışan gruplar ile ittifak arayışında bulundu.

B. İlkelcilik ve İran-Suudi Arabistan arasında Uyuşmazlık

İlkelci yaklaşım tüm artılarına rağmen Arap Baharı sonrası bölgede yaşanan etnik ve/veya mezhepsel gerginliklerin tüm boyutlarını açıklamada yetersiz kalmaktadır ve böylelikle eleştirilere maruz kalmıştır. İlkelcilik mezhepsel kimliklerin neden ve hangi koşullarda şiddete dönüştüğünü veya Sünni ve Şii toplulukların bir arada barışçıl bir şekilde yaşadıkları dönemleri açıklayamamaktadır. Üstelik bu teori, Şii ve Sünnilerin ortak düşmanlara karşı dayanışmada bulunduklarını ve birleşerek işbirliği yaptıklarını açıklayamamaktadır. Örneğin çağdaş dönemde 1980-1988 yılları arasında gerçekleşen İran-İrak savaşında, Irak'ın Şii nüfusu mezhepsel sadakat yerine milliyetçiliği ve ulusal üst kimliğe sadık kamayı seçtiler ve İran'ın Şii rejimine karşı savaştılar.⁷⁰ Bu bağlamda etnik ve/veya mezhepsel farklılıkların ülke düzeyinde bir devleti iç savaşa daha yatkın hale getirdiği veya bölgesel düzeyde iki devletin arasındaki ilişkileri gerilime sürüklediği savının doğru olmadığı vurgulanmaktadır.⁷¹

ABD Başkanı Barack Obama, Suriye savaşı hakkında bir konuşmasında “*Dünyanın bu bölgesinde eski mezhep farklılıkları var*” demişti. Obama Ortadoğu'daki çatışmaları Sünnilerle Şiiler arasında ilkel bir mezhepsel çatışma olarak nitelendirmişti. Ancak İran ve Suudi Arabistan arasında bölgesel rekabetin ve bölgedeki aktörlerin içsel güçsüzlüğünün mezhepsel şiddetin artışındaki etkisi daha önemli bir faktördür. Başka bir deyişle Obama Ortadoğu'da iç ve bölgesel düzeyde devam eden çatışmaları eski mezhepsel kimlik farklılıklarıyla alakalı görse bile, bu çatışmaların dinamikleri karmaşıktır. Şii ve Sünni topluluklar arasında yüzyıllar boyunca birçok savaş ortaya çıkmıştır. Ancak bu iki büyük grup çoğu zaman kol kola yaşamış olmasa bile, yan yana barışçıl şekilde bir arada

⁷⁰ Dilip Hiro, *The Longest War: The Iran-Iraq Military Conflict*, New York, Routledge, 1991, s.108.

⁷¹ James D. Fearon and David Laitin, “Ethnicity, Insurgency, and Civil War,” *American Political Science Review*, C. XCVII, No:1, 75-90, 2003, s.75.

yaşamışlardır. Dolayısıyla günümüzde İran ve Suudi Arabistan arasında uyuşmazlığın gerçek kaynaklarını ve dinamiklerini incelemek gerekmektedir.⁷²

Bu tezin kavramsal çerçevesinde ele alınan ilkselcilik bağlamında İran ve Suudi Arabistan ilişkilerindeki uyuşmazlık ve bölgesel çatışmalar irdelendiğinde mezhepçilik en önemli faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak bu faktör bir yandan siyasi çözümlerin ötesinde yer almaktadır. Öte yandan da Sünni ve Şii topluluklar, uzun bir süre İslam tarihi boyunca uyum içinde birlikte yaşadıkları görünmektedir. Ayrıca 1950'li ve 1960'lı yıllarda Arap soğuk savaşının mezhepsel olmadığı ve Sünni Arap devletler arasında gerçekleştiği ve ideolojik bir nitelik taşıdığı gerçeği ilkselci teorinin varsayımlarını çürütmektedir. Başka bir örnek olarak Lübnan'ın iç savaşı dini bir çatışma olmasına rağmen Şiiler ile Sünniler arasında mezhepsel çatışma değil, Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında dini bir gerilimdi. Bu çatışma boyunca Lübnan'da Şiiler ve Sünniler birlikte aynı safta yer aldılar.

Suudi Arabistan'ın petrol kaynaklarının bulunduğu Doğu Bölgede yaşayan nüfus Şiilerden oluşmuştur. İran'ın petrol kaynaklarından zengin olan Huzistan ilinin nüfusu ise Sünni Araplardan oluşmuştur. Bu yüzden bu iki ülkenin bekası ve ulusal çıkarları ön planda ve mezhepsel kimlik ve ideoloji arka planda yer aldığı görünmektedir. Nitekim mezhepçilik ve ideoloji zaman zaman Suudi Arabistan ve İran'ın bölgesel politikalarını etkileyebilmekte ve bu bağlamda araçsal olarak işlev yapabilmektedir. Ancak bu iki devlet için rejim bekası ve ulusal güvenlik birincil önceliktir. Suudi Arabistan ve İran arasındaki bölgesel güç mücadelesi araçsal mezhepçiliğin yükselişine yol açmıştır. Bu bağlamda Suudi Arabistan ve İran'ın ulusal çıkarları ve seçkinlerinin yürüttüğü politikalar arasında bir çelişki ortaya çıkabilmektedir. Ayrıca bu iki kategorinin iç içe geçmesi doğrudan bir karşılaşma olasılığını beraberinde getirmektedir.

Arap Baharı sonrası yükselen mezhepçilik dalgasıyla birlikte bölgede devlet çöküşü olgusu Tahran ve Riyad'ın etki alanlarını genişletmek için bir fırsat sundu. İlkselci yaklaşıma göre, Şiiler çoğunlukta olan toplumların İran ile müttefik olmaları ve çoğunluğu Sünnilerden

⁷² Byman, *a. g. e.*

oluşan toplumların Suudi Arabistan'la müttefik olmaları öngörülmektedir. Ancak bölgede yaşananlar Tahran ve Riyad'ın Şii ve Sünni büyük gruplara ilksel kimlikleri üzerinden destek sağlama varsayımını çürütmektedir. Örneğin İran bölgede etkisini arttırmak için eskiden Sudan'ın Sünni hükümetine destek vermekteydi. Suudi Arabistan ise İran'ın etkisini azaltmak ve dengelemek için Sudan devletine daha fazla destek vererek bu ülkeyi ilişkilerini İran ile kesmeye teşvik etti. Başka bir örnek olarak İran Sünni olan Müslüman Kardeşler'e destek vermekte ve Mübarek sonrası seçimlerde Mısır'da Sünni olan Müslüman Kardeşler'in adayı Muhammed Mürsi'ye destek verdi.⁷³ Suudi Arabistan ise meşru seçimle iktidara gelen Mürsi ve Müslüman Kardeşler'e Sünni olmalarına rağmen destek vermedi ve tam tersine darbecilere ve darbe rejimini destekledi.

Dolayısıyla bölgede yaşanan çatışmalar ve İran ve Suudi Arabistan arasındaki uyuşmazlık mezhepsel görünse/gösterilse bile bu çatışmaların arkasında başka siyasi, ekonomik, jeopolitik ve kültürel dinamikler yer almıştır.⁷⁴ Dolayısıyla ilkselci mezhepçilik çerçevesi bölgede yaşanan çatışmaları kapsamlı bir şekilde açıklayamaz ve başka uygun bir analitik çerçeve gerekmektedir.

1. İran İslam Cumhuriyeti İlksel Mezhepsel Aktör mü?

Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz bölgesi İran'ın stratejik hedeflerinin odak noktasıdır. İslam Cumhuriyeti'nin ABD ile gergin ilişkileri, İsrail ile karşılaşması ve Suudi Arabistan ve müttefikleriyle yaşadığı uyuşmazlık sonucu Tahran'ı düşmanlarına karşı caydırıcı bir güç elde etmeye itmiştir.⁷⁵ İran'ın yabancı güçler tarafından tahakküm altına

⁷³ Michael Wahid Hanna and Dalia Dassa Kaye, "The Limits of Iranian Power," *Survival*, C. LVII, No: 5, 2015, s. 185.

⁷⁴ Toby Matthiesen, "Sectarianism in the Middle East," Institute on Culture, Religion & World Affairs, 20 Mart, 2014, s.2, (çevrimiçi) <https://www.bu.edu/cura/files/2013/10/Matthiesen.pdf>, Erişim 16 Haziran 2017.

⁷⁵ Afshon Ostovar, Rebecca Edelston and Michael Connell, *On Shifting Sands: Iranian Strategy in a Changing Middle East*, CNA Strategic Studies, Ekim, 2013, s.1, (çevrimiçi) <https://apps.dtic.mil/docs/citations/ADA594103>, Erişim 21 Mayıs 2017.

alınma kaygısı, bu ülkenin bölgesel tutumu, stratejileri ve politikalarının çerçevesini çizmektedir.

Günümüzde bölgede mezhep ve ideoloji belirleyici etkenler haline gelmişler. Suudi Arabistan başta olmak üzere Arap devletler İran'ın bölgedeki çabalarını Tahran'ın ulusal güvenlik ve ulusal çıkarları bağlamında olduğuna inanmamakta ve tam tersine İran'ı Arap dünyasına karışan mezhepsel bir güç olarak algılamaktadırlar.

İran ise kendisini mezhepçiliğin kurbanı olarak algılamakta ve bölgede çeşitli Şii karşıtı ve İran karşıtı Selefi grupların yükselişini İran'ın etkisini hedef alan kasıtlı bir komplo ve Sünni-Arap kamp tarafından tasarlanmış gizli bir plan olarak algılamaktadır. Öte yandan İran devleti, Irak, Bahreyn, Suriye ve Yemen'de mezhepsel şiddeti başlatan taraf ve ortaya çıkan istikrarsızlığın yaratıcısı değildi. Bu bağlamda Tahran Yönetimi kendi çıkarlarını güvence altına almak için eyleme geçti.

İran İslam Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı Mahmut Ahmedinejad 2007'de Suudi Arabistan'a gerçekleştirdiği ziyaret sırasında *El-Arabiyya* Televizyon kanalına verdiği röportajda İslam'da tek bir ümmetin olduğuna ve Şii-Sünni diye bir ayrım olmadığına vurgu yaptı. Ahmedinejad “*Biz Sudan'ı destekledik. Sudan Şii mi Sünni mi? Biz Filistin halkının Haklarını destekliyoruz. Filistin halkı Şii mi Sünni mi?*” diye İran'ın Şii-Sünni ayrımı yapmadığını ve tüm Müslümanları desteklediğini söyledi.⁷⁶

İran'ın ilksel Şii mezhepsel bir aktör olduğuna dair varsayımı reddeden birçok olay örnek verilebilmektedir. Geçmişte İran, Dağlık Karabağ krizinde, Şii Azerbaycan ve Hristiyan Ermenistan arasındaki gerçekleşen savaşta, Ermenistan'ı savundu. Hâlbuki Azerbaycan Müslüman bir ülke ve nüfusunun çoğunluğu Şiilerden oluşmaktadır. İran'ın Müslüman Azerbaycan değil, Hristiyan Ermenistan'ı desteklemesi Tahran'ın Şii eksenli mezhepsel politika izlediği savını çürütmektedir. İran bu kriz sırasında kendi ulusal

⁷⁶ “Ahmedinejad: ABD İran'a Saldıramaz” (Farsça) 18 Kasım, 2007, *BBC Farsi* (çevrimiçi) http://www.bbc.com/persian/iran/story/2007/11/071118_s-ahmadinejad-us-attack.shtml, Erişim 9 Temmuz 2017.

çıkarlarına hizmet eden bir politika izledi. Bu dönem Azerbaycan hükümeti irredantist bir politika izleyerek İran'ın Azeri nüfusunu ayaklandırmaya teşvik etmekteydi ve ayrılıkçılara destek vermekteydi. Bu yüzden İran Şii mezhepsel kimlik değil kendi ulusal çıkarları bağlamında adım attı.

Ortadoğu uzmanı ve Tahran Üniversitesi öğretim üyesi Hasan Ahmediyan'a göre İran ezilmiş Müslümanları (müstezafları) desteklemektedir. Ahmediyan Tahran'ın Şii olmayan Hamas Hareketine verdiği destek ve öncesi Bosna Hersek'te Şii olmayan Müslümanlara sağladığı yardımı örnek vererek İran'ın yalnızca mezhepsel aktör olduğunu ve sadece Şiileri desteklediğine dair iddianın doğru olmadığını belirtmektedir.⁷⁷

Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz bölgesine gelindiğinde İran'ın ilksel Şii mezhepsel bir aktör olmadığını kanıtlayan birçok olay yaşanmıştır.

Laik Baas Yönetimindeki Suriye: Tahran 1979 İslam Devrimi sonrası Baas partisi⁷⁸ iktidarındaki Suriye ile güçlü bir ittifak kurdu. Bu ittifak, ortak mezhep ve kimlik üzerine kurulmadı. Bu bağlamda Hafız Esad'ın laik, sosyalist, Arap milliyetçi rejimi, Ayetullah Humeyni'nin Şii devrimci hükümeti ile kimliksel ortak paydası yoktu. İki ülke arasındaki ittifak ortak düşmanları olan, İsrail'e ve Saddam Hüseyin liderliğindeki Irak'a karşı kuruldu. O dönem Suriye'nin Baas rejimi ile Irak Baas rejimi arasında rekabet ve gerginlik vardı. Dolayısıyla bu ittifak Irak, İsrail ve ABD karşıtı bir ittifak olarak hayata geldi. Dolayısıyla İran ve Suriye arasında ittifak, mezhepsel değil, siyasi ve stratejik bir ittifak olarak ortaya çıktı.

⁷⁷ Mahmut El-Kıyas, "Suudi Arabistan ve İran'ın Nüfuz Uyuşmazlığının Bölge Üzerine Etkisi," (Arapça) *Arapça BBC*, 16 Mart, 2018 (çevrimiçi) <http://www.bbc.com/arabic/interactivity-43436999>, Erişim 3 Haziran 2018.

⁷⁸ Marunî Hristiyan olan Mişel Alfek (1910-1989) ve Sünni Müslüman olan Salahettin Bitar (1912-1980) Baas Partisi'nin kurucuları olarak Arap Milliyetçiliğinden yola çıktılar. 1953 yılında Baas Partisi Ekrem Hurani'nin liderliğindeki Sosyalist Arap Partisi ile birleşti ve Arap Sosyalist Baas Partisi doğdu. 8 Mart 1963 Baas Partisi iktidar oldu. 1966 yılında ise Salahettin Bitar iktidara geldi. Ancak Suriye'nin Hava Kuvvetleri komutanı Hafız El-Esad darbesiyle devrildi. Böylece Hafız Esad Suriye'nin Cumhurbaşkanı oldu. 2000 yılında Hafız Esad vefat etti ve oğlu Beşşar Esad yerine geçti.

Suriye ise İran'ın en eski Arap müttefik olduğu için bu ülkede iç savaş başladığında Şam'da dostça bir rejimin çökmesi Tahran ve Hizbullah için bir darbe anlamına gelebilirdi. Bu bağlamda İran ulusal çıkarlarını izlemeye kalkıştı ve mezhepsel bir politika izlemedi. Ancak Suudi Arabistan, İran ve Hizbullah'ın bölgesel güç ve etkisini zayıflatmak için Suriye rejiminin devrilmesi arzusunda politikalarını mezhepsel zeminde yürütmeye çalıştı. İran da politik-mezhepçilik bağlamında karşılık vermek zorunda kaldı.

Suriye, İran ve Hizbullah arasında stratejik bir köprü rolünü ifa etmektedir. Bu yüzden İran ve Hizbullah arasındaki bağlantıyı oluşturan Şam'ın siyasi sisteminde belirgin bir değişim, Direniş Ekseni koalisyonunu önemli ölçüde güçsüzleştirebilmekte ve bölgesel dengeyi Tahran'ın aleyhine değiştirebilmektedir. Dolayısıyla Tahran Suriye'de İran yanlısı bir hükümetten yana olmaktadır ve Şam rejiminin Alevi mezhepsel kimliği veya Beşşar Esad'ın kendisi önemli faktörler değildir. Başka bir deyişle Tahran Suriye'de kendi ve Hizbullah'ın çıkarlarını garantiye alan ve koruyan Sünni bir rejim veya Sünni bir lider iktidarda olsa bile o rejime ile mezhepsel kimliğine bakmaksızın ittifaka girmektedir.

Hamas Hareketi: İran İslam Cumhuriyeti 1979 sonrası İslam dünyasının önderliğine çalıştı. Ancak Tahran Sünni Müslümanlar arasında Şiiliğe karşı yaygın düşmanlığın farkındaydı ve Müslüman kamuoyuna yönelik uluslararası bildirilerde Şii kimliğini göz ardı eden genel İslamcı bir politika izlemiştir. Dolayısıyla Tahran, bölgesel müttefikler arayışında mezhepsel bölünmeleri dikkate almadı. Ancak bölgenin mezhep düzeni Sünni olduğundan Tahran Yönetimi Şii eksenli mezhepsel politika izlediğinde müttefik bulmakta zorluk yaşayacağını farkındaydı. Böylece İran Sünni olan Filistin örgütleri arasında Hamas ve İslami Cihat ile yakın ilişkiler geliştirdi. Dolayısıyla İran'ın Sünni Hamas'a desteği ve genel olarak Filistin konusunda tutumu ulusal güvenliği çerçevesinde gerçekleşti.

Husiler ve Ensarullah Hareketi: Yemen, mezhepsel olarak Zeydilik ve Sünni Şafii İslam mezhebi arasında bölünmüş durumdadır. Ancak Zeydilik, on iki İmamlı Şii'likten hem dini hem de ideolojik olarak farklıdır ve birçok Şii din adamına göre Zeydiler Şii sayılmamaktadırlar. Zeydiler dördüncü İmam olan İmam Seccad'ın oğlu Zeyd ile biat ettikleri için bu isimle tanımlanmaktadırlar. Aslında Zeydilerin ibadet şekli ve fıkıhları

Sünnilere daha yakındır. Zeydi İmamlar 893-1962 yılları arası en uzun süren İslam hükümeti olarak Yemen'i yönetmişler.⁷⁹ Zeydilerin inancına göre Takıyye⁸⁰ haramdır ve Müslümanlar Zalime karşı silah ele alarak isyan etmekle yükümlüdür.

İran, yıllarca Yemen'de Husilere (Ensarullah Hareketi'ne) hükümete karşı yürüttüğü mücadelede destek vermedi ve mezhepsel bakış açısıyla yardım söz konusu olmadı. Ancak Suudi Arabistan İran'ın Ortadoğu ve Pers Körfezi'nde gücüne ve etkisine meydan okumaya başlayınca, İran Suudi Arabistan'ın güney sınırının ötesinde Yemen'de aktif olan Husiler'e destek sağladı. Bu bağlamda Husiler'in Yemen'de Suudi Arabistan sınırına yakın bölgelerde yaşadıkları önemli bir faktördü. Nitekim Yemen'de bölgesel rekabet ve jeopolitik çıkarlar mezhepçilikten daha önemli bir değişkendi. Soğuk Savaş döneminde Suudi Arabistan ve İran 1962'de Kuzey Yemen'de yaşanan iç savaşta Zeydilere destek verdiler. Bu dönem Cemal Abdülnasır Yemen'e askeri birliklerini sevk ederek bu ülkede bir darbe gerçekleştirmişti. Bu nedenle Riyad ve Tahran darbe rejimine karşı Zeydilere destek verdiler.

Arap Baharı ayaklanmalarına gelindiğinde Riyad Zeydi olan Yemen Cumhurbaşkanı Ali Abdullah Salih'in laik devletini destekledi. Dolayısıyla İran'ın Suudi Arabistan'ın sınırdaş komşusu ve hayati etki alanı ve arka bahçesi sayılan Yemen'de güç mücadelesi bağlamında stratejik çıkarlarını yürütmek için Husiler'e destek vermeye başladı.⁸¹

Saddam sonrası Irak: 2003 sonrası İran, Irak'ta Şiilerin ve Şii partilerin iktidara gelmesi ve Irak siyasetinde daha üstün rol üstlenmek için çaba sarf etti. İran Irak siyasetinde kendi çıkarlarını sağlayan tarafa yöneldi. Tahran Yönetimi Şii partilerin bu işlevi iyice üstlendikleri için bu gruplar ve partilere destek verdi. Ayrıca İran Saddam döneminde, Irak'ta etnik olarak Kürt ve mezhepsel olarak Sünni olan Kürt partilerle özellikle de Kürdistan Yurtseverler

⁷⁹“Zeydilik, Mezhep Kılıkında Siyasi Bir Hareket,” (Farsça) *BBC Farsi*, 16 Şubat, 2010 (çevrimiçi) http://www.bbc.com/persian/world/2010/02/100216_u02-yemen-zaidis, Erişim 13 Ekim 2018.

⁸⁰ Takıyye Şii fıkıhında bireyin inancından dolayı o inancın muhalifleri tarafından gelebilecek zararları önlemek için imanını veya inancını gizlemesi anlamına gelmektedir.

⁸¹ “Dehşyar: Bölgedeki Yeni Gelişmeler Suudi Arabistan'ın Gücünü Artırmıştır: Suudi Arabistan'ın Rakiplerinin Maddi Sıkıntıları var,” (Farsça) Hüseyin Dehşyar İle Röportaj, *Haber Online*, 23 Mayıs, 2015 (çevrimiçi) <https://www.khabaronline.ir/news/418400/>, Erişim 14 Aralık 2017.

Birliği'yle iyi ilişkiler sürdürdü. Saddam sonrası dönem de IŞİD bu ülkede güçlenince İran ulusal çıkarları bağlamında Kürdistan Bölgesel Yönetimine ilk silah sevk eden ülkeydi.

Sonuçta İran İslam Cumhuriyeti kendi ulusal güvenliği ve ulusal ve bölgesel çıkarları gereği politikalarını yürütmektedir. Bu bağlamda mezhepçilik bir araç olarak zaman zaman İranlı seçkinler tarafından kullanılmıştır. Ayrıca Suudi Arabistan ve Sünni müttefikleri ile olan rekabet sonucu, siyasileştirilmiş bir mezhepçilik olgusu ortaya çıkmıştır. Bölgesel siyasetin mezhepselleştirilmesi ise rekabette olan taraflarca kullanılmıştır. Dolayısıyla İran'ın ilksel Şii mezhepsel aktör olması söz konusu değildir.

2. Devrim İhracı: Tanıtmacı Söylem mi Mezhepsel Karışmacı Politika mı?

İran İslam Cumhuriyeti 1979'da kuruluşundan beri devriminin ihracını bir hedef olarak tanımladı ve gerçekleştirmeye çalıştı. Bu bağlamda devrim ihracı, İslam Devrimi'nin söylemini yaymak anlamına gelmektedir. Bu söylem dünyanın dört bir yanında mağduriyete uğrayan halkların bilgilendirme, uyandırma ve kurtuluşunu hedeflemektedir.⁸² Böylelikle İran, tanıtmacı söylemiyle İslam Devrimi'nin ilkelerini yaymaya çalıştı.

Ayetullah Humeyni İran'ın devrimini tüm dünyaya ihraç edeceğini ve tüm ezilenlerin destekçisi olacağını söylemekteydi. İslam Devrimi'nin lideri tüm süper güçlerin İran devrimini yok etmeye çalıştıklarına inanmaktaydı ve devrimin sadece İran'a sınırlı kaldığında yenilgiye uğrayacaklarını düşünmekteydi. Bu bağlamda Ayetullah Humeyni bölgenin mazlum milletlerine seslenerek onları İran devrimini örnek almaya, devrimci hareketler oluşturmaya teşvik etmekteydi. Üstelik Ayetullah Humeyni bölge halkına rejimlerine karşı isyan etme ve devirmeye yönelik çağrıda bulundu. Böylece Suudi Arabistan'ın yönetici seçkinleri devrimci İran'ı bölge ülkelerinin içişlerine karışmaya çalışmak ve Şii azınlıkları kışkırtarak ayaklandırmaya itmekle suçlamaktaydılar.

⁸² Seyyid Celal Dehkani Firuzabadi ve Firuze Radfer, "Dokuzuncu Devletin Dış Politikasında Devrim İhracı Modeli," (Farsça) *Feslname-yi Daniş-i Siyasi*, C. V, No: 1, 2009, s. 128-129.

Ayetullah Humeyni, Devrim İhracının askeri birliklerin konuşlandırılmasıyla değil, Devrimin mesajını göndermekle gerçekleştiğine vurgu yapmaktaydı. Ayrıca Devrim İhracının uçakla diğer ülkelere dağıtmak anlamına gelmediğini ve İran'ın böyle bir planı olmadığını savunmaktaydı. İran'ın lideri İran İslam devrimini diğer milletlere kılıç ve tüfekte değil, radyo, televizyon ve basın aracılığıyla tanıtımını kastettiklerini ve askeri planlar ve yayılmacı politikalar izlemediklerine vurgu yaptı.⁸³ Dolayısıyla Devrim İhracı İran'ın devriminin ilkelerini diğer milletlere tanıtmaya ve manevi desteğe işaret etmektedir. Bu hedef İran'ın Anayasasının 154. Maddesinde de yer almıştır:

İran İslam Cumhuriyeti, tüm toplumlarda insanın saadetini kendi ideali olarak görmekte ve bağımsızlık ve özgürlüklerini elde etmeyi ve adil ve haklı hükümeti dünyadaki tüm milletlerin hakkı olduğuna inanmaktadır. Bu nedenle diğer milletlerin içişlerine karışmaksızın dünyanın her noktasında ezilenlerin (müstezafin) ezenlere (müstekbirin) karşı haklı mücadelelerini destekler.⁸⁴

İran'ın lideri Ayetullah Ali Hameney selefinin “*Devrimimizi tüm dünyaya ihraç edeceğiz*” ifadesinin yanlış anlaşıldığına, güç ve şiddet uygulayarak savaş, isyan ve devrim yoluyla gerçekleşmediğine vurgu yapmaktadır. Ayetullah Hameney'e göre İslam Cumhuriyeti'nin muhalifleri devrimci İran'ı itibarsızlaştırmak ve karalamak için böyle bir algıyı oluşturmuşlar.⁸⁵

Ancak Suudi Arabistan başta olmak üzere Arap-Sünni kamp İran'ı yayılmacı politikalar izlemek ve kendi içişlerine karışmakla suçladılar ve İran İslam Cumhuriyetini varoluşsal bir tehdit olarak gördüler. Ayrıca Mehdeviyet düşüncesi de bölgedeki muhafazakâr rejimleri tehdit etmekteydi. Dolayısıyla İran'ın ideolojik ve devrimci politikaları ve Suudi Arabistan'ın karşılık vermesi bölgeyi radikalleştirdi.⁸⁶ Böylece İran ve Arap devletlerin

⁸³ Mühsin Purmuhammed, “Devrim İhracı: Neden, Nasıl ve Ne Olduğu,” (Farsça) *Mahname-yi Maarif*, No: 63, 2008.

⁸⁴ <https://dlp.msrt.ir/file/download/regulation/1497687031-.pdf>

⁸⁵ *Velayet Hadisi: Yüce Liderin Tavsiyelerinin Derlemesi, İmam Humeyni'nin Vefatından Erbain'ine kadar*, Defter-i Hifz ve Neşr-i Asar-i Hazret-i Ayetullah El-Uzma Hameney, C. III, Tahran, Sazmane Tablikati İslami, 1998, s. 310-311.

⁸⁶ İbrahim Müttegi ve Zühre Pustinçi, *İran'ın Dış Politikasında Model ve Süreç*, Kum, Müfid Üniversitesi Yayınları, 2011, s. 81.

arasında karşılıklı güvensizlik arttı. Ayrıca bölge devletleri İran devrimini siyasi tehdit ve güvenlik sorunu olarak görmeye başladılar.⁸⁷ Suudi Prens Nayif, “*İranlılar devrim sonrası artık bölgenin jandarması olmayacaklarını söylüyorlardı. Ancak bölgenin teröristi olmuşlar*” diye tepki verdi.⁸⁸

Öte yandan İslam Devrimi sonrası İran ve Suudi Arabistan İslam dünyası liderliği rolüne soyundular. Suudi Arabistan İslam’ın doğduğu yer ve Mekke ve Medine şehirleri topraklarında bulunduğu için kendisini İslam dünyasının lideri olarak görmekteydi. 1984’te İran’ın dönem Dışişleri Bakanı yardımcısı Muhammed Cavad Laricani İran İslam Cumhuriyetini İslam dünyasının merkezi ve “Ümm-ül Kura”sı olarak tanımladı.⁸⁹ Böylece iki ülke arasında gerginlik daha da arttı.

Dolayısıyla İran, devrim ihracını bir söylemsel husus ve devrimini tanıtmayı kastetmekteydi. Ancak Suudi Arabistan ve diğer muhafazakâr devletler İran’ın askeri yöntemle rejimlerini devirmeye çalıştığını düşünmekteydiler. Ayetullah Humeyni Devrim İhracını yayılcı politikalar izlemek değil, diğer milletleri kendilerini sulta altından kurtarmak için uyandırmak ve İran’ın devrimini diğer milletlere örnek olması için tanıtmak olarak nitelendirdi.⁹⁰

İran’ın eski Cumhurbaşkanı ve eski parlamento başkanı Ayetullah Haşemi Rafsancani, Ayetullah Humeyni ve diğer İranlı seçkinlerin devrim ihracı üzerine yapılan yorumların yanlış anlaşıldığını savundu. Ayetullah Haşemi Rafsancani İran devrimin ihracının entelektüel bir olgu olduğunu ve İran’ın devrim ihracı ibaresinden amacının devrim

⁸⁷ Seyyid Celal Dehkani Firuzabadi, “Pers Körfezi Ülkelerinde İran’ın Kültürel Diplomasisi,” (Farsça) *Feslname-yi Siyaset, Hukuk ve Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. XL, No: 4, 2010, s. 114-115.

⁸⁸ Robin Wright, *Şiiler Allahın Yolunun Savaşçıları* (Farsça) Çev. Ali Endişe, Tahrân, Kumes Yayını, 1993, s. 132-134.

⁸⁹ Hüseyin Hani, “İran İslam Cumhuriyeti Dış Politikasında Ümmetçilik: ‘Ummul Kura’ ve ‘Artmış Etkileşim’,” (Farsça) *Feslname-yi Pejuhişhay-i Rahbordi-yi Siyaset*, C.II, No: 8, 2014, s. 14.

⁹⁰ Abbasali Ferzendi Erdekani, “İmam Humeyni Perspektifinden Devrimi İhracının Kuramsal Temelleri (Devrim İhracının Nedeni, Önemi ve Gerekliliği),” (Farsça) *Pejuhişname-yi Metin*, C. IX, No: 36, 2007.

düşüncelerini tanıtmak olduğunun altını çizdi.⁹¹ Dolayısıyla İranlı seçkinleri İran devrimini başarılı bir örnek olarak dünyaya tanıtmayı kastettiklerini savundular.

Dolayısıyla İran İslam Cumhuriyeti Devrim İhracı bağlamında ideolojisini ve ülkelerini sınırları ötesinde tanıtım için ilk etapta Müslümanlar ve ikinci etapta gayri-Müslümanlar toplulukları hedef kitle olarak hitap etmektedir. Bu bağlamda İran'ın dini seçkinlerine göre İslam dinine davet etmek ve ilkelerini tanıtmak İslam hükümetinin görevidir.

3. Şiilerin Ayaklanması: Mağduriyet mi İran'ın Manipülasyonu mu?

Günümüzde Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'de bakıldığında İran ve Irak en kalabalık Şii ülkeler olarak ön plana çıkmaktadır. Ayrıca bölgede dağınık olarak yaklaşık beş milyon Şii Müslüman yaşamaktadır. Bu bölgede yaşayan Şii topluluklar, Suudi Arabistan'ın nüfusunun yaklaşık yüzde 10-15'ini, Irak'ın yüzde 60-65'ini, Lübnan'ın yaklaşık yüzde 20-25'ini, Bahreyn'in yaklaşık yüzde 70-75'ini, Kuveyt'in yaklaşık yüzde 20-30'unu ve daha az oranda Umman'ın yaklaşık yüzde 10'unu, Katar'ın yaklaşık yüzde 10'unu ve Birleşik Arap Emirlikleri'nin ise yaklaşık yüzde 10'unu oluşturmaktadır. Öte yandan, stratejik olarak önemli bir bölgede yaşayan Şiiler bir topluluk ve bir mezhepsel büyük grup olarak yüzyıllarca Sünni yönetimler tarafından ayrımcılık ve mağduriyete maruz kalmışlar. Dolayısıyla Şii topluluklar uğradıkları mağduriyet sonucu eşitlik ve siyasi ve ekonomik reform talebinde zaman zaman şikâyetlerini duyurmak için hükümete karşı isyan etmişler ve dolayısıyla bu ülkelerde iç gerginlik yaşanmıştır.⁹²

Şiiler İslam dünyasının sadece yüzde 10-15'ini (1,3 milyardan yaklaşık 130-200 milyonunu) oluştururken stratejik olan Pers Körfezi havzasının çevresi bölgelerin nüfusunun yaklaşık yüzde 80'ini oluşturmaktadırlar.⁹³ Öte yandan mezhepçilik bölge ülkelerinde önemli bir rol oynamıştır ve genellikle Pers Körfezi bölgesinde birleştirici bir olgu haline gelmiştir.

⁹¹ Ali Ekber Hisari, *İmam Mehdi'nin Küresel Hükümetine Doğru* (Farsça) 3. bs., Kum, Bustan-i Kitap Enstitüsü, 2015, s. 69-72.

⁹² Askari. a. g. e., s.34.

⁹³ Yoel Guzansky, *The Arab Gulf States and Reform in the Middle East: Between Iran and the "Arab Spring,"* New York, Palgrave Macmillan, 2015, s.44.

Ancak Sünni-Şii bölünmesi bu ülkelerde farklı şekillerde ortaya çıkmıştır. Kuveyt'te Şiilerin birçoğu iktidar hanedanla ittifakta oldukları için diğer bölge ülkelere göre daha az ayrımcılığa maruz kalmışlar. Bahreyn'de ise nüfusun çoğunluğun Şiilerden oluşmasına rağmen Sünni bastırıcı bir monarşi yönetim altında ezilmişler. Suudi Arabistan'da ise Şiiler çoğunlukla ülkenin Doğu Bölgesinde (yaklaşık 2 ila 3 milyon) yaşamaktadırlar.⁹⁴

Ortadoğu ve Pers Körfezi'nde bir diğer temel dinamik Şiiliğin ulus ötesi olma özelliğidir. İbadiyye'ye⁹⁵ mensup olan Umman Sultanlığı haricindeki diğer bölge devletleri bir Sünni monarşi tarafından yönetilmişler. Bu ülkelerin Şii nüfusu yıllarca çeşitli düzeylerde siyasi, ekonomik ve dini ayrımcılık ve marjinalleştirmeye maruz kalmışlar. Bu Şii topluluklar eşitlik talebinde ve yaşadıkları mağduriyete karşı ayaklanmak için, çoğunlukla dış devrimci ideolojilere örneğin 1979 sonrası İran İslam Cumhuriyeti'nin devrimci İslamcılığına yönelmişler.⁹⁶ Ancak 1990'lı yıllardan bu yana Ortadoğu ve Pers Körfezi'nde Şii toplulukların çoğunluğu meşru haklarını ulusal siyasi bağlamda barışçıl yollarla ve reform çağrısında bulunarak ve bazen de Sünni İslamcılar ve liberallerle bir araya gelerek elde etmeye çalışmışlar. Bu çabalara rağmen, bu devletlerin yönetici seçkinleri kendi Şii nüfuslarını İran ile ulus ötesi bağları olduklarını iddia etmişler ve devletlerine karşı casusluk ve sadakatsizlikle suçlamışlar.

Dolayısıyla azınlık Şii büyük grupların yaşadığı ülkelerde maruz kaldıkları mağduriyetler ve memnuniyetsizlik onları zaman zaman kolektif olarak harekete geçmeye itmiştir. Bu bağlamda Şii toplulukları harekete geçmeye iten faktörler, hükümet tarafından uygulanan sistematik ayrımcılık, dışlama ve ötekileştirici politikalar, büyük grubun hayati çıkarlarının tehdit altında olması, merkezi hükümetin güçsüzlüğü ve yetersizliği, büyük grup arasında güçlü dayanışma duygusu, yoksunluk ve eşitsizlik gibi değişkenler sonucu ortaya çıkan mağduriyet duygusu, demokratik olmayan bastırıcı siyasi sistem ve büyük grubun

⁹⁴ Toby Matthiesen, *a. g. e. (Sectarian Gulf: Bahrain, Saudi Arabia, and the Arab Spring That Wasn't)* s. 2-3.

⁹⁵ İbadiyye mezhebi Umman halkının çoğunluğunun takip ettiği mezheptir.

⁹⁶ Frederic M. Wehrey, *Sectarian Politics in the Gulf: From the Iraq War to the Arab Uprisings*, New York, Columbia University Press, 2014, s. xiv.

kimliğinin hükümet tarafından tanınmaması ve son olarak dış güçlerin manipülasyonu olarak özetlenebilmektedir.

İran'da gerçekleşen İslam Devrimi Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'de baskı altında yaşayan Şii topluluklar için bir ilham kaynağı olarak algılandı. İran Devrimi sayesinde ezilmiş Şiiler kendi kimliklerinin gücünün farkına vardılar ve İran Devrimini örnek alarak cesaret ve özgüvenle sorunlarının çözülmesi ve şikâyetlerinin giderilmesi talebinde bulundular.⁹⁷ Bu bağlamda Graham Fuller *Arap Şiiler; Unutulmuş Müslümanlar* adlı kitabında İran İslam Devrimi öncesi Ortadoğu ve Pers Körfezi'nde yaşayan Şiilerin unutulduğunu ve ülkelerinin siyasetinde bir rolleri olmadığını belirtmektedir.⁹⁸

Suudi Arabistan başta olmak üzere Arap-Sünni kamp, İran'ı kendi iç güvenliklerine yönelik varoluşsal bir tehdit olarak algıladılar ve devrimci İran'ı Şii toplulukların ayaklanmasının arkasındaki güç olduğunu iddia ettiler. Dolayısıyla Şii topluluklar daha fazla bastırma ve ötekileştirmeye maruz kaldılar ve böylece mezhepsel çatışma bölgede ana akım haline geldi. Bu bağlamda Vehhabi âlim Şeyh Muhammed Bin İbrahim, Şiilerin Sünniler ile eşit statüde olmadıklarına dair verdiği fetvada Şiilerin Suudi Arabistan devletinin mali desteğinden faydalanma hakları olmadıkları ve Şii inançlarını bırakmadıkları sürece Sünnileriyle aynı statüyü elde edemeyeceklerini belirtmektedir.⁹⁹

Dolayısıyla Şii toplulukların ayrımcılık ve ötekileştirici politikalara maruz kalmaları bu toplulukları ayaklanma, isyan ve protesto yapmaya yönlendirmiştir. Ancak Suudi Arabistan ve müttefikleri kendi sistematik ayrımcı politikalarını değil, İran'ın komplosunu ve manipülasyonunu neden olarak göstermeye çalışmışlar.

Ayrıca 2003 Irak savaşı ve özellikle 2011 Arap Baharı ayaklanmalarından bu yana Şiilerin bölgedeki yükselişi ve güçlenmesi önemli bir şekilde bölgesel güç dengesini etkiledi.

⁹⁷ Kazimi Dinan, *a.g.e.* s. 89.

⁹⁸ Graham E. Fuller and Rend Rahim Francke, *The Arab Shia; The Forgotten Muslims*, New York, St. Martin's Press, 1999.

⁹⁹ "Suudi Arabistan'ın Doğu Bölgesinde Şiilerin Durumu ve Suudi Hükümet ile İlişkileri," (Farsça) *Rahyafte*, 26 Şubat, 2015, (çevrimiçi) <https://rahyaftaha.ir/13999/>, Erişim 3 Mart 2017.

Günümüzde Şii-Sünni mezhepsel bölünmesinin bir tarafında Şii İran, Irak, Lübnan'ın Hizbullah örgütü, Yemen'in Ensarullah Haraketli ve diğer tarafında Suudi Arabistan ve Arap-Sünni müttefikleri yer almışlar. Dolayısıyla bölgede Şiilerin ayaklanması ilkselci yaklaşımın açıkladığı gibi Sünni yönetimlerine karşı duydukları eski mezhepsel nefret ve düşmanlığın canlanması değildir. Ayrıca bu ayaklanmalar İran'ın komplosu ve manipülasyonu sonucu değil, Şii toplulukların bastırılması, yoksunluk ve haksızlığa maruz kalmaları ve hükümetlerin ötekileştirici ve dışlayıcı politikaları sonucu ortaya çıkan mağduriyet duygusu ve ikinci sınıf vatandaş statüsüne karşı şikâyet duygusunun neticesidir. Başka bir deyişle mağdur ve ezilmiş Şii vatandaşların Sünni vatandaşlar ile eşit haklara ve statüye sahip olma mücadeleleri sürecinde Sünni baskıcı yönetimler tarafından İran'ın beşinci kolu gerekçesiyle bastırılmışlar. Böylece yönetici seçkinlerin bastırıcı politikaları mezhepsel kimliğin siyasileştirilmesine, mezhepçiliğin tırmanışına ve bölgesel siyasetin mezhepselleştirilmesine neden olmuştur.¹⁰⁰

Dolayısıyla İran'ın komplosu, manipülasyonu veya mezhepsel aktör olması söz konusu değil. Bu bağlamda bölgedeki tüm Şiileri Tahran'ın vekilleri, yandaşları veya beşinci kolu olarak nitelendirmek gerçeklerle bağdaşmamaktadır. Böylelikle Şii toplulukların ve İslam Cumhuriyeti arasında bir gönül bağı olabilmekte ve İran'ın manevi desteğinden faydalanabilmektedirler. Ancak bu toplulukları siyasi olarak İran devletine sadık ve ülkelerine hain olarak görmek ve/veya göstermek doğru değildir.

Suudi Arabistan'ın kendi Şii vatandaşlarına karşı ayrımcılık 1932'de Krallığın kuruluşundan bu yana Suud ailesi ve Vehhabi din adamları tarafından sistematik bir biçimde yapılmıştır. Kral Fahad ve daha sonra da Kral Abdullah, Ulusal Diyalog yoluyla Şiilerin şikâyetlerini gidermek için adımlar atmış olsalar bile, bu çabalar büyük ölçüde yüzeysel bir şekilde gerçekleşti ve kökten ve etraflıca bir çözüm ortaya çıkmadı. Günümüzde Suudi Arabistan'ın Şii topluluklarının memnuniyetsizliği ve şikâyetleri şöyle özetlenebilmektedir:

¹⁰⁰ Hüseyin Purahmedi ve Cemal Cemali, “Şii Hilali Planı: Hedefler, Çıkarlar ve Sonuçlar,” (Farsça) *Feslname-yi Şiaşinasi*, C. VII, No: 26, 2009, s. 37.

Dini Ayrımcılık: Suudi Arabistan’da Şiilik bir mezhep olarak kabul edilmemiştir ve yasalar göre tanınmamıştır. Vehhabi âlimlere göre Şiiler kâfir olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca Şiiler dini medrese ve cami yapmak konusunda kısıtlamalarla karşı karşıya kalmışlar. Üstelik Şiilerin ezanının okunması, Şii kitaplar ve dini kaynakların yayını ve basılması ve Aşura merasimi düzenlemek yasaktır. Bununla birlikte Sünniler, Şiilerin kestikleri kurbanların murdar* olduğuna inandıkları için kullanmamaktadırlar.¹⁰¹

Kültürel ve Sosyal Ayrımcılık: Şiilerin kendi mezheplerine göre etkinlikler düzenlemeye hükümet tarafından izin verilmemektedir. Şii öğretileri içerikli kitap, görüntülü veya sesi kayıtlar yasaktır ve kullananlara ceza verilir. Eğitim sisteminde Vehhabi fikhı ve öğretileri zorunludur ve Şiiler bu yasaya uymak mecburiyetindeler. Üstelik Şii isimlerin çocuklara koyulmasında kısıtlamalar bulunmaktadır.

Siyasi ve Medeni Ayrımcılık: Şiiler kamu sektöründe üst düzey mevkilerde ve ülkenin ordu ve askeri sisteminde işe alınmamaktadırlar. Ayrıca onların mahkemelerde tanık olarak ifade verme hakları bulunmamaktadır ve hâkim olarak da işe alınmamaktadırlar. Üstelik Şii erkeklerin Sünni kadınlar ile evlenmeleri yasaktır.

Ekonomik Ayrımcılık: Şii şehirlere ayrılan bütçe diğer Sünni bölgelere göre azdır. Bununla birlikte Şiilerin yaşadıkları bölge gelişmemiş ve birçok sağlık ve eğitim imkânlarından yoksundur.¹⁰²

Suudi Arabistan’da farklı dönemlerde birçok Şii din adamı Şii azınlığın daha iyi siyasi ve sosyal statüye sahip olmaları için mücadele etmişleri. Şeyh Muhammed Bin Nasır Al-i Namir, Şeyh Hasan Ali El-Bedir, Şeyh Ali Bin Hasan El-Hanizi, Şeyh Musa Bin Abdullah Abu El-Hamseyin, Şeyh Abdul Hamid El-Hatti, Şeyh Bakır Bin Musa Bin Abdullah Abu El-

* Halk dilinde yanlışlıkla mundar olarak telaffuz edilmektedir.

¹⁰¹ Muhammed Rıza Muradi, “Suudi Arabistan’ın Şiilerinin En büyük Kabile Atartheid ile Karşı Karşıya,” (Farsça) *Keyhan*, 4 Eylül, 2018, (çevrimiçi) <http://kayhan.ir/fa/news/143749/>, Erişim 13 Aralık 2018.

¹⁰² “ABD desteğiyle Suudi Hanedanı’nın Arabistan Halkına Ayrımcı Baskısı,” (Farsça) *İslam Cumhuriyeti Haber Ajansı (IRNA)*, 14 Şubat, 2012 (çevrimiçi) <https://www.irna.ir/news/30816928/>, Erişim 16 Ağustos 2018.

Hamseyin, Şeyh Muhammed Bin Selman El-Haceri, Hasan Bakır El-Avami, Şeyh Abdul Hadi Bin El-Şeyh Mirza El-Fedli, Ali Es-Seyid Nasır El-Selman ve Şeyh Hasan Musa Essaffar günümüze kadar Suudi Arabistan'ın ayrımcı politikalarına karşı mücadele eden Şii âlimlerin başında gelmektedirler.¹⁰³

Ancak Suudi Arabistan'ın Prens Veliahdı Muhammed Bin Selman Mart 2018'de Mısır ziyareti sırasında Suudi Arabistan'da Şiilere karşı herhangi bir ayrımcılık yapılmadığını söyledi ve Şiilerin ülkenin yönetiminde üst mevkilerde yer aldıklarını iddia etti.¹⁰⁴

Şiilerin ayaklanması bu toplulukların çoğunluğunun dünyanın en büyük petrol yatakları bulunduğu bölgede yaşadıkları için Suudi Arabistan tarafından güvenlik sorunu ve varoluşsal bir tehdit olarak algılanmıştır ve bastırılmıştır.¹⁰⁵ Dolayısıyla Suudi Şiilerin İran'ın manipülasyonuna dair temelsiz iddialar Suudi yönetici seçkinlerin bastırmacı politikalarının meşrulaştırıcı işlevini üstlenmektedir.¹⁰⁶

Irak'ta ise tarihsel olarak Şiiler Osmanlı İmparatorluğu devrinde mezhepsel azınlık olarak ayrımcılığa maruz kalmışlardı ve sosyal, siyasi ve ekonomik olarak dışlanmışlardı. Örneğin Şiiler öğrenci olarak askeri harp okullarına ve üst düzey siyasi mevkilerde işe alınmamaktaydılar.¹⁰⁷ Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü ve Birinci Dünya Savaşı sonrası dönem ise Şii topluluklar İngiliz işgaline karşı çıktılar. Bu yüzden İngilizler çözümü bu ülkede Sünni azınlığı iktidara getirmekte buldular. Böylece Irak'ın nüfusunun çoğunluğunu Şiilerin oluşturmalarına rağmen dışlanma, ayrımcılık, baskı ve marjinalleştirilmeye maruz

¹⁰³ "Suudi Arabistan Şiilerinin Belirgin Figürleri," (Arapça) *Aljazeera Net*, t. y. (çevrimiçi) <https://www.aljazeera.net/specialfiles/pages/f38dec38-0bd9-4bfe-a580-b45df71d0310#TOP>, Erişim 4 Eylül 2018.

¹⁰⁴ "Bin Selman'ın İran'a Küstahça Hakareti," (Farsça) *ISNA*, 7 Mart, 2018 (çevrimiçi) <https://www.isna.ir/news/96121608848/>, Erişim 22 Temmuz 2018.

¹⁰⁵ Ferhad Atayi ve Muhammed Mensuri Mukaddem, "Suudi Arabistan'ın Dış Politikasının Jenealojisi: Kimliksel Temel Üzerine Gerçekçi Strateji," (Farsça) *Feslname-yi Ravabet-i Harici*, C. V, No: 1, 2013, s. 162.

¹⁰⁶ Abbas Ali Rehber, Mecit Nicatpur ve Muhammed Yezdanpenah, "İran İslam Cumhuriyeti Dış Politikasında Şii Jeopolitiği Teorisini Değerlendirme," (Farsça) *Feslname-yi Rehyaft-i İnkılab-i İslami*, C. V, No: 36, 2017, s. 26.

¹⁰⁷ Hasan El-Alevi, *Şiiler ve Irak'ta Hükümet: 1914-1990*, (Farsça) Çev. Muhammed Nebi İbrahimi, Tahran, Defter-i Edebiyat-i İnkılab-i İslami, Sazman-i Teblikat-i İslami, 1997, s. 56-57.

kaldılar. Ayrıca Irak'ta otoriter ve baskıcı Sünni Haşimi monarşisi (1921-1968) ve Baas rejimi (1968-2003) dönemlerinde Şii çoğunluk siyasi ve ekonomik güçten yoksun bırakıldılar.¹⁰⁸

1980'de Irak İran'a karşı bir savaş başlattı ve iki ülke arasında sekiz yıllık bir savaş yaşandı. 1980'lerde Irak'ın Sünni Baasçı Yönetimi devrimci İran'ı bu ülkenin Şii nüfusunu Baas rejimine karşı isyana teşvik ettiğini düşünmekteydi. Ancak İran ve Irak savaşı sırasında Irak Şiileri, mezhepsel kimlikleri değil Arap milliyetçiliğine sadık kaldılar ve ulusal üst kimlikleri bağlamında İran'a karşı savaştılar. Irak Şii toplulukları 1988'de İran-Irak Savaşı sona erdikten sonra yine sistematik olarak ayrımcılığa maruz kaldılar. Dolayısıyla Kuveyt işgali ve Pers Körfezi savaşı sonrası hükümet aleyhine isyan ettiler. Ancak acımasız bir şekilde bastırıldılar. 2003 Irak işgali bu ülkenin Şiileri için büyük bir dönüm noktasıydı. Yeni Irak'ta Şiiler için yeni bir sayfa açıldı ve ayrımcılık, ötekileştirilme ve mağduriyet sona erdi.

Bahreyn'de iktidar olan Halife hanedanı ile Suud hanedanı arasında çok yakın ilişkiler bulunmuştur. Bahreyn hükümeti ülkenin nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Şii vatandaşlarının sosyal, siyasi ve ekonomik reform taleplerini bir tehdit olarak görmüştür. Bahreyn hükümeti Şii toplulukların ayaklanmalarını ve protestolarını Şii bir dış komplo ve İran'ın manipülasyonu olarak algılamıştır. Örneğin, 1981'de Bahreyn'de bir darbe teşebbüsü yaşandığında Bahreyn hükümeti İran'ın bu olayın arkasında olduğunu iddia etti. Bu bağlamda 1994-1999 yılları arasında Şiilerin protestoları İran'ın gizli planı ve komplosu olarak nitelendirildi.

Bahreyn hükümeti bu ülkede çalışmak isteyen yabancı şirketlere de Şii işçi ve eleman almamaları şartıyla çalışma izni vermektedir.¹⁰⁹ Ayrıca Bahreyn hükümeti Bahreynli olmayan Sünni Araplara vatandaşlık vermekle bu ülkede Sünni nüfusu artırmaya çalışmaktadır. Şiiler kamu sektöründe yanı sıra askeri ve güvenlik mevkilerinde işe alınmamaktadırlar. İşsizlik oranı Şii üniversite mezunları arasında yüksektir. Ancak boş

¹⁰⁸ Askari, *a. g. e.*, s.35.

¹⁰⁹ "Bahreyn'deki Şiiler," (Farsça) *El-Kavser*, 26 Haziran, 2017 (çevrimiçi)
<http://fa.alkawthartv.com/news/80808>, Erişim 1 Temmuz 2018.

pozisyonları doldurmak için Irak, Ürdün, Suriye, Pakistan, Bangladeş, Filistin ve Yemen'den gelen Sünni yabancılara vatandaşlık verip istihdam edilmektedir. Ancak birçok Bahreyn Şii vatandaşı sırf Şii oldukları için günümüze kadar vatandaşlık haklarından yoksun bırakılmışlar. Üstelik Şiilerin haklı reform talepleri hapis, işkence ve vatandaşlıklarının iptal edilmesi ile sonuçlanmıştır.¹¹⁰

Ancak 2011 Arap Baharı gösterileri ortaya çıktığında Bahreyn Yönetimi İran'ın yayılmacı politikası ve müdahalesini öne sürdü. Bu bağlamda Bahreyn hükümeti ve bölgesel müttefiki Suudi Arabistan protestocuların İran tarafından harekete geçirildiklerini iddia ettiler.¹¹¹ Ayrıca Katar'da yaşayan Mısırlı âlim Yusuf El-Karadavi Arap Baharı sürecinde Mısır'da gerçekleşen protestolara destek vermişti. Ancak Bahreyn'de yapılan protesto gösterilerini İran tarafından gerçekleşen mezhepsel Fitne olarak tanımladı ve bastırılmasının gerektiğine vurgu yaptı.¹¹²

Şiilerin ayaklanmasının nedenleri açıklandığında bu ülkelerde klasik anlamda ulus devletin bulunmadığı ve çoğunlukla aşiret ve kabile devletlerden oluştuklarını belirtmek gerekmektedir. Bu devletlerin aşiret ve kabilevi yapısı, devlet ve toplum arasındaki toplumsal sözleşmede açıkça görülmektedir. Ulus devletlerde vatandaşlar devlete ve onu temsil eden hükümete sadık kalmakta ve kendilerini toplumun bir parçası olarak görmektedirler. Bu bağlamda tek bir üst kimliğe sadakat söz konusu olmaktadır. Kabilevi rejimlerde ise, aşiretlerin ve kabilelerin hükümete sadakatleri, yönetici aile ve diğer kabileler arasındaki yazılı olmayan bir toplumsal sözleşmenin bir parçasıdır. Böylece vatandaşlar iktidardaki aileye sadakat karşılığında siyasi ve ekonomik önceliklerden faydalanmaktadırlar. Bu bağlamda etnik ve/veya mezhepsel alt kimlikler daha önemli bir rol oynamaktadırlar. Bu nedenle, Suudi Arabistan ve Arap-Sünni müttefikleri herhangi bir protesto gösterisini temel

¹¹⁰ "Bahreyn Meseleleri ve Bu Ülkede Aktif olan Siyasi Gruplara Yakından Bir Bakış," (Farsça) *Tasnim Haber Ajansı*, 17 Şubat, 2018, (çevrimiçi) <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1396/11/28/1658707/>, Erişim 12 Nisan 2019.

¹¹¹ Byman, a. g. e., s. 82.

¹¹² "Şiileri İran'la Olan Sorunlarınızın Kurbanı Etmeyin," (Farsça) *VOA Farsi*, 5 Nisan, 2011 (çevrimiçi) <https://ir.voanews.com/a/discrimination-shias-2011-04-05-119261979/136489.html>, Erişim 3 Şubat 2018.

nedenine bakmaksızın yönetici aile veya kabile ve dolayısıyla ülkenin sosyal ve siyasi sistemine karşı muhalefet olarak görmüşlerdir.¹¹³

Dolayısıyla mezhepsel politika bir araç olarak Şii muhalefeti gayri meşru kılmak için Suudi Arabistan ve Şii nüfusa sahip olan Arap-Sünni kamp tarafından uygulanmıştır ve böylelikle egemen aile her türlü ayaklanmayı mezhepsel ve bir dış gücün (İran'ın) komplosu olarak göstererek karşılık vermiştir.

Joseph S. Nye'in belirttiği gibi geleneksel yaklaşımda daha büyük orduya ve askeri güce sahip olan taraf kazanmaktaydı. Ancak bilgi çağında daha etkili anlatıya sahip olan taraf kazanmaktadır.¹¹⁴ Bu ortamda Suudi Arabistan ve müttefikleri resmi medya kontrolleri altında oldukları için kendi anlatılarını kamuoyuna sunmaya çalışmakta ve bölgede yaşanan tüm protesto gösterilerini İran'ın manipülasyonu ve gizli planı olarak göstermeye çaba sarf ederek Şii toplulukların şikâyetler ve yaşadıkları mağduriyetler şiddet ve demir yumruk ile karşılık bulmaktadır.

Sonuçta Suudi Arabistan başta olmak üzere Arap-Sünni kamp devletlerinin yönetici seçkinleri ve karar alıcıları ayaklanmaların kökleri ve temelleri (eşitsizlikler) yerine onların etkileri ve sonuçları (güvensizlik) ile ilgilenmekte ve böylece oluşan güvenlik sorununa karşılık vererek bastırmakla ve dış güçleri suçlamakla sorunu çözmeye çalışmaktadırlar. Bu ortamda mezhepsel anlatının etkili olduğu için yönetici seçkinler bir mezhepsel nefret anlatısı ortaya koyarak inşa ettikleri tehdide karşı Sünni topluluklara dayanışma çağrısında bulunmaktadırlar ve böylece bölgede mezhepsel çatışma ana akım haline gelmektedir. Ortadoğu ve Pers Körfezi'nde Suudi Arabistan ve müttefikleri kendi Şii topluluklarını şeytanlaştırmaya ve yabancılaştırmaya çalışmaktadırlar. Dolayısıyla bu çabalar sonucu bir mezhepsel çatışma tablosunu ortaya çıkarmaktadır. Bu bağlamda Şiiler daha fazla baskı ve marjinalleştirilme çabalarıyla karşı karşıya kalmakta ve yönetici seçkinler tarafından İran'ın

¹¹³ Guzansky, a. g. e., s.110.

¹¹⁴ Joseph S. Nye, "The Right' to Question Iran," interview with Joseph S. Nye, interviewed by Greg Bruno, *Counsil on Foreign Relations*, 29 Eylül, 2009 (çevrimiçi) <https://www.cfr.org/interview/right-question-iran>, Erişim 3 Mart 2019.

kuklası, beşinci kolu ve yandaşları gibi etiketlerle damgalanırlar ve karalanma, ötekileştirilme ve toplu cezalandırılmaya maruz kalmaktadırlar.

4. Direniş Ekseni İttifakı: Pragmatik mi İdeolojik mi?

29 Ocak 2002 tarihinde ABD'nin dönem Cumhurbaşkanı George W. Bush Kongrede konuşmasında İran, Irak ve Kuzey Kore'yi “Şer Ekseni” olarak ilan ettiğinde Libya'nın *El-Zahf El-Akhdar* gazetesi “Şer Ekseni mi Direniş Ekseni mi?” başlıklı bir makalede yayınladı. Yazar bu üç ülkenin ortak paydasını ABD'nin hegemonyası karşısında direniş gösterme olarak nitelendirdi ve bu nedenle Bush tarafından şer eksenini olarak ilan edildiklerine vurgu yaptı. Böylece “Direniş Ekseni” ibaresi İran, Hizbullah Örgütü ve Suriye başta olmak üzere bölgedeki müttefikleri hakkında kullanıldı. Yeni dönem Irak'taki Şii milis gruplar ve Yemen'deki Ensarullah Haraketli de bu çerçeveye dâhil edilmiştir.¹¹⁵ Bu bağlamda İran'da “Direniş Cephesi” ibaresi de aynı anlamda kullanılarak yaygınlaşmıştır.

Öte yandan Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'de mezhepsel Sünni-Şii çatışmasının yükselişi bölge devletlerinin politikalarını hem ülke düzeyinde hem de bölgesel düzeyde etkilemiştir. Bu ortamda İran bölgesel etki alanını genişletmek ve ABD ve İsrail'e karşı direniş söylemini güçlendirmek için müttefik arayışında Hizbullah Örgütü ve Suriye ile stratejik bir ittifaka girmiştir. Ayrıca Tahran'a sadık olan Hizbullah, Suriye devleti ile güçlü bir ittifak kurmuştur. Suriye'de ise laik Baasçı Yönetimin “Direniş Ekseni” ile ideolojik ortaklığı olmamasına rağmen pragmatik çıkarları bağlamında Hizbullah ve İran ile ittifaka girmiştir.

Dolayısıyla Direniş Ekseni veya Direniş Cephesi olarak adlandırılan İran, Suriye ve Hizbullah arasındaki ittifakı, yalnızca ortak mezhepsel Şii kimliği üzerinden okumak yanıltıcı olacaktır. Nitekim bu üç aktör arasındaki ilişki sadece mezhepsel ve ideolojik yakınlıktan ziyade gerçekçi siyasi ve jeostratejik çıkarlar ve pragmatik bir temele dayanmaktadır. Ayrıca Şii olmayan Hamas da İsrail karşıtı Direniş Ekseni'nin önemli bir

¹¹⁵ Hüseyin İbiş, “‘Direniş Ekseni’ ABD ve Araplar İlişkilerinde Gerginlik Bırakarak Sona Erdi,” (Arapça) *Şarkul Avsat*, 5 Kasım, 2013, (çevrimiçi) <https://aawsat.com/home/article/8437>, Erişim 13 Aralık 2018.

üyesidir. Filistin'in Halk Direniş Komitesi Sözcüsü Abu Mücahit Direniş Ekseni'nin herhangi bir üyesine saldırının tüm bölgeye yayılarak saldırganlar, işgalci İsrail ve küstah ABD'nin aleyhine bir karşılaşmaya yol açabileceğine vurgu yaptı.¹¹⁶

Hizbullah Örgütü 1983'de İran'ın İslam Devriminden esinlenerek kuruldu. İran'ın Devrim Muhafızları Ordusu bu örgütün kuruluşuna destek verdi.¹¹⁷ Bu örgüt gittikçe Ortadoğu'da önemli bir aktör haline geldi. Bu bağlamda Lübnan'ın Cumhurbaşkanı Michel Aoun Hizbullah Örgütü'nün arkasında olduğuna vurgu yaparak direnişi, karadan, havadan ve denizden saldırıya maruz kalan bir milletin doğal hakkı olarak nitelendirmektedir.¹¹⁸

Tahran ve Şam arasında diplomatik ilişkiler ise 1946'da Suriye'nin Fransa'dan bağımsızlığını ilan ettikten sonra başladı. İran İslam devrimi öncesi Suriye Arap Cumhuriyeti ve İran Krallığı'nda farklı siyasi sistemler hâkim olduğundan dolayı iki ülke arasındaki ilişkiler düşük düzeydeydi. Bu dönem İran ABD liderliğindeki Batı blokunda ve Suriye ise Sovyetler Birliği liderliğinde Doğu blokunda yer almaktaydılar. Ayrıca İran İsrail ile sıcak ilişkiler sürdürürken Suriye'nin Golan Tepeleri'nin İsrail tarafından işgali sonucu Tel Aviv ve Şam arasında gerginlik en üst düzeydeydi. Bu nedenle Şam ve Tahran'ın yakınlaşmasını zorlaştırmaktaydı. Üstelik Suriye diğer Arap devletlerle birlikte İran'ın petrol kaynaklarından zengin olan Huzistan ilinin nüfusunun Sünni-Arap olduğundan Arap dünyasına ait olduğuna dair iddialara destek vermesi Tahran ve Şam arasında herhangi bir yakınlaşma ve ittifakı engellemekteydi.¹¹⁹

1979 İran İslam devrimi sonrası Ayetullah Humeyni'nin devrim ihracı söylemi bölgenin Arap ülkelerini endişelendirdi. Suriye, İsrail'in Mısır'ı Camp David anlaşmasıyla kendine

¹¹⁶ "Filistin Direnişi: Direniş Ekseninin bir kısmına Saldırı Kapsamlı Çatışmaya yol açar," (Farsça) *Fars Haber Ajansı*, 25 Mayıs, 2019, (çevrimiçi) <https://www.farsnews.com/news/13980304000441/>, Erişim 7 Haziran 2019.

¹¹⁷ Maksut Rencber, "Lübnan'ın Hizbullah'ı İslam Devriminin Başka Bir Görüntüsü," *Haftename-yi Pegah-i Hoze*, No: 121, 2003, s. 5

¹¹⁸ "Lübnan'ın Cumhurbaşkanı: Direniş Her Milletin Hakkıdır," (Farsça) *Fars Haber Ajansı*, 25 Mayıs, 2019 (çevrimiçi) <https://www.farsnews.com/news/13980304000616/>, Erişim 3 Haziran 2019.

¹¹⁹ Rouhollah K. Ramazani, *Revolutionary Iran: Challenge and Response in the Middle East*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1987, s. 176.

doğru çekmesini hatırlatarak İsrail ve ABD'nin müttefiki olan İran'ın İslam Devrimi'nden sonra ABD ve İsrail karşıtı tutumunu Arap devletler için bir fırsat olarak nitelendirdi. Bu bağlamda Suriye Camp David Anlaşması sonucu stratejik müttefiki olan Mısır'ı kaybetmişti. İran İslam Cumhuriyeti ise İsrail'e karşı sert bir tutum izlemeye başlamıştı ve Mısır ile de İsrail'le barış anlaşması imzaladığı için diplomatik ilişkilerini kesmişti. Böylelikle İran ve Suriye arasındaki stratejik ittifak ortaya çıktı.¹²⁰

İran'ın devrimci rejimi İsrail'i "Siyonist Rejim" olarak adlandırarak bu rejime karşı sert bir tutum izlemişti. Suriye ise Golan Tepelerini geri almak için mücadele etmekteydi. Dolayısıyla Tahran ve Şam bir ortak düşman karşısında bir araya geldiler. Ayrıca 1980-1988 yılları gerçekleşen İran-Irak savaşı sırasında bir yandan Suudi Arabistan başta olmak üzere komşu Arap krallıkların öte yandan da bölge ötesi güçlerin Irak'a destek vermesi İran halkının ve seçkinlerinin hafızalarına yazıldı. Bölgede tek istisna Hafız Esad'ın liderliğindeki Suriye'di. Baas partisi yönetimindeki Suriye, Irak'ta hâkim olan Baas Yönetimi ile uzun süreden beri var olan rekabet ve düşmanlığı gerekçesiyle İran ve Irak arasındaki savaşta İran'ın yanında yer aldı.¹²¹ Ayrıca Suriye savaşı sırasında İran'ın ihtiyaç duyduğu Scud B füzeleri ve yedek parçaları temin etmekteydi. Tahran'ın dönem Şam büyükelçisi Ali Ekber Muhteşemi Suriye'nin desteği karşısında İran'ın da her sene 1 milyon varil ücretsiz petrol Suriye ordusuna teslim ettiğini ve 8 milyon varil de piyasa fiyatı altında (2,5 dolara) bu ülkeye petrol ihraç ettiğini söylemektedir.¹²²

Böylelikle Tahran ve Şam arasındaki ideolojik farklılıklara rağmen, ortak stratejik çıkarlar nedeniyle iki ülke arasında güçlü bir ittifak şekillendi. İran'ın Suriye ile olan bağlantısı bir taraftan bu ülkenin bölgedeki güç gösterisi için, diğer yandan da Yakın Doğu ve Doğu Akdeniz'e ulaşarak Hamas, İslami Cihat ve Hizbullah'a lojistik destek ve silah sağlanması için önem sahibidir. Bu bağlamda Suriye'nin konumu jeostratejik ve jeopolitik

¹²⁰ Seyyid Ali Nicat, "Suriye Krizine Yönelik İran İslam Cumhuriyeti ve Suudi Arabistan'ın Stratejileri," (Farsça) *Feslname-yi Siyaset-i Harici*, C. XXVIII, No: 4, Kış, 2015, s. 644.

¹²¹ Alirıza Kuhken, "Suriye Krizi ve Suudi Arabistan'ın Bölgesel Politikası (2011-2014)," *Feslname-yi Pejuhişhay-i Rahbordi-yi Siyaset*, C. III, No: 10, 2014, s. 123.

¹²² Mohsen Milani, "Why Tehran Won't Abandon Assad(ism)," *The Washington Quarterly*, C. XXXVI, No: 4, 2013, s. 80.

köprü olarak İran için çok önemlidir ve stratejik derinliğini oluşturmaktadır.¹²³ Başka bir deyişle İran Suriye'yi kendi stratejik derinliği olarak tanımladığı için bu ülkede statükoyu korumaya ve Beşşar Esad Yönetiminin devamını güvence altına almaya çalışmıştır.¹²⁴ Bu bağlamda İran liderinin uluslararası ilişkiler Danışmanı ve eski dış İşleri Bakanı Ali Ekber Velayeti İsrail'e karşı direnişi bir zincire benzetti ve Suriye'yi bu zincirin altın halkası olarak nitelendirdi ve böylece bu ülkenin stratejik önemine vurgu yaptı.¹²⁵

Suriye, İran'ın Hizbullah'a hem silah transferi hem de istihbarat toplamaları için temel lojistik merkez haline gelmiştir. Ayrıca bu iki devlet ve devlet dışı aktör olan Hizbullah örgütü İsrail ve ABD karşıtı tutum izledikleri için gündeme gelmişler. Dolayısıyla İran, Suriye, Hizbullah ve Hamas başta olmak üzere Filistin'de çeşitli gruplardan oluşan Direniş Ekseni ortaklığı, İran'ın bölgesel politikalarının temelini oluşturmuştur. Öte yandan İran nüfusunun çoğunluğu Şii olan sınırdaş Irak'ı doğal etki alanı olarak görmekte ve bu ülkeyi İslam Cumhuriyeti ile Doğu Akdeniz'deki (Levant) müttefikleri yani Suriye ve Hizbullah arasında önemli bir bağlantı olarak algılamaktadır.

Direniş Ekseni bağlamında hareketler İran'ın bölgesel politikaları doğrultusunda bu ülkenin gücünün artışıyla önemli bir faktör olarak görünmektedir. Bu hareketler ve gruplar kaldıraç olarak İran'ın bölgesel güçlerle etkileşim ve küresel güçlerle pazarlık gücüne katkıda bulunmakta ve bölgede jeopolitik çıkarlarını elde etmeye yardımcı olmaktadır.

İranlı politikacı ve eski büyükelçi ve eski Cumhurbaşkanı danışmanı, Seyyid Muhammed Sadeq Harazi İran'ın Direniş Cephesi'ne verdiği desteği bu ülkenin dış politika hedefleri ve bölgesel stratejileri bağlamında olduğunu söylemektedir ve bu desteğin

¹²³ Meysem Behreves, "İran, Suriye ve 'Stratejik Derinlik Bilmecesi'," (Farsça) *BBC Farsi*, 24 Ocak, 2017 (çevrimiçi) <http://www.bbc.com/persian/blog-viewpoints-38730751>, Erişim 4 Şubat 2018.

¹²⁴ Nicat, *a.g.e.*, s. 648.

¹²⁵ "Velayeti: Suriye Direniş Ekseni'nin Altın Halkasıdır," (Farsça) *Deutsche Welle Farsi*, 12 Şubat, 2018 (çevrimiçi) <https://p.dw.com/p/2sXD3>, Erişim 5 Mayıs 2019.

Tahran'ın resmi politikası olarak stratejik derinliği doğrultusunda gerçekleştiğine vurgu yapmaktadır.¹²⁶

Ancak Direniş Ekseni Arap Baharı ayaklanmaları sırasında zor durumda kaldı. Arap Baharı bağlamında protestolar ortaya çıktığında Direniş Ekseni üyeleri bu protestolara diğer ülkelerde destek verdiler, ancak kendi topraklarında yayılmasını önlemeye çalıştılar.

Öte yandan Suriye'deki protestolarda Esad'ın muhalifleri ortak bir cephe oluşturmak için Sünni mezhepsel kimliklerine sığınarak karşılık verdiler ve ülkeyi iç savaşa ve mezhepsel çatışmaya doğru sürüklediler. Hizbullah ise ortak mezhepsel kimlik için değil, kendi stratejik çıkarları için Suriye devletini savunmaya kalkıştı. İran'ın yardımı Suriye üzerinden Hizbullah'a ulaştığı için bu ülkede olası İran ve Hizbullah karşıtı bir hükümet iktidara geldiğinde bu örgüt köşeye sıkışabilmekteydi. Bu yüzden Suriye savaşından bu yana, Hizbullah'ın duruşu, Direniş Cephesi'ni tehdit edebilecek herhangi bir siyasi gelişmeyi engellemek olmuştur.¹²⁷ Aslında Esad rejiminin devrilmesi hem Hizbullah'ın hem de İran'ın çıkarlarını olumsuz şekilde etkileyebilmektedir.

İranlı akademisyen ve Gilan Üniversitesinin Uluslararası İlişkiler öğretim üyesi Rıza Simber Suriye savaşını Direniş Cephesi'nin devamı için varoluşsal bir tehdit olarak görmektedir. Simber'e göre İran kendi çıkarlarına hizmet eden bu ittifakı stratejik güvenlik düzenlemesi olarak sürdürmek için statükoyu korumaya çalıştı.¹²⁸

Suudi Arabistan ise 2006'da Hizbullah ve İsrail arasında gerçekleşen 33 günlük savaşta Hizbullah'a destek vermedi ve Mısır ve Ürdün'le birlikte bu örgütü gereksiz eylemlerde bulunmakla suçladılar. Suudi Arabistan'a göre İran İslam Cumhuriyeti ve Hizbullah mezhepsel aktörler olarak Bahreyn'de Şiileri ayaklanmaya teşvik ettiler ve destek sağladılar.

¹²⁶ Seyyid Muhammed Sadık Harazi, "İran'ın Irak'a Bakışının Kökeni Bölgesel Stratejik Konulardadır," (Farsça) Irak Seçimleri Toplantısı; Fırsatlar ve Bölgesel Zorluklar, *Diplomasi-yi İrani*, 22 Mayıs, 2014 (çevrimiçi) <http://www.irdiplomacy.ir/fa/news/1933002/>, Erişim 4 Kasım 2018.

¹²⁷ Guzansky and Berti, *a. g. e.*, s.137.

¹²⁸ Rıza Simber ve Ruhullah Kasimiyan, "İran ve Suriye'nin Güvenlik Ortamının Bileşenleri," *Feslname-yi Pejuhişhay-i Rahbordi-yi Siyaset*, C. III, No: 9, s. 143-179

Riyad'a göre Direniş Ekseni Suriye'de Sünnilerin ayaklanmalarına karşı çıktı ve engellemeye çalıştı. Dolayısıyla Direniş Ekseni Riyad tarafından mezhepsel bir ittifak olarak tanımlanarak eleştirilere maruz kaldı.

Bu bağlamda Suudi Arabistan Hizbullah'ı terör listesine ekledi. Suudi Arabistan başta olmak üzere Sünni Arap kampa göre Hizbullah, Esad rejimi ve Alevi destekçilerine ve İran'a sadık kalarak Sünni muhalif savaşçılara karşı mezhepsel bir çatışmaya katıldı. Riyad'a göre bu örgütün varlık sebebi (raison d'être) İsrail'e karşı direnişti. Ancak Suriye savaşının bu konuyla doğrudan ilgisi olmadığı için Hizbullah Suudi Arabistan gözünde meşru olmayan müdahaleci ve İran'ın vekili ve yanaşması olarak nitelendirildi. Böylece Suudi Arabistan Arap kamuoyunda da Hizbullah'ı artık İsrail'le savaşan bir İslamcı direniş örgütü değil, İran yanlısı mezhepsel bir devlet dışı aktör olarak göstermeye çalıştı.¹²⁹

Suudi Arabistan, Lübnan'ın Sünni başbakanını desteklemek için Lübnan'ın silahlı kuvvetlerine yardım paketi olarak üç milyar dolar temin ettiğini bildirdi.¹³⁰ Suudi Arabistan'ın bu çabaları Hizbullah'ı güçsüzleştirmeyi hedeflemekteydi. Bu bağlamda Riyad bu Şii örgütün altyapısını sakatlamak, varlıklarını hedeflemek ve Lübnan içi siyasetinde statüsünü zedelemek için çaba sarf etti. Suudi Arabistan'ın bu girişimi Hizbullah'ın Lübnan'a odaklanmasını ve Suriye'den geri çekilmesini sağlamayı amaçlamaktaydı. Böylelikle Suudi Arabistan Hizbullah'ı Suriye'de gayrimeşru ve işgalci dış bir terör örgütü ve Lübnan'da istikrar bozucu ve mezhepsel bir güç olarak sunmaya çalıştı.

Lübnan'da Şii olmayan gruplar da Suudi Arabistan desteğinden faydalanarak Direniş Cephesine karşı tepki vermektedirler. Lübnan'ın İdari Kalkınma Bakanı May Chidiac, İran'ın liderlerinin birkaç Arap devletin başkentine (Beyrut, Şam, Bağdat ve Sana) tahakküm

¹²⁹ Matthew Levitt, "Syria Spillover: The Growing Threat of Terrorism and Sectarianism in the Middle East," *The Washington Institute for Near East Policy*, 6 Mart, 2014 (çevrimiçi) <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/syria-spillover-the-growing-threat-of-terrorism-and-sectarianism-in-the-mid>, Erişim 18 Ocak 2018.

¹³⁰ Anna Barnard, "Saudis' Grant to Lebanon Is Seen as Message to U.S." *The New York Times*, 6 Ocak, 2014 (çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/2014/01/07/world/middleeast/saudis-grant-to-lebanon-is-seen-as-message-to-us.html>, Erişim 15 Ocak 2018.

kurmadan gurur duydukları ve Pers İmparatorluğu'nu genişletmeye çalıştıkları için eleştirdi. Chidiac, kendisi de dâhil Arap devletlerin Lübnan'ın Tahran'ın yönettiği İslamcı Direniş'in bir şubesine dönüştürülmesine müsaade etmeyeceklerini belirtti.¹³¹

Arap Baharı ayaklanmaları bölgede İran İslam Cumhuriyeti'ne karşı çıkan birkaç Sünni lideri devirdi. Ayrıca İran'ın devrimci söylemini yeniden canlandırdı ve ülkenin en büyük bölgesel rakibi olan Suudi Arabistan politikalarına meydan okudu. Üstelik Ortadoğu'da ortaya çıkan bölgesel istikrarsızlık sonucu bir güç boşluğu ortaya çıktı. İran bu boşluğu doldurarak etki alanını genişletmeye çalıştı. Bununla birlikte ABD askerlerini Irak ve Afganistan'dan geri çekmesi sonrası İran bölgede daha güçlü bir aktör haline geldi.

Ancak Arap Baharı İran'a sunduğu fırsatlar ile birlikte birçok tehdidi de beraberinde getirdi. Suriye'de Beşşar Esad'ın olası devrilmesi durumunda Şam'da Sünni kimlikli ve İran karşıtı bir yönetim iktidar olabilirdi. Bu durum hem Direniş Cephesi hem de bu ülkenin önde gelen bölgesel müttefiki Hizbullah'a varoluşsal bir tehdit anlamına gelmekteydi. Bu bağlamda, Suriye'deki gelişmeler, stratejik olarak Direniş Cephesi'nin bekası ve devamı için çok önemliydi. Suriye devletinin çöküşü İran tarafından bir yandan stratejik bir müttefik kaybı ve öte yandan da bölgesel güç dengesinin aleyhine değişmesi olarak algılanmaktaydı.¹³²

Suriye halkı ise devletlerinin Alevi mezhepsel bir kimlik taşıdığı için değil, Esad'ın ülkeyi kötü yönettiği, yolsuzluk ve otoriter olduğu gerekçe göstererek hükümete karşı protesto gösterileri düzenlediler. Ancak muhalif grupların ortak bir saf ve blok oluşturmak için Sünni kimliklerine sığınmaları itirazları kaçınılmaz olarak mezhepsel hale getirdi. Hâlbuki Arap Baharı öncesi Suriye devleti laik bir kimliğe sahipti. Suudi Arabistan ve müttefikleri Esad Yönetimine karşı muhalif grupları bir araya getirmek ve ortak gaye oluşturmak için, Suriye'de Sünni toplulukların ayrımcılığa maruz kaldıkları algısını inşa ettiler ve egemen Alevi topluluğun ayrıcalıklı haklara sahip olduğunu algısı ile birleştirerek

¹³¹ El-Kısas, *a.g. e.*

¹³² Kayhan Barzegar, "İran ve Arap Dünyasının Gelişmeleri," (Farsça) *Tabnak*, 1 Mayıs, 2011 (çevrimiçi) <https://www.tabnak.ir/fa/news/162113/>, Erişim 2 Mayıs 2018.

mezhepsel çatışmanın temelini oluşturdular. Dolayısıyla daha önce var olan pasif etnik, dini ve mezhepsel bölünmeler ve alt kimlikler Arap Baharı sonrası araçsal olarak aktif hale geldi.

Suudi Arabistan Beşşar Esad Yönetimi ile uzlaşma yolunu seçmedi ve Esad'ın devirmeye çalıştı. Böyle bir durum gerçekleştiğinde hem İran büyük bir bölgesel müttefikini kaybederdi hem de Hizbullah'la bağlantısı kopardı. Ayrıca Suudi Arabistan kendi etki alanını genişletirdi ve bölgede Sünni düzen güçlenirdi. Suudi Arabistan'a göre, Esad Yönetimi devrildiğinde İran kendi sınırlarına geri dönerek bölgede etkisiz hale gelmektedir. Bu durumda Hizbullah ise büyük oranda gücünü kaybederek pasif bir aktöre dönüşmektedir. Dolayısıyla Suudi Arabistan bu senaryoyu gerçekleştirmek için çaba sarf etti.

Bu bağlamda Suudi Arabistan Suriye'de hükümete karşı savaşan farklı muhalif gruplara finansal ve askeri destek sağladı. Ancak Suriye'de muhaliflerin ve IŞİD'in yenilgiye uğraması sonucu Suudi Arabistan Suriye'de İran karşıtı bir Sünni hükümet iktidara getirmeye yönelik çabaları başarısız oldu ve hayalleri suya düştü.

Şubat 2019'da Beşşar Esad Tahran'a ilan edilmemiş bir ziyaret gerçekleştirdi. Bu ziyaret sırasında İran'ın lideri Ayetullah Ali Hameney Beşşar Esad ile yaptığı görüşmede ona “*Siz gösterdiğiniz direnişle Arap dünyasının kahramanı oldunuz ve direnişin gücü ve itibarı daha da arttı*” dedi. Ayrıca Ayetullah Hameney İran ve Suriye'nin birbirlerinin stratejik derinliği olduklarına ve direniş Cephesinin kimliği ve gücü bu sürekli ve stratejik ilişkiye bağlı olduğuna vurgu yaptı.¹³³ Dolayısıyla Suriye savaşı bölgede İran liderliğinde Direniş Cephesi ve Suudi Arabistan liderliğinde muhafazakâr cephe arasında yaşanan en büyük karşılaşmaydı.¹³⁴

Ortadoğu uzmanı ve Tahran Üniversitesi öğretim üyesi Hasan Ahmediyan Suudi Arabistan'ın Suriye'yi kimin yönetmesine karar verme hakkına sahip olmadığına vurgu

¹³³ “İslam Devrimi Lideri Suriye Cumhurbaşkanı ile Görüşmede: Suriye'ye Desteği Direnişe Verilen Destek olarak Görüyoruz ve Gurur Duyuyoruz,” (Farsça) *Liderin Websitesi*, 25 Mart, 2019, (çevrimiçi) <https://www.leader.ir/fa/content/22767/>, Erişim 17 Nisan 2019.

¹³⁴ Esger Caferi Veldani ve Seyyid Ali Nicat, “İran İslam Cumhuriyeti'nin Suriye Krizinde Rolü ve Konumunun İrdelenmesi,” *Fesname-yi Pejuhişhay-i Siyasi*, C. III, No: 3, 2014, s. 30.

yapmaktadır. Ayrıca Ahmediyan Washington'un Esad rejiminden kurtulmak istediği için Suriye devletini devirmeye kalkıştığını eleştirmektedir. Ayrıca Ahmediyan'a göre Yemen halkının Riyad'ın isteğine aykırı bir yol seçtikleri ve gösterdikleri direniş için Suudi Arabistan bu ülkeye saldırdı.¹³⁵

Sonuçta Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'de farklı mezheplere, ideolojilere ve siyasi duruşlara sahip olan İran, Suriye, Hamas, Hizbullah ve Husiler arasındaki Direniş İttifakı mezhepsel ve ideolojik değil, pragmatik ve stratejik zeminde gerçekleştiği görünmektedir.

¹³⁵ El-Kısas, *a.g.e.*

BEŞİNCİ BÖLÜM

ARAÇSAL MEZHEPÇİLİK, İNŞACILIK VE İRAN- SUUDİ ARABİSTAN İLİŞKİLERİNDE UYUŞMAZLIK: HALKIN İNANCI DEVLETİN ARACI

Bu bölümde tezin ana hipotezi ele alınacaktır. İlk önce siyasi ve ekonomik çıkarların çatışması ve etnik/mezhepsel çatışmalar arasında bağlantı incelenecektir. Bu bağlamda Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de yaşanan etnik/mezhepsel çatışmalar ve bölgesel aktörlerin rolü araştırılacaktır. Daha sonra araçsalcılık teorisi çerçevesinde İran ve Suudi Arabistan gibi bölgesel aktörlerin kimlik girişimcisi (entrepreneur), kimlik patronu (patron) ve kimlik amili (agent) rolüne soyunmaları irdelenecektir. Daha sonra bölgede mezhepsel kimliğin İran İslam Cumhuriyeti ve Suudi Arabistan Krallığı tarafından siyasileştirilmesi ve bölgesel siyasetin mezhepselleştirilmesi incelenecektir. Ayrıca kendini üstün gören kimlik bağlamında Suudi Arabistan’ın tamahkâr aktör rolüne soyunmakla saldırgan politikalar izlemesi ele alınacaktır. Üstelik Şii jeopolitiği bağlamında İran’ın bölgesel yükselişi ve karşısında Suudi Arabistan ve Arap-Sünni kampın Şii Hilali söylemi bağlamında Şia fobisi ve İran fobisi projesine başvurması incelenecektir. Bölümün devamında Tahran ve Riyad arasında bölgenin jeopolitik olarak kırılğan kemerinde güçsüz ve çökmüş devletlerin topraklarında güç mücadelesi ve vekâlet savaşları ve dolayısıyla iki ülke ilişkilerinde ortaya çıkan soğuk savaş ve bu soğuk savaşın gittikçe hibrid savaşa dönüşmesi irdelenecektir. Son olarak da İran ve Suudi Arabistan arasında bölgesel güç dengesi mekanizması ve Suudi Arabistan’ın İran’a karşı dengeleme stratejisi ele alınacaktır. Ayrıca ABD’nin dengeleme stratejileri ve Suudi Arabistan ile algıladıkları İran tehdidini dengelemeye yönelik çabaları irdelenecektir.

A. Siyasi/Ekonomik Rekabet ve Etnik/Mezhepsel Çatışmalar

Bireysel, yerli, ulusal ve uluslararası düzeyde siyasi rekabet ve etnik ve/veya mezhepsel kimlik arasında derin bir bağ bulunmaktadır. Etnik ve/veya mezhepsel çatışma bir yandan nispeten çağdaş zamana ait bir olgudur, öte yandan da siyasal ve sosyal hayatta uzun zamandan süregelen özelliğe sahiptir. Bu bağlamda kıt kaynaklar, ekonomik

rekabete ve güç yarışması ise siyasi rekabete yol açmıştır. Bu rekabetler sonucu ortaya çıkan çatışmalar etnik ve/veya mezhepsel çatışmaya da dönüşebilmektedir.¹ Daha doğrusu siyasi ve/veya ekonomik rekabet etnik ve/veya mezhepsel çatışmanın bir dürtücüsü olabilmektedir. Bu bağlamda ekonomik kazanç ve siyasi çıkarlar için yapılan rekabet sonucu, “biz” ve “onlar” duyguları farklı büyük grupların tanımlanmasını da güçlendirir ve gruplar arası gerilimlerin artmasına neden olabilmektedir.

Etnik ve/veya mezhepsel gerilimler ve çatışmalar, dünyanın dört bir yanında yaşanmakta ve böylece hem iç siyaset hem de uluslararası siyasetin konusudur. Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de İran ve Suudi Arabistan ilişkilerinde etnik ve/veya mezhepsel dinamikleri kavrayabilmek için, bu bölgedeki siyasi mücadeleler ve çıkar çatışmaları irdelemek gerekmektedir. Ayrıca bu stratejik bölgede devletlerin birçoğunun iç ve dış politikalarında etnik ve/veya mezhepsel kimlik önemli bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda ülke düzeyinde bölgesel aktörler etnik ve/veya mezhepsel bir kimlik benimsedikleri için etnik ve/veya mezhepsel hatlar üzerine ayrımcılık ve dışlama gerçekleşebilmektedir. Böyle bir ortamda meydana gelen siyasi ve ekonomik rekabetler zaman zaman egemen büyük grup kimlik ile diğer büyük gruplar arasında etnik ve/veya mezhepsel çatışmalara dönüşebilmektedir.² Bu ortamda liderler ve siyasi seçkinler tarafından belirli etnik ve/veya mezhepsel kimliklerin siyasi amaçlı kullanımı etnik ve/veya mezhepsel çekişme ve çatışmayla sonuçlanabilmektedir.

Bir çatışmanın dinamiklerini açıklandığı zaman tek bir değişkenin etkili olduğundan bahsetmek yanıltıcı olmaktadır. Dolayısıyla bir etnik ve/veya mezhepsel çatışmada çeşitli değişkenler etkili olabilmektedir. Ayrıca etnik ve/veya mezhepsel olarak görünen çatışmaların arkasında siyasi ve/veya ekonomik etkenler de yer alabilmektedir. Ortadoğu ve Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de siyasi güç arayışı ve ekonomik kazanç devletler arası ve devletler içi çatışmaları sürdüren temel nedenlerin arasındadır.

Böylelikle etnik ve/veya mezhepsel kimlik siyasi politikalar uğruna bir araç olarak kullanılabilir. Ancak analitik açıdan bakıldığında şiddete neden olan faktörleri

¹ Arthur A. Stein and Ayelet Harel-Shalev, “Ancestral and Instrumental in The Politics of Ethnic and Religious Conflict,” *Ethnic and Racial Studies*, C. XL, No:12, 2017, s.1

² A. e., s. 2.

hiçbir zaman tek bir değişken haline getirmek doğru olmaz.³ Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de ise siyasi ve/veya ekonomik rekabet ve güç mücadelesinin nasıl etnik ve mezhepsel çatışmalara dönüştüğü incelemek gerekmektedir.

1. Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de Etnik/Mezhepsel Çatışmalar

Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de güç ilişkileri bakış açısından jeopolitik, jeostratejik ve jeoekonomik olarak hassas bir bölge olduğundan birçok kriz, gerginlik ve çatışmanın ortaya çıkış noktasıdır. Ayrıca bu bölge bölgesel ve küresel güçlerin rekabet alanı olduğu için önem sahibidir.

İstikrarsız bir bölge olan Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de vuku bulan çatışmalar bölgesel ve küresel aktörlerin arasında jeopolitik rekabet ile doğrudan ilintilidir. Günümüzdeki yaşanan çatışmalarda siyasi çatışmadan etnik ve/veya mezhepsel çatışmaya yönelik bir eksen kayması görülmektedir. Eskiden süregelen uyuşmazlıkların canlanması sonucu ortaya çıkan çatışmalar veya sosyal, kültürel ve mezhepsel değerler üzerine yaşanan derin anlaşmazlıkların çözümlenmesinin esnek olmadığı ve pazarlığa açık olmadığı belirtilmelidir. Bu tür çatışmaların çözümü ve sona erdirmesi, anlaşmazlığın kaynakları, nedenleri ve etkileyen faktörleri belirlenmesi ve daha sonra çatışmalara neden olan yapılar ve faktörlerde değişiklik yapmayı gerektirmektedir.⁴

Günümüzde Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz bölgesi çok sayıda devletler arası ve devletler içi çatışmalar ve uyuşmazlıklara tanıklık etmektedir. Bazı çatışmalar eski ve yüzyıllar önceye geri dönmekte diğerleri ise çağdaş dönemde ortaya çıkmışlar. Bu çatışmaların en önemli özelliği birçoğunun çok boyutlu ve iç içe geçmesidir. Dolayısıyla çatışmalar hem devletler içi hem de devletler arasında, farklı şekillerde vuku bulabilmektedir. Çatışmaların kökenleri dini, mezhepsel, etnik, kabilevi, teritoryal, kıt kaynaklar, vb. gibi çeşitli nedenlere dayanabilmektedir. Bu ihtilaflar şiddet içeren veya şiddet içermeyen gerilimlere ve çatışmalara yol açabilmektedir. Ancak geçmişte yaşanan

³ Fanar Haddad, *Sectarianism in Iraq: Antagonistic Visions of Unity*, New York, Oxford University Press, 2011, s.180.

⁴ Mehdi Matinjavid ve Muhammed Cafer Cevadi Ercmend, “Uluslararası İlişkilerde Çatışma Çözümünün Rolü,” (Farsça) *Feslname-yi Siyaset, Hukuk ve Siyasal Bilgiler Fakültesi*, C. XXXVIII, No: 1, İlkbahar, 2008, s. 15-38.

büyük kayıplar devletler arası ve devletler içi çatışmalarda etnik ve/veya mezhepsel büyük grupların hafızalarına geçerek nesilden nesile aktarılır ve on yıllar ve hatta yüzyıllar sonra tekrar canlanabilmektedir.

İranlı akademisyen Esger Caferi Veldani bölgede yaşanan çatışmaların sınır anlaşmazlıkları, teritoryal sorunlar, etnik ve/veya mezhepsel ihtilaflar, ideolojik gerginlikler, enerji kaynakları başta olmak üzere ekonomik gerilimler ve dış güçlerin müdahalesi gibi nedenlerden dolayı ortaya çıktığını belirtmektedir.⁵ Bölgede vuku bulan çatışmaların özelliklerine bakıldığında devamlı rekabetler (enduring rivalries) sonucu açık uçlu (open-ended conflict) ve uzun süren (protracted conflict) çatışmalar oldukları görülmektedir. Bu çatışmalar şiddet içeren isyan, devrim, devletler içi ve devletler arası çatışmaları kapsamaktadır.⁶

Etnik ve/veya mezhepsel çatışmaların nedenleri açıklandığında ise mezhepsel güvenlik ikilemi, hegemonik hırslar, seçkinler ve liderler arasındaki rekabet ve bölgesel ve küresel dış güçlerin rolünü de incelenmesi gerekmektedir. Ayrıca Ortadoğu'da ortaya çıkan çatışmaları üç kategoride özetlemek mümkündür: ideolojik, etnik milliyetçi (irredantist, ayrılıkçı ve özerkçi) ve siyasi-mezhepsel. Suriye'den Gazze'ye uzanan Doğu Akdeniz (Levant) bölgesi günümüze kadar devam eden çatışmaların merkezidir. Ayrıca Ortadoğu ve Pers Körfezi bölgesinde jeopolitik rekabetler sonucu çatışmalara müsait bir zemin oluşmuştur.⁷ Günümüzde daha büyük Ortadoğu'da yaşanan çatışmalar, uzun vadede dört düzeyin etkileşimi sonucu ortaya çıkmaktadır:

1. ABD'nin bölgedeki duruşu (küresel düzeyde),
2. İran ve Suudi Arabistan gibi bölgesel güçler arasında rekabet (bölgesel düzeyde),
3. Siyasi ve ekonomik eşitsizlikler ve mağduriyet (iç veya yerli düzeyde),

⁵ Esger Caferi Veldani, *Ortadoğu'da Zorluklar ve Çatışmalar* (Farsça) 2. bs., Tahran, Pejuhişkede-yi Mutaliat-i Rahbordi, 2015.

⁶ Emir Muhammed Hacı Yusefi ve Mehdoht Zakiri, "Azami Tanıma ve Ortadoğu'da Açık Uçlu Çatışmalar: Teorik Bir Model," (Farsça) *Feslname-yi Pejuhişhay-i Revabit-i Beynelmilel*, C. I, No: 24, 2017, s. 81-82.

⁷ Alessandro Politi, "Political Summary," In: *Arap Geopolitics in Turmoil: Perceptions, Unknown and policies*, NATO Defense College Foundation, 2016, s.19.

4. Mezhepsel ve/veya etnik rekabet (ülke, bölgesel ve Uluslararası düzeyde).⁸

Dolayısıyla Ortadoğu, Pers Körfezi ve Akdeniz’de gerilimler ve çatışmalar bazen etnik bazen de mezhepsel ve bazen de etnik-mezhepsel bağlamda ortaya çıkmaktadır. Ancak son dönem mezhepsel çatışmalar bölgede ana akım haline gelmiştir. Bu çatışmalarda mezhepsel ve ideolojik gerginlikler (tensions) şiddet içeren ve kanlı savaflara yol açmıştır.

Ayrıca İran İslam Cumhuriyeti ve Suudi Arabistan Krallığı gibi bölgesel güçlerin etki alanlarını genişletmek amaçlı çabaları yeni bir bölgesel düzene/düzensizliğe yol açmıştır. Böyle bir ortamda Şii ve Sünni kimlik farklılıkları güçlü siyasi ve ideolojik bir silah olarak kullanılmaktadır. Ayrıca 2003 Irak Savaşı ve özellikle 2011 Arap Baharı ayaklanmaları sonrası bölgede birçok devletin parçalanması ülke düzeyinde alt etnik ve/veya mezhepsel kimliklerin canlanmasına ve kimliksel bir kutuplaşmanın ortaya çıkışına yol açmıştır. Bu bağlamda mezhepçilik olgusu güç politikası için yararlı bir araç haline gelmiştir ve bölgesel düzeyde devletlerin parçalanmasından faydalanarak şiddet içeren ve çok taraflı çatışmalarla sonuçlanmıştır.

Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de devletler arası ve devler içi çatışmaların birçoğu etnik ve/veya mezhepsel görünse/gösterilse bile aslında bir güç mücadelesidir. Dolayısıyla çatışmaların kısa vadede uzlaşmayla sona ermesi pek mümkün görünmemektedir. Günümüzde Irak, Bahreyn, Suriye, Yemen’de yaşanan çatışmaların nedeni ilkselci yaklaşım bağlamında Hz. Muhammed’in yerine halef olarak kimin geçeceği tartışmasının ve ortaya çıkan eski düşmanlığın ve nefretin canlanması ve yükselişi değildir. Nitekim Sünni-Şii bölünmesi siyasi ve ekonomik çıkarlar elde etmek için bir araca dönüştüğü söz konusudur. Başka bir deyişle hem devlet içi hem de bölgesel düzeyde devletler arası mezhepsel hatlar üzerine Şii-Sünni bölünmesi bölgesel aktörler tarafından bir politika olarak izlenmektedir. Dolayısıyla ülke düzeyinde mezhepsel azınlıkların ayrımcılığa maruz kalmaları ve yaşadıkları mağduriyet ve bölgesel düzeyde

⁸ Eleonora Ardemagni; Cinzia Bianco and Umberto Profazio, “Background Paper,” *Arap Geopolitics in Turmoil: Perceptions, Unknown and policies*, NATO Defense College Foundation, 2016, s.23.

bölgesel güçlerin hırsları çatışmaları mezhepsel hatlar üzerinde şekillendirmekte ve zamanla körüklemektedir.

Ortadoğu bölgesinin belirleyici ana özelliklerden biri geçmişte bu gölgede yaşanan devlet inşa sürecidir. Birinci Dünya Savaşı sonrası Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü sonucu İngiltere ve Fransa devletleri kontrol altına aldıkları toprakları etnik ve/veya mezhepsel kimlikler çizgilerine bakmaksızın, çıkarları gereği böldüler ve sınırlarını çizdiler. Ancak devlet ve ulus arasında tutarsızlıktan dolayı, ortaya çıkan tablo bölgede çağdaş devletlerin bir etnik ve/veya mezhepsel kimlik mozaigi olduğu gerçeğidir.⁹ Bu konu Ortadoğu'da bugüne kadar birçok çekişme ve çatışmaya neden olmuştur.

Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'de yaşanan çatışmaların çok boyutluluğu, güvenlikleştirilmesi, bölgenin özel yapısı, işbirliği ve bütünleşmeden ziyade karşılaşma ve çatışmaya yönelik kurulan ittifaklar ve bölgesel/küresel güçlerin çıkarları sorunları karmaşıklştırmakta ve çatışmaları çetrefilleştirmektedir.

Ayrıca bölgesel düzeyde İran İslam Cumhuriyeti ile Suudi Arabistan Krallığı arasındaki gergin ilişki tüm bölgeyi etkilemektedir. Bu iki ülkenin arasında uyuşmazlık bölgesel denge ve düzeni bir bütün olarak tanımlamaktadır. Pers Körfezi'nin doğu kıyısında egemen olan İran, İslam dünyasında azınlık Şiiilerin destekçisi olarak Şii dünyasını yönetmektedir. Pers Körfezi'nin batı kıyısının çoğunu kontrol altında tutan Suudi Arabistan ise Sünni kampın lideri olarak Sünni dünyasına önderlik etmektedir.

Uluslararası Kriz Grubu (International Crisis Group) her sene yılbaşında dünya çapında gözetlenecek 10 çatışmanın listesini açıklamaktadır. 2018 yılı verilerine göre Kuzey Kore krizi ilk sırada ve ABD, Suudi Arabistan ve İran arasında rekabet ikinci sırada yer almıştır.¹⁰ 2019 listesinde ise Suudi Arabistan, ABD, İsrail ve İran'ın arasında

⁹ Simon Mabon, *Saudi Arabia and Iran: Soft Power Rivalry in the Middle East*, New York, I.B. Tauris & Co Ltd. 2013, s. 107.

¹⁰ Robert Malley, "10 Conflicts to Watch in 2018," International Crisis Group, 2 Ocak, 2018 (çevrimiçi) <https://www.crisisgroup.org/global/10-conflicts-watch-2018>, Erişim 14 Eylül 2018.

karşılaşma olasılığı dördüncü sırada yer almıştır ve karşılaşma olasılığının yüksek olduğu belirtilmiştir.¹¹

İranlı akademisyen Mahmood Sarioalghalam Ortadoğu’da iki kutuplu güç mücadelesi ve etki alanı yarışı olduğunu ve bölgenin jeopolitiğinin ortaya çıkan ihtilaflar ve anlaşmazlıklardan etkilendiğini savunmaktadır. Sarioalghalam’a göre Ortadoğu ve Pers Körfezi’nde küresel ve bölgesel güçlerin ekonomik rekabet yanı sıra güç ve etki mücadelesi bölgeyi uzlaşmadan uzaklaştırarak çatışmaya doğru sürüklemektedir. Böylece İran ve Suudi Arabistan başta olmak üzere bölgesel güçlerin sınırları ötesinde üçüncü devletlerin toprakları karşılaşma alanlarına dönüşmektedir. Böyle bir ortamda rekabet artar; uyuşmazlıklar şiddetlenir ve dolayısıyla çatışma çözümü zorlaşır. Dolayısıyla en iyi koşulda çatışma yönetimi etkili olabilmektedir.¹²

2. Araçsalcılık, Amiliyyet ve Politik-Mezhepçi Kimlik Patronları

Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de siyasi amaçlar için büyük grup kimliğinin harekete geçirilmesi ve araçsallaştırılması bölgesel siyasetin önemli bir özelliğidir. Sosyal bilimler bağlamında etnik ve/veya mezhepsel gerilimleri açıklayan ilkselcilik, araçsalcılık ve inşacılık ana teorik yaklaşımlar olarak mezhepçiliğin yükselişini açıklamaya çalışmaktadır.

Dördüncü bölümde ele alınan İlksel yaklaşım Şii ve Sünni büyük grup kimliklerinin arasında farklı inançlar, değerler, normlar ve tarihsel anlatıların çatışmaya yol açabileceğini varsaymaktadır. Ancak mezhepsel büyük grup kimliklerin siyasileştirilmesi veya siyasi ve jeopolitik politikaların mezhepselleştirilmesini açıklayamamaktadır.¹³ Bu bağlamda araçsalcılık teorisi Ortadoğu’da yaşanan çatışmalarda mezhepsel kimliğin araçsal olarak kullanımını net bir şekilde açıklamaktadır. Ayrıca inşacılık liderlerin siyasi

¹¹ Robert Malley, “10 Conflicts to Watch in 2019,” International Crisis Group, 28 Aralık, 2018 (çevrimiçi) <https://www.crisisgroup.org/global/10-conflicts-watch-2019>, Erişim 7 Ocak 2019.

¹² Mahmood Sarioalghalam, “Uluslararası System ve Ortadoğu’nun Yeni Jeopolitiği,” *Pejuhişname-yi Ulum-i Siyasi*, C. XII, No: 1, Kış, 2017, s. 135.

¹³ Vali R. Nasr, “Domestic Imperatives, and Identity Mobilization: Sectarianism in Pakistan, 1979-1998,” *Comparative Politics*, C. XXXII, No: 2, 2000, s.172.

çıklarlar uğruna mezhepsel kimlik inşasını ve mezhepselleştirme sürecini açıklamada yardımcı olmaktadır.

Dolayısıyla bir büyük grup kimliğinin harekete geçirilmesi (mobilizasyonu) için liderler mezhepsel kimlik taşıyan topluluğun ortak kimliğini kullanmaktadırlar. Böylece siyasileştirilmiş bir mezhepsel kimlik ön plana çıkmaktadır.¹⁴ Bu süreçte liderlerin siyasi çıkarları bağlamında mezhepsel kimliğin siyasileştirilmesi politik-mezhepsel siyasetlere yol açmaktadır.

Araçsalıcı yaklaşıma göre, etnik ve/veya mezhepsel kimliklerin harekete geçirilmesinde yönetici liderler ve siyasi seçkinler birincil amil (agent) olarak tanımlanmaktadırlar. Bu nedenle etnik ve/veya mezhepsel seferberlik, siyasi liderlerin güç projesinin bir ürünüdür ve bir topluluğun veya devletin siyasi ve/veya ekonomik çıkarlarını güvence altına almasının bir vesilesidir.¹⁵ Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de İran ve Suudi Arabistan bu bağlamda karşı karşıya gelmişler. Ayrıca Arap Baharı sonrası bölgede devletlerin güçsüzleşmesi sonucu topraklarında etkili bir şekilde egemenlik sağlayamadığından dolayı liderler ve yönetici seçkinler rejimlerinin bekası için etnik ve/veya mezhepsel kimlik üzerine seferberliğe başvurmuşlar.

Ayrıca devlet etnik ve/veya mezhepsel kimlik seferberliğinde her zaman aktif aktör olmayabilmektedir. Örneğin güçsüz devletler ve iç savaş sonucu çökmüş devletlerde etnik ve/veya mezhepsel alt aktörler devlet kurumlarını kendi çıkarları ve güç mücadelelerinin arenası olarak kullanabilmektedirler. Üstelik mezhepsel çatışma bazen hükümetlerin böl ve yönet politikası doğrultusunda da ortaya çıkabilmektedir. Bu bağlamda, hükümetlerin reel politik amiliyyet (agency) rolü mezhepçiliğin arkasındaki etkenlerden biri olarak da görünebilmektedir.¹⁶

Araçsalcılığa göre politik-mezhepçilik yüzeysel siyasi bir yapı olarak İran ve Suudi Arabistan’ın siyasi liderlerin manipülasyon ve suiistimali sonucu ortaya çıkmıştır. Bu iki ülke bölgesel rekabet ve güç mücadelesinde ve gerçekçi güç dengesi yarışmasında

¹⁴ Milton J. Esman, *Ethnic Politics*, Ithaca, Cornell University Press, 1994.

¹⁵ Nasr, *a. g. e.*, s.173.

¹⁶ Lawrence G. Potter, “Introduction,” *Sectarian Politics in the Persian Gulf*, ed. New York, Oxford University Press, 2014, s. 25–26.

mezhepsel kimlik üzerine kitleleri harekete geçirmek için politik-mezhepçiliği bölgesel düzeyde güçlü bir araç ve kaldıraç olarak patron-yanaşma ilişkisi (Patron-client relationships) kurmak için kullanmışlar. Ayrıca politik-mezhepçilik bağlamında bölgede ülke düzeyinde mezhepsel bir öteki inşa ederek siyasi dışlamayı gerçekleştirmek, otoriter sistemlerde iktidarda kalmak ve meşruluk krizine karşı bir araç olarak liderler tarafından kullanılmıştır.

Böylece politik-mezhepçiliğin yüzeysel bir olgu olduğu ve seçkinler tarafından inşa edildiğini çağdaş bir olgu olarak ortaya çıkmaktadır. Ektik ve/veya mezhepsel girişimciler yeni mezhepçiliğin stratejik dinamiklerini inşa ettikleri ilksel Şii-Sünni ayrımının arkasına saklamışlar.

Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de İran ve Suudi Arabistan’ın siyasi seçkinlerinin amiliyyet rolü üstlenmeleri ve mezhepsel kimlikleri manipüle etmeleri bölgedeki çatışmalarda önemli bir faktördür. Bu bağlamda bu iki devlet mezhepsel kimlik girişimcileri olarak mezhepçilik olgusunu tahakküm ve otoritelerini korumak için araçsallaştırmaktadırlar. Pers Körfezi’ndeki Arap devletlerin yönetici seçkinleri 2011 Arap Baharı ayaklanmaları sırasında halklarının demokratik talepleri ve yaşadıkları mağduriyetlerden kaynaklanan protestoları bastırmak için gösterileri mezhepsel olarak göstermeye çalıştılar. Böylece siyasi mezhepçilik liderler tarafından araçsallaştırılmış kasıtlı bir politika olarak tanımlanabilmektedir. Günümüzde Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de mezhepsel araçsallaştırma sadece yönetici seçkinler (örneğin İran ve Suudi Arabistan liderleri) tarafından yapılmadığı ve önemli devlet dışı aktörler tarafından da gerçekleştiği görünmektedir. Bu bağlamda mezhepçilik sadece bir devlet icadı değil, kişisel hedeflerini ilerletmek isteyen siyasi, mezhepsel, sosyal ve ekonomik grupların bir araya gelmesinin sonucu da ortaya çıkabilmektedir.¹⁷

Bu bağlamda Arap Baharı sonrası mezhep temelli ittifaklar ortaya çıktı. Ancak mezhepçiliği kışkırtan mezhepsel büyük gruplar değil, bölgesel güçlerin amiliyyet rolüne soyunmaları ve Şii ve Sünni mezhepsel kimliği manipüle etmeleridir. Tıpkı mezhepsel kimliğin siyasi sınırları tanımadığı gibi mezhepçilik de aynı şekilde sınırları aşarak sınır

¹⁷ Toby Matthiesen, *Sectarian Gulf: Bahrain, Saudi Arabia, and the Arab Spring That Wasn't*, Stanford, California, Stanford University Press, 2013, s. ix

ötesi topluluklara da geçmektedir. Suudi Arabistan ve İran iki mezhepsel amil olarak bu görevi üstlenerek Sünni-Şii mezhepsel kimlik üzerinden müttefikleri ile patron-yanaşma ilişkisi kurmaya çalışmışlar.

Öte yandan etnik ve/veya mezhepsel gerilimler alt ulusal düzeyde (ülke düzeyinde) ortaya çıktığında devlet dışı aktörler ve mezhepsel büyük gruplar da mezhepsel amiliyyete başvurabilmektedirler. Böylelikle hem yönetici seçkinler hem de yönetici olmayan taraflar ve gruplar mezhepçiliği etkili bir şekilde araçsallaştırıp belirgin mezhepsel kimliklerin araçsal inşasına katkıda bulunabilmektedirler.¹⁸

Dolayısıyla etnik ve/veya mezhepsel çatışmalarda liderler ve siyasi seçkinler sorunun bir parçası olarak tanımlanmaktadır. Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz toplumlarının önemli bir kesimi arasında mağduriyetler sonucu bir hayal kırıklığı duygusu yaşanmaktadır. Ancak bu mağduriyetler ve şikâyetleri gidermek yerine itirazları mezhepsel kimlik üzerinden okumak ve bastırmak sadece çatışmaları daha da körükletilmektedir.

Kimliksel seferberlik ülke düzeyinde de iktidar parti veya hükümet tarafından yapılabilmektedir. Bu bağlamda seçim sürecinde kimliksel koalisyonlar ve bloklar ortaya çıkabilmekte ve etnik ve/veya mezhepsel rekabeti en üst seviyeye çıkarabilmektedir. Böyle bir durumda seçim sonrası iktidara geçen parti, blok veya koalisyon devlet kuruluşlarında kendi büyük grup kimliğini bağlamında güç paylaşımı yapmaktadır. Bu konuda Saddam sonrası Irak'ta yapılan seçim süreci örnek verilebilmektedir.¹⁹

Böylelikle hükümetler ve siyasi seçkinler çatışmaları kazanmak için, kitleleri harekete geçirmeye çalışmakta ve bu hedefe ulaşmak için politik-mezhepçilik davalarını halkı ve meşru kılma görevini iyice üstlenmektedir. Ayrıca siyasi kargaşa, güvensizlik ve ekonomik sıkıntılar etnik ve/veya mezhepsel kimlik seferberliği için müsait bir zemin oluşturmaktadır. Liderler ve siyasi seçkinler toplumu seferber etmek için bir ötekiye ihtiyaç duymaktadırlar. Bu koşullarda ülke düzeyinde etnik ve/veya mezhepsel azınlık

¹⁸ James D. Fearon and David D. Laitin, "Violence and the Social Construction of Ethnic Identity," *International Organization*, C. LIV, No: 4, 845-877, 2000, s.874.

¹⁹ Marc Lynch, "The Entrepreneurs of Cynical Sectarianism," *The Politics of Sectarianism*, POMEPS Studies, No: 4, 2013, s. 3-6.

öteki olarak kullanılmaktadır. Böylece liderler ve yönetici seçkinler inşa ettikleri ötekiyi tüm sorunlardan ve sıkıntılardan sorumlu tutup kınamaktadırlar.

Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de son yıllardaki mezhepçiliğin yükselişi bu bağlamda açıklanabilmektedir. İnşacı yaklaşım bağlamında devletlerin birbirine karşı algıları onların ilişkilerini etkilemektedir. Ayrıca bu devletlerin kimlikleri onların çıkarlarını belirlemekte ve bu çıkarlar aktörlerin davranışlarını şekillendirmektedir. Dolayısıyla farklı algılar yaratmakla kimlik grupları harekete geçirmek mümkündür. İran ve Suudi Arabistan tam bu bağlamda hareket etmektedirler.

Günümüzde hem resmi hem de sosyal medya yoluyla yayılmakta olan mezhepsel söylem kitleleri harekete geçirmek için kullanılır. Bu tür söylemler, geniş bir kitleyi hedeflemek amaçlı dolaşmaktadır. Örneğin Arap Baharı sonrası bölgede olup biten medya aracılığıyla mezhepsel çatışma bağlamında dünya kamuoyuna sunuldu.

Etnik ve/veya mezhepsel kimlik seferberliği sürecinde mezhepçiliği manipüle etmek isteyen seçkinler politikalarını mezhepsel kılıfta yürütmeye başvurumaktadırlar. Ancak mezhepsel düşmanlığı inşa etmek ve yaymak sonuçları vahim olabilmektedir. Kimlik amilleri, mezhepsel kimliği kendi çıkarları bağlamında aktif veya pasif hale getirmek iteleseler bile zaman içinde bu kimlikler içselleşebilmekte ve ilksel olarak kendiliğinden devam edebilmektedir.²⁰

Ayrıca uzun süre mezhepsel çatışma yaşanan bölgelerde örneğin Irak, Suriye ve Yemen’de uzlaş ve çatışma çözümünün gerçekleşmesi neredeyse imkânsız hale gelebilmektedir. Mezhepsel çatışma sonucu aile üyelerini kaybeden ya da yerinden edilmiş insanların bu mağduriyetleri ve travmaları unutmaları zaman almaktadır. Başka bir deyişle mezhepsel çatışmada aile üyelerini yakın zamanda kaybeden Şii’ler veya Sünniler henüz sevdiklerinin yasını tutarken barışçıl bir şekilde hiçbir şey olmamışçasına birlikte yaşamaktan bahsetmek mümkün değildir. Üstelik bu yaşanan acılar ve travmaların görüntüleri günümüzde sosyal medya ve sanal dünyada dolaşımda olmakta ve dolayısıyla unutulmasını zorlaştırmaktadır.

²⁰ A. e.

Dolayısıyla mezhepsel çatışmanın siyasi ve ekonomik kazançlar için inşası ve araçsallaştırılmasının vahim sonuçları ve yankıları göz ardı edilemez. Mezhepçiliğe siyasi yaklaşım ve dolayısıyla mezhepçiliğin siyasileştirilmesi, ayrıca siyasi çıkarların ve stratejilerin mezhepselleştirilmesi uzun vadeli sonuçları beraberinde getirmektedir. Çatışma bölgelerinde şiddet sona erse ve barış sağlansa bile bu kışkırtılan nefretler, düşmanlıklar ve acı anıları hafızalardan silmek pek mümkün değil. Ancak politik-mezhepçiliğin kısa vadede çok yararlı bir araç olduğu için kimlik girişimcileri ve amilleri tarafından kullanılması kaçınılmaz hale gelmiştir.²¹

Öte yandan inşacılık bağlamında mezhepsel kimlik sosyal bir olgu olarak ülke düzeyinde yerli seçkinler, ulusal düzeyde devletler ve bölgesel düzeyde bölgesel güçler tarafından çatışma sırasında kullanılabilir. Böylelikle mezhepsel çatışma siyasetin bir ürünü olarak da görülebilmektedir. Bu bağlamda seçkinler bu sosyal olguyu siyasi bir araç olarak kullanmaya başvururlar. Arap Baharı sonrası bu olgu Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de her üç düzeyde gerçekleşmiştir. Örneğin Suriye ve Yemen’de yerli vekil gruplar ülke düzeyinde, Bahreyn ve Suudi Arabistan ulusal düzeyde ve İran ve Suudi Arabistan bölgesel düzeyde mezhepsel kimliği manipüle ederek kendi çıkarları uğruna harekete geçirmişler.

İnşacılara göre devletler arası ilişkilerde devletlerin kimlikleri önemli bir faktördür. Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de ulus ötesi niteliğe sahip Şii ve Sünni kimlikler ulusal kimlik ve devletin kimliği ile rekabette olduğundan ulus ötesi hareketlerin oluşumuna yol açabilmekte ve devlet merkezli bir davranışı sınırlandırmaktadır.

Bu nedenle Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de güçsüz devletler topraklarında gerçekleşen vekâlet çatışmaların tırmanışında amiliyyet görevini yalnızca yerli gruplar ve taraflar değil, bölgesel devletler de üstlenebilmektedir. İran ve Suudi Arabistan rakip devletler olarak mezhepsel kimliği jeopolitik hırslar ve bölgesel düzeyde güçlerini arttırma yolunda kullanmışlar ve birbirlerine karşı rekabette mezhepsel kimliği

²¹ A. e., s.6.

araçsal olarak manipüle etmişler. Bu bağlamda, inşa edilen siyasi-mezhepsel kimlikler bu iki ülkenin reel politik çıkarlarına hizmet etmektedir.

Bölgede politik-mezhepçilik hem İran ve Suudi Arabistan tarafından yukarıdan aşağıya güç mücadelesi bağlamında hem de iç savaş ve çatışmalara maruz kalan ülkelerde aşağıdan yukarıya yerli rakip gruplar arasında güç mücadelesi olarak ortaya çıkabilmektedir. Şii ve Sünni mezhepsel kimliklerin ulus ötesi ve hatta tarihsel niteliği göz önüne alındığında inşacı yaklaşım yardımcı olabilmektedir. Ancak kimlik faktörünün arkasında reel politik çıkarlar yer aldığına gerçekçi araçsal yaklaşım analitik çerçeve olarak çatışmaları açıklayabilmektedir.

Araçsalcı yaklaşıma göre güvenlik ve rejim bekası gibi devlet çıkarları devletin kimliği bağlamında sunulduğunda daha etkili olmaktadır. Bu bağlamda etnik ve/veya mezhepsel kimlik araçsal olarak siyasi ve ekonomik çıkarlar uğruna hem ülke düzeyinde hem de bölgesel düzeyde kullanılabilir. Dolayısıyla devlet düzeyinde Şii-Sünni mezhepsel ayrım planlı bir politikadan ibarettir ve bölgesel düzeyde rakipleri dengelemek ve güç ve etki elde etmekle ilgilidir. İran İslam Cumhuriyeti ve müttefikleri ile Suudi Arabistan liderliğinde Arap-Sünni kamp mezhepsel etiketli politikalarını müttefiklerini bir araya getirmek ve düşmanlarını frenlemek ve dizginlemek için kullanmaya çalışmışlar.

Dolayısıyla araçsalcılık bölgesel düzeyde İran ve Suudi Arabistan arasında uyuşmazlık ve Ortadoğu ve Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de çatışmaları açıklamaktadır. İnşacılık ise mezhepsel politikaların inşasını, bölgesel politikaların mezhepselleştirilmesini ve zaman zaman mezhepçiliğin yükselişi ve tırmanışının temel dinamikleri ve özelliklerine ışık tutmak açısından önemlidir. Ortadoğu’nun bölgesel sisteminde kimlik ve egemenlik dinamiği ele alındığında mezhepçilik de Arap milliyetçiliği gibi ulus ötesi niteliğe ve ulusal sınırları aşan özelliğe sahiptir. Bölgede egemen devletlerin çıkarları ve devlet ötesi İslamcılık, mezhepçilik ve Arap milliyetçiliği gibi kimlikler arasında bir çelişki var ve dış politika seçkinlerinin devlet çıkarları yerine ulus çıkarlarını ön plana çıkarmalarına neden olmakta ve İran ve Suudi Arabistan’ın devlet ötesi Şii ve Sünni kimliklerini bölgesel politikalarının hizmetinde kullanmaya güçlü araç kılmaktadır.

İnşacılık ve araçsalcılık bağlamında ulusal ötesi Şii ve Sünni kimliksel çatışmaların sosyal bir gerçek olarak inşası de mümkündür. Ancak seçkinler ve liderler tarafından tasarlanan ve inşa edilen sosyal gerçekler, ulusal çıkarların etkisi altında kalmaktadır. Suudi Arabistan ve Arap-Sünni müttefikleri bölgede İran'ı ve Şii müttefiklerini dizginlemek, etkilerini azaltmak ve dengelemek için mezhepsel söylemi bir politika aracı olarak kullanmaktadırlar. Suudi Arabistan eskiden bölgede politikalarını yürütmek için İslamcılık ve Arap milliyetçiliği söylemleri bağlamında İslam dünyasının liderliği ve Arap devletlerin önderliği rolüne soyunmaktaydı. Ancak Riyad Irak işgali sonrası özellikle de Arap Baharı sonrası mezhepçilik söylemi bağlamında kendisini Sünnilerin lideri olarak göstermeye çalıştı. İran İslam Cumhuriyeti ise dış politikasında İslamcılık söylemi bağlamında hareket etmeye çalışsa bile İslamcı söylem arkasında bazen açık bir şekilde zaman zaman da üstü kapalı bir şekilde mezhepsel Şii gruplara stratejik çıkarları bağlamında destek vermektedir.

Şii kimliğinin inşa sürecinde tarihsel olarak Şiilerin Sünniler tarafından, zulüm, baskı ve ayrımcılığa maruz kalmaları sonucu ortaya çıkan ihtilaf ve gerginliğin doğasında sosyal, siyasi ve ekonomik faktörler de yer almaktadır ve yalnızca mezhepsel olarak inanç meselesi değildir. Dolayısıyla günümüzde Şiilerin mağduriyet duyguları tarihsel ihtilaf ve eski nefretlerden değil, çağdaş sosyal, siyasi ve ekonomik mağduriyetlerden kaynaklanmaktadır.

B. Bölgesel Düzeyde Mezhepsel Kimliğin Siyasileştirilmesi

Siyasileştirme siyasi güç elde etmek için bir süreçtir. Etnik ve/veya mezhepsel farklılıklar toplumda “biz” ve “onlar” ikilemini yaratmaktadır. Böylece bu etnik ve/veya mezhepsel farklılıklar sosyopolitik gelişmelerle ilgili olarak, güç elde etmek için özel bir seferberlik aracı olarak kullanılan ve güç mücadelesinde de kullanılan bir siyasi araçtır. Seçkinler örgütsel, ideolojik, siyasi ve ekonomik kazanç elde etmek için kitleleri seferber etmeye çalışmaktadırlar. Bu bağlamda siyasileştirilme liderler ve yönetici seçkinlerin etnik ve/veya mezhepsel farklılıklara vurgu yaparak siyasi/ekonomik hedeflere ulaşmak için kullandıkları bir araç olarak tanımlanabilmektedir. Başka bir deyişle politikacılar ve liderler çok etnikli ve çok mezhepli bir toplumda etnik/mezhepsel kimlikleri manipüle etmek ve siyasileştirmekle hedeflerine ulaşmaya çalışmaktadırlar.

Şii ve Sünni Müslümanların yan yana yaşadığı dönemler veya Batı'nın sömürgeci ve emperyalist politikalarına karşı kol kola dayanışma gösterdiklerine tanıklık edilmiştir. Ancak 20. yüzyıla gelindiğinde mezhepsel kimliğin siyasileştirilmesi bir yeni mezhepçilik olgusunu ortaya koymuştur. 1979 İran İslam Devrimi, 2003 Irak İşgali ve müteakip gelişmeler ve 2011 sonrası Arap Baharı bağlamında ayaklanmalar yeni politik-mezhepçiliğin yükselişinde üç önemli dönüm noktası olarak etkili olmuştur. Bu üç dönüm noktası bölgede güç dengesinin bozulmasına ve bir Şii-Sünni kutuplaşma ve seferberliğinin ortaya çıkışına katkıda bulunmuştur. Dolayısıyla politik-mezhepçilik çağdaş bir olgu olarak seçkinlerin yürüttükleri yerli ve bölgesel politikalar sonucu inşa edilmiştir. Bu bağlamda İran ve Suudi Arabistan başta olmak üzere bölgesel aktörler ulusal reel politik çıkarlarını korumak ve güç ve etki alanı elde etmek mezhepsel kimliği araçsal olarak suiistimal etmişler. Çatışmalarda mezhepsel kimlik üzerine ötekileştirme söylemi, halkın inancını seçkinlerin aracı haline getirmiştir. İran İslam Cumhuriyeti ve Suudi Arabistan kimlik amilleri ve girişimcileri olarak birbirlerini şeytanlaştırarak ötekinin meşruluğunu sorgulamaya çalışmışlar. Dolayısıyla bir indirgemeci yaklaşımla tüm olayları ilksel yaklaşım bakış açısından görmek bu karmaşık olgunun açıklamasını zorlaştırır.

İnşacılık yaklaşımına göre İran ve Suudi Arabistan mezhepsel kimlik girişimcileri olarak maddi olmayan Şii-Sünni bölünmesini devlet kimliği olarak tanımlayarak maddi çıkarlarını takip etmeye çalışmışlar. Dolayısıyla inşacılık bu iki devletin çıkarları ve mezhepsel kimlik inşa sürecini ve çatışmaların mezhepselleştirilme sürecini sosyal bağlamda ele almaktadır. Mezhepselleştirilme sürecinde ise öz kimliğinin güçlendirmesi öteki bir düşman kimliğinin varlığını gerektirmektedir.

Araçsalcılık ise mezhepsel kimliğin siyasi ve ekonomik amaçların aracı haline gelmesini veya başka bir deyişle mezhepçiliğin iki devlet seçkinleri tarafından planlı bir şekilde manipüle edildiğini, araçsallaştırılmasını ve politik-mezhepçilik olgusuna yol açtığını vurgulamaktadır. Dolayısıyla iki ülkenin liderleri kitleleri harekete geçirmek için mezhepsel kimliği manipüle etmektedirler ve böylece üst kimlik yerine mezhepsel kimlik üzerine biz ve onlar ayrımı ve saflaşmaların ortaya çıkışı devlet-toplum ilişkilerinde sosyal dayanışmanın ortadan kalkmasına yol açabilmektedir.

Dolayısıyla Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de Şii-Sünni bölünmesinin siyasileştirilmesi sosyal olarak da ötekiye karşı nefret duygularını güçlendirdi. Aslında İran ve Suudi Arabistan bölgesel düzeyde birbirlerine karşı üstünlük sağlamaya çalışsalar bile çatışmaların karmaşıklaşması, çetrefilleşmesi ve uluslararasılaşmasını sağlamışlar. Bu bağlamda mezhepsel kimlik siyasi hedefler uğruna manipüle edilmektedir. Bu siyasileştirilme süreci yukarıdan aşağıya bir politika olarak bölgenin güçsüz ve çökmüş devletlerin iç siyaset arenasında oluşan siyasi boşluklardan faydalanarak gerçekleştirilmiştir.

Dolayısıyla Şii-Sünni bölünmesi ve mezhepsel kimliğin siyasileştirilmesi bölgesel düzeyde uzun vadeli etkileri olabilmektedir. Suudi Arabistan’ın bölgesel politikaları 1979 İran İslam devriminden bu yana Tahran’ın Arap dünyasında ve hatta Suudi Arabistan’da Şiileri harekete geçirmek arayışında olduğu üzerine inşa edilen korku ve tehdit algısıyla yönetilmiştir. Suudi Arabistan seçkinleri Şiileri İran’ın beşinci kolu olarak görerek Şii İran’a tepki olarak Sünni İslam dünyasını Vehhableştirmeye (Vehhabiliği benimsetmeye) çalışmışlar. Bu ortamda iç ve bölgesel siyasetin mezhepselleştirme olgusu ortaya çıkmaktadır.

1. İran ve Suudi Arabistan: Bölgesel Siyasetin Mezhepselleştirilmesi

Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de yaşanan Şii-Sünni mezhepsel gerginlikler açıklandığında tarihsel eski düşmanlıklara vurgu yapan ilkselciliğin yetersiz kaldığı önceki bölümlerde ele alındı. İran ve Suudi Arabistan bölgesel düzeyde ulusal çıkarlarını yürütmek için zaman zaman mezhepsel söylemi kullanmışlar. Dolayısıyla mezhepsel kimliğin Tahran ve Riyad’ın bölgesel politikaları üzerindeki etkisi de önemlidir. Bu bağlamda kimlik faktörünün dış politikada oynadığı rol ve bölgesel düzeyde mezhepsel ittifakların ortaya çıkışı Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz siyasetinin mezhepselleştirilmesine yol açmıştır.

Mezhepselleştirilme, siyasi aktörler ve seçkinler tarafından şekillendirilen ve özel şartlar altında yürütülen, dini kimlik etrafında halkın seferberliğini içeren, siyasi hedefleri izleyen ve bölgesel bağlamda güç mücadelesinde bölgesel aktörler tarafından araçsallaştırılan Sünni-Şii bölünmesine atıfta bulunan bir süreçtir. Ülke düzeyinde ise

mezhepselleştirme otoriter ve demokratik olmayan rejimlerin güçte kalması ve bekasını sağlayan araçsal bir süreç olarak nitelendirilmektedir. Bu bağlamda mezhepselleştirme bir beka stratejisi haline gelmektedir.

2003 Irak savaşı sonrası Şii İran'ın bölgesel düzeyde jeopolitik yükselişi Sünni-Arap kampın tepkisine neden oldu ve Tahran'a karşı dizginleme stratejisi Sünni-Arap kamp tarafından mezhepsel kimliğin araçsal kullanımıyla gerçekleştirilmeye çalışıldı ve dolayısıyla bölgesel siyasetin mezhepselleştirilmesiyle sonuçlandı.

Mezhepsel kimlik üzerine gerçekleşen kutuplaşmanın bölgesel dinamikleri, jeopolitik çıkarlar ve ulusal güvenlik çıkarları ile pekiştirilmiştir. Jeopolitik çıkarlar ve güç politikasının bölgesel gerginlikler üzerindeki etkisi de önem sahibidir. 1979 İran İslam devrimi, 2003 Irak işgali ve 2011 Arap Baharı ayaklanmaları önemli dönüm noktaları olarak mezhepçilik faktörünün bölgede ana akım olan İslamcılık ve Arap milliyetçiliği yerine geçmesine neden olmuştur. Bu bağlamda mezhepsel kimlik hem dini olarak hem de sosyal olarak bölgede önde gelen paradigma olmaya devam etmesi muhtemel görünmektedir. Böylelikle devlet güçsüzleştiğinde ulusal üst kimlik yerine etnik ve/veya mezhepsel alt kimlikler ön plana çıkabilmektedirler. Ancak Arap milliyetçiliği ve İslamcılık gibi paradigmlar arka plana geçseler bile rol oynamaya devam edecekler.

Dolayısıyla jeopolitik değişimler ve güç dengesi sadece bölgesel düzeyde değil, ülke düzeyinde (devlet içi) değişimlerden de etkilenmektedir. Ülke düzeyinde gerginlik baskıcı Sünni yöneticiler ile ezilen azınlık sayılan Şii vatandaşlar arasında yaşanmaktadır. Bu bağlamda Şiiiler kâfir, İran'ın beşinci kolu, ülkelerine sadık olmayan hainler ve ülkenin iç güvenliği ve istikrarını tehdit eden unsurlar olarak görünmüşler. Öte yandan ülke düzeyinde bölünme Sünni çoğunluk ve Şii azınlık arasında bir güç mücadelesi olarak da ele alınabilmektedir. Bu bağlamda Şii toplulukların tarihsel olarak baskıya maruz kalmaları ve yaşadıkları mağduriyetler onların kimliklerinin siyasileşmesine yol açmıştır.

Son dönem bölgesel düzeyde İran ve Suudi Arabistan arasındaki rekabet de mezhepsel kimliklerin daha da siyasileştirilmesine ve bu iki devletin bölgesel politikalarının mezhepselleştirilmesine neden olmuştur. Suudi Arabistan başta olmak

üzere Arap-Sünni kamp Şii İran ve müttefikleriyle bir güç mücadelesinde karşı karşıya gelmişler. Tarihsel olarak Mısır, Suriye ve Irak, bölgede güçlü aktörler olarak görünmekteydiler. Ancak 2003 Irak savaşı ve 2011 Arap Baharı sonrası Suudi Arabistan Arap-Sünni kamp devletleri arasında tek güçlü aktör olarak İsrail ve ABD ile birlikte İran'ı dizginlemeye ve dengelemeye çalıştı.

2011 Arap Baharı sonrası Şii İran'ın yükselişi ve Şiilerin güçlenmesi Şii kimliğini gelişmelerin ön planına çıkardı ve güç dengesini hem ülke düzeyinde hem de bölgesel düzeyde sarstı. Ayrıca güçsüz devletlerin ortaya çıkışı ve iç istikrarsızlık hem devlet içi ilişkileri hem de devletler arası ilişkileri etkiledi. Bu ortamda ideolojik tehdit Komünizm, Sosyalizm ve milliyetçilik değil, politik-mezhepçilik olarak ortaya çıktı. Bu ortamda İran ve Suudi Arabistan'ın birbirlerinin kimliklerini varoluşsal bir tehdit olarak görmeye başladılar. Dolayısıyla Ortadoğu ve Pers Körfezi'nde devletlerin parçalanması ve düzenin ortadan kalkması ve Şii-Sünni ayrımı üzerinden politikaların izlenmesi sonucu bölgedeki çatışmalar daha da karmaşıklaştı.

Şii-Sünni tarihsel ayrım söz konusu olunca normatif bir duruş benimseme ilk akla gelen yaklaşım olsa bile inşacılık ve araçsalcılık birlikte Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'de yaşanan gerilimleri ve İran ve Suudi Arabistan ilişkilerindeki uyuşmazlığı daha iyi açıklamaktadır. İnşacılık Şii-Sünni mezhepsel kimliğin bölgesel siyasette araçsal olarak kullanımını iki yönlü bir ilişki olduğunu savunmaktadır. Bu bağlamda Şii-Sünni kimliği, mezhepsel kimlik amilleri ve girişimcileri (Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz bağlamında İran ve Suudi Arabistan) tarafından güç politikası aracı olarak kullanılmaktadır. Öte yandan da yönetici seçkinler tarafından inşa edilen politik-mezhepçilik bağlamında gerçekleşen çatışmalar kendilerini bağımsız ve doğal olarak tekrarlama ve sürdürme özelliğine sahiptir ve zaman zaman seçkinler istemeseler bile patlak verebilmektedir. Böylece tarih, kimlik ve jeopolitik iç içe geçerek Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'de bölgesel siyasetinin dinamiklerini oluşturmaktadır.

Mezhepsel politikanın izlenmesi ve bölgesel siyasetin mezhepselleştirilmesi istikrarsızlığı beraberinde getirdi. Bu bağlamda Suudi Arabistan liderliğinde Sünni-Arap kampın İran karşıtı politikaları Şii karşıtı politikalara dönüştü. Ayrıca Sünni kamp mezhepsel kimliklerini güçlendirmek ve kimliğe dayalı bir blok oluşturmak için ortak bir

düşmana ihtiyaç duymaktaydılar. Şiileri ötekileştirmek ve ortak düşman olarak göstermek bu işlevi üstlendi.

Böylelikle İran ve Suudi Arabistan liderleri iç ve bölgesel düzeyde çıkarları bağlamında mezhepsel kimliği manipüle ettikleri giderek bölge çapında bir mezhepselleştirme süreci olarak yansımıştır. Suudi Arabistan ve müttefikleri bu süreci desteklerken Katar, Kuveyt ve Umman gibi devletler Suudi Arabistan'a katılmaktan çekinmişler. Bu bağlamda bölgesel rekabette olan İran ve Suudi Arabistan gibi devletlerin birbirlerinin çıkarlarını baltalamak için sürekli olarak bölgesel politikaları mezhepselleştirmeleri bölgede problem haline gelmiştir.²²

2. Kendini Üstün Gören Kimlik, Tamahkâr Aktör ve Suudi Arabistan'ın Saldırgan Politikası

Suudi Arabistan başta olmak üzere Sünnilerin çoğunlukta olduğu devletler tarihsel olarak azınlık Şiileri öteki gördükleri için sistematik bir şekilde onlara karşı küçümseme, ezme ve ayrımcılık gerçekleştirilmiştir ve alışkanlık haline gelmiştir. Dolayısıyla Sünni kimliğini daha üstün görme, Sünni-Şii eşitliği ilkesini kabul etmeme ve Şiilerin yasal ve meşru haklarını tanımama ve dolayısıyla ötekinin kimliği karşısında aşırı gururlu öz kimliği görüntüsü ve algısı Sünnilerin kimliklerini üstün gören kimliğe* (hubristic identity) dönüşmesine neden olmuştur. Bu bağlamda üstün gören kimlik yanı sıra kolektif kimliğin bulunmaması uyumsuzluk, şiddet ve çatışmaların nedeni olmuştur. Bu duygular ve algıların doğal olmadığı ve sosyal etkileşim sonucu inşa edildiğinin altını çizmek gerekmektedir. Bu üstün gören kimlik devletin kimliği olarak benimsendiği zaman devletin çıkarlarını da şekillendirebilmektedir.²³

May Darwich Suudi Arabistan'ın aşırı gururlu öz görüntüsünü hem Suudi seçkinlerinin Sünni kimliğini üstün gördükleri için hem de Ortadoğu, Sünni dünyası,

²² Daniel Brumberg, "Saudi-Iranian Conflict in an Age of Sectarianization," Arab Center Washington DC, 18 Mayıs, 2018 (çevrimiçi) http://arabcenterdc.org/policy_analyses/saudi-iranian-conflict-in-an-age-of-sectarianization/, Erişim 23 Haziran 2019.

* Hubristic identity, kibirli kimlik, aşırı gururlu öz kimliği veya kendi kimliğini diğer kimliklerden daha üstün gören kimlik anlamına gelmektedir.

²³ Üstün gören kimlik için Bkz. Thomas Lindemann, *Causes of War: The Struggle for Recognition*, Colchester, ECPR Press, 2010 (İkinci bölüm: The Struggle for Recognition in International Relations)

İslam dünyası ve Arap dünyasının liderliğini yalnızca kendilerine layık gördükleri için ülke düzeyinde Şii nüfus ve bölgesel düzeyde diğer devletlerin bu üstünlüğün tanınmasını talep ettiklerini ve karşı tarafların bu üstünlüğü kabullenmemesini belirtmektedir. Suudi Arabistan petrol gelirleri sayesinde elde ettiği zenginlik, aldığı sofistike silahlar ve Mekke ve Medine şehirlerinin topraklarında bulunduğundan dolayı bölgesel sistemde kendisinin üstün bir mevki hak ettiğini düşünmektedir. Bu düşünce Suudi Arabistan'ın hem Şii İran hem de diğer Sünni devletlerden daha etkili, güçlü, haklı, meşru ve üstün olma algısını oluşturarak bu ülkenin üstün gören kimlik anlatısının ortaya çıkışına neden olmuştur. Ancak İran ve Irak yanı sıra Katar ve Suriye gibi diğer Arap-Sünni devletler Riyad'ın bu üstün statüsünü tanımamışlar. Dolayısıyla Suudi Arabistan kendini üstün gören kimliği bağlamında 2004 sonrası Irak'ın Şii devletini tanımadı ve bu ülkeye büyükelçi göndermedi; Suriye'de ise Beşşar Esad'ı devirmeye kalkıştı; Katar'ı abluka altına aldı; Yemen'de kendi liderliğinde bir ittifak oluşturarak askeri müdahalede bulundu ve İran'a karşı da ABD ve İsrail ile birlikte NATO gibi bir ittifak kurmaya çalıştı. Ayrıca Suudi Arabistan savunma harcaması sıralamasında yıllık 67 milyar dolarlık bir savunma harcamasıyla dünyada ABD, Çin ve Rusya'dan sonra dördüncü sırada yer almıştır. Bölgesel aktörlerin Suudi Arabistan'ın üstünlük algısını kabullenmemeleri ve tanımamaları geleneksel olarak pasif, muhafazakâr ve statükocu dış politikaya sahip olan Riyad'ı aktif saldırgan bir dış politika izlemeye itmiştir.²⁴

Öte yandan Suudi Arabistan üstünlüğünü tüm bölgeye empoze etmekle uluslararası toplum tarafından bölgesel güç olarak tanınmayı hedeflemektedir. Riyad bölgesel güç olarak tanınmakla küresel düzeyde bölgenin temsilcisi statüsünü elde etmeyi amaçlamaktadır.²⁵

Suudi Arabistan'ın Veliaht Prensi Muhammed Bin Selman üstün gören kimlik bağlamında Mart 2018'de Kahire'de basın toplantısında ülkesinin daha güçlü olduğunu ve İran'ın sadece "Kâğıt bir Kaplan" olduğunu söyledi. Ayrıca Muhammed Bin Selman

²⁴ May Darwich, "Saudi Policies in the Syrian Crisis," Raymond Hinnebusch & Adham Saouli (eds.) *The War for Syria: Regional and International Dimensions of the Syrian Uprising*, London, Routledge, 2019.

²⁵ Nasır Purhasan, "Suudi Arabistan'ın İslam Cumhuriyetine Karşı Hibrid Savaş Bileşenleri (2015-2017)," (Farsça) *Costarhay-i Siyasi-yi Muasir*, Pejuhişgah-i Ulum-i İnsani ve Mutaliat-i Ferhengi, C. VIII, No: 4, Kış, 2018, s. 28.

İran, Osmanlılar (Türkiye) ve sözde Terörist grupları bölgenin Şer Üçgeni olarak nitelendirdi.²⁶ Ayrıca Muhammed bin Selman 19 Mart 2018 tarihinde ABD’de CBS televizyon kanalına verdiği röportajda İran’ı Suudi Arabistan’ın rakibi olmadığını, bu ülkenin ordusunun İslam dünyasının güçlü orduları sıralamasında ilk beş ordu arasında olmadığını, ekonomisinin Suudi Arabistan ekonomisinden daha küçük olduğunu ve dolayısıyla Suudi Arabistan ile eşit statüye sahip olmadığını söylemişti.²⁷ Ancak Küresel Ateş Gücü’nün (Global Fire Power) yayınladığı dünyanın en güçlü orduları sıralamasında 2019 istatistikine göre İran 14. sırada, İsrail 17. sırada ve Suudi Arabistan 25. sırada yer almıştır.²⁸ Eğer Muhammed bin Selman’ın iddia ettiği gibi Suudi Arabistan bölgenin en güçlü ordusuna sahipse neden yaptığı tüm savunma harcamalara rağmen Arap dünyasının en fakir ülkesi olan Yemen’de başarılı olamamıştır? Ayrıca eğer Muhammed bin Selman’a göre İran’ın ordusu İslam dünyasının en güçlü orduları sıralamasında ilk beş ordu arasında değilse ve güçsüzse neden İran’ı bölgede en büyük tehlike, liderini Ortadoğu’nun Hitler’i ve ülkesini iki dünya arası Almanya kadar tehlikeli olduğunu sık sık gündeme taşımaktadır?

2003 sonrası yeni Irak’ta Şiiilerin iktidar olması ve İran’ın etki alanına dönüşmesi ve 2011 Arap Baharı sonrası İran’ın yükselişi ve güçlenmesi Suudi Arabistan’ın bu ülkeyi dengeleme ve geri püskürtme çabalarına neden oldu. Pers-Şii etnik-mezhepsel kimlik taşıyan İran bölgede Arap-Sünni komşuları karşısında kimliksel yalnızlıktan dolayı bölgesel politikalarını düzenlediğinde tehditlere karşı savunmacı güvenlik politikaları öncelik kazanmaktadır.²⁹ İran, Suudi Arabistan ve müttefiklerinin niyetlerine güvenmediği için güvenliğini sağlama temelli bir savunma doktrini, güvenlik politikası ve dış politikası izlemiştir ve dolayısıyla güvenlik arayışında olan bir devlet (security-seeker state) olarak tanımlanabilmektedir.

²⁶ “Bin Selman’ın İran’a Küstahça Hakareti,” (Farsça) *ISNA*, 7 Mart, 2018 (çevrimiçi) <https://www.isna.ir/news/96121608848/>, Erişim 22 Temmuz 2018.

²⁷ Norah O'Donnell, “Saudi Arabia's Heir to the Throne Talks to 60 Minutes,” Interview with Muhammad bin Salman, *CBS*, 19 Mart, 2018 (çevrimiçi) <https://www.cbsnews.com/news/saudi-crown-prince-talks-to-60-minutes/>, 14 Haziran 2019.

²⁸ “2019 Military Strength Ranking,” *Global Fire Power* (çevrimiçi) <https://www.globalfirepower.com/countries-listing.asp>, Erişim 21 Temmuz 2019.

²⁹ Karib Bilal, “İran’ın Ortadoğu Bölgesine Yönelik Dış Politikasında Süreklilik ve Değişim: İran ve Suudi Arabistan İlişkileri Modeli,” (Arapça) *Müfekkik Dergisi*, No: 15, 2017, s. 481-482.

Suudi Arabistan ise tamahkâr bir aktör* (greedy actor) olarak İran'ı güçsüzleştirerek olası bir çatışmada mağlup etmek istemektedir.³⁰ Savunma ve saldırı kabiliyeti bakımından bir devletin saldırı kabiliyeti azaldığında savunma kabiliyeti de azalmaktadır. Dolayısıyla İran güvenlik arayışında olan bir devlet olarak önceliği bekasıdır ve Suudi Arabistan, İsrail ve ABD gibi tamahkâr aktörlere karşı duyduğu güvensizliğin karşısında savunma ve caydırıcı gücünü asimetrik savaş kabiliyetleri, balistik füze ve nükleer programı bağlamında artırmaya çalışmaktadır.

İran son üç yüzyılda hiçbir savaşa başvurmamıştır ve sadece sınırlarını ve toprak bütünlüğünü savunmuştur. Robert Jervis'e göre güvenlik arayan ve yeterli savunma gücüne sahip bir devlet saldırgan bir tutum izlemeye gerek görmez.³¹ Ancak tamahkâr devletler savunma değil, saldırı gücünü artırmaya çalışırlar ve yayılmacı politikalar izlemeye başvurumaktadırlar. Ayrıca tamahkâr devletler bölgede diğer devletlere musallat olmaya çalışırlar ve onlardan itaat ve katlanma beklentileri olmaktadır.

Suudi Arabistan ise tamahkâr aktör bağlamında sadece rejiminin bakasına yetinmemekte ve hırsları arayışında bölgesel krizleri tırmandırmıştır. Ayrıca Suudi Arabistan üstün gören kimlikli ve tamahkâr bir devlet olarak kendisini İslam İşbirliği Örgütü, Körfez İşbirliği Konseyi ve Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (OPEC) ve Arap Birliği'nin lideri olarak görmektedir ve diğer üyelerin Riyad'ın siyasi ve ekonomik ağırlığını tanımalarını beklemektedir. Dolayısıyla Suudi Arabistan seçkinleri İran'ı karalayarak ve şeytanlaştırarak ve olası tehdidini abartarak kendi saldırgan tavırlarını aklamaya ve haklı çıkarmaya çalışmaktadırlar. Ancak Suudi Arabistan'ın tamahkâr bir aktör olarak krallık siyasi sistemi, Vehhabi devlet kimliği ve petrol dolarlarına bağlı rantie ekonomisi bağlamında yakın çevresinde ve bölgede üstünlük sağlamaya yönelik çabaları bölgesel sorunların ve krizlerin nedeni olarak ortaya çıkmaktadır.

* Greedy actor, tamahkâr aktör, açgözlü aktör, hırslı aktör ve ihtiraslı aktör anlamına gelmektedir. Bu tezde tamahkâr aktör ibaresi kullanılmıştır.

³⁰ Güvenlik arayışında olan devlet ve tamahkâr devlet kavramları Andrew H. Kydd tarafından geliştirilmiştir. Daha detaylı bilgi için bkz.: Andrew H. Kydd, *Trust and Mistrust in International Relations*, New Jersey, Princeton University Press, 2005.

³¹ Rahman Necefi Seyyar ve Halil Kelhanbaz, "Suudi Arabistan'ın İran İslam Cumhuriyeti'ne Karşı Saldırgan Yaklaşımının Nedenleri ve Belirtileri," (Farsça) *Feslname-yi Ravabet-i Harici*, C. IX, No: 3, Sonbahar, 2017, s. 133.

3. Şii Jeopolitiği: İran ve Şiilerin Bölgesel Yeni Statüsü

Şii jeopolitiği Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'in çeşitli ülkelerinde Şiilerin yaşadıkları siyasi coğrafyanın İran merkezli bir bölge olarak genişletilmesi anlamında gelmektedir. 1979 İran İslam Devrimi Şii Jeopolitiği ibaresinin ortaya çıkışının başlangıcı olarak görünmektedir. Devrim öncesi Şiilik İslam'ın bir mezhebi olarak dini araştırmacılar, tarihçiler vs. ele alınmaktaydı. Ancak devrim sonrası Şiilik İran'ın siyasi yönetim sistemi olarak ortaya çıktı. Üstelik İran İslam Devrimi Şiiliğin siyasileşmesine neden oldu. Böylece çeşitli üniversitelerde ve araştırma merkezlerinde birçok kitap, makale ve teze konusu oldu.

İranlı akademisyen Muhammed Rıza Hafızniya'ya göre Şiilerin İslam dünyasının nüfusunun yüzde 15-20'sini oluşturmaları ve İslam dünyasında azınlık olmalarına rağmen yaşadıkları bölgelerin Güney Batı Asya ve Pers Körfezi bölgesinde petrol ve doğal gaz kaynaklarından zengin bir bölge olduğu için ön plana çıkmışlar.³² Dünyanın petrol kaynaklarının yüzde 75'i Pers Körfezinde yer almıştır. Bu kaynakların bulunduğu bölgelerin nüfusunun yüzde 70'inden fazlası Şiilerden oluşmaktadır. Böylelikle İran devrimi ile Şiilerin jeopolitik yalnızlık dönemi sona erdi ve jeopolitik genişlemelerine yol açtı.

Bu yüzden Şiilerin enerji kaynakları bulunduğu stratejik bölgelerde yaşamaları Şii jeopolitiği tanımını güçlendirmektedir. Dolayısıyla bu bölge tarihsel olarak bölgesel ve uluslararası aktörlerin güç mücadelesi alanı olmuştur. Başka bir deyişle Şiiliğin jeopolitik bir faktöre dönüşmesinde Şiilerin büyük kısmının ulusal, bölgesel ve uluslararası düzeyde güç ilişkileri bağlamından etkili olan bölgelerde yaşamaları önemli bir rol ifa etmiştir.³³

Şii jeopolitiği ifadesini bir yandan İran İslam devrimi, öte yandan da bölgede çeşitli ülkelerde Şiilerin siyasi ve sosyal hareketleri sonucu siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler literatürüne giriş yapmıştır. Uluslararası siyaset bağlamında ise İran İslam Devrimi Şii

³² Muhammed Rıza Hafızniya, Zehra Ahmedipur, Çemran Buye, "İran İslam Cumhuriyeti'nin Jeopolitik Topraklarının Haritası ve Mekânsal Modelinin Açıklaması," (Farsça) *Feslname-yi Rahbord-i Difai*, C. X, No: 39, 2012.

³³ Hasan Telaşan, "İrak'ta Şii Jeopolitiğinin Görünümü," (Farsça) *Feslname-yi Şiaşinasi*, C. VIII, No: 31, 2010, s. 110.

mezhebinin siyasi işlevlerinin etkisini bölgesel ve uluslararası düzeyde ortaya koydu ve Şiiiliğin jeopolitikleşmesinde önemli bir rol oynadı.³⁴

Bu bağlamda iki düzeyde Şii jeopolitiği konseptinden bahsedilebilmektedir: Ülke düzeyinde, bölgesel ve uluslararası düzeyde. Ülke düzeyinde Şii toplulukların yaşadıkları toplum ve ülkenin siyasi, ekonomik ve kültürel gelişmeleri üzerindeki etkisi ve bölgesel ve uluslararası düzeyde ise Şii toplulukların bölgesel ve uluslararası gelişmelerdeki etkisi ve oynadığı rol söz konusudur.³⁵

Şii Jeopolitiğinin güçlenmesinde 1979 İran İslam Devrimi, 2003 Irak Savaşı ve 2011 Arap Baharı üç önemli dönüm noktası olarak rol oynamışlar. Bu üç dönüm noktası Şiiilerin bölgede yükselişine yol açmıştır. Bu bağlamda Şii Jeopolitiği ibaresi Şii toplulukların mezhepsel kimliklerinin belli tarihi dönemlerde mezhep bağlamından çıkarak siyasi anlam taşıdığına işaret etmektedir. Nitekim jeopolitik, coğrafya, siyaset ve güç ilişkilerini ele almaktadır. Böylece İran Şiiiliğin merkezi ve diğer Şii toplulukların yaşadığı ülkeler İran'ın çevresinde yer aldıkları için İran'ı Şii dünyasının kalpgahı haline getirmiştir. Şiiilerin yaşadığı bölgelere (Lübnan, Suriye, Irak, Suudi Arabistan, Kuveyt, Bahreyn, İran, Afganistan, Pakistan ve Hindistan) harita üzerinde bakıldığında bu etki objektif olarak görünmektedir.

Şii jeopolitiği İran'ın hayati alanındaki tüm izledikleri politikalarını kapsamaktadır. Bu politikalar mezhepsel kılıkta ancak pragmatik bir stratejiye dayanarak yürütülmektedir. Bu politikalar İranlı karar alıcıları tarafından belirlenmekte ve İran'ın hayatı alanını belirlemektedir. İran Irak, Suriye, Lübnan ve Yemen gibi ülkelerdeki Şii toplulukların kapasitesini kullanarak siyasi denklemi kendi lehine değiştirmeye ve jeopolitik çıkarlarını elde etmeye çalışmaktadır. İran'ın Şii jeopolitiği yükselişi bağlamında hedefleyen hayati alan coğrafi olarak İran'a yakın Kuzeybatı Asya, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz (Levant) bölgesini kapsamaktadır.

³⁴ Nefise Fadlıniya, *Şii Jeopolitiği ve İslam Devrimi Konusunda Batının Kaygıları*, Kum, Müessise-yi Ferhengi-yi Şiaşinasi, 2012.

³⁵ Francois Thual, *Şii Jeopolitiği* (Farsça) Çev. Ketayun Basir, Tahran, Haveran Yayınları, 2006.

Şii mezhebi ve kültürü güçlü bir faktör olarak farklı coğrafyada yaşayan Şiileri birbirlerine bağladığı ve yakınlaştırdığı için Şii jeopolitiğini ortaya koymaktadır. Bazı yazarlar mezhebi jeokültür veya kültürel jeopolitik bağlamında ele almaktadırlar ve kültürel etkileşimlerin siyasi olgular üzerine etkisini araştırmaktadırlar. Bu bağlamda mezhep faktörü kültür kategorisinde yer almaktadır. Mezhep jeokültürü bağlamında Şii jeokültürü Ortadoğu’da Şii İran’ın paylaştığı coğrafyanın uzantısında Şii topluluklar üzerine kültürel etkisi ve ilişkilerine odaklanmaktadır.³⁶ Dolayısıyla Şii jeopolitiği İran’ın bölgede kültürel ve siyasi etkisini ortaya koyan bir olgu olarak da tanımlanabilmektedir.

İran İslam Cumhuriyeti Şiiliğin merkezi olarak Lübnan’dan Pakistan’a kadar uzanan bölgede Şiilerin yükselişinde büyük bir rol oynadı ve bu topluluklar arasında kültürel bağlantıların artışına ve Şii kültürünün güçlenmesine katkıda bulundu. Bu jeopolitik tanım siyasi ve kültürel faktörleri kapsamaktadır. İran tek güçlü Şii aktör olarak bu bölgenin merkezinde yer aldığı için bölgesel ve uluslararası düzeyde etki alanı elde etme kapasitesine sahip olmuştur.

Robert D. Kaplan dünyanın kanıtlanmış petrol kaynaklarının ve üretim kapasitesinin neredeyse yarısı Pers Körfezi bölgesinde olduğunu ve İran’ın 21. yüzyıl jeopolitiğinin merkezinde yer aldığını belirtmektedir. Kaplan’a göre İran Orta Asya’nın ticaret yollarına hâkim olan ve Irak’tan Pakistan’a uzanan 1500 mil sahil şeridiyle Hint Okyanusu’nun hidrokarbon kaynaklarını kontrolünde tutan güçtür.³⁷

Devrim sonrası İslam Cumhuriyeti’nin Şii kimliği İran devletinin üst kimliği olarak bu ülkenin ulusal güç unsurlarından biri haline geldi. İran İslam Cumhuriyeti kendisini tüm Şiilerin lideri olarak görmüştür ve bölgede tüm Şii topluluklara maddi ve manevi destek sağlamaya çalışmaktadır. Bu destek ilk bakışta ideolojik görünse bile stratejik temellere inşa edilmiştir ve bu ülkenin ulusal çıkarları ve güvenliğini sağlamayı ve düşmanlarını caydırmayı hedeflemektedir.

³⁶ İzzetullah İzzeti, Dilşad Hezri ve Ali Rahimi, “Ortadoğu ve Kuzey Afrika’daki Gelişmelerin Ardından Bahreyn’de Şiilerin Direnişinin Jeopolitik İncelenmesi,” (Farsça) *Feslaneme-yi Nigarişhay-i No Der Coğrafyay-i İnsani*, C. VI, No: 3, 2014.

³⁷ Robert D. Kaplan, “This Isn’t About Iran. It’s About China,” *The New York Times*, 26 Haziran 2019, (çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/2019/06/26/opinion/trump-iran-china.html>, Erişim 27 Temmuz 2019.

İran İslam Cumhuriyeti 1979 Devrimiyle İslam dünyasında ortaya çıkan tek Şii devletti. Ancak 2003 Irak işgali sonrası dönem bu ülkede ilk Şii Arap devlet iktidara gelince İran bölgede ideolojik yalnızlıktan çıktı. Böylece İran'ın bölgesel etkisinin artışı rakipleri tarafından bir tehdit olarak algılandı. Dolayısıyla İslam dünyasının iki kutbu olan İran ve Suudi Arabistan arasında güç yarışı daha da arttı. Bu bağlamda François Thual *Şii Jeopolitiği* adlı kitabında İslam Cumhuriyeti'nin, Şii kimlikli bir İran'ı jeopolitik bir faktör olarak tüm Şii dünyası ve İslam dünyasına sunduğuna vurgu yapmaktadır.³⁸ Bu bağlamda direniş jeopolitiği eleştirel bir şekilde Sünni düzene meydan okudu.

Irak'ta Şiilerin iktidara gelmeleri Suudi Arabistan tarafından İran'ın devrim ihracı politikasının ürünü olarak algılandı. Riyad Tahran'ı bölgede Şii bir blok oluşturmaya çalışmakla suçladı. Böylece bölgede Şiiliğin Canlanması, Şiilerin Ayaklanması, Şiiliğin Yükselişi, Şii Ekseni, Şia Cephesi, Şii Bloku, Şii Uyanışı, Pan-Şiilik, Şiaistan, Şii İmparatorluğu, Şia Dirilişi, Şii Rönesans'ı, Şii Yayı ve Şia Dalgası gibi ifadeler ve ibareler sık duyulmaya başladı.³⁹

Şii Hizbullah'ın 2006 yılında İsrail'e karşı savaşta gösterdiği direniş, Şiilerin yükselişi olarak Arap dünyasında ve Arap kamuoyunda yankı buldu. Hizbullah Örgütü Şii bir güç olarak bölgede önemli bir devlet dışı aktör haline gelmesi de Şii Jeopolitiğini daha da güçlendirdi.

Suudi Arabistan ise Şii Jeopolitiğini İran'ın İmparatorluk kurmak için uyguladığı yayılmacı politikası olarak görmektedir Riyad'a göre Tahran hedefine ulaşmak için Arap ülkeleri karıştırarak bu ülkelerde istikrarsızlık ve kargaşa yaratmaktadır. Bu bağlamda Şii jeopolitiği İran'ın sınırlarının ötesinde ya da çıkarlarının gerektirdiği yerlerde Şii yayılmacılığın siyasi düşüncesi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Suudi Arabistan başta olmak üzere Arap-Sünni kamp İran'ın bölgede Şiileri harekete geçirerek çıkarlarını tehdit

³⁸ Thual, *a.g.e.*, s. 50.

³⁹ Emir Muhammed Hacı Yusefi, "Şii Hilali; İran İslam Cumhuriyeti, Araplar ve ABD için Fırsatlar ve Tehditler," (Farsça) *Danış-i Siyasi*, C. V, No: 1, 2009, s. 165.

edebileceğinden endişe duymaktadırlar ve İran'ı Şii bir hilal oluşturmakla suçlamaktadırlar.⁴⁰

İranlı akademisyen ve Jeopolitik uzmanı Piruz Müctehidzade Şii Hilali bağlamında İran ve Şiileri tehdit olarak göstermenin arkasında, İran'dan başlayan ve Irak ve Suriye'den geçerek Lübnan'a kadar uzanan bölgenin jeopolitik önemine vurgu yapmaktadır.⁴¹ Müctehidzade'ye göre enerji kaynaklarının büyük kısmı Şiilerin yaşadığı bölgede bulunması yanı sıra Şiilerin güçlenmesi ve yükselişi İran'ın bölgeye hâkim olması kaygısını beraberinde getirmiştir. Ancak Şiilerin gerçek bir tehdit oluşturdukları abartılmış görünmektedir.

4. İdeolojik Şii Hilali mi Şia fobisi ve İran fobisi Politikası mı?

İran fobisi, İran İslam Cumhuriyeti'ni tehdit olarak sunarak aşırı ve irrasyonel bir korku yaratmak anlamında gelmektedir. Son yıllarda İran'ın nükleer programı kullanılarak bu ülkeden ve askeri kapasitelerinden abartılmış bir tehdit algısı ortaya konmuştur. Haggai Ram'a göre çağdaş dönemde İran fobisi ilk kez 1970'li yılların sonunda ve 1980'li yılların başında Mısır ve İsrail barış müzakereleri sürecinde ortaya çıktı. İsrail kendi kamuoyunu Araplar ile barış sürecinde ikna etmek için Arapların tehdidi yerine başka bir dış tehdide ihtiyaç duymaktaydı. İran İslam Devrimi sonrası Tahran'da İsrail karşıtı bir devletin iktidara gelmesi ve Camp David Anlaşması sonucu Tahran yönetiminin İsrail'e sert bir tutum izlemesi Tel Aviv için altın bir fırsat sundu. Böylece İran fobisi stratejik bir proje olarak ortaya çıktı.⁴² Dolayısıyla İran'ın nükleer programı, balistik füze projesi, devrimini ihraç etmeye yönelik çabaları yanı sıra sözde insan hakları ihlali, terörü desteklemesi, bölge ülkelerinin iç işlerine karışması, Pers İmparatorluğunu canlandırması, Şii yayılcılığı ve İsrail'i yok etme arayışında olduğuna dair abartılmış

⁴⁰ İbrahim Müttegi ve İsmail Sultani, "İran İslam Cumhuriyeti'nin Irak'a Yönelik Dış Politikası ve İran'ın Bölgesel Statüsü Üzerine Etkisi," (Farsça) *Danişi Siyasi ve Beynelmilel*, C. II, No: 5, 2013, s. 58.

⁴¹ Piruz Müctehidzade, *Demokrasi ve İran Kimliği*, (Farsça) Tahran, Kevir Yayınları, 2007, s.71.

⁴² Mehdi Matinjavid, "Güneybatı Asya'da ABD'nin Stratejisi: İran fobisi Projesi," (Farsça) *Hemşehri-yi Diplomatik*, No: 66, 2012.

ve gerçek olmayan iddialar ve oluşan tehdit algısı İran fobisi projesi bağlamında gündemde tutulmuştur.⁴³

İran'a göre Şii jeopolitiği kavramı coğrafi bir gerçektir, ancak Şii Hilali fikri ve tezi, bir yandan ideolojik bir temele dayanmakta ve öte yandan da İran'ın düşmanları ve Sünni yöneticiler tarafından ülke düzeyinde iktidarda kalmak ve bölgesel düzeyde etkilerini korumak ve ABD ve müttefiklerinin bölgedeki varlığını sürdürmek için kullanılan bir plandır.⁴⁴ İran İslam Devrimi sonrası bu ülkenin bağımsız ve ABD karşıtı bir devlet olarak ortaya çıkması ve tedricen bir bölgesel güce dönüşmesi bölgede güç dengesini bozarak güç denklemini değiştirmeye çalıştı. Ayrıca Irak savaşı sonrası Şiilerin bölgede yükselişi ve güçlenmeleri Sünni krallıklar tarafından bir tehdit olarak algılandı. Ürdün kralı Abdullah “Şia Hilali” ibaresini ilk kez kullandı.⁴⁵ Mısır'ın eski cumhurbaşkanı Hüsnü Mübarek de “Şia Velası” diye Şiileri bir tehdit olarak göstermeye çalıştı ve bölgedeki Şii toplulukların kendi ülkelerinden ziyade İran'a sadık olduklarını iddia etti.⁴⁶

Vehhabi yazarlar ve din adamları ise Şiilerin dinde yenilikçi ve kâfir olduklarına dair verdikleri fetvalar bağlamında onları öldürmeyi mubah görmektedirler.⁴⁷ Suudi din adamlarının Şiilere karşı duruşları bu ülkenin seçkinleri tarafından Şia fobisi şeklinde uygulamaktadır. Suudi Arabistan seçkinleri İran'ı ve Şiileri, Sünniler için büyük bir tehdit olarak sunmaya ve İslam dünyasında böyle bir algı oluşturmaya çalışmışlar. Örneğin Suudi seçkinler İran'ın barışçıl nükleer faaliyetlerini İran'ın nükleer silah üretimi bağlamında bir tehlike olarak göstermeye çalışmışlar. İranlı akademisyen Kayhan Barzegar'e göre Suudi Arabistan'ın Şii Hilali oluşumundan duyduğu endişeler İran'ın

⁴³ Mehdi Matinjavid v.d. “ABD’de İran fobisi: Iranium Belegeseline İran’ın Nükleer Programından Oryantalist Bir Temsil,” (Farsça) *Feslname-yi Mutaliat-i İnkılabi İslami*, C. X, No: 35, 2013, s. 72-74.

⁴⁴ Hacı Yusefi, *a.g.e.*, s. 163.

⁴⁵ Ferhad Kasimi, “Bölgesel Güvenliğin Jeopolitik Modeli: Ortadoğu Vaka Analizi,” (Farsça) *Feslname-yi Jeopolitik*, C. VI, No: 2, 2010, s. 77.

⁴⁶ Kayhan Barzegar, “İran, Yeni Irak ve Pers Körfezi’nin Bölgesel Güvenlik Sistemi,” (Farsça) *Feslname-yi Rahbord*, No: 43, 2007, s. 66.

⁴⁷ Zehra Mescid Camii, *Vehhabilik Tarihi Üzerine Bir Yorum* (Farsça) Tahran, Sarir-i Daniş, 2001, s. 42-45.

böyle bir hilal oluşturmamasından ziyade Arap halkı ve Sünni kamuoyunun İran'a yönelik olumlu eğilim ve ilgisinden kaynaklanmaktadır.⁴⁸

Suudi Arabistan başta olmak üzere Sünni-Arap kamp İran'ın nükleer programı, askeri gücünün artışı özellikle de balistik füzeler programı, müttefiklerine askeri danışman yollaması ve Şii milis gruplara lojistik ve silah sağlamasını Tahran'ın bölgede yayılmacı politikaları bağlamında değerlendirmektedirler. Bununla birlikte İran'ın Pers İmparatorluğu'nu canlandırma projesi olarak öne sürerek bölgede İran fobisi hâkim bir atmosfer yaratmaya çalışmaktadırlar.

Ancak bu atmosferin oluşumunda ABD de önemli bir rol ifa etmiştir. ABD müttefiki olan Arap ülkelerin gözünde İran tehdidini büyüterek rasyonel olmayan bir tehdit algısı yaratmaktadır. ABD bu ülkelerin kaynaklarını ve servetlerini yağmalamak ve bu ülkelere ürettiği pahalı sofistike silahlar satmak için bir İran tehdidi algısına abartılı bir şekilde vurgu yapmaktadır.⁴⁹

Dolayısıyla Şii İran'ın ve Şiiilerin bölgedeki yükselişi Suudi Arabistan başta olmak üzere Sünni kamp tarafından bir tehdit olarak algılanmıştır. Lübnan'dan Pakistan'a iddia edilen Şii Hilali tehdidi bu bağlamda açıklanabilmektedir. Suudi Arabistan'a göre İran bölgede bir Şii blok oluşturarak Sünni devletlerin güvenliğini ve çıkarlarını tehdit etmektedir.⁵⁰ Ancak bu tehdit algısı İran bakış açısından gerçek olmayan ve "hayali tehdit" (imaginary threat) olarak nitelendirilmektedir.

Şii İran Suudi Arabistan başta olmak üzere Sünni dünyası tarafından Şii İmparatorluk kurmaya çalışmakla suçlanmıştır. Bu tehdit algısı ve bakış açısının oluşumunda etnik ve mezhepsel farklılıklar ve jeopolitik çıkarlar da önemli bir rol ifa etmiştir.⁵¹ Bu bağlamda

⁴⁸ Kayhan Barzegar, *İran, Yeni Irak ve Pers Körfezi'nin Siyasi-Güvenlik Sistemi* (Farsça) Tahran, Defter-i Gosteriş-i Tolid-i İlim, İslam Azad Üniversitesi Araştırma Rektör Yardımcılığı [Muavinet-i Pejuhiş-i Danişgahi Azadi İslami], 2008, s. 110-111.

⁴⁹ Salih Arud, "El-Şoruk: İran fobisi ABD'nin Arapları Sağmak amaçlı Stratejisidir," (Farsça) *İslam Cumhuriyeti Haber Ajansı (IRNA)*, 8 Ekim, 2018, (çevrimiçi) <https://www.irna.ir/news/83058749/>, Erişim 26 Ekim 2018.

⁵⁰ İzzetullah İzzeti, *Şii Jeopolitiği ve İran'ın Sınır Güvenliği* (Farsça) C. I, Tahran, Elburz Ferdaniş Yayını, 2009.

⁵¹ Abbas Necefi Firuzcayi, "Neden Arapların İran'a Karşı Bakışları Karamsardır?" (Farsça) *Diplomasi-yi İrani*, 11 Temmuz, 2011, (çevrimiçi) <http://mail.irdiplomacy.ir/fa/news/11793/>, Erişim 3 Aralık 2018.

2013'te Vehhabi yazar Nebil Ali El-Atum, *İran ve Vaat Edilen Şii İmparatorluğu* adlı kitabını yayınladı. Yazar kitabında Şii İran'ı Sünniler için büyük bir tehdit olarak göstermeye çalışmakta ve Sünnilerin karşılık vermelerinin gerektiğini belirtmektedir.⁵²

Bu bağlamda Suudi Arabistan'ın eski kralı Abdullah İran'ın Sünni Arap dünyasında Şiiliği yayma politikası izlediğini iddia etti. Ancak Kral Abdullah Tahran Yönetiminin başarısız olacağını söyledi. Üstelik Kral Abdullah Suudi Arabistan'ın Şii yayılmacılığı karşısında ayık olduklarını ve İslam dünyasında çoğunlukta olan Sünni Müslümanların mezheplerini değiştirmeyeceklerine vurgu yaptı.⁵³

Öte yandan Suudi Arabistan İran'ın yükselişi ve güçlenmesini eski Pers Milliyetçiliğinin canlanması olarak algılamaktadır. Veliaht Prens Muhammed Bin Selman İran'ı şeytanlaştırarak ve Tahran tehdidini abartarak kendisini Suudi Arabistan başta olmak üzere Sünni-Arap kampın kurtarıcısı olarak göstermeye çalışmaktadır. Riyad seçkinleri İran'ı İslam dünyasında Sünnileri Şiileştirme ve Arap dünyasını Persleştirmeye/İranlılaştırmaya çalıştığını iddia etmektedirler.

Hâlbuki Tahran Yönetimi eskiden beri topraklarında yaşayan Sünni vatandaşlarını (Kürtleri, Türkmenleri, Arapları ve Beluçları) Şiileştirmemiştir ve böyle bir kalkışmada bulunmamıştır. Ayrıca İran heterojen bir ülke olarak çeşitli etnik gruplardan oluşmuştur ve bu azınlık etnik grupları Persleştirmemiştir. Bu etnik gruplar üst kimlik bağlamında İranlı olmalarına rağmen kendi etnik kimliklerini günümüze kadar korumuşlar. Dolayısıyla yayılmacı Pers İran ve saldırgan Şii milliyetçiliği tehdidi iddiası abartılmış, gerçek olmayan bir söylem olarak Suudi Arabistan seçkinleri tarafından ülke düzeyinde ve bölgesel düzeyde politikalarını yürütmek amaçlı inşa edilip araçsal olarak kullanılmıştır.

İran'ın lideri Ayetullah Hameney ise ülkesinin Arapları İranlı etme veya diğer Müslümanlara Şiiliği benimsetmek arayışında olmadığına vurgu yapmaktadır. Ayetullah

⁵² Nabil Ali El-Atum, *İran ve Vaat Edilen Şii İmparatorluk*, (Arapça) El-Asr Stratejik ve Fütürolojik Çalışmalar Merkezi [Merkezi ul-Asir Lildirasati Strateciyye ve Mustakbeliyye], Mekke, Bilimsel Çalışmalar Yayın ve Dağıtım Evi, 2013.

⁵³ Ahmet Saii ve Mehdi Alihani, "İran ve Suudi Arabistan İlişkilerinde 2005-2013 Dönemine Vurgu Yapılarak Çatışma Döngüsü Araştırması," (Farsça) *Feslname-yi Tahossesi-yi Ulum-i Siyasi*, C. IX, No: 22, 2013, s. 120.

Hameneý İslam Cumhuriyeti için Sünni olan Hamas ve İslami Cihat Hareketi ile Şii Emel Hareketi⁵⁴ ve Hizbullah'a desteğin eşit bir şekilde görev ve dini zorunluluk olduğunun altını çizmektedir ve İran milleti ve hükümetinin terör eylemleri, mezhepsel çatışma, etnik ayrımcılık ve masumlara karşı şiddete değil, milletlerin ayaklanması, İslami birlik, Müslümanların kardeşliği ve İslam bağlamında cihada istekli ve bağlı olduğunu söylemektedir.⁵⁵

İran fobisi küresel düzeyde ABD başta olmak üzere Batılı devletler ve İsrail, bölgesel düzeyde ise Suudi Arabistan ve müttefikleri tarafından kullanılmaktadır. Dolayısıyla Batı İran fobisi ve Arap İran fobisi olguları ortaya çıkmıştır. Çatışmaların odağını Akdeniz'den Pers Körfezi bölgesine taşımak, Filistin meselesini diledikleri şekilde çözmek, Arap NATO'su diye bir koalisyon oluşturmak, Şii-Sünni mezhepsel çatışmayı sürdürmek, bölgenin enerji kaynaklarını tahakküm altına almak, ABD'nin bölgedeki varlığını meşru kılmak, silah yarışını körüklemek ve İran'ı dizginlemek ve güçsüzleştirmek İran fobisi projesinin temel hedefleri olarak sayılabilmektedir. Böylece İran ve Şiilik ile terörizm arasında bağlantı kurmak, İran ve Şiilerden korku ve tehlike atmosferi oluşturmak, İran'ı büyük bir tehdit olarak göstermek ve bu ülkeye olası bir saldırı için kamuoyu oluşturmakla bu proje yürütülmektedir.

ABD, İsrail ve Suudi Arabistan başta olmak üzere Arap-Sünni kamp İran'ı Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'i tahakküm altına almaya çalışan büyük askeri güç olarak göstermişler. Hâlbuki İran'ın konvansiyonel askeri kabiliyetleri abartılmıştır. Bu bağlamda 2016'da İran'ın savunma bütçesi 12,3 milyar dolardı. Aynı yıl istatistiklerine göre Suudi Arabistan'ın savunma bütçesi ise 63,7 milyar dolar, İsrail'ininki 17,8 Milyar dolar ve ABD'ninki 600 milyar dolardan fazlaydı.⁵⁶ Ayrıca İran fobisini yaymaya çalışanlar İran karşıtı seçkinler, gruplar ve devletler İran'ın her geçen gün nükleer silah yapamaya yaklaştığına dair suçlamalara vurgu yaparak bu ülkeye yönelik ağır

⁵⁴ Emel Hareketi Şii bir parti olarak 1974 yılında İranlı din adamı İmam Musa Sedr tarafından kuruldu. Bu hareket Lünban'ın iç savaşına da katıldı. Bu hareketin genel sekreteri Nebih Beri, Lübnan'ın parlamento başkanı olarak görev yapmaktadır.

⁵⁵ "Tahrân Cuma Namâzı Hutbeleri," Defter-i Hifz ve Neşr-i Asar-i Hazret-i Ayetullah El-Uzma Hameneý, 24 Ocak, 2012 (çevrimiçi) <http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=18923>, Erişim 5 Mayıs 2018.

⁵⁶ Stephen M. Walt, *The Hell of Good Intentions: America's Foreign Policy Elite and the Decline of U.S. Primacy*, New York, Farrar, Straus and Giroux, 2018, s. 151.

ekonomik yaptırımlar ve olası önleyici savaş için gündemi hazırlamaya çalışmaktadırlar. ABD'nin ulusal istihbarat tahminleri ve değerlendirmelerinde İran'ın herhangi bir aktif silah programı olmadığı net bir şekilde ifade edilmişti. Bu senaryo 2003 savaşı öncesi aynı şekilde Saddam Hüseyin Yönetimindeki Irak'a da uygulandı. Irak'a yönelik kimyasal ve biyolojik silah yapımı suçlamaları propagandası bu ülkeye karşı uluslararası bir koalisyon oluşturmak ve kamuoyunu savaşa ikna etmek için gerçekleşti.⁵⁷

Üstelik Ortadoğu ve Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'de İran Lübnan'da Hizbullah, Irak'ta Haşdi Şabi ve Yemen'de Ensarullah hareketi (Husiler) gibi vekil grupları aracılığıyla yeniden Pers İmparatorluğu'nu canlandırmaya çalıştığına dair abartılı ve asılsız iddialar tehdit algısı oluşturmak için hep gündemde tutulmuştur. Georgetown Üniversitesi'nin İran kökenli Uluslararası İlişkiler öğretim üyesi Shireen Hunter Suudi Arabistan'ın çöküş eşiğinde olduğunu ve çöküş öncesi kendini büyük görerek bölgenin ve İslam dünyasının lideri rolüne ve aşırı İran fobisi projesine kapıldığını ve İsrail ile birlikte ABD ve İran'ı birbirine düşürmeye çalıştığını söylemektedir. Hunter'e göre şu an bölgede Suudi Arabistan'ı dengeleyebilecek bir Arap devlet bulunmamaktadır. Dolayısıyla Suudi Arabistan İsrail ve ABD ile bir araya gelerek İran'ı parçalayabileceğini, dağıtacağını ve böylece etkisine son verebileceğini düşünmektedir.⁵⁸

Ünlü Arap analist ve *Rai El-Yum* gazetesi editörü, Abdel Bari Atwan İran fobisini ABD'nin amaçlarını, Arap varlıkları ve sermayeleri aracılığıyla gerçekleştirmek için bir bahane ve araç olduğu kanaatindedir.⁵⁹ Ayrıca İran'a karşı irrasyonel ve kuruntulu tehdit algısı inşası bağlamında Yahudi, İslam tarihi ve Ortadoğu uzmanı Bernard Lewis, Mahmut Ahmedinejad Yönetimindeki dönem İran'ın 22 Ağustos 2006 tarihinde (Miraç gecesi) İsrail'e nükleer saldırı düzenleyeceğini öngörmüştü.⁶⁰

⁵⁷ A. e.

⁵⁸ Shireen Hunter, "ABD'li Hoca: Suudi Arabistan Çöküş Öncesi Kibir Evresindedir," (Farsça) *Alalam TV*, 20 Kasım, 2017 (çevrimiçi) <https://fa.alalamtv.net/news/3161031/>, Erişim 23 Haziran 2018.

⁵⁹ Abdulbari Atvan, "Ünlü Arap Analist: İranfobisi, Arap Devletlerin Sermayeleriyle ABD ve Siyonist Rejim'in Hedeflerini Gerçekleştirmenin Bahanesidir," (Farsça) *İslam Cumhuriyeti Haber Ajansı (IRNA)*, 18 Şubat, 2017 (çevrimiçi) <https://www.irna.ir/news/82434681/>, Erişim 10 Mart 2019.

⁶⁰ "Bernard Lewis; 'Medeniyetler Çatışması' Teorisinden 'İran'ın Çözünmesi' Planını Tasarlama," (Farsça) *Meşrik*, 14 Nisan, 2015, (çevrimiçi) <https://www.mashreghnews.ir/news/404210/>, Erişim 27 Şubat 2018.

ABD'nin Cumhurbaşkanı Donald Trump Ekim 2018'de yaptığı konuşmada Suudi Arabistan kralı Selman'a "*Biz sizi koruyoruz. Bizim desteğimiz olmasa iki hafta bile dayanamazsınız*" diye söylediğini ifade etti.⁶¹ Ayrıca Mayıs 2019'da Trump'ın İran tehdidini gerekçe göstererek Kongrenin onayı olmadan Suudi Arabistan ile 8 milyar dolarlık bir silah satış anlaşmasının talimatını verdiği ortaya çıktı. ABD'nin Dışişleri Bakanı Mike Pompeo 24 Mayıs 2019 tarihinde ABD Kongresine yazdığı mektupta bu konuyu milletvekillerine bildirdiğini söyledi.⁶² Dolayısıyla ABD de İran fobisi ve Şia fobisini kullanarak bölgede askeri varlığını sürdürmeye, İran tehdidi bahanesiyle Arap devletlere silah satmaya, Arap devletleri İsrail ile bir araya getirerek İran'a karşı bir blok oluşturmaya ve Barış Sürecini de sonuçlandırmaya çalışmaktadır.

Suudi Arabistan kralı Selman bin Abdülaziz Arap-Sünni kampın İran fobisi projesi bağlamında 30 Mayıs 2019 tarihinde İran'ın nükleer faaliyetleri ve balistik füze programını bölgesel ve küresel güvenlik için bir tehdit olarak tanımladı.⁶³ Dolayısıyla İran fobisi İran'ı hem bölgenin güvenliği için hem de Uluslararası barış ve güvenlik için bir tehdit olarak gösterilmeye ve böylece İran'ı güçsüzleştirmeye odaklanmıştır. İran'ın nükleer silah arayışında olduğu algısı, bu ülkenin savunmacı teknolojilerinin saldırgan olarak gösterilmesi, İran'ın tüm bölgeye karışma, terörizme destek verme, bölgenin güvenlik ve istikrarını bozma ve insan haklarını ihlal ettiğine dair iddialar bu bağlamda gerçekleşmiştir.

Riyad'a göre Tahran Şii eksen ve merkezi olarak bölgedeki Şiileri harekete geçirerek hükümetlerini devirmeye teşvik etmektedir. Ancak etraflıca incelendiğinde Suudi Arabistan'ın petrolünün yüzde 90'ı Şiilerin yaşadığı Doğu Bölgede üretildiği ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle Şiilerin ayaklanması Suudi Arabistan Yönetimi için ulusal güvenlik sorunu haline gelmiştir. Bu bağlamda Suudi Vehhabi âlim Sefer Bin

⁶¹ "Trump: Biz Olmadan Suudi Arabistan İki Hafta Bile Dayanamaz," (Farsça) *ISNA*, 3 Ekim, 2018, (çevrimiçi) <https://www.isna.ir/news/97071106261/>, Erişim 17 Ocak 2019.

⁶² "Trump Kongrenin Onayı Olmadan 'İran Tehdidini' Öne Çekerek Suudi Arabistan'a Milyarlara Dolar Silah Satıyor," (Farsça) *BBC Farsi*, 25 Mayıs, 2019 (çevrimiçi) <http://www.bbc.com/persian/world-48406573>, Erişim 8 Haziran 2019.

⁶³ "Suudi Arabistan Kralı: İran'ın Balistik Füze ve Nükleer Programı Küresel Güvenlik İçin Bir Tehdittir," (Farsça) 30 Mayıs, 2019, *Euronews* (çevrimiçi) <https://fa.euronews.com/2019/05/30/saudi-arabia-seeks-arab-unity-over-iran-after-attacks-riyadh-looking-for-firm-reponse>, Erişim 29 Haziran 2019.

Abdurrahman El-Havali 1990'lı yıllarda bölgede "Rafidi Yayı" (Arapça: قوس رافضي) oluşumuna dair uyarılarda bulunmuştu.⁶⁴

İran'ın lideri Ayetullah Hameney Şii Hilali ve benzer ifadeleri ABD başta olmak üzere Batı tarafından bölge milletlerini karşı karşıya getirmek, mezhepsel bağlamda kutuplaştırmak ve Sünni devletler ve milletleri Şiilerin güçlenmesinden korkutmak amaçlı bir politika olarak izlendiğini ifade etmektedir.⁶⁵

İran'ın bölgesel etkisinin her geçen gün artışı Suudi Arabistan'ı daha da rahatsız etmektedir. Husiler'in Yemen'i ele geçirmeleri ve Suudi Arabistan'a karşı gösterdikleri direniş ve Riyad'ın çaresizliği, Hizbullah'ın Lübnan siyasetinde etkili bir rol üstlenmesi ve Riyad'ın Lübnan politikalarının başarısızlığı, Suriye'de Esad rejiminin iç savaştan başarılı çıkması ve Riyad'ın desteklediği grupların yenilgiye uğraması, Irak'ta Riyad destekli Sünni aşiretlerin IŞİD ile işbirliği yapmalarına rağmen Irak ordusu ve İran destekli Haşdi Şabi milislerinin Irak topraklarını geri alması ve Filistin'de İran'ın Suriye konusunda anlaşmazlık sonucu Hamas ile ilişkilerinin kopma noktasına gelmesine rağmen yenilenmesi Suudi Arabistan'ın İran fobisi ve Şia fobisi merkezli politikalarının tırmanışına yol açmıştır.⁶⁶

Sonuç olarak Şii Hilali, bir söylem olarak İran'ın bölgesel ve küresel rakipleri tarafından inşa edilmiştir ve bir gerçek olarak sunulmuştur. Bu söylemin hedefi statükoyu değiştirmeye çalışan Şii İran'ı yayılcı ve büyük tehdit olarak göstermek ve böylece korku yaratarak ötekileştirmek ve etkisini dizginlemektir.⁶⁷ Ayrıca ABD bölgesel çıkarları bağlamında, bölgedeki varlığını meşrulaştırmak için İran fobisi söyleminden yana olmuştur.⁶⁸ Başka bir deyişle İran'ın Şii hilali oluşturarak bölgede hegemonya

⁶⁴ Seid El-Suveydi, "Araplar ve Şii Hilli... Nispeten Erken Bilinç ve Geç Hamle," (Arapça) *Rahma Projesi*, 13 Eylül, 2016 (çevrimiçi) <http://www.rohmaa.org/news/NewsInfo/18>, Erişim 24 Temmuz 2018.

⁶⁵ "İslam Devrimi Yüce Lideri İmamlığıyla Tahran Cuma Namazının Kılınması," (Farsça) *Defter-i Hifz ve Neşr-i Asar-i Hazret-i Ayetullah El-Uzma Hameney*, 13 Ekim, 2006 (çevrimiçi) <http://farsi.khamenei.ir/news-content?id=1427>, Erişim 6 Ağustos 2018.

⁶⁶ Juan Cole, "Saudi Arabia's Rivalry With Iran Is Further Destabilizing the Middle East," *The Nation*, 27 Kasım, 2017, <https://www.thenation.com/article/saudi-arabias-rivalry-with-iran-is-further-destabilizing-the-middle-east/>, Erişim 18 Eylül 2018

⁶⁷ Mühsin Şeriatiniya, "İranfobi: Nedenleri ve Sonuçları," (Farsça) *Feslname-yi Siyaset-i Harici*, C. II, No: 6, 2010, s. 193-194.

⁶⁸ Seyyid Celal Dehgani Firuzabadi, "Arapların İran'ın Nükleer Programına Yaklaşımı," (Farsça) *Feslname-yi Mutaliat-i Havermiyane*, C. XIV, No: 2 ve 3, 2007, s. 73.

kurma arayışında olma algısı Tahran'ı Arap dünyasında varoluşsal bir tehdit olarak sunmaya çalışan bölgesel ve Küresel aktörlerin uydurmasıdır.⁶⁹

C. Güçsüz ve Çökmüş Devletler: Kırılğan Kemerde Güç Mücadelesi

Ortadoğu, Pers Körfez ve Doğu Akdeniz bölgeleri jeopolitik öneme sahip olduğundan küresel ve bölgesel aktörlerin rekabet alanına dönüşmüştür. Kimliksel iç çatışmalara maruz kalan Irak, Suriye, Yemen ve Afganistan gibi ülkeleri oluşturan bölge jeopolitik açısından “Kırılğan Kemer” (Shatterbelt) olarak nitelendirilmiştir. Kırılğan kemer kavramı jeopolitik bağlamda, siyasi harita üzerinde jeostratejik alanlarda ve bölgelerde ülke düzeyinde derinleşmesine bölünmüş, devletler içi ve devletler arası çatışmalara yatkın olan ve küresel ve bölgesel güçlerin rekabet alanına dönüşmüş bölgeleri tanımlamak için kullanılmaktadır.⁷⁰ Bu bölgelerin siyaseti ve ekonomisi küresel ve bölgesel aktörler tarafından etkilenmektedir. Böyle bir durumda ortaya çıkan istikrarsızlık, siyasi kriz ve şiddet diğer bölgelere de sıçrayabilmektedir.⁷¹ Ayrıca Jeopolitik rekabet ve güç mücadelesi, ideolojik ve kimliksel çerçevede gerçekleştiğinde kaosa ve şiddet içeren çatışmalara yol açma olasılığı yüksektir.

İran kökenli Ortadoğu uzmanı ve Cambridge Üniversitesi Uluslararası İlişkiler öğretim üyesi Roxane Fermanfermaiyan Ortadoğu bölgesinin dünyanın en büyük Kırılğan Kemer’inde yer aldığını savunmaktadır. Fermanfermaiyan, Kırılğan Kemer’de Saul Cohen’nin belirttiği büyük güçlerin rekabet alanına atıfta bulunarak Ortadoğu’nun Kırılğan Kemer’inde küçük güçlerin ittifaklar yoluyla güç dengesi ve çatışmaların gündemini değiştirebilecekleri kanaatinde-dir.⁷²

⁶⁹ Özden Zeynep Oktav, *Basra Körfezi’nin Değişen Dinamikleri: İran-ABD-Suudi Arabistan İlişkileri*, İstanbul, Beta Yayıncılık, 2011, s.32.

⁷⁰ Saul Bernard Cohen, *Geopolitics of the World System*, Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2002.

⁷¹ Abbas Musallanejad ve Ali Samedi, “Suudi Arabistan’ın Ortadoğu’da Kriz Jeopolitiğini Genişletme Sürecinde Stratejik Politika Yapımı,” (Farsça) *Feslname-yi Siyaset, Hukuk ve Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. XLVIII, No: 1, İlkbahar, 2018, s. 208-209.

⁷² Roxane Farmanfarmaian, “Redrawing the Middle East map: Iran, Syria and the new Cold War,” *Aljazeera*, 15 Kasım, 2012, (çevrimiçi) <https://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2012/11/2012111311424048459.html>, Erişim 3 Mart 2019.

Saul Cohen Ortadoğu'nun Soğuk Savaş döneminde kutuplaştığı gibi günümüzde daha kırılğan olduğunu ve tam bir kırılğan kemere dönüştüğünü savunmaktadır. Cohen'e göre Arap Baharı bölgeye barış ve demokrasi getirmedi ve devrilen diktatörlüklerin yerine parçalanmış, istikrarsız ve güçsüzleşmiş devletler ortaya çıktı.⁷³ Ayrıca Cohen kırılğan kemerlerin parçalanmasının statik olmadığını ve dinamik bir süreç olduğunu vurgulamaktadır.

Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz Arap Baharı sonrası büyük bir istikrarsızlık, güç yarışması ve güç dengesizliğine tanıklık etmiştir. Bölgesel güçler arasındaki geleneksel güç dengesinin bozulması ve yeniden Şii toplulukların jeopolitik yükselişi, bölgedeki Sünnilerin çoğunlukta olan toplumlara ulus ötesi ideolojik ve mezhepsel bir tehdit oluşturdu. Bu bağlamda kolektif güvenlik mekanizmaları, caydırıcılık ve dizginlemeye dayalı geleneksel yaklaşımlar etkisiz hale geldi ve bu ortamda yeni bir yaklaşım gerekli görünmektedir.

Bir devletin güçsüzleşmesi birçok sorunu beraberinde getirmektedir. Devletin meşruluğunu kaybetmesi, sınırlarını koruyamaması ve vatandaşlarına kamu hizmeti sunmakta zorluk yaşaması halkın etnik ve/veya mezhepsel kimlikleri üzerine seferber olmalarına yol açmaktadır.

Günümüzde Ortadoğu'da güçsüzleşmiş veya çökmüş devletler Birinci Dünya Savaşı sonrası Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülmesi sonucu ortaya çıkan güçsüz yapıya sahip olan devletlerdir. 16 Mayıs 1916 tarihinde İngiltere ve Fransa arasında imzalanan Sykes-Picot Anlaşması sonucu ilk etapta bu devletlerin mandası olarak ve daha sonra bağımsızlığını kazanan ülkelerde devlet kuruluşu süreci etkili bir şekilde gerçekleşmedi. Ulus devlet oluşumu süreci tamamlanmadığından yanı sıra sivil toplum oluşumuna gerekli olan altyapının bulunmaması otoriter rejimlerin ortaya çıkışına neden oldu. Dolayısıyla bu devletlerin yeni ataerkillik temeline sahip otoriter devletler tarafından yönetilmesi de başka bir önemli etkendi. Köktendincilik olgusu da ortaya çıkınca meşruluğunu kaybeden devletler siyasi istikrarsızlıkla karşı karşıya kaldılar.

⁷³ Saul Bernard Cohen, *Geopolitics: The Geography of International Relations*, 3. bs., New York, Rowman & Littlefield, 2014, s. 375.

Ulus devlet dendiğinde ortak değerler ve normları paylaşan siyasi bir topluluk akla gelmektedir. Ancak Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de Arap devletlere bakıldığında bir siyasi topluluğa bağlılık duygusu ve üyesi olma farkındalığı bulunmadığından klasik anlamda sivil toplum ve vatandaşlıktan bahsetmek pek mümkün değildir. Dolayısıyla halk alt kimliklerine bağlı etnik ve/veya mezhepsel kimliklere ve topluluklara sadık kaldıkları görünmektedir.

Kolektif kimlik açısından da ‘ulus’ değil ‘ümme’ kalıbı bu ülkelerde hâkimdir ve “Müslüman Ümme” ibaresi İslam dininden kaynaklanan İslamcı üstün bir kimlik varsayılmaktadır. Öte yandan Arap milliyetçiliği de dikkate alındığında Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de Arap devletlerde ulusal üst kimlik diye bir olgunun olmadığı ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla Suudi Arabistanlı, Iraklı, Suriyeli, Lübnanlı, Filistinli, Yemenli vs. dendiğinde klasik anlamda bir üst kimliğin bulunmaması aşikârdır. Böylece Ortadoğu ve Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de bireyin yerli kültüründe bağlı olduğu etnik ve/veya mezhepsel büyük grup kimliği ön plana çıkmaktadır.⁷⁴ Dolayısıyla Suudi milletçiliği değil, Arap milliyetçiliği, Pan İslamcılık ve mezhepçilik bağlamında ümmetin kimliği ve çıkarları devlet kimliği ve çıkarlarını belirlemektedir.

Örneğin Irak devleti diye bir siyasi varlıktan söz etmek mümkün, ancak Irak ulusundan söz etmek mümkün değildir. Irak 1920’de yapay bir ulus devlet olarak Kürtler, Sünniler ve Şii’lerden oluştu. Dolayısıyla Irak sınırları içinde ortak kimlik duygusuyla oluşan tek bir siyasi topluluk bulunmamaktadır. Mısırlı diplomat, eski büyükelçi ve eski Cumhurbaşkanı Cemal Abdülnasır ve Enver Sadat’ın sözcülüğünü yapan Tahsin Beşir Ortadoğu’da yalnızca Mısır’ın ulus devlet olduğunu ve diğer Arap ülkelerin sadece “*Bayrakları olan Kabileler*” (Tribes with flags) olduklarını söylemişti.⁷⁵

⁷⁴ Sean Cleary, “Identity Politics, Sectarian Conflict, and Regional Political Rivalry in the Middle East,” Trilogue Salzburg, *Dealing with Neighbors: Fighting a Ring of Fire or Building a Ring of Friends?* Background Paper, Ağustos, 2016 (çevrimiçi) https://www.researchgate.net/publication/306439116_Identity_Politics_Sectarian_Conflict_and_Regional_Political_Rivalry_in_the_Middle_East, Erişim 19 Ocak 2019.

⁷⁵ Neil Macfarquhar, “Tahseen Bashir, Voice of Tolerance in Egypt, Dies at 77,” *The New York Times*, 13 Haziran, 2002 (çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/.../tahseen-bashir-urbane-egyptian-diplomat-dies-at-77.html>, Erişim 25 Ocak 2019.

Arap Baharı sonrası bölgede yaşanan iç savaşlar uluslararası güvenliği de etkilemiştir. İlk etapta iç çatışmalar uluslararası güvenlik ile bağlantısız görünse bile hem akademik çalışmalar hem de bölgede yaşanan olaylar iç çatışmaların (örneğin Suriye iç savaşı ve Yemen krizi) ulusal sınırlar ötesi nitelik ve uluslararası boyutlar taşıdığı ortaya çıkmaktadır ve böylelikle kaçınılmaz olarak bölgesel ve uluslararası güvenlikle alakalı olduğu görülmektedir. Böylelikle iç çatışmalar uluslararası güvenlik çalışmalarına konusu olmuştur. Bu ortamda ABD, İsrail, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri ve Bahreyn gibi Pers Körfezi Arap devletleri etkisiz ve güçsüz bir İran'dan yana olmuşlar. Ancak son yıllarda İran'ı güçsüzleştirme yönelik çabalar İran'ın savunmacı tepkilerine neden olmuştur ve dolayısıyla bölgeyi daha da istikrarsızlaştırmıştır.

İranlı eski diplomat Seyyid Hüseyin Museviyan bölgede istikrarsızlık ve aşırıcılığın kaynaklarını, İsrail tarafından Filistin'in işgalinin devamı, Saddam Hüseyin'in 1980'de İran'a ve 1990'da Kuveyt'e saldırısı, ABD'nin 2001'de Afganistan'a ve 2003'te Irak'a saldırısı ve müteakip gelişmeler, 2011'de meydana gelen Arap Baharı, NATO ve KİK'in 2011'de Libya'ya saldırıları, Suriye iç savaşında binlerce teröristi dünyanın yaklaşık 80 ülkesinden Şam rejimini devirmek için seferberliği ve sevki ve Suudi Arabistan liderliğindeki koalisyonun ABD desteğiyle Yemen'e saldırısı olarak nitelendirmektedir.⁷⁶

Bu bağlamda İran kendi ulusal güvenliğine ve bölgesel çıkarlara yönelik tehditlere karşı bölgede etki alanlarını genişletmeye çalışmıştır. Böylece, İran fırsatları kullanarak Ortadoğu'daki güç dengesini kendi lehine değiştirmeye, vekil gruplarıyla bulunduğu ittifakları güçlendirmeye ve Şii topluluklar ve milis gruplar üzerindeki etkisini korumaya çalışmıştır.

Öte yandan son zamanlarda Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'de mezhepsel gerginliklerin yükselişi çökmüş devletlerin (collapsed states) bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu devletler siyasi ve ekonomik istikrarsızlık, düzensizlik ve temel kaynakların yetersizliği gibi sorunlar ile karşı karşıya kalmışlar. Dolayısıyla bu devletlerin temel ihtiyaçları güvenlik ve istikrar olarak tanımlanabilmektedir. Ancak devlet kurumlarının

⁷⁶ Seyyid Hüseyin Museviyan, "Museviyan'ın İran ve Suudi Arabistan'ın Barış ve İşbirliği Yolunu Seçmelerine Yönelik Vurgusu," (Farsça) *ISNA*, 15 Eylül, 2018, (çevrimiçi) <https://www.isna.ir/news/97062412028/>, Erişim 20 Eylül 2018.

çöküşü ulusal üst kimliğin temelini sarsarak alt büyük grup kimliklerin yükselişine müsait bir zemin sağlamıştır. Dolayısıyla çökmüş devlet ibaresi kapasite veya meşruluğa sahip olmayan bir devleti tanımlamak için kullanılmaktadır. Böylelikle, çökmüş devletler sırf temel kaynaklar açısından kısıtlamalarla karşı karşıya kalan devletler değil, siyasi meşruluğu ve kurumsal kapasitesi ortadan kalkma sonucu, sınırlarını korumak için gücü yetersiz olan devletlere de işaret etmektedir.⁷⁷

Arap Baharı sürecinde bölgede güçsüz devletler vatandaşlarına yeterli bir şekilde kamu hizmeti sunamadılar ve dolayısıyla hükümeti meşrulaştıran ekonomik ve sosyal alanlarda büyük ölçüde başarısız oldular. Bu ülkelerde işsizlik, yolsuzluk, ayrımcılık ve yoksulluk sonucu halk sosyal mağduriyet ve adaletsizliğe maruz kaldıklarını dile getirmek için hükümetlerine karşı isyan ettiler. Bu bağlamda Birleşmiş Milletler'in istatistikine göre bölge nüfusunun yüzde 43'ü yoksulluk sınırının altında yaşamaktadır.⁷⁸

Bu nedenle, etnik ve/veya mezhepsel şiddeti en çok etkileyen faktör, bir devletin çökmeden önce ne kadar güçlü olduğu veya çöktükten sonra ne kadar güçsüz olduğu değildir. Belki devletin çöküş sürecinde şiddet olaylarını etkileyen ve kolaylaştıran değişkenlerin ve faktörlerin ortaya çıkışıdır. Bu bağlamda etnik ve/veya mezhepsel alt kimlik üzerine bölünmeler kriz zamanlarında daha kolay gerçekleşebilmektedir. Böyle bir ortamda bireyler kendilerini ve çıkarlarını korumak için bağlı oldukları etnik ve/veya mezhepsel büyük grup kimliklerine yönelmektedirler.

Öte yandan bir devletin çöküşü güvenlik sorunlarının ortaya çıkmasına ve devletin meşruluğunun kaybetmesine yol açabilmektedir. Böyle bir koşulda rekabet, düzensizlik ve kargaşa ortaya çıkabilmekte ve dolayısıyla büyük grup kimlikler arasında üst kimlik bağlamında bütünleşme zorlaşmaktadır. Dolayısıyla bireylerin ve büyük grup kimliklerin etnik ve/veya mezhepsel hatlar üzerine harekete geçirilmesi, tarihsel mağduriyetler ve

⁷⁷ Mehran Kamrava v. d. (ed.) *Fragile Politics: Weak States in the Greater Middle East*, London, Hurst Publishers, 2014.

⁷⁸ Ferzad Purseid, *Arap Dünyasında İslami Uyanış; Teorik ve Vaka Çalışmaları*, Tahran, Pejuhişkede-yi Mutaliat-i Rahbordi, 2013.

grup içi (in-group)ve grup dışı (out-group) dinamiklerden etkilenecek toplumun kimliğinin yeniden tanımlanmasına yol açabilmektedir.⁷⁹

Devletin egemenliğinin bulunmadığı yerde etnik ve/veya mezhepsel kimlik üzerinden bölünmelerin gerçekleşmesi ve ulusal üst kimliğin ortadan kalkması sonucu meydana gelen güç boşluğu yerli ve bölgesel aktörler arasında etnik ve/veya mezhepsel şiddeti körükleyebilmektedir. Devlet kuruluşları çöktüğü zaman farklı büyük grup kimlikleri arasında şiddetli bir yarış ortaya çıkabilmekte ve böylece etnik ve/veya mezhepsel kimliği ön plana çıkartabilmektedir.

Vehhabi Suudi Arabistan ve Şii İran, ideolojik ve mezhepsel bir devlet kimliği benimsedikleri için bölgesel güvensizlikle karşı karşıya kaldıklarında ister istemez mezhepsel politikalar izlemeye yönelmektedirler. Bu bağlamda her iki devlet dış politika hedeflerini ilerletmek için yeterli araçlara sahip olmadıkları için mezhepsel kimliği güçlü bir araç olarak kullanarak dış politikalarını şekillendirmeyi ve yürütmeyi mümkün kılmaktadırlar ve bu husus her iki ülkede radikal Vehhabi ve Şii kuruluşların güçlenmesine yol açabilmektedir. Böylelikle bu kuruluşlar devlet ile bir etkileşime girerek devletin kimliğini korumaya çalışmaktadırlar.

Stephen Krasner güçsüz devletleri küresel güvenlik için bir tehdit olarak tanımlamaktadır. Krasner'e göre devlet çöküşü çatışma öncesi, çatışma sırası ve çatışma sonrası gerçekleşebilmektedir. Krasner Afganistan ve Irak örneklerini göz önünde bulundurarak çatışma sonucu güçsüzleşmiş veya çökmüş devletlerde gelecekte olası çatışmaları önlemek için uluslararası toplumun gerekli kaynakları sağlayarak çatışma eğilimli bölgelerde bir dizi değişikliklerin yapmasının gerektiğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda Krasner'e göre ilk aşama istikrarı sağlamaktır. İkinci aşama çatışmanın kökeni ve esas nedenleri ele almaktır. Üçüncü aşama piyasa demokrasisinin yasaları ve kurumlarının oluşturulması ve yönetimin arz görevini güçlendirmektir. Son olarak,

⁷⁹ Robert I. Rotberg, "Failed States in a World of Terror," *Foreign Affairs*, C. LXXXI, No: 4, Temmuz/Ağustos, 2002: 127-140, s.130.

yönetilenlerden etkili bir talep varsa, demokratik kurumlar sürdürülebilir olabilmektedir. Bu bağlamda hesap verebilirlik için uygun kurumlar ve politikalar oluşturulmalıdır.⁸⁰

Öte yandan Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de İran ve Suudi Arabistan güç mücadelesi ve bölgesel hegemonya yarışında karşı karşıya gelmişler. Bu bağlamda geleneksel olarak İran ve Suudi Arabistan yanı sıra Mısır, Irak ve Suriye bölgesel güç dengesinin önemli ögeleri olarak tanımlanmışlar. Ancak Irak 2003 işgal sonrası artık güçsüz bir devlet haline geldiği için bölgesel güç dengesi sisteminin dışında kaldı. Arap Baharı sonrası Mısır ve Suriye de iç istikrarsızlıklar sonucu güç dengesi sistemi dışında kaldılar. Dolayısıyla eski denge bozularak bir güç boşluğu ortaya çıktı. Bu ortamda İran ve Suudi Arabistan iki bölgesel güç olarak karşı karşıya geldiler. Realist jeopolitik bağlamda İran ve Suudi Arabistan birbirini dengelemeye çalıştılar ve oluşan güç boşluğunu doldurmak ve bölgesel hegemonya statüsüne varmak için yarıştılar ve dolayısıyla bölgede yeni bir soğuk savaş ortaya çıktı.

Bu iki devlet politikalarını Sünni (Suudi Arabistan) ve Şii (İran) İslam kimliğiyle bağdaştırarak meşrulaştırmaya çalıştılar ve istikrarsızlaşan güçsüz komşu devletlerin iç çatışmalarında mezhepsel kimlik üzerinden hem devlet hem de devlet dışı aktörlere destek vererek dolaylı olarak birbirleriyle karşılaştılar.

Ancak Suudi Arabistan ve İran bu ülkelerde mezhepsel kimlikleri ilksel olarak yaratmadılar, belki halkı harekete geçirmek için politik-mezhepçiliği inşa ettiler ve klasik bir güç dengesi oyununda çıkarlarını yürütmek için araçsal olarak kullandılar. İki ülke çatışmalarda büyük grup kimliğini “aşağıdan yukarıya” (bottom-up) harekete geçirdiler. Dolayısıyla bu aşağıdan yukarıya mezhepsel seferberlik, aşırı mezhepçi söylemin yükselişine ve mezhepsel şiddete başvurmayı kolaylaştırmaya yol açmıştır.

Başka bir deyişle aşağıdan yukarıya bir dinamik bağlamında bölgede devlet otoritesinin parçalanması devlet içinde siyasi boşluk yarattı ve şiddetli bir rekabet zemini oluşturarak küresel ve bölgesel dış aktörleri içine çekti. Çatışmalarda yerli taraflar ve

⁸⁰ Stephen D. Krasner, Carlos Pascual, “Addressing State Failure,” *Foreign Affairs*, C.LXXXIV, No: 4, Temmuz/Ağustos, 2005, s. 153-163, (çevrimiçi) <https://www.foreignaffairs.com/articles/2005-07-01/addressing-state-failure>, Erişim 5 Ekim 2018.

gruplar birbirlerine karşı güç mücadelesinde mezhepsel kimlikleri üzerinden küresel ve bölgesel dış müttefikler aramaya çalıştılar ve böylece bu ülkelerin toprakları bir yandan ABD ve Rusya gibi Küresel güçlerin, öte yandan da İran, Suudi Arabistan ve diğer bölgesel güçlerin rekabet alanına dönüştü. Bu küresel ve bölgesel güçler, güçsüz devletlerde iç çatışmalarda kendi vekilleri ve yanaşmalarını (clients) desteklemekle bölgesel etki alanlarını genişletmeye çalıştılar.⁸¹

Öte yandan bölgesel düzeyde mezhepsel seferberlik yukarıdan aşağıya (top-down) bir bağlamda da gerçekleşti. Bu bağlamda Suudi Arabistan ve İran arasında jeopolitik rekabet bölgeye sıçradı ve bu iki ülke bölgesel aktörler olarak güç mücadelesi bağlamında mezhepsel amiller kılığında bölgesel düzeyde vekillerini harekete geçirmek için çaba sarf ettiler.⁸²

Suudi Arabistan, İran'ı 2011 Arap Baharı sonrası bölgede ve Arap dünyasında ortaya çıkan istikrarsızlık ve kaostan sorumlu tuttu. Ancak İran, Arap hükümetlerin yetersizliği; bu ülkelerde on yıllarca yolsuzluk ve diktatörlük; Vehhabilik ve aşırıcılığın yayılması; Arap devletlerin kendi aralarında çatışmalar örneğin Irak'ın Kuveyt'e, KİK üyesi devletlerin Libya'ya ve Suudi Arabistan'ın Yemen'e saldırısı; Suudi Arabistan'ın müttefikleriyle Katar'ı abluka altına alması ve Riyad'ın Arap devletlerini kendi arka bahçesi olarak görmesi ve içişlerine karışmasını bu istikrarsızlıkların temel nedenleri olarak görmektedir.⁸³

Benzer şekilde, Arap Baharı sonucu ortaya çıkan bölgesel kaos İran ve Suudi Arabistan arasındaki güç mücadelesine körükledi. Bu güç mücadelesi neticesinde iki ülke bölgesel politikalarını mezhepsel hatlar üzerinde izlediler.⁸⁴ Bu bağlamda İran ve Suudi Arabistan bölgesel güç dengesini kendi lehlerine değiştirmeye gayret göstermektedirler. İki ülkenin izledikleri politikalar Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'de

⁸¹ Gregory Gause, "Beyond Sectarianism: The New Middle East Cold War," Brookings Doha Center Analysis Paper, 2014, s.1-8, (çevrimiçi) <https://www.brookings.edu/research/beyond-sectarianism-the-new-middle-east-cold-war/>, Erişim 8 Mart 2019.

⁸² Bassel F. Salloukh, "The Arab Uprisings and the Geopolitics of the Middle East," *The International Spectator*, C. XLVIII, No: 2, 32-46, 2013, s. 33, (Çevrimiçi) <http://www.iai.it/sites/default/files/salloukh.pdf>, Erişim 12 Aralık 2018.

⁸³ Museviyan, *a.g.e.*

⁸⁴ Helle Malmvig, "Ambiguous Endings: Middle East Regional Security in the wake of the Arab Uprisings and the Syrian Civil War," DIIS report, Danish Institute for International Studies, 2013, s.23.

mezhepçiliği ve mezhepsel şiddeti körükledi. Böyle bir ortamda mezhepsel kimlik ön plana çıktı ve araçsallaştırılması kolaylaştı. Dolayısıyla Irak, Lübnan, Suriye, Filistin, Yemen, Bahreyn, Afganistan ve Pakistan, İran ve Suudi Arabistan'ın bölgesel rekabet alanlarına dönüştü.⁸⁵

Beyrut Amerikan Üniversitesi Siyaset Bilimi öğretim üyesi Ali Fedlullah Arap dünyasında rekabet ve güç mücadelesinin İran ve Suudi Arabistan ile sınırlı olmadığına ve ABD, Rusya, Fransa, Türkiye ve İsrail gibi dış tarafların da bu bölgeyi ve servetlerini kontrol etmek için yarıştıklarına vurgu yamaktadır. Fedlullah'a göre Arap devletlerin kötü yönetimi dış güçlere bu ülkelerin iç işlerine karışmaya geniş bir alan ve uygun bir fırsat sağlamıştır.⁸⁶

Suudi Arabistan İran'ın bölgesel politikalarının Sünni krallıklara varoluşsal bir tehdit olduğu görüntüsü ve algısını oluşturmaya çalışmaktadır. Bu olumsuz görüntü Arap ülkelerde histerik bir ortam yaratarak Sünni kitleleri kışkırtarak Şii karşıtı duygular beslemeye zemin oluşturmaktadır. Böylelikle İran ve Suudi Arabistan'ın seçkinleri politik-mezhepçiliği kullanarak güç çatışması mücadelesinde bölgesel politikalarını mezhepselleştirerek mezhepsel şiddetin tırmanışına sebebiyet verdiler. Dolayısıyla iki ülkenin seçkinleri tarafından inşa edilmiş mezhepçilik siyasi olarak manipüle edildiği ortaya çıkmaktadır.

Dolayısıyla İran ve Suudi Arabistan arasındaki rekabet mezhepsel kimliği ön plana çıkararak bölgede çağdaş politik-mezhepsel anlatıların (narratives) ortaya çıkışına neden oldu. Bu rekabet bağlamında bölgede Şii ve Sünni toplulukların mezhepsel hatlar üzerine bölünmeleri İran ve Suudi Arabistan'ın karışmacı politikalarının gerçekleşmesini kolaylaştırdı. Böylece her iki ülke çatışma bölgelerinde birbirlerine bağlı yerli vekil grupların ve aktörlerin meşruluğunu sorgulamaya başladılar.

⁸⁵ Geneive Abdo, "Talking About Reform in Bahrain," The Brookings Institution, 10 Nisan, 2013 (Çevrimiçi) <https://www.brookings.edu/opinions/talking-about-reform-in-bahrain/>, Erişim 12 Aralık 2018.

⁸⁶ Mahmut El-Kısas, "Suudi Arabistan ve İran'ın Nüfuz Uyuşmazlığının Bölge Üzerine Etkisi," (Arapça) *Arapça BBC*, 16 Mart, 2018, (çevrimiçi) <http://www.bbc.com/arabic/interactivity-43436999>, Erişim 3 Haziran 2018.

Öte yandan bölgede ülke düzeyinde devlet güçsüzlüğü ile uluslararası düzeyde güç güçsüzlük arasında ayrım yapmak gerekmektedir. Ülke düzeyinde güçsüz bir devlet, merkezi hükümetin kendi toplumu ve toprakları üzerinde etkili bir şekilde egemenlik sağlama gücü sahip olmayan bir devlettir. Böyle bir ortamda devlet temel kamu hizmetleri sunmakta zorluk yaşar ve alt büyük grup kimlikler devletin tüm toprakları üzerine egemenlik sağlamasına karşı meydan okumaktadırlar. Yurtiçinde güçsüzleşen devletlerde vatandaşların ülkenin ulusal üst kimliğine olan siyasi sadakatleri zayıflar ve etnik ve/veya mezhepsel alt büyük grup kimliği bağlamında ulus ötesi sadakatleri ön plana çıkmaktadır.⁸⁷ Dolayısıyla güçsüz devlet kavramı ülke düzeyinde devlet-toplum ilişkileri açısından güçsüz olan bir devlete işaret etmektedir.

Başka bir deyişle Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz toplumlarının paylaştığı ortak payda, siyasi sistemlerinin çoğunun demokratik olmadığı ve otoriter ve yolsuz liderlerin hâkim olmasıdır. Siyasi yaşamda mezhepçiliğin yükselişini etkileyen faktör siyasi liderlerin davranışları ve politikalarıdır. Bu otoriter devletler, mezhepsel ilişkileri etkilemekle çeşitli politikalarını yürütmektedirler. Bu tür rejimler bir meşruluk krizi ile karşı karşıya kaldıkları için vatandaşlarının örgütlenme özgürlüğünü kısıtlayarak sivil toplumu kontrol etmeye çalışmaktadırlar. Bu bağlamda devlet-toplum ilişkileri modeline dayanarak, “güçsüz devletler”, sınırlı güç ve sosyal kontrol uygulama kapasitesine sahip olan devletlere işaret etmektedir.⁸⁸

Genellikle, güçsüz bir devlet kendi topraklarında hem kentsel hem de kırsal alanlarda, etkin bir şekilde egemenlik sağlayamaz. Bu ortamda farklı etnik ve/veya mezhepsel gruplar çeşitli siyasi ve ekonomik çıkarlarını korumak için kimliksel bölünmeye başvurumaktadırlar. Dolayısıyla ne devlet ülkenin tamamına egemenlik sağlayabilmekte ne de ortaya çıkan etnik ve/veya mezhepsel güçler ülke çapında egemenliğe ulaşmayı başarmaktadırlar. Dolayısıyla devlet toplumu yönetmek için gücü

⁸⁷ Gause, a. g. e., 8.

⁸⁸ Joel Migdal, *Strong Societies and Weak States: State-Society Relations and State Capabilities in the Third World*, Princeton, Princeton University Press, 1988, s. 3–41.

yetersiz kalmaktadır. Ancak rejim sürekliliğini tehdit eden krizlere müdahale etmek ve karşılık vermek için yeterince güçlü olabilmektedir.⁸⁹

Dolayısıyla güçsüz devletlerde devletin aldığı kararlar ve uyguladığı politikalar devletin bekasını korumak etrafında şekillenmektedir. Ayrıca siyasi liderleri ve yönetici seçkinler temel olarak iktidarda kalmak için tüm seçeneklere başvurumaktadırlar. Güçsüz bir devlet siyasi egemenliğini sürdürmek için etnik ve/veya mezhepsel kimlik bölünmeleri manipüle etmekle siyasi gücünü sürdürmeye çalışmaktadır.

Ancak uluslararası güç bağlamında güçsüz bir devlet herhangi bir dış taarruz ve saldırı karşısında savunma gücü yetersiz olan bir devlete işaret etmektedir. Ancak bu devlet kendi devlet-toplum ilişkileri açısından oldukça güçlü bir devlet olabilmekte ve kendi topraklarında ve sınırlarında etkili bir şekilde egemenlik sağlayabilmektedir. Dolayısıyla vatandaşlar ulusal devlete ve üst kimliğe sadık kaldığında etnik ve/veya mezhepsel alt kimlikler arka planda yer almakta ve üst kimliğin yerini birincil siyasi sadakat olarak almamaktadırlar.

Irak 2003 işgal sonrası ve Lübnan, Suriye ve Yemen gibi devletler 2011 Arap Baharı sonrası ülke düzeyinde devlet-toplum ilişkileri açısından güçsüzleştiler ve bölgede İran ve Suudi Arabistan'ın rekabet alanına dönüştüler ve Arap milliyetçiliği ve ulusal üst kimlik yerine ulus altı ve ulus ötesi mezhepsel kimliklere yöneldiler ve üst kimliği sorgulamaya başladılar. Böylece bölgede ve iki ülke tarafından tırmanan mezhepsel çatışmalar hem iki devletin yukarıdan aşağıya politikaları sonucu hem de aşağıdan yukarıya gerçekleşen bir süreç olarak ortaya çıktı.

1. Bölgesel İhtiraslar, Jeomezhepçilik, Stratejik-Mezhepçilik ve Yeni Soğuk Savaş

Jeopolitik rekabet, iki veya daha fazla grup, ulus ve devletin herhangi bir bölgeyi etki alanı olarak kazanmak ve maddi veya manevi kaynaklarını tahakküm altına alma çabasıdır. Jeopolitik rekabetin özünde sulta, üstünlük ve fırsatlardan faydalanmak yer

⁸⁹ Joel Migdal, "The State in Society: An Approach to Struggles for Domination," Joel Migdal, Atul Kohli and Vivienne Shue (eds.), *State Power and Social Forces: Domination and Transformation in the Third World*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994, s. 9.

almaktadır. Dolayısıyla, bu bağlamda küresel ve bölgesel güçlerin herhangi stratejik bir bölgedeki rekabeti jeopolitik çatışmalara dönüşebilmektedir. Bu yarışmada aslında hayati çıkarlar söz konusu olduğu için aktörler arasındaki oyun sıfır toplamı bir oyun olarak ortaya çıkmaktadır.

Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de devletler stratejik çıkarlarına göre iç ve dış düşmanlarını belirlemişler. Ayrıca bölgesel aktörlerin dış politikaları da ABD’nin bölgesel politikalarından etkilenmektedir. İlkselci yaklaşım bağlamında mezhepçilik İran ve Suudi Arabistan ilişkilerinde bağımsız bir değişken olarak sunulmuştur. Hâlbuki mezhepçilik bir olgu olarak araştırıldığında devletler arası siyasete (interstate politics) sınırlı kalmamakta ve devlet içi ve devlet ötesi siyaseti de etkilemektedir. Ayrıca siyasi hedeflerin ilerlemesi bağlamında belirleyici bir araçlardan ve değişkenlerden biridir.

Immanuel Wallerstein jeopolitiğin devamlı sürprizlerle dolu bir alan olduğunu savunmaktadır. Wallerstein’e göre bu alanda hasımlar aniden birbirleriyle uzlaşmaya vararak ilişkilerini “dostça düşmanlar” statüsüne dönüştürebilmektedirler. Wallerstein İran ve Suudi Arabistan’ın 1979 İslam Devrimi öncesi yakın jeopolitik müttefikler olduklarına vurgu yaparak günümüzde iki ülke ilişkilerinde uyuşmazlığa neden olan temel meseleyi Tahran ve Riyad’ın bölgede başat jeopolitik konum elde etmek için rekabet olarak görmektedir.⁹⁰

İran ve Suudi Arabistan ilişkilerinde Vehhabi-Şii ideolojik rekabet, Şii-Sünni mezhepsel çatışma ve Arap-Pers etnik uyuşmazlık yanı sıra bölgesel jeopolitik rekabet önemli etkenler olarak ikili ilişkileri etkilemektedir. Ancak Tahran ve Riyad farklı etnik ve mezhepsel kimliklere sahip olsalar bile her iki ülke bölgede gerçekçi jeopolitik çıkarlarını izlemektedirler. Suudi Arabistan bölgesel statükoyu korumaya çalışan bir güç olarak ve İran ise bölgede devrimci değişim arayışında olan bir revizyonist güç olarak Filistin, Irak, Suriye, Mısır, Lübnan, Bahreyn ve Yemen başka olmak üzere bölgede jeopolitik çıkarları için yarışmaktadırlar.

⁹⁰ Immanuel Wallerstein, “Jihadistan, Saudi Arabia, and Iran,” Commentary No: 379, 15 Haziran, 2014 (çevrimiçi) <https://www.iwallerstein.com/jihadistan-saudi-arabia-iran/>, Erişim 28 Temmuz 2018.

İran ve Suudi Arabistan arasındaki ilişkileri uyuşmazlığa götüren faktörlerden biri ideolojik ve jeopolitik çıkarların çelişkisidir. Dolayısıyla kimliksel ve jeopolitik rekabetin bir araya gelmesi ve etkileşimi gerginliği etkilemektedir. Simon Mabon İran ve Suudi Arabistan arasındaki uyuşmazlığı bu ilki ülkenin iç ve dış güvenlik sorunlarından kaynaklanan “Uyuşmazlık İkilemi” olarak nitelendirmektedir.⁹¹

Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de İran ve Suudi Arabistan arasındaki uyuşmazlıkta jeopolitik rekabet bağımsız değişken ve mezhepçilik veya kimlik aracı değişken olarak da nitelendirilebilmektedir. Bölgede yaşanan çatışmalar kimliksel ve asimetrik bağlamda gerçekleştiğinden dolayı farklı dinamikler ve araçları gerektirmektedir. Çatışma tarafları kimliksel çerçevede kendini haklı ve karşı tarafı haksız göstermeye çalışarak birbirlerinin meşruluğunu sorgulamaktadırlar. Böylece somut olmayan dinamikler ve araçlar da söz konusudur. Bu araçlar kimliksel görünse de içeriği stratejik çıkarları kapsamaktadır.⁹² Dolayısıyla bölgesel çatışmalarda daha güçlü ordu ve askeri güç değil, kimliksel meşruluk, haklı anlatı ve direniş daha etkili işleve sahiptir.

Dolayısıyla İran ve Suudi Arabistan arasındaki uyuşmazlığı etkileyen yapısal faktörler derin olmakta ve uzun yıllardır sürmektedir. Bölgesel Soğuk Savaşın ideolojik ve mezhepsel görüntüsünün arkasında bölgesel güçlerin jeopolitik hırslarının yer alması İran ve Suudi Arabistan ilişkilerinde önemli sonuçları beraberinde getirmektedir. Bu jeopolitik rekabet ve güç mücadelesi neticesinde mezhepselleştirilmiş politikaların izlenmesi çatışmaları çetrefilleştirdi.⁹³ Günümüzde Suudi Arabistan ve İran arasındaki karmaşık uyuşmazlık mezhepsel çatışma kılığı altında pragmatik jeopolitik çıkarları yürütmekten ibarettir. Ayrıca iki ülkenin birbirlerine karşı tehdit algıları ve karşılıklı güvensizlik bölgesel jeopolitik çıkarları ile ilgilidir.

⁹¹ Simon Mabon, *Saudi Arabia and Iran: Power and Rivalry in the Middle East*, New York, I.B. Tauris & Co Ltd. 2013.

⁹² Abbas Musallanejad, “Ortadoğu’nun Bölgesel Dengesinde Kimlik Jeopolitiği ve Güvenlik Politika Yapımı,” (Farsça) *Feslname-yi Jeopolitik*, C. X, No: 2, Yaz, 2014, s. 82-83.

⁹³ Christopher M. Blanchard, “İslam: Sunnis and Shiites,” Congressional Research Service, Ocak, 2009 (çevrimiçi) <http://www.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a494842.pdf>, Erişim 2 Temmuz 2019.

Günümüzde Suudi Arabistan'ın yönetici seçkinlerinin önceliklerini ülke düzeyinde güvenlik ve istikrarı sağlamak ve Şii nüfusunu kontrol altında tutmak, Hadim-ül Haremeyn Eş-şerifeyn olarak İslam Dünyasının lideri olmak ve bu bağlamda Hac ve İslam İşbirliği Teşkilatı kapasitesini kullanmak, Arap dünyasından başat aktör olmak ve Arap devletlerin ağabeylik rolünü üstlenmek ve bu hedefe ulaşmak için Arap Birliği ve Körfez İşbirliği Konseyi mekanizmalarını kullanmak, ideolojik ilkeleri ve Vehhabiliğin yayılması ve tanıtılmasını sağlamak, Petrol üretiminde önderlik yapmak ve OPEC'te petrol politikalarını yürütmek, ABD ile ittifakını sürdürmek, bölgesel gelişmeleri yönlendirmek, İran'ı ve Şii müttefiklerini dizginlemek ve dengelemek olarak özetlenebilmektedir.⁹⁴

Suudi Arabistan'da Körfez Çalışmaları Merkezi Müdürü Abdülaziz Bin Sakır İran ve Suudi Arabistan arasındaki uyuşmazlığı iki ülkenin arasında güç mücadelesi ve bölgede etki alanlarını genişletmek olarak değerlendirmektedir. Sakır'a göre bu uyuşmazlık bir "stratejik çatışma" olmakta ve İran'ın Arap devletlerin iç işlerine karışması ve Arap dünyasına sulta kurmak istediğinden ve Suudi Arabistan ve müttefiklerinin karşılık vermesinden kaynaklanmaktadır. Sakır bu uyuşmazlığın mezhepsel Şii-Sünni çatışması olmadığına vurgu yaparak İran'ı Arap dünyasını tahakkümü altına almak için mezhepsel kimlik faktörünü araç olarak kullanmakla suçlamaktadır. Ayrıca Sakır Tahran Yönetiminin Riyad'ın iç işlerine ve Arap dünyasına yönelik karışmacı tavrını eleştirmektedir.⁹⁵

Şii-Sünni gerilimi ve ideolojik farklılıklar, iki ülkenin bölgedeki siyasi görüşlerini ve davranışını etkileyen olgular olarak ortaya çıktı ve iki ülkeyi çatışmaya itecek ilk adımı oluşturmaktadır. Bu bağlamda iki ülke daha büyük jeopolitik ve jeostratejik çıkarları icap ettiğinde mezhepsel gerilimleri azaltmayı başarmışlar. Bu yüzden Suudi Arabistan ve İran ilişkilerinde bu dinamikleri Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'de (Levant) büyük resmi görerek irdelemekte fayda vardır. İran'ın bölgesel stratejilerinden biri jeopolitik üstünlüğünü sürdürmektir. Bu bağlamda İran güç jeopolitiğini kendi çıkarları doğrultusunda korumak ve bölge ötesi güçlerin karışmalarına karşı çıkmak olarak

⁹⁴ Ali Akber Esedi, "Suudi Arabistan ve Bölgesel Düzen: Hegemonyalıktan Dengelemeye," (Farsça) *Costarhay-i Siyasi-yi Muasir*, C. IX, No: 3, 2018, s. 37-40.

⁹⁵ Kısas, a.g.e.

tanımlanabilmektedir.⁹⁶ Dolayısıyla İran'ın bölgesel politikalarında kimlik temelli idealizm değil, gereklilik temelli pragmatizm hâkimdir. Bu bağlamda pragmatik gereklilik uzlaşmacı bir stratejidir ve kimlik temelli taktikleri de kullanabilmektedir.

Uluslararası İlişkiler uzmanı ve Tahran Üniversitesi öğretim üyesi İbrahim Müttegi'ye göre Arap Baharı İran ve Suudi Arabistan'ın güvenlik stratejilerini değiştirdi. Suudi Arabistan seçkinleri İran'ı bölge ülkelerinde ideolojik devrim yapmakla suçlamaktaydı. İran ise Suudi Arabistan'ın bölgesel stratejilerini ABD'nin çıkarları bağlamında değerlendirdi ve Riyad'ı bölgede yaşanan şiddet ve aşırıcılıktan sorumlu tuttu. Böylece Ortadoğu'da İran ve Suudi Arabistan'ın arasındaki uyuşmazlık bir soğuk savaşa yol açtı.⁹⁷ Bu bağlamda iki bölgesel aktör arasında güç mücadelesi, bölgenin güçsüz devletlerinin iç siyasi sistemlerinde gerçekleşti. Tahran ve Riyad arasında mücadele bölge devletlerinin iç siyasetine karışmak ve gelişmeleri kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmek ve böylece bölgesel politikalarını yürütmek için bir jeopolitik yarışmaydı. İç çatışmalarda tarafların askeri ve siyasi gücü ve dış güçler tarafından onlara gelen destek, Riyad ile Tahran arasındaki güç dengesini etkileyen önemli bir faktördü.

Dolayısıyla İran ve Suudi Arabistan arasında soğuk savaşta farklı dinamikler etkilidir. Bu bağlamda bölgesel aktörlerin gücü, komşu devletlerdeki iç çatışmaları etkileme kapasitesi bakımından ölçülmektedir. Güçsüz ve çökmüş devletlerin ülke düzeyinde devlet-toplum ilişkileri bakımından güçsüz olduğundan dış müdahaleye müsait bir zemin oluşmuştur. Böylece yerli aktörler ve çatışma tarafları yerli rakiplerine karşı mezhepsel hatlar üzerinde bölgesel müttefikler arayışında İran ve Suudi Arabistan ile ittifaka girdikleri görünmektedir.

İbrahim Müttegi İran ve Suudi Arabistan arasında uyuşmazlıkta hem kimliksel-söylevsel hem de stratejik-jeopolitik faktörlerin etkili olduğuna vurgu yapmaktadır. Bu

⁹⁶ Abbas Emirzade, "İslami Uyanış ve Ortadoğu'da Yeni Güç Jeopolitiği," (Farsça) *Feslname-yi Mutaiat-i Filistin*, No: 13 ve 14, 2011, s. 36.

⁹⁷ İbrahim Müttegi, "İran ve Suudi Arabistan'ın Çatışması Kaçınılmazdır," (Farsça) *Diplomasi-yi İrani*, 17 Ekim, 2015 (çevrimiçi) <http://irdiplomacy.ir/fa/news/1955506/>, Erişim 26 Mayıs 2019.

bağlamda ikili ilişkilerdeki uyuşmazlık tarihsel, kimliksel, ideolojik ve jeopolitik nedenlerden kaynaklanmaktadır.⁹⁸

Ortadoğu’da ilk yaşanan Soğuk Savaş radikal kamp ve muhafazakâr kamp arasında yaşanmıştı. Arap soğuk savaşının radikal tarafında Cemal Abdülnasır liderliğinde Mısır ve muhafazakâr tarafında Kral Faysal liderliğinde Suudi Arabistan yer almıştı. Suudi Arabistan Abdülnasır’ın şiddetle eleştirdiği muhafazakâr, İslamcı, Batıcı ve sosyalizm karşıtı devletlerin sembolüydü. Abdülnasır 1950’li ve 1960’lı yılların ilk yarısında Arap milliyetçiliği söylemiyle bölgede sekülerizm, sosyalizm ve Batı karşıtlığını temel alan yeni bir düzen kurmaya çalışmaktaydı. İki tarafın karşı karşıya gelmesi Arap Soğuk Savaşına yol açtı. Ancak 1967 Arap-İsrail savaşında Arapların yenilgiye uğraması Abdülnasır’ın görüntüsünü Arap kamuoyunda zedeledi. Bu olaylar Batı ve Doğu kutupları arasında Soğuk Savaşın bölgesel düzeyde yansımaları olarak görünmekteydi. 1950’li ve 1960’lı yıllarda Cemal Abdülnasır, 1970’i ve 1980’li yıllarda Hafız Esad ve Muammer Kaddafi ve 1980’li yıllarda Saddam Hüseyin ve Muammer Kaddafi Sovyetler Birliği’nin desteklerinden faydalandılar.⁹⁹

Ancak günümüzde Ortadoğu’nun yeni soğuk savaşında çatışma unsurları sadece İran ve Suudi Arabistan arasında değildir. Bir yandan Suudi Arabistan, Müslüman Kardeşler ve bölgesel destekçileri, El-Kaide ve ona bağlı gruplar, İslam Devleti diye ortaya çıkan IŞİD ve diğer Sünni gruplar arasında anlaşmazlık, öte yandan da İran, Suriye, Irak, Hizbullah, Haşdi Şabi, Fatimiyyun ve Zeynebiyyun grupları arasında ittifak çatışmaları karmaşık hale getirmektedir. Ayrıca Yeni Ortadoğu soğuk savaşının başka özelliği, güç çelişkisidir. Bu bağlamda çatışmalar devletler arası olmadığından bir devletin kendi klasik ordusu yararlı bir araç değildir. Bunun yerine, Arap dünyasının güçsüz devletleri içindeki iç siyasi mücadelelerinde yerli grupları ve devlet dışı aktörleri etkili bir şekilde destekleyebilmek önemli bir etkidir. Bu bağlamda bölgesel müttefiklerin etkin desteği ulus ötesi ideolojik ve siyasi bağlantıları gerektirmektedir. Bu bağlamda Şii-Sünni ayrımı ve mezhepçilik bu görevi üstlenmektedir.

⁹⁸ a. e.

⁹⁹ Hüseyin Dehşyar, “Suudi Arabistan: Özel İlişkiler Bağlamında Bölgesel Aktör,” (Farsça) *Feslname-yi Ravabet-i Harici*, C. V, No: 3, Güz, 2013, s. 47-49.

Dolayısıyla Tahran ve Riyad arasında soğuk savaşta, etnik ve/veya mezhepsel çatışmalar, ulus ötesi ilişkiler ve bölgesel devlet hırsları arasındaki bağlantılar önemli faktörler olarak gündeme gelmektedir. Ayrıca Ortadoğu'nun yeni soğuk savaşında çatışma alanlarının oluşum sürecinde, mezhepçiliğin yükselişinden ziyade devletlerin güçsüzleşmesi, daha önemli bir etkidir. Bu bağlamda Lübnan, Irak, Suriye ve Yemen gibi ülkelerde devletin güçsüzlüğü ve başarısızlığı mezhepçiliğin hâkim söylem olmasına yol açmıştır. Üstelik Suudi Arabistan sadece İran ile değil, Arap dünyasında Sünni devletlerin iç siyasetinde Müslüman Kardeşler ve onun destekçisi Katar ile bir çatışan çıkarları yüzünden karşı karşıya geldiler. Öte yandan Ortadoğu'nun yeni soğuk savaşında İran başat bir aktör haline geldi.

İranlı akademisyen ve Güney Alabama Üniversitesinde Siyasal Bilgiler fakültesinin eski dekanı Nader Entesar'a göre Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri yanı sıra ABD, İran devletini güçsüzleştirmeye ve devirmeye çalışmaktadırlar ve bu ülkeye karşı rejim değişikliği (regime change) politikası izlemekle bölgede daha etkisiz ve ABD yanlısı olan bir yönetimi Tahran'da iktidara getirmek istemektedirler. Ayrıca Entesar, Suudi Arabistan ve İsrail'in birlikte Trump Yönetimini İran ile savaşa girmeye teşvik ettiklerini savunmaktadır.¹⁰⁰

İran ve Suudi Arabistan arasındaki soğuk savaşta Irak, Suriye, Lübnan, Filistin, Yemen ve Libya gibi kendi toplumlarını etkili biçimde yönetme gücüne sahip olmayan devletler bölgesel aktörlerin güç mücadelesi alanına dönüştüler. Ayrıca bu ortamda El-Kaide, IŞİD ve diğer ulus ötesi terör grupları ve örgütlerinin canlanması çatışmaları çetrefilleştirdi.

Aslında mezhepçiliğin siyasi ve jeopolitik çıkarlar uğruna silahlaştırılması Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'de bölgesel siyasetin dinamiklerini şekillendirmektedir. Bu bağlamda mezhepçi söylem bölgesel aktörlerin dış dengeleme aracı olarak görünmektedir ve bu tür yapay mezhepçi söylemler güçlü bir araç olarak aktörlerin ulusal

¹⁰⁰ “Alabama Üniversitesi Hocası: ABD'nin Hedefi İran'ı Kapsamlı Ortak Eylem Planı'ndan Geri Çekilmeye mecbur etmektir,” (Farsça) *İslam Cumhuriyeti Haber Ajansı*, 26 Nisan, 2019 (çevrimiçi) <https://www.irna.ir/news/83292315/>, Erişim 3 Mayıs 2019.

çıkarlarını özellikle de güvenlik açısından bölgesel düzeyde korumaya yardımcı olmaktadır.

İki ülke arasında işbirliği dinamiklerine gelindiğinde Immanuel Wallerstein Tahran ve Riyad'ın geçmişte OPEC ve İslam İşbirliği Teşkilatı bünyesinde işbirliği yaptıklarına vurgu yaparak bu iki ülke gelecekte de tekrar işbirliği yapabilecekleri kanaatindedir. Wallerstein'e göre jeopolitik kargaşanın büyük olmasına rağmen iki ülkenin jeopolitik çıkarları tekrar mezhepsel farklılıkları aşabilmektedir.¹⁰¹

İran'ın eski Riyad büyükelçisi Hüseyin Sadıgi İran ve Suudi Arabistan'ın tüm ihtilaflara rağmen birbiriyle çalışmak zorunda olduğuna ve başka çareleri olmadığına vurgu yapmaktadır. Sadıgi'ye göre bölgede ne İran Suudi Arabistan'ı ne de Suudi Arabistan İran'ı görmezden gelebilmektedir.¹⁰²

İranlı akademisyen Mahmood Sariolghalam'a göre İran bölgede gücünü artırması gerekmektedir. Ancak bu güç artışı sonucu İran komşularıyla bir soğuk savaşa girdiği takdirde Tahran'ın yöntem ve taktiklerini gözden geçirmesi gerekmektedir. İran istemese bile Suudi Arabistan bölgede siyasi, askeri, ekonomik ve petrol açısından önemli bir aktördür. Sariolghalam İran'ın Suudi Arabistan'la işbirliği yaptığı takdirde Riyad İran'ın gücünün artışından kaygı duymayacağını belirterek iki ülke arasında işbirliği faktörünün önemine vurgu yapmaktadır.¹⁰³

2. Tahran ve Riyad arasında Bölgesel Etki ve Anlatı Rekabeti ve Patron-Vekil İlişkileri

Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'de yaşanan çatışmalarda, devlet yapısının güçsüzlüğü, üst kimlik yerine alt kimliğe sadakat, otoriter devlet yapısı sonucu ortaya çıkan yolsuzluk, adaletsizlik, ayrımcılık ve mağduriyet, devrimci ve revizyonist ihtiraslar,

¹⁰¹ Immanuel Wallerstein, "Saudi-Iranian Collaboration: A Forgotten Story," Commentary No: 417, 15 Ocak, 2016 (çevrimiçi) <https://www.iwallerstein.com/saudi-iranian-collaboration-a-forgotten-story/>, Erişim 7 Şubat 2019.

¹⁰² "İran'ın Son Suudi Arabistan Büyükelçisi İlişkilerin Gelişmesinin Mümkün Olduğunu Söyledi," (Farsça) *BBC Farsi*, 4 Ekim, 2016, (çevrimiçi) <http://www.bbc.com/persian/iran-37550098>, Erişim 17 Ekim 2018.

¹⁰³ "Sariolghalam'ın Şark ile Demeçi: İranlının Ruhunun Cerrahisi," (Farsça) *Asr-i İran*, 20 Haziran, 2015 (çevrimiçi) <https://www.asriran.com/fa/news/401735/>, Erişim 20 Haziran 2019.

bölgesel düzeyde İran ve Suudi Arabistan arasında güç mücadelesi ve yerli ve bölgesel düzeyde dış müdahale gibi faktörler önemlidir. Böyle bir ortamda İran ve Suudi Arabistan arasında ortaya çıkan vekâlet savaşlarının irdelenmesi gerekmektedir.

Vekâlet savaşı üçüncü taraflar tarafından bir çatışmanın stratejik sonucunu etkilemek için dolaylı olarak çatışmaya dâhil olması olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda patron ile vekiller arasında, silah, eğitim, lojistik ve finansman sağlamak için bir bağlantı kurulmaktadır. Vekâlet savaşları genelde yerli olaylardan faydalanmak isteyen devletler tarafından daha geniş jeopolitik bağlamda değişim yaratmak için yürütülmektedir. Ayrıca Vekâlet Savaşları çatışmalar sonucu karışık ve istikrarsız ortamlarda bir devletin, devlet dışı aktörler ile işbirliği yoluyla rakibinin gücünü ve etkisini doğrudan veya dolaylı olarak ortadan kaldırmak veya azaltmak için etkin bir araçtır.¹⁰⁴ Dolayısıyla vekâlet savaşları devlet ile devlet dışı aktörlerin arasında ittifakları tanımladığı için, Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de İran ve Suudi Arabistan arasındaki dolaylı çatışmaları açıklamak bir temel oluşturmaktadır.

Küresel ve bölgesel aktörler bir vekâlet savaşında başarılı olmak için etkin bir şekilde vekillerine para, silah ve medya desteği sağlamaları gerekmektedir. Ancak potansiyel vekiller ile ilişki kurmak için ulus ötesi ideolojik ve/veya siyasi bağlantılar da gerekli görünmektedir. Bu bağlantılar günümüzde Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de yaşanan vekâlet savaşları bölgesel siyasetin seyrini klasik konvansiyonel savaşlardan daha fazla etkilemektedir.

Ortadoğu’nun yeni soğuk savaşında İran ve Suudi Arabistan başta olmak üzere bölgesel güçler için devlet dışı vekiller, yerli müttefikler ve yandaşlarını güçsüz devletlerin iç çatışmalarında etkili bir şekilde destekleyebilmek ve kullanmak bir başarı olarak tanımlanmaktadır. Böylece patron devletlerin konvansiyonel ordularının bu çatışmalarda yararlı bir araç olmadığı önemli bir faktördür.

2011 Arap Baharı sürecinde bölgesel düzeyde büyük değişimler yaşandı. Bu değişimlerden biri çatışmaların devletler arası olmadığı ve devlet içi gerçekleştiği

¹⁰⁴ Zeev Maoz and Belgin San-Akca, “Rivalry and State Support of Non-State Armed Groups (NAGS), 1946–2011,” *International Studies Quarterly*, C. LVI, No: 4, 2012, s.720–721.

faktörüdür. Ayrıca vekâlet savaşlarında devlet dışı aktörlerin önemli bir rol oynaması başka önemli bir unsurdur. Patron güçler veya yerli aktörler bir devlet dışı aktöre karşı başka devlet dışı aktörü kullanmaya çalıştılar. Örneğin Irak'ta Sünni cihatçılara karşı mücadelede İran Haşd-i Şabi çatısı altında Şii milis grupları bir araya getirdi. Böylelikle çatışmada müdahil olan devlet dışı bir aktörle karşı başka bir devlet dışı aktör kullanıldı. Bu örnek güvenlik stratejilerinin değiştiğini ve yeniden şekillendiğini göstermektedir.¹⁰⁵

Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'de devlet dışı aktörlere ilişkin üç husus önem sahibidir: Birincisi, bölgede devletlerin çöküşünün bir ürünü olan devlet dışı aktörlerin sayıları, güçleri ve etkilerinin gittikçe artması görünmektedir. İkincisi devlet dışı aktörlerin benzeri görülmemiş güçleriyle ilgilidir. Bu aktörlerin gücü yabancı savaşçı katılımı ve bölgesel veya küresel patron güçlerin silah ve finansman sağlama desteğiyle bağlantılıdır. Üçüncüsü Ortadoğu'da devlet dışı aktörlerin geniş bağlamda bölgesel düzeyde siyasi stratejilerinin şekillendirme kabiliyetidir. Hizbullah'ın sadece Lübnan'da değil, tüm bölgede rol oynaması bariz bir örnek olarak verilebilmektedir.¹⁰⁶

Dolayısıyla İran ve Suudi Arabistan arasındaki uyuşmazlıkta bu devletlerin komşu ülkelerdeki iç siyasi mücadeleleri etkileme güçleri patronluk kapasitesi bakımından ölçülmektedir. Bu ortamda güçlü vekillere ve yanaşmalara sahip olmak önemli bir faktördür. Arap Baharı ayaklanmaları sonrası dönem devlet dışı aktörlerin oynadıkları rol iki aşamaya ayrılabilir. İlk aşama 2011-2014 arası dönemde milis grupların ve devlet dışı aktörlerin yükselişine tanıklık etti. Bu gruplar bazen mevcut ortak etnik ve/veya mezhepsel ideolojiler bağlamında kendiliğinden oluştu; bazen de bölgesel güçler tarafından kaldırarak kazanmak ve yeni jeopolitik dengeler kurmak için ortaya kondu. İkinci aşamada 2014-2018 yılları arasında Suudi Arabistan başta olmak üzere Sünni kamp, devlet dışı aktörlerin daha elverişli sonuçları şekillendirmek için gerekli olmalarına rağmen, yeterli olmadıklarının farkındalığına varmalarıdır.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Mustafa Alani, "The Non-state Building Actors Paradox," In: *Arap Geopolitics in Turmoil: Perceptions, Unknown and policies*, NATO Defense College Foundation, 2016, s.45.

¹⁰⁶ Jean-Loup Samaan, "The Long-term Issues of Non-state Actors," *Arap Geopolitics in Turmoil: Perceptions, Unknown and policies*, NATO Defense College Foundation, 2016, s. 47-48.

¹⁰⁷ Ardemagni, Bianco, Profazio, a. g. e., s.24.

İran İslam Cumhuriyeti'nin Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'de bölgesel politikalarının temelinde Şii toplulukların güçlendirilmesi yatmaktadır. Bu nedenle, İran, Şii siyasi partiler ve milislere Soğuk Savaş dönemi Sovyetler Birliği'nin Üçüncü Dünya komünist hareketlerine yönelik stratejisine benzer bir şekilde patronluk yapmaktadır. Bu bağlamda Tahran Yönetimi Suudi Arabistan'ın bölgesel ihtiraslarına karşı vekil gruplarını kullanmaktadır.¹⁰⁸

Dolayısıyla İran ve Suudi Arabistan'ın bölgede yaşanan iç çatışmalarda müdahaleleri ve siyasi-mezhepsel politikalar izlemeleri güç dengesi ile doğrudan ilgili ve oyunun bir parçasıdır. Ayrıca her iki ülkenin benimsediği mezhepsel kimlik faktörü jeopolitik çıkarlar, güvenlik endişeleri ve dış tehditler ile kıyasla arka planda yer almaktadır. Mezhepsel politikalar iki ülkenin dış politika sıralamasında kısa vadede itici unsur olarak kriz zamanında öne çıkabilmektedir. Ancak uzun vadede sürdürülmesi bölgeyi daha da istikrarsızlaştırabilmektedir.

George Washington Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler öğretim üyesi ve Ortadoğu Projesi Direktörü Mark Lynch *The Whashington Post* gazetesinde “Neden Suudi Arabistan Ortadoğu’da Mezhepsel Çatışmayı Tırmandırdı?” başlıklı makalesinde yıllardan beri İran ve Suudi Arabistan'ın bölgesel düzen üzerine anlaşmazlıkları sonucu vekilleri aracılığıyla karşılaştıklarını hatırlatmaktadır. Lynch tırmanan mezhepçilik olgusunu kimlik politikasının manipülasyonu olarak iç ve dış politika yürütmenin aracı olarak değerlendirmektedir. Lynch İran ile 5+1 arasında yapılan nükleer anlaşmayı, Riyad'ın Arap Bahar'ı sonrası Suriye, Irak, Yemen başta olmak üzere bölgede dış politikasının başarısızlığı anlamına geldiğini söylemektedir. Ayrıca Lynch Sünni devletlerin Ağabeylik ve liderlik rolüne soyunmasını (Yemen krizinde kendi liderliğinde Sünni ittifak oluşturması ve ABD yardımı ile bölgede Arap NATO'su kurma

¹⁰⁸ Emmanuel Karagiannis, “The rise of Iran as a regional power: Shia empowerment and its limits,” *NATO Review*, North Atlantic Treaty Organisation, 2016 (çevrimiçi) <https://www.nato.int/docu/review/2016/Also-in-2016/iran-regional-power-tehran-islamic/EN/index.htm>, Erişim 3 Mayıs 2019.

çabalarını) Suudi Arabistan'ın mezhepsel çatışmaları tırmandırmasının gerekçesi olarak özetlemektedir.¹⁰⁹

Arap Baharı sonrası Suriye devlet dışı aktörlerin çatışma alanlarına dönüştü. Yemen'de ise Husiler hükümeti devirmek için yeterince güç elde ettiler ve başkent Sanaa'yı ele geçirdiler. Dolayısıyla Lübnan'da Hizbullah'ın, Irak'ta Haşdi Şabi çatısı altında farklı Şii grupların ve Yemen'de Ensarullah Hareketi'nin oynadığı rol, bu ülkelerin geleceği ile ilgili herhangi bir kararın onların onayı dışı alınmasının zor olduğu göstermektedir. Ayrıca tüm Arap dünyasında ve ötesinde aşırılık yanlısı İslam Devleti düşüncelerinin tehdididir. Bu bağlamda IŞİD yapısal olarak yenilse bile güçlü bir ideoloji ve düşünce haline geldiği için bölgede tekrar ortaya çıkabilmektedir.

Üstelik günümüzde bölgede yaşanan çatışmalar yerli, bölgesel ve uluslararası aktörleri içeren üç düzeyli bir güç yarışması olduğu görünmektedir. Suudi Arabistan ve İran, bu üç düzeyli güç mücadelesinde bölgesel düzeyinde, ABD ve Rusya gibi küresel oyuncular uluslararası düzeyde ve Suriye, Irak ve Yemen gibi çatışma alanlarında yerli aktörler ülke düzeyinde yer almaktadırlar.¹¹⁰ Ayrıca Tahran ile Riyad arasındaki süregelen gerginlikler ve bölgede yaşanan vekâlet savaşları bölgesel ve küresel güçlerin Suriye ve Yemen gibi çatışma bölgelerine müdahale olasılığını artırmakta ve her üç düzeyde belirsizlik yaratmaktadır.

Suudi Arabistan Kral Selman döneminde bölgede saldırgan politikalar izlemeye yöneldi. İranlı akademisyen ve Allame Tabatabayi Üniversitesi öğretim üyesi Hüseyin Dehşyar'a göre Arap Baharı sonrası Riyad Tahran'la rekabette yenilgiye uğrayınca telafi etmek için Petrol gelirlerine ve ABD'nin desteğine güvenerek Yemen'e saldırdı.¹¹¹

¹⁰⁹ Mark Lynch, "Why Saudi Arabia escalated the Middle East's sectarian conflict," *The Washington Post*, 4 Ocak, 2016, (çevrimiçi) https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2016/01/04/why-saudi-arabia-escalated-the-middle-east-s-sectarian-conflict/?noredirect=on&utm_term=.19e14f7ad0e6, Erişim 21 Mart 2018.

¹¹⁰ Ross Harrison, "Too Big to Fail: The Iran-Saudi Relationships," *The Middle East Institute*, 19 Ocak, 2016, s.1 (Çevrimiçi) <http://www.mei.edu/content/too-big-fail-iran-saudi-relationship>, Erişim 2 Aralık 2018.

¹¹¹ "Dehşyar: Bölgedeki Yeni Gelişmeler Suudi Arabistan'ın Gücünü Artırmıştır: Suudi Arabistan'ın Rakiplerinin Maddi Sıkıntıları var," (Farsça) Hüseyin Dehşyar ile Röportaj, *Haber Online*, 23 Mayıs, 2015 (çevrimiçi) <https://www.khabaronline.ir/news/418400/>, Erişim 14 Aralık 2017.

Tahran ve Riyad bölgede çıkarlarını maksimize etmek için vekâlet savaşları düşük maliyetli bir yöntem olarak kullandılar. Ayrıca iki ülke ilişkilerinde ideolojik ve mezhepsel rekabeti bölgesel güç dengesi ile birlikte değerlendirmek gerekmektedir. Bu bağlamda ideoloji ve mezhep vekâlet savaşlarında başarılı olmak için önemli bir araç ve silah olmakta ve devlet çıkarlarına hizmet etmektedir.¹¹²

İnşacılık ideolojinin rolüne ve araçsalcılık ise ideolojinin güç ve çıkarlar üzerine etkisine vurgu yapmaktadır. Gerçekçi bir bakış açısından ideoloji ve güç politikaları arasında önemli bir "etkileşim" bulunmaktadır. Morgenthau ideolojilerin bağımsız motive edici bir güç olduğunu ve ulusal sınırları tanımadığını söylemişti. Bu bağlamda ideoloji düşmanları ve müttefikleri ulusal sınırlar ötesinde aramaktadır. Bu bağlamda Suudi Arabistan bölgede tüm Şii büyük grupların, İran'ın yanaşmaları olduklarını düşünmektedir. Vali Nasr'e göre Suudi Arabistan liderleri ve yönetici seçkinleri için uzlaşmaz iki husus inançları ve güvenlikleridir. Bu iki hususun ilkinin Şiilik, ikincisini ise İran tehdit etmektedir.¹¹³ Ancak İran'ın Ulusal Güvenlik Yüksek Konseyi Sekreteri Ali Şemhani İran'ın Suudi Arabistan rejimini devirmek arayışında olmadığını ve tam tersine bu ülkeye yönelik devirme çabalarını önlemeye çalıştığını söyledi. Şemhani'ye göre Batılı ülkeler bölgeyi çözmeye çalışmaktadırlar.¹¹⁴

Öte yandan Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'de mezhepsel çatışmaların Suudi Arabistan ile İran arasındaki vekâlet savaşlarının bir sonucu olduğu da söylenmiştir. Bu bağlamda iki devlet arasındaki jeopolitik rekabet vekâlet savaşlarına yol açarak jeomezhepsel, stratejik-mezhepsel ve politik-mezhepsel çatışmaların ortaya çıkışına neden olmuştur.¹¹⁵

¹¹² Andrew Mumford, *Proxy Warfare*, Cambridge: Polity Press, 2013, s.36.

¹¹³ Vali Nasr, "The War for Islam," *Foreign Policy*, 22 Ocak, 2016 (Çevrimiçi) <http://foreignpolicy.com/2016/01/22/the-war-for-islam-sunni-shiite-iraq-syria/>, Erişim 25 Ekim 2018.

¹¹⁴ "İran, Suudi Arabistan Hükümetini Devirme Çabalarını Dizginlemek İstiyor," (Farsça) *Deutsche Welle Farsi*, 16 Ocak, 2017, <https://p.dw.com/p/2VrRm>, Erişim 29 Aralık 2018.

¹¹⁵ Banafsheh Keynoush, *Saudi Arabia and Iran: Friends or Foes*, New York, Palgrave MacMillan, 2016, s. 9-14.

a. Filistin

Filistin'in Müslüman nüfusunun neredeyse tümü Sünnilerden oluşmakta ve bu topraklarda Şii topluluklar bulunmamaktadır. Ancak bu topraklarda hala Filistin diye bir devlet oluşmadığından ve bu siyasi varlığın topraklarının büyük kısmı İsrail işgali altındadır.

İran İslam Cumhuriyeti İsrail'i veya kendi söylemiyle "Siyonist Rejimi" tanımadığı için bu ülkeyle siyasi ve diplomatik ilişkisi yoktur. İran İslam Cumhuriyeti 1979 devrimi sonrası dönem Filistin Kurtuluş Örgütüne destek vermeye başladı. Şubat 1979'da FKÖ'nün eski lideri Yaser Arafat İran'ı ziyaret etti. Ancak 1980'de Irak'ın, İran'a saldırısı sonrası FKÖ Irak'ı savundu ve Irak'ın yanında yer aldı. Böylece İran bu örgülle ilişkilerini kesmek zorunda kaldı.

Barış Sürecine gelindiğinde İran bu sürece karşı çıkmıştır. Suudi Arabistan ise Barış Sürecine destek verdi. Bu bağlamda Kral Fahad 1981'de Fahad Girişimi diye adlandırılan 8 maddelik girişimini sundu. Ayrıca Suudi Arabistan dönem Veliaht Prensi Abdullah 2002'de Arap Barış Girişimi diye barış planını ortaya koymuştu. Böylece İran ve Suudi Arabistan'ın farklı tutumları Filistin konusunda da aralarında rekabete yol açtı.

İran sonraki yıllar Hamas'la iyi ilişkiler sürdürdü ve bu direniş hareketine maddi destek verdi. 2006'da Filistin seçimlerinde Hamas'ın kazanması ile Filistin Yönetimi bölündü ve her iki taraf dış güçlerden destek talep ettiler. Sünni Hamas, Şii İran'dan destek talebinde bulundu ve Fetih'te Suudi Arabistan başta olmak üzere diğer Arap ülkelerden destek aldı. Arap dünyasındaki İran'ın etkisine son vermek çabası içinde olan Suudi Arabistan Kralı Abdullah, Şubat 2007'de Mekke'de Hamas ve Fetih liderlerini bir araya getirdi ve bir uzlaşya varmaları için çaba sarf etti. Ancak Riyad'ın iki taraf arasında güç paylaşımına yönelik girişimleri başarısız oldu.

Haziran 2007 sonrası iki grup arasında çatışma sonucu Hamas, Gazze'yi kontrol altına alırken, El-Fetih ise Batı Şeria'daki yönetimini sürdürdü. Bu olaydan sonra Hamas'ın İran'la olan bağlantıları daha da güçlendi. Ancak Suriye iç savaşı başladığında Hamas Şam rejimine karşı mücadele eden muhalifleri savundu. Bu bağlamda Hamas'ın siyasi lideri yardımcısı İsmail Haniye 24 Şubat 2012 tarihinde Mısır'da konuşması

sırasında Beşşar Esad'ın muhaliflerini kahraman olarak tanımladı ve Hamas'ın bu mücadelede Suriye halkının yanında olduğunu dile getirdi.¹¹⁶ Ayrıca Suriye'de iç savaş başladığında Hamas ofisini bu ülkeden Katar'a taşıdı. Halit Meşal Hamas'ın siyasi lideri bu örgütün 25. yıldönümü töreninde Suriye devletinin Muhaliflerinin bayrağını elinde tuttu. Üstelik *El-Kus El-Arabi* gazetesi Halit Meşal Ürdün'ü ziyaret ettiğinde, Suudi Arabistan Ürdün'e Hamas'a yardım için ön şart olarak bu örgütün İran'la ilişkilerini kesmeyi talep etmesini iddia etmişti.¹¹⁷

Böylelikle İran Hamas'la olan ilişkilerini gözden geçirmek zorunda kaldı ve bu harekete destekleri askıya aldı. Suudi Arabistan, Batı Şeria'daki Filistin Yönetimine maddi destek vermeye devam etti. Ancak bir süre sonra Hamas İran'ın desteklerine ihtiyaç duyduğu için ilişkilerini bu ülkeyle yeniledi. Ayrıca Suudi Arabistan ile de ilişkilerini sürdürdü. Hamas'ın üst düzey liderlerinden olan Salah El-Brudil Hamas'ın Filistin gayesi için çabaladığı için tüm Arap ve İslam devletlerinin desteğine ihtiyaç duyduğunu söyledi ve bu örgüte destek veren tüm ülkelerle ikili ilişkileri sürdüreceklerini belirtti.¹¹⁸

Dolayısıyla Hamas İran ve Suudi Arabistan arasında uyuşmazlığından uzak durmaya çalışarak bu iki rakip destekçileri ile ilişkilerini dengeli bir şekilde düzenlemeye çalıştı. Ancak İran ve Suudi Arabistan arasında rekabet devam etti.

b. Lübnan

Lübnan Doğu Akdeniz'de çatışma bölgesi olan Filistin ve Suriye ile sınırdaş olduğu için bu ülkelerdeki gelişmelerden etkilenmiştir. Bu ülke 1975-1990 yılları arasında bir iç savaşla mücadele etti. Ancak 30 Eylül 1989 tarihinde Suudi Arabistan'ın Taif şehrinde Riyad'ın girişimiyle iç savaşta müdahil olan taraflar Taif anlaşmasını imzaladılar.

¹¹⁶ "Hamas'dan Beşşar Esad'ın Muhaliflerine Destek," (Farsça) *Deutsche Welle Farsi*, 25 Şubat, 2012 (çevrimiçi) <https://p.dw.com/p/149we>, Erişim 27 Mart 2018.

¹¹⁷ "Hamas'ın İran ve Suriye ile Yakın İlişkisinin Sonu," (Farsça) *Deutsche Welle Farsi*, 10 Şubat, 2012 (çevrimiçi) <https://p.dw.com/p/141Cq>, Erişim 26 Mart 2018.

¹¹⁸ "Salah El-Brudil Tesnim'e: Haniye'nin İran'a Yolladığı Mektup Kudüs Konusuna Destek Veren ve İnanan Herkesin Aktif Arayışındadır," (Arapça) *Tasnim Haber Ajansı*, 27 Ocak, 2018, (çevrimiçi) <https://tn.ai/1639831>, Erişim 4 Temmuz 2018.

Böylece Lübnan’da yeni bir düzen oluştu. Bu bağlamda Cumhurbaşkanlığı Marunî Hristiyanlara, Başbakanlık Sünnilere ve Parlamento Başkanlığı Şiiilere tahsis edildi.

Suudi Arabistan İran’ı Hizbullah Örgütü aracılığıyla Lübnan’ın iç işlerine karıştığını ve bu ülkeyi istikrarsızlaştırmaya çalıştığını iddia etmektedir. Ancak Mayıs 2008’de İran’ın dönem Cumhurbaşkanı Mahmut Ahmedinejad bir basın toplantısında İslam Cumhuriyeti’nin Lübnan’a karışmayan tek devlet olduğunu söyledi.¹¹⁹

Lübnan’ın iç siyasetine gelindiğinde Riyad ve Tahran, sırasıyla 14 Mart ve 8 Mart ittifaklarına mali ve siyasi destek sağlamaktadırlar. Suudi Arabistan ve Lübnan çifte vatandaşı, iş adamı, siyasetçi ve Lübnan’ın eski başbakanı Refik Hariri 14 Şubat 2005’te düzenlenen suikast sonucu hayatını kaybetti. Dolayısıyla Hariri’nin oğlu Saad Hariri El-Mustakbel Partisi’nin başına geçti. Ayrıca 2005’te Suriye askeri birliklerini Lübnan’dan geri çekti. Aynı yıl gerçekleşen parlamento seçimlerinde Saad El-Hariri liderliğindeki 14 Mart koalisyonunun kazanmasını Suudi Arabistan memnuniyetle karşıladı.

Ancak kısa bir süre sonra Hizbullah, Lübnan siyasetinde etkili bir güç olduğunu kanıtladı. Nitekim Hizbullah 2006’da İsrail’le yaptığı “33 Günlük Savaş” diye adlandırılan savaş sırasında, Lübnan hükümetinden bağımsız politika yürüttü ve hükümeti devre dışı bıraktı. Suudi Arabistan Hizbullah’ı gereksiz maceralara girmekle suçladı ve sorumsuzluğunun hesabını vermesinin gerektiğini vurguladı. Ayrıca Riyad Vehhabî âlimlerden yardım istedi. Bu bağlamda Vehhabî âlim Abdullah Bin Cebrin Hizbullah’a her tür yardım sağlamanın haram olduğunu söyledi.¹²⁰ Mısırlı Sünnî âlim Yusuf Karadavi ise Seyyid Hasan Nasrullah’ı, Nesr-ül Tağut ve Hizbullah’ı, Hiz-bül Şeytan¹²¹ olarak tanımladı.¹²²

¹¹⁹ “Lübnan Krizine Yönelik İran ve Suudi Arabistan Arasında Retorik Gerginlik,” (Farsça) *Radıyo Farda*, 13 Mayıs, 2008, (çevrimiçi) https://www.radiofarda.com/a/f7_SaudiArabia_Iran_Lobenan/447448.html, Erişim 1 Temmuz 2018.

¹²⁰ “Suudi Arabistanlı Müftü: Hizbullah Yahudiler İle Bağlantısı var,” *Tabnak*, 13 Mayıs, 2008, (çevrimiçi) <https://www.tabnak.ir/fa/news/10631/>, Erişim 3 Temmuz 2018

¹²¹ Nasrullah Arapça “Allah’ın zaferi” anlamına gelmektedir. Karadavi Nasrullah’a “Tağut’un zaferi” anlamına gelen “Nasr-ül Tağut” diye hitap etmektedir. “Allah’ın Partisi” anlamına gelen “Hizbullah’ı” ise “Şeytan’ın Partisi” anlamına gelen “Hizb-ül Şeytan” diye hitap etmektedir.

¹²² “Şeyh Karadavi: Hasan Nasr-ül Tağut ve Partisi Hiz-bül Şeytandır,” (Farsça) *Farsça Alarabiya*, 2 Haziran, 2013 (çevrimiçi) <https://farsi.alarabiya.net/fa/middle-east/2013/06/02/>, Erişim 9 Haziran 2018.

Hizbullah, 2008’de iç güvenlik konusunda hükümetle tartışmalar sırasında başkent Beyrut’u işgal ettiler. Ayrıca 14 Mart 2009 seçimlerinde önce yapılan anketlere rağmen Suudi Arabistan’ın Lübnanlı müttefikleri Hizbullah’ın karşısında başarısız oldular ve seçimleri kaybettiler. 2011’e gelindiğinde, 14 Mart koalisyonun bazı üyeleri Hizbullah ve müttefikleri ile bir araya geldiler. Böylece parlamento çoğunluğunu kaybetti ve Saad El-Hariri’nin başbakanlıktan ayrılmak zorunda kaldı ve Necip Mikati başbakan oldu.

Arap Baharı sırasında ortaya çıkan Suriye krizi Lübnan’ı da etkiledi. Hizbullah’ın Suriye savaşına aktif müdahalesi, Lübnan’da Sünni gruplardan tarafından eleştirildi ve mezhepsel bölünmeye neden oldu. Suudi Arabistan Hizbullah’ın etkisini azaltmak ve Şii dinamizmini zayıflatmak için resmi kaynaklara göre Lübnan ordusuna terörizm ve silah kaçakçılığı ile mücadele bağlamında üç milyar dolarlık bir mali destek paketi sağladı.

Wiki Leakes’in sızdırdığı Suudi Arabistan yazışmalarında Marunî Hristiyan olan Lübnan Güçleri Partisi Genel Başkanı Semir Caca’nın Suudi Arabistan’dan maddi destek talebinde bulunduğu ortaya çıkmıştır. Suudi Arabistan’ın dönem Beyrut Büyükelçisi Ali El-Asiri 17 Mart 2012 tarihinde ülkesinin dönem Dışişleri Bakanı Suud El-Faysal’a yazdığı mektupta Caca’nın gönderdiği temsilcinin maddi destek talep ettiğini belirtmektedir. El-Asiri Caca’nın Hizbullah’a karşı Suudi Arabistan’a destek verebileceği için ona finansman sağlamayı önermektedir.¹²³

Lübnan’ın Başbakanı Saad El-Hariri 3 Kasım 2017’de Beyrut’ta İran’ın liderinin uluslararası danışmanı Ali Akbar Velayeti ile görüştü ve ertesi gün Suudi Arabistan’a bir ziyaret gerçekleştirdi. El-Hariri 4 Kasım 2017 tarihinde Suudi Arabistan’ın El-Arabia televizyon kanalından yayınlanan konuşmasında başbakanlık görevinden istifa ettiğini açıkladı. Ayrıca El-Hariri İran’ı Arap ülkelerin iç işlerine karışmakla suçladı ve Hizbullah’ı da eleştirdi. Birçok medya El-Hariri’nin Riyad’da gözaltına alındığını ve baskı ve tehdit altında istifa metnini okuduğunu savundular.¹²⁴ Böylece İran ve Suudi Arabistan’ın rekabeti Lübnan’da karmaşık bir şekilde devam etti.

¹²³ “Wikileaks Belgeleri Caca’nın Suud Hanedanı ile Bağlantılı Olduğunu Gösteriyor,” (Farsça) *Al-Waght*, 21 Haziran, 2015 (çevrimiçi) <http://alwaght.com/fa/News/12323/>, Erişim 26 Eylül 2018.

¹²⁴ “Lübnan Başbakanı İran ve Hizbullah’ı Eleştirerek İstifa Etti,” (Farsça) *Deutsche Welle Farsi*, 4 Kasım, 2017 (çevrimiçi) <https://p.dw.com/p/2n1Hn>, Erişim 28 Eylül 2018.

c. Irak

Irak tarihsel olarak altıncı yüzyılda İran İmparatorluğu topraklarında yer almıştı. Bağdat Farsça bir terimdir. Eski Farsça'da “Bağ” Allah ve Tanrı, “dat” ise “verdi” anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Bağdat “Allah Verdi”, Tanrı'nın verdiği ve Allah'ın hediyesi anlamına gelmektedir. Yedinci yüzyılda Müslüman Araplar Perslere galip oldular ve böylelikle Mezopotamya İslami Hilafet merkezi oldu. On Üçüncü yüzyılda ise Moğollar Irak'ı ele geçirdiler.¹²⁵ 1534'de Osmanlı İmparatorluğu bu toprakları fethetti. Irak Birinci Dünya Savaşı sonrası İngiltere Mandası altına geçti. Ancak 1932'de bağımsızlığını elde etti.

Irak, İran'ın batı komşusu ve sınırdaş ülke, Kürt sorunu yüzünden ve nüfusunun çoğunluğunun Şii olduğu ve Şii İmamların mezarlarının bu ülkede bulunduğundan Tahran'ın bölgede başta gelen çıkar alanlarından biridir. Ayrıca Irak, İran'ın ideolojik ve pragmatik çıkarlarının kesiştiği noktadır.

Dini olarak Irak nüfusunun yaklaşık yüzde 60-65'ini Şiilerden oluşmaktadır. Ancak etnik olarak bu ülkede Araplar çoğunlukta ve Kürtler azınlık sayılmaktadırlar. İran, İslam Devrimi sonrası Irak'ta Saddam'a karşı mücadele eden muhalif Şii partilere destek vermiştir. Bu bağlamda İslamcı Daavet Partisi, İslam Yüksek Konseyi ve Sadr Partisi İran ile iyi ilişkiler sürdürmüştür. Irak 2003 savaşı öncesi İran'ın sekiz sene savaştığı düşman ve bölgede ideolojik ve stratejik rakibi sayılmaktaydı. Ancak ABD'nin Irak işgali bölgenin jeopolitik haritasını değiştirdi ve Irak'ta Şiilerin iktidar olmasıyla bu ülke İran'ın etki alanına ve müttefikine dönüştü.¹²⁶

Suudi Arabistan İran-Irak savaşında Saddam Yönetimindeki Irak'a destek verse de Saddam'ın Kuveyt'i işgal etmesini büyük bir tehdit olarak algıladı. Suudi Arabistan'ın Saddam'ın bir sonraki saldırı hedefi olabileceği algısı Riyad'ı işgalci Irak'a karşı savaşta ABD liderliğindeki ittifaka katılmaya itti. Böylece Suudi Arabistan ABD'nin yanında yer aldı ve savaş sonrası 1990'lı yıllarda Irak'a yapılan uluslararası yaptırımlar sonucu Irak

¹²⁵ Seyyid Ahmet Müvasseki, *Çağdaş İslami Hareketler*, (Farsça) 13. bs., Tahran, Semt Yayıncıları, 2013, s. 58.

¹²⁶ Salloukh, a. g. e., s. 34.

petrolünün ihracındaki düşüşten faydalandı. Ancak 2003 sonrası süreçte Şiiilerin iktidara gelmesi Riyad için büyük bir kâbusa dönüştü. İran'ın Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani 2 Mayıs 2019 tarihinde Irak'ın Kuveyt'i işgal ettiği dönem Saddam'ın İran'ın Cumhurbaşkanı olan Haşemi Rafsancani'ye yazdığı mektupta ülkesinin Kuveyt'i işgal ettikten sonra Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Katar ve Umman'ı da ele geçirmeyi planladığını ifşa etti. Ruhani, Saddam yolladığı mektupta gelecekte ülkesinin İran ile Pers Körfezi'nde 800 kilometre sınırı olacağını yazdığını ve İran'ı ortak olmaya davet ettiğini söyledi. Ruhani o dönem İran rasyonel karar aldığını ve aksi takdirde şu an Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri diye bir devlet olmayabileceğine vurgu yaptı.¹²⁷

Suudi Arabistan Irak'ta Ayad Allawi'nin Başbakanlık dönemi bu ülkenin geleceğinde rol oynamaya çalışmaktaydı. Allawi Şii olmasına rağmen seküler bir siyasetçi ve Baas Partisi üyesi oluşu için Suudi Arabistan liderleri ile bağlantıları vardı. Nisan 2005'de Birleşik Şii İttifakının adayı İbrahim El-Caferi başbakanlık koltuğuna oturdu. Suudi Arabistan Irak'ta savaş sonrası büyük pay peşindeydi. Ancak bir başarı elde edemedi.

Başbakan Nuri El-Maliki'nin iktidara gelmesiyle, mezhepsel bölünme ve gruplar arası şiddet içeren çatışmalar daha da arttı. İran yanlısı Şii bir hükümetin iş başına gelmesi ve ABD'nin bu hükümeti kabullenmesi Suudi Arabistan ve müttefiklerinin tepkisine neden oldu. Böylece Suudi Arabistan başta olmak üzere Sünni krallıklar harekete geçtiler ve İran ve ABD'ye karşı sert bir tutum izlediler ve Irak'ı istikrarsızlaştırmaya çalıştılar. Suudi Arabistan, Bahreyn, Ürdün, Birleşik Arap Emirlikleri ve Kuveyt Irak'ın Sünni aşiretleri ile irtibata geçerek bir ağ oluşturma girişiminde bulundular ve güç dengesini İran'ın aleyhine değiştirmeye çalıştılar.¹²⁸

Mart 2010 parlamento seçimlerinde ise Suudi Arabistan El-İrakiye partisinin adayı Ayad Allawi'ye destek verdi. Eyad Allawi liderliğindeki El-İrakiye Koalisyonu seçimlerde 91 sandalye ve Nuri El-Maliki liderliğinde Kanun Koalisyonu 89 sandalye

¹²⁷ "Ruhani'nin İşaret Ettiği Mektubu Deşifre Etme," (Farsça) *ISNA*, 28 Nisan, 2019 (çevrimiçi) <https://www.isna.ir/news/98020803813/>, Erişim 9 Mayıs 2019.

¹²⁸ Hamid Hadiyan, "İran ve Suudi Arabistan İlişkilerini İrdeleme," *Feslname-yi Rahbord*, No: 39, 2006.

kazandı. Allawi başka partiler ile koalisyon hükümeti kurmakta başarısız olunca Nuri El-Maliki başbakan oldu. İran bu olayı memnuniyetle karşılarken Suudi Arabistan hoşnutsuzluğunu dile getirdi.

Yeni Irak'ta başka önemli bir gelişme olarak bu ülkenin petrolü tekrar uluslararası piyasalara geri döndü. İkinci Pers Körfezi savaşı sonrası Irak'a yapılan uluslararası yaptırımlar sonucu Suudi Arabistan ortaya çıkan boşluğu doldurmuştu. Ancak Irak'ın önemli bir petrol ihracatçısı konumuna geri dönmesi Suudi Arabistan seçkinleri tarafından Riyad'ın petrol üretimindeki hâkimiyetini sarsma olarak algılandı.

Suudi Arabistan'da Vehhabi âlimler Irak'ta Haçlılar (Amerikalılar) ve Safeviler'in (İranlıların) ittifakı sonucu Sünnilere komplo yapıldığını söylemeteydiler ve tüm Sünni Müslümanların Irak Sünnilerine Safeviler ve kurdukları kukla Safevi devletine (Irak Şii Devletine) karşı mücadelede destek vermelerinin gerektiğine dair fetva verdiler.

İran'ın Irak ile stratejik ittifaka girmesinin temeli Şii ve ideolojik yakınlık görünse de Tahran ulusal çıkarları bağlamında etki alanını genişletmeyi ve bölgede güç dengesini lehine değiştirmeyi başardı ve bölgesel gücünü artırdı.¹²⁹ İran Irak'ta pragmatik olarak bu ülkenin Şii yönetimini destekledi. Suudi Arabistan ise İran'a karşı rekabeti kaybettiğini fark etti ve Irak'ın kimliğinin Şii veya Sünni mezhepsel bağlamda olmadığını ve etnik Arap kimliğinin üstün olduğuna vurgu yaparak yeni bir siyasi perspektif oluşturmaya çalıştı. Suudi Arabistan'ın eski Dışişleri Bakanı Suud El-Faysal, ülkesinin 1980-1988 yılları sırasında ortaya çıkan İran-Irak savaşında Irak'ı İran işgaline uğramaması için desteklediğini söyledi. El-Faysal, ancak ABD Irak'ı İran'a teslim ettiğini ve Riyad'ın hoşnutsuzluğunu dile getirdi.¹³⁰

Ancak Irak'ta Şii bir devlet iktidar olmasına rağmen Suudi Arabistan'ın algıladığı gibi Irak devleti İran'ın kuklası değildir. Irak'ta Şiiler çoğunlukta olsalar bile Arap milliyetçiliği mezhepsel kimlikten daha güçlüdür. Ayrıca mezhepsel olarak da Irak'ın

¹²⁹ Sadık Zibakelam ve Muhammed Rıza Abdullahpur, "Iraklı Kürtler ve Şiilerin Bütünleşmesinin İran'ın Irak'a Yönelik Güvenlik Politika Yapımının Başarısındaki Rolünü İrdelemek," (Farsça) *Feslname-yi Siyaset, Hukuk ve Siyasal Bilgiler Fakültesi* Dergisi, C. XXXIX, No: 4, 2010, s. 49-50.

¹³⁰ Berzger, 2007, a. g. e., s. 66-67.

Şiileri İran’da uygulanan Velayet-i Fakih teorisine katılmamaktadırlar ve Iraklı Şii partiler de bu teorinin Irak’a uygun olmadığını savunmaktadırlar.

2014’te IŞİD Musul’u ele geçirdikten sonra Irak’ın Başbakanı Nuri El-Maliki Irak halkının IŞİD’e karşı savaşmak için Haşdi Şabi çatısı altında gönüllülerden oluşan milis grupların kuruluşunun emrini verdi. İran’ın Devrim Muhafızlarının uluslararası kolu olan Kudüs Gücü bu konuda Irak devletine destek verdi. Ayrıca Şii âlim Ayetullah Sistani de IŞİD’e karşı savaşın vacip olduğuna dair fetva verdi.¹³¹ Böylece birçok Iraklı gönüllü olarak Haşdi Şabi bağlamında milis gruplara katıldılar. Irak’ın parlamentosu da bu grubun Irak ordusu yanında başbakanlığa bağlı resmi bir milis grup olduğunu onayladı. Haşdi Şabi 42 milis grup ve örgütten oluşmaktadır: Bedir Örgütü, Asaib Ahl El-Hak, Talia Horasani Tugayları, Barış Tugayları, Hizbullah Tugayları, Seyyid eş-Şuhada Tugayları, Kataib El-İmam Ali, Ebu El-Fadl El-Abbas Güçleri, Vaadi Sadık Gücü, Hizbullah El-Nucaba Haraketli, Ammar Bin Yasir Tugayı, Esedullah Galip Tugayı, Ezzehra Tugayları, Zulfikar Tugayı, Kefil Zeynep Tugayı ve Aşura Tugayları bu grupların önde gelenleridir. Ayrıca İran Mesut Barzani’nin talebi üzere Bölgesel Kürt Yönetimine de silah sevk etti.¹³² IŞİD bu ülkede yenildikten sonra da İran’ın Bağdat Yönetimine ve Şii vekillerine desteği devam etti.

d. Bahreyn

Bahreyn hem coğrafi hem de tarihsel olarak Suudi Arabistan’la ittifakta bulunmuştur. Bahreyn’de yönetici aile Halife Hanedanı Suudi Arabistan’ın Necid bölgesinden göç eden bir aşirettir. Ayrıca Bahreyn’in kralı Şeyh Hamd bin İsa Al-i Halife’nin Suudi Arabistan’ın eski kralı Abdullah’ın kızı ile evlenmesi Halife Hanedanı ve Suudi Hanedanı yönetici alilerinin ilişkilerini etkilemektedir.¹³³ Üstelik bu ülke Suudi Arabistan’ın enerji sektörü için vazgeçilmez bir ortaktır. Riyad bu ülkedeki rafinerilere bağımlıdır. Bu bağlamda iki ülke arasında bulunan boru hattı, Aramco’nun ham petrolünü Suudi

¹³¹ “Irak’ta Haşdi Şabi’nin Yapısı; En Önemli Kurucu Grupları,” (Farsça) *Tasnim Haber Ajansı*, 13 Temmuz, 2015 (çevrimiçi) <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1394/04/22/797044/>, Erişim 5 Ocak 2019.

¹³² “Barzani: İran Bize Silah Konusunda Yardımcı Olan İlk Ülkeydi,” (Farsça) *Diplomasi İrani*, 26 Ağustos, 2014 (çevrimiçi) <http://www.irdiplomacy.ir/fa/news/1937492/>, Erişim 3 Şubat 2019.

¹³³ Masume Seyf Efcei, *Bahreyn*, (Farsça) 2. bs., Tahran, Dışişleri Bakanlığı, 2002, s. 191.

Arabistan'dan Bahreyn'e aktarmakta ve bu ülkenin Bapco Rafinerisi'nde tasfiye edilmektedir.

Öte yandan Bahreyn ABD'nin Pers Körfezi'nde başta gelen müttefiklerinden biridir. Bu ülke ABD'nin beşinci donanma filosuna evi sahipliği yapmaktadır. Dolayısıyla Bahreyn'in statüsü ABD'nin Pers Körfezi bölgesinde güç dengesi ve istikrarını sağlamak açısından önemlidir.¹³⁴ Ayrıca jeopolitik açıdan önem sahibi olan Hürmüz boğazı üzerindeki ABD kontrolünü güçlendirmektedir.

Bahreyn'de Sünni-Şii dinamiklerine gelindiğinde bu dinamikler bölgenin diğer ülkelerinde yaşayan Şii topluluklardan farklıdır. Bu bağlamda Şiiler nüfusun çoğunluğunu (yaklaşık yüzde 70-75'ni) oluşturmaktadır. Ancak Şii vatandaşlar çeşitli siyasi, ekonomik ve sosyal ayrımcılıklara maruz kaldıkları için büyük mağduriyet duygusuyla zaman zaman hükümete karşı ayaklanmışlar.

Bu ülkede egemen olan Halife ailesi tarihsel olarak Şiilerin toplumda bütünleşmeleri için olumlu bir adım atmamıştır. Halife rejimi, Suudi Arabistan'dan aldığı siyasi, ekonomik ve askeri destekle 1920'lerden beri Bahreyn'in Şiilerini marjinal etmeye çalışmıştır. Öte yandan İran İslam devrimi sonucu Tahran'da Şii devrimci bir rejim iktidara geldiğinde Bahreyn'de yaşayan Şii topluluklar da ayaklanmaya çalıştılar. Ayrıca 1990'ların sonunda Bahreyn'de protesto gösterileri gerçekleşti. Bahreyn Yönetimi İran'ı iç işlerine karışmak ve Şii vatandaşlarını isyana teşvik etmekle suçladı ve önde gelen Şii liderleri tutukladı.

Bahreyn'de Şii vatandaşlar hükümet tarafından yapılan ayrımcılığa karşı El-Vifak Cemiyeti (Ulusal Uzlaşma İslami Cemiyeti), İslami Farkındalık Cemiyeti, Bahreyn Kurtuluşu İslami Cephesi, Devrimci Hücreler Hareketi, İslami Şehitler Taraftarları hareketi, İslami Eylem Cemiyeti, Ulusal Kardeşlik Cemiyeti, El-Hakk hareketi ve İslami El-Vefa Grubu gibi Şii muhalefet hareketler ve kuruluşlar ortaya çıkmıştır.¹³⁵

¹³⁴ Mehdi Matinjavid, "ABD'nin Stratejik ve Güvenlik Çıkarları ve Bahreyn'deki Krizin Devamı: Çifte Standart ve Çatışan Politikalar," (Farsça) *Hemşehri-yi Diplomatik*, No: 68, 2013.

¹³⁵ "Bahreyn'deki Şiiler," (Farsça) *El-Kavser*, 26 Mayıs, 2017, (çevrimiçi) <http://fa.alkawthartv.com/news/80808>, Erişim 4 Ağustos 2018.

Suudi Arabistan bir yandan İran'ın geçmişteki Bahreyn'e yönelik teritoryal iddiaları ve öte yandan da Bahreyn'in nüfusunun çoğunluğunun Şii olduğunu öne sürerek İran'ı bu ülkenin iç işlerine karışmakla suçlamıştır. Bu nedenle Suudi Arabistan'ı Bahreyn'e bağlayan 25 kilometrelik Fahad Geçidi¹³⁶ 1986'da Riyad tarafından İran'ın tehdidi ve Şiilerin isyanı karşısında bu ülkenin güvenliğini sağlamak için inşa edildi.¹³⁷ Bahreyn bu geçit dışında başka kara sınırı yok. Bu geçit Şiilerin çoğunlukta olan Bahreyn'i Suudi Arabistan'ın Şii nüfusunun yaşadığı Doğu Bölgesine bağlaması stratejik öneme sahiptir. Bu bağlamda Bahreyn'in iç güvenliği Suudi Arabistan'ın ulusal güvenliğini etkilemektedir.

2011'de Arap Baharı ayaklanmalarına gelindiğinde Bahreyn'in Şii nüfusu, Halife rejimine karşı büyük çaplı protesto gösterileri düzenlediler. Vifak Topluluğu ve İslami İş Topluluğu bu gösterilerde önemli rol oynadılar. Ancak bu gösteriler sırasında mezhepsel büyük grup kimliği farklı bir şekilde araçsal olarak daha geniş jeopolitik amaçlar için kullanıldı.

Bu bağlamda Bahreyn Yönetimi demokratik protestoları mezhepsel olarak göstermeye çalıştı. Bahreyn hükümeti, 14 Mart 2011'de ayaklanmaları bastırmak için Körfez İşbirliği Konseyi'nden askeri destek talep etti. Bu bağlamda Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri'nden Ada Kalkanı¹³⁸ çerçevesinde 2.000 kişilik bir askeri güç Kral Fahad geçidinden Bahreyn'e sevk edildi. Kuveyt ise Bahreyn limanlarının güvenliğini sağlamak için donanma gemisi gönderdi.¹³⁹ Suudi Arabistan liderliğinde ve KİK bağlamında askeri birlikler Bahreyn'de ayaklanmaları bastırdılar. Ertesi gün, Bahreyn'in Kralı Hamed bin İsa Al-i Halife sıkıyönetim ilan etti. Uluslararası camianın infialine rağmen, Bahreyn rejimi üç ay süren olağanüstü halde barışçıl şekilde gerçekleşen gösterilere ve silahsız protestoculara acımasızca şiddet uyguladı. Bu

¹³⁶ Bu geçidin inşasının maliyeti Suudi Arabist için yaklaşık 600 milyon dolar olarak tahmin edilmektedir.

¹³⁷ Seyf Efcei, *a.g.e.*

¹³⁸ Ada Kalkanı, Körfez İşbirliği Konseyi'nin askeri koludur. Bu mekanizma 1982'de kuruldu. Kuveyt'i Irak'ın işgalinden Kurtarma savaşında da görev yaptı.

¹³⁹ Hasan Ahmediyani ve Muhammed Zari, "Suudi Arabistan'ın Arap Dünyasındaki Ayaklanmalara Yönelik Stratejisi," (Farsça) *Feslname-yi Rehname-yi Siyasetgozari*, C. II, No: 2, s. 89.

olaylarda 80 protestocu hayatını kaybetti ve 2.900 kişi tutuklandı ve çok sayıda protestocu işkenceye maruz kaldı.

ABD güvenlik çıkarları bağlamında istikrarlı bir Bahreyn'den yanadır. Dolayısıyla bu ülke 2011'de 53 milyon dolarlık bir silah anlaşması Bahreyn ile imzaladı. Ayrıca ABD senelik yaklaşık 10 milyon dolar bu ülkeye askeri yardım sağlamaktadır. ABD'nin eski Başkanı George Bush 2002'de Bahreyn'i Washington'un NATO üyesi olmayan ana müttefiki olarak ilan etti ve Manama'ya NATO üyeleri gibi ABD'den silah alma imkânını sağladı. Bahreyn Kuveyt'i Irak'ın işgalinden kurtarma savaşında ABD koalisyonunda yer almıştı. Bununla birlikte ABD bu ülkedeki askeri üslerinden 2001'de Afganistan'a ve 2003'de Irak'a saldırı düzenlemek için faydalanmıştı. Dolayısıyla ABD Bahreyn Yönetiminin baskıcı politikaları ve İnsan Hakları ihlallerine sessiz kalmıştır ve Suudi Arabistan'ın Manama Yönetimine verdiği desteğe göz yummuştur.¹⁴⁰

Bahreyn'in Enformasyon Bakanı Semire Receb ülkesinde Şii hareketlerini İran'a bağlı mezhepsel Şii hareketler olarak nitelendirdi ve İran ve müttefiki Lübnan Hizbullah Örgütü'nü Bahreyn'in Şiilerini kışkırtarak mezhepsel savaşı körüklemeye ve bölgeyi kutuplaştırmaya çalıştıklarını iddia etti.¹⁴¹

İran ise Bahreyn'in iç güvenliğini sarsma, Şii muhalefete destek verme ve bu ülkenin hükümetini devirmeye dair tüm suçlamaların temelsiz olduğuna vurgu yaptı. Bu bağlamda Suudi Arabistanlı gazeteci, ünlü *Şarkul Avsat Gazetesi* eski editörü ve *El-Arabiya* televizyon kanalının eski müdürü Abdurrahman El-Raşid *Şarkul Avsat*'ta yayınladığı yazısında tüm bu suçlamaları reddetmektedir. El-Raşid Bahreyn Şiilerinin İranlı olmadıklarına, İran ile bağlantılı olmadıklarına ve protestocuların İran'ın devrim muhafızlarına veya Lübnan Hizbullah'ına bağlı bir grup olmadığına vurgu yapmaktadır. El-Raşid Bahreyn'deki sorunla alakalı bu tür suçlamalarda bulunan yönetici seçkinlerin

¹⁴⁰ Matinjavid, 2013, a.g.e.

¹⁴¹ Semire Receb: İran, Bahreyn'in Şiilerini Kışkırtarak Bölgesel Bölünme Arayışındadır!'' (Farsça) *Şia News*, 7 Ağustos, 2013, (çevrimiçi) <http://www.shia-news.com/fa/news/59770/>, Erişim 23 Kasım 2018.

sorunun gerçek yüzünü görmeyeceklerinin ve dolayısıyla bir çözüm bulamayacaklarının altını çizmektedir.¹⁴²

Bu bağlamda Bahreyn rejimine karşı yapılan ayaklanmalar mezhepçilik bağlamında değil, reform talebinde Sünni vatandaşların katılımıyla gerçekleşti. Ancak Bahreyn hükümeti bölgedeki diğer otoriter rejimler gibi bu protestoları İran'ın komplosu ve gizli olanı olduğunu iddia etti ve vatandaşlarının meşru talepleri karşısında mezhepsel kart oynamaya başvurdu. Bahreyn hükümeti yaşanan olayları İran'ın manipüle ettiğini iddia etmesine rağmen, bu konuda herhangi somut bir kanıt ve delil sunmadı.¹⁴³ İran ise Suudi güçlerinin Bahreyn'e askeri müdahalesini, 1990'da Saddam Hüseyin'in Kuveyt'e düzenlediği saldırı ile kıyaslayarak bir saldırı olarak tanımladı ve şiddetle kınadı.

Suudi Arabistan Bahreyn krizi sürecinde sözde mezhepsel ayaklanmaların kendi topraklarına sıçramasından endişe duydu. Suudi Arabistan Şii vatandaşlarının yaşadığı Doğu Bölgesinde ayaklanmaların tekrar canlanmasını önlemeye çalıştı. Suudi Arabistan Bahreyn'de sözde İran'ın kuklası olan Şii bir hükümetin iktidara gelmesinden endişe duyduğunu ifade etti. Böyle senaryo gerçekleştiğinde Riyad İran'la komşu olabilmekte ve böylece stratejik derinliğini kaybedebilmektedir. Dolayısıyla Suudi Arabistan komplo teorisi bağlamında İran İslam Cumhuriyeti'ni Ortadoğu, Pes Körfez ve Doğu Akdeniz'de Sünnilere karşı gizli politikalar yürüttüğünü ve Şii bir şebeke oluşturmaya çalışarak bölgeyi istikrarsızlaştırmayı hedeflediğini öne sürmektedir.

Bahreyn'in Şii topluluklarının baskıcı bir rejim tarafından ikinci sınıf vatandaş statüsüne ve sistematik ayrımcılığa maruz kaldıkları hiçbir zaman gündeme gelmemiştir. Bahreyn hükümeti daima her türlü toplumsal ve siyasi itirazları İran'ın iç işlerine karışma girişimi olarak göstermeye çalışmıştır. Ancak Ayetullah Hameney “Biz Bahreyn'e

¹⁴² Abdulrahman El-Raşid, “El-Bahreyn.. Sünniler ve Şiiler,” (Arapça) *Şarkul Avsat*, 2011 (çevrimiçi) <https://www.beirutobserver.com/2011/03/rashed-13/>, Erişim 8 Aralık 2018.

¹⁴³ “Suudi Arabistan'ın Bahreyn ve Üç Ada Konusunda İran'a Uyarısı,” (Farsça) *Deutsche Welle Farsi*, 3 Mayıs, 2012 (çevrimiçi) <https://p.dw.com/p/14oNy>, Erişim 4 Şubat 2019.

karışmıyoruz. Bahreyn'e Karışmış olsaydık sonuç çok farklı olurdu.” diye bu iddiaları ve suçlamaları yalanlamaktadır.¹⁴⁴

Bahreyn'de ortaya çıkan istikrarsızlık, bölgede yaşanan mezhepsel Sünni-Şii ve etnik Arap-Pers bölünmeleri ve ihtilafların derinliğini bir kez daha ön plana çıkardı. Böylece Sünnilerle Şiiler arasındaki mezhepsel fay hatları yeniden gündeme geldi. Riyad'a göre Bahreyn'deki ayaklanmalar bölgedeki yaşanan Sünni-Şii çatışmalarında kritik bir dönüm noktasıydı. Bu bağlamda Suudi Arabistan başta olmak üzere Arap-Sünni kampın İran karşıtı mezhepsel retoriğinde bir tırmanış ve ivme yaşandı.

Öte yandan 2016'da Bahreyn'in İdari Mahkemesi en büyük Şii partisi olan El-Vifak Cemiyeti'nin faaliyetlerinin durdurulması ve bu cemiyetin bütün binalarının kapatılması kararını açıkladı ve bu cemiyetin tüm mal varlığına el konduğuna karar verdi.¹⁴⁵ Ayrıca Kasım 2018'de Bahreyn'in istinaf mahkemesi El-Vifak Cemiyeti'nin başkanı Şeyh Ali Selman'ı Katar'a casusluk ve Bahreyn hükümetini devirmeye teşebbüs ithamıyla müebbet hapse çarptırdı.¹⁴⁶ Şeyh Selman'ın mahkemenin kararına itirazı sonucu Bahreyn'in Yüksek Mahkemesi müebbet hapis kararını onayladı.¹⁴⁷

Ayrıca Nisan 2019'da Bahreyn'de bir mahkeme 139 muhalifi hapse çarptırdı ve 138'inin Bahreyn vatandaşlığını iptal etti. Bahreyn hükümeti bu şahısları İran'ın Devrim Muhafızları Ordusu'yla bağlantılı olduklarını ve “Bahreyn Hizbullah'ı” diye terör hücreleri oluşturmakla terör eylemleri gerçekleştirmeye çalıştıklarını iddia etti.¹⁴⁸

Aralık 2018'de Kral Selman Riyad'da gerçekleşen Körfez İşbirliği Konseyi oturumunda üye devletlere sözde İran ve teröre karşı ittifak oluşturmaya yönelik çağrıda

¹⁴⁴ “İran'ın Yüce Lideri Devrimin Çok Önemli Açıklamalarda Başarıları, Bölgesel ve Uluslararası Koşulları Konusunda Kapsamlı Analiz Sundular,” Ayetullah Hamaney'in Websitesi, 3 Şubat, 2012 (çevrimiçi) <https://www.leader.ir/fa/content/9093/>, Erişim 3 Mart 2019.

¹⁴⁵ “Bahreyn ‘El-Vifak Cemiyeti’nin Kapatılması ve Mal Varlıklarına El Konulmasına Dair Nihayi Kararını Verdi,” (Farsça) *Tasnim Haber Ajansı*, 17 Temmuz, 2016 (çevrimiçi) <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1395/04/27/1132175/>, Erişim 17 Ocak 2019.

¹⁴⁶ “Bahreyn'in En Büyük Şii Grubunun Lideri İçin Müebbet Hapis,” (Farsça) *BBC Farsi*, 4 Aralık, 2018 (çevrimiçi) <http://www.bbc.com/persian/world-46089314>, Erişim 24 Şubat 2019.

¹⁴⁷ “Bahreyn'in Yüksek Mahkemesi Şii Âlimin Müebbet Hapis Cezası Kararını Onayladı,” *Deutsche Welle Farsi*, 28 Ocak, 2019, (çevrimiçi) <https://p.dw.com/p/3CJYP>, Erişim 17 Şubat 2019.

¹⁴⁸ “Bahreyn 139 Kişiyi Mahkûm Etti; Sanıklar ‘Bahreyn'in Hizbullahı’ Aracılığıyla İran'la Bağlantılı Oldukları İddia Ediliyordu,” (Farsça) *VOA Farsi*, 16 Nisan, 2019 (çevrimiçi) <https://ir.voanews.com/a/bahrain-saudi-shia/4877782.html>, Erişim 30 Nisan 2019.

bulundu.¹⁴⁹ İranlı diplomat ve Arap Ülkeler uzmanı Seyyid Hadi Efkehi *Sputnik*'e verdiği röportajda İran'ın Bahreyn'in iç işlerine karışma iddialarını reddetmektedir ve Bahreyn hükümetinin kendi Şii nüfusuna ikinci sınıf vatandaş muamelesi ve ayrımcılık yaptığını belirterek Manama Yönetiminin sorunların gerçek kaynakları ile ilgilenmesinin gerektiğine vurgu yapmaktadır.¹⁵⁰

e. Suriye

Soğuk Savaş döneminde Suudi Arabistan Batı bloğunda yer alırken Suriye Doğu blokta yer almıştı. 1979 İran İslam Devrimi sonrası Tahran ve Şam'ın stratejik ilişkileri bağlamında Filistin'de Hamas'a ve Lübnan'da Hizbullah'a verdikleri destek Riyad'ı rahatsız etmekteydi.

Bölgede tüm Arap devletler Suriye hariç ABD ile iyi ilişkiler sürdürmektedirler ve bu devletlerin birçoğu ABD'nin askeri üslerine ev sahipliği yapmaktadırlar ve İsrail ile resmi ilişkileri olmayan devletler bile Tel Aviv'e karşı düşmanca duruş sergilemekten çekinmektedirler. Ancak Suriye işgal altında olan Golan Tepelerini geri almak için çabalamaktadır. Suriye'nin İran ve Hizbullah ile ilişkisi ve geçmişte Hamas'ın ofisine ve liderlerine ev sahipliği yapması bu ülkenin İsrail, ABD ve Suudi Arabistan'ın karşısında yer almasını sağlamıştır.

Arap Baharı öncesi Suudi Arabistan ve Suriye'nin ilişkilerindeki gerginlik Şam'ın Tahran'la olan yakın ilişkileri, Suriye'nin Lübnan'ın iç işlerine karışmasına dair iddialar özellikle de Riyad'ın 2005'te Suudi yanlısı Başbakan Rafik Hariri'ye düzenlenen suikasttan Şam'ı sorumlu tutması gibi olaylardan etkilenmişti. Bu nedenle Suudi Arabistan'ın dönem Kralı Abdullah Ekim 2009'da Şam'a resmi bir ziyarette bulundu. Bu ziyaret sırasında Kral Abdullah, Şam'ın Tahran'la ilişkilerini gözden geçirdiği ve Riyad'ın yanında yer aldığı takdirde Riyad'ın ekonomik desteğinden faydalanabileceğini söylemişti. Ancak Şam Yönetiminden olumlu bir yanıt alamadı.

¹⁴⁹ “Kral Selman İran’a Karşı Körfez İşbirliği Konseyi’ne Birlik Çağrısında Bulundu,” (Farsça) *BBC Farsi*, 10 Aralık, 2018 (çevrimiçi) <http://www.bbc.com/persian/iran-46500647>, Erişim 9 Şubat 2019.

¹⁵⁰ “İran Asla Bahreyn’in İçişlerine Karışmıyor,” (Fasça) Seyyid Hadi Efkehi ile Röportaj, *Sputnik*, 22 Kasım 2018 (çevrimiçi) <https://ir.sputniknews.com/opinion/201811224193966>, Erişim 9 Aralık 2018.

2011’de Arap Baharı ayaklanmaları sırasında Suriye'deki ortaya çıkan çatışmalar nihayetinde iç savaşa dönüşmekle Ortadoğu yeni soğuk savaşının mezhepsel zeminde sürdürülmesiyle sonuçlandı. Suriye krizi başladığında protesto gösterileri siyasi reform çağrısında ve barışçıl bir şekilde ve geniş çapta kitlelerin katılımıyla gerçekleşti. Ancak Beşşar Esad rejiminin bu protesto gösterilerine karşı şiddet kullanması ve sert tepki vermesi ülkeyi bir kanlı iç savaşa sürükledi. Bu çatışma gittikçe şiddetlendi ve Suriye devleti ülkenin çeşitli yerlerinde toprakları üzerine egemenliğini kaybetti. Muhalifler ise giderek Sünni mezhepsel kimliklerine sığındılar.

Ancak Suriye'nin iç savaşı Sünnilerin Alevi bir yönetime karşı mezhepsel bir çatışma olarak başlamadı. Başlangıçta mezhepsel söylem protestolarda yer almamaktaydı ve protestocuların liderleri etnik ve/veya mezhepsel kimliğe bakmaksızın tüm Suriye halkını kapsayan bir cephe oluşturmaya çalıştılar. Ancak çatışma şiddetlendiğinde, muhalifler, rejimi devirmek amacıyla çatışmayı mezhepsel zemine sürüklediler. Ayrıca bölgesel ve küresel aktörler çatışmaya karışınca Suriye'deki savaş şiddet içeren ve çetrefilleşmiş bir mezhepsel Sünni-Şii çatışmasına dönüştürüldü. Böylece siyasi ve ekonomik reformlar arayışında gerçekleşen ayaklanmalar kısa sürede şiddetli bir mezhepsel savaşa dönüştü.

Dolayısıyla Alevi-Sünni bölünmesi, Suriye'nin iç savaşında önemli bir faktör haline geldi ve Devlet Başkanı Beşşar Esad ve Şam Yönetimi Alevilik ile bağdaştırıldı. Suriye’de azınlıkta olan Aleviler nüfusun yaklaşık yüzde 15'ini oluşturmaktadırlar. Ancak 2011 ayaklanmaları öncesi Suriye’nin siyasi sistemi bir laik devlet sistemi üzerine kurulmuştu. Ancak protestolar iç savaşa dönüştüğünde Alevi-Sünni bölünmesi ortaya çıktı. Muhalif gruplar Alevi toplulukların Esad Yönetiminin önemli bir dayanağı olduğunu iddia ettiler. Bu mezhepsel yönetim algısı Esad'ın Tahran’ın Şii yönetimi ile yakın ittifakta olduğu için daha da güçlendi ve Sünni çoğunluğun Şam rejimine karşı duyduğu nefrete katkıda bulundu.¹⁵¹

İran için Esad rejiminin hayatta kalması hem Suriye'deki etkisi açısından hem de Lübnan'da Hizbullah'a destek sağlama açısından hayati bir husustu. Suudi Arabistan için ise bu iç savaş Suriye'yi Sünni kampına geri döndürme ve Suriye ve Lübnan'da İran'ın

¹⁵¹ Christian Caryl, “It’s not about us,” *The Politics of Sectarianism*, POMEPS Studies, No: 4, 2013, s.14-15.

etkisini frenleme fırsatı olarak algılandı. Ayrıca böyle bir ortamda İslam Devleti'nin (İŞİD), bölgede mezhepsel çatışmaları karmaşıklaştıran bir olgu olarak Suriye ve Irak'ta ortaya çıkması çatışmaları daha da çetrefilleştirdi.

Üstelik Suriye krizi Suudi Arabistan'a Esad rejimini devirmek ve bölgede İran'ı dizginlemek için altın bir fırsatı sağladı. Suudi Arabistan, diğer Arap-Sünni müttefikleri ile birlikte Sünni savaşçıların oluşturduğu Özgür Suriye Ordusu ve diğer gruplara destek vermeye başladı. Ancak bir yandan gittikçe çeşitli silahlı grupların ortaya çıkması ve öte yandan dış güçlerin farklı çıkarlarından dolayı her ülke farklı vekil grupları destekledi.

İran'ın Suriye devletine verdiği destek petrol, maddi destek, istihbarat sağlama, silah ve mühimmat sevk etme, Suriye ordusunu eğitmek için askeri danışman gönderme, Devrim Muhafızlarının Kudüs Gücü aracılığıyla terör örgütlerine karşı mücadele ve Suriye devletine asimetrik savaş için milis gruplar oluşturmak ve yetiştirmek olarak özetlenebilmektedir. Suudi Arabistan ise Körfez İşbirliği Konseyi ve Arap Birliği mekanizmalarını kullanarak Esad Yönetimini köşeye sıkıştırmaya çalıştı. Ayrıca ABD'ye askeri operasyonla Suriye devletini devirmek için baskı yaptı. Üstelik Esad ile savaşan muhalif Selefi gruplara finansman ve silah sağladı. Bununla birlikte *El-Arabiya* kanalı ve diğer medya araçlarını kullanarak Suriye devletini karalamakla dünya kamuoyunda infial yaratmaya çalıştı.¹⁵²

ABD ve Rusya küresel aktörler olarak karışık Ortadoğu bölgesinde çıkarları bağlamında müdahale etmeye kalkıştılar. ABD Yönetimi Arap Baharı sırası ve sonrası bölgede net bir strateji sergilemedi. Bu bağlamda ABD Obama döneminde askeri güçlerini Irak'tan geri çekti ve Arap Baharı sonrası dönemde bölgede doğrudan askeri bir müdahalede bulunmadı. Rusya bu durumda Suriye'de terörle mücadeleyi öne sürerek bu ülkede ana aktöre dönüştü.¹⁵³

¹⁵² Ahmet Sultaninejad, Nabiullah İbrahimi ve Mustafa Necefi, "Suriye Krizinde Bölgesel Güçlerin Çıkarlar ve Düşünceleri," (Farsça) *Feslname-yi Mutaliat-i Siyasi-yi Cehan-i İslam*, C. V, No: 17, İlkbahar, 2016, s. 111.

¹⁵³ Piotr Dutkiewicz, "Russia's Middle Eastern Strategies," *Arap Geopolitics in Turmoil: Perceptions, Unknown and policies*, NATO Defense College Foundation, 2016, s. 109-110.

Suriye savaşı bir taraftan Suudi Arabistan ve diğer Sünni Pers Körfezi ülkeleri ile İran arasında bir vekâlet savaşıydı, diğer taraftan da yükselen politik-mezhepçiliğin doruk noktasıydı. Suriye savaşında ötekini insanlıktan çıkarmak ve canavarlaştırmak için kullanılan mezhepçi söylem, savaşı Sünniler ve Şiiler arasında varoluşsal bir mücadeleye dönüştürdü. Öte yandan devlet dışı aktörler politik-mezhepçiliği yönlendirmede önemli bir rol oynadılar. Sünni savaşçılar aynı şekilde Suriye'ye akın ettiler ve büyük bir kısmı Suriye'de Sünni toplulukların Şiiler tarafından saldırıya uğradığı yönündeki iddialar bağlamında bir mezhepsel söylem ortaya koyarak dünyanın dört bir yanından Sünni cihatçıları harekete geçirildiler. Bu savaşçılar Irak, Lübnan, Ürdün, Türkiye, Suudi Arabistan, Kuzey Afrika ülkeleri, Avrupa ve Kafkasya'dan Suriye'ye gittiler. Pers Körfezi zengin Arap devletleri tarafından sağlanan para ile Suriye'deki Sünni gruplar, araçsal bir şekilde mezhepsel söylemi yaygınlaştırmaya çalıştılar.

Bölgesel düzeyde ise İran ve Suudi Arabistan kendi çıkarları doğrultusunda adım attılar ve çıkarlarını ve hedeflerini mezhepsel çatışma çerçevesinde yürüttüler.¹⁵⁴ Böylece her iki ülke Suriye'de savaşan farklı taraflara ve vekil gruplara etkin biçimde destek sağladılar. Bu bağlamda İran Hizbullah (Lübnanlı Şiiler), Fatimiyyun (Afganistanlı Şiiler), Zeynebiyyun (Pakistanlı Şiiler) ve diğer Şii grupları hakarete geçirdi. Suudi Arabistan ise birkaç Selefi cihatçı milis gruplara destek verdi. Böylelikle Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'de ortaya çıkan Şii tehdidi algısı, anlatısı ve mezhepsel retorikler İran ve Suudi Arabistan ilişkilerindeki uyuşmazlığın derinleşmesi ile sonuçlandı.

f. Yemen

Yemen 2014 öncesinde, Suudi Arabistan ve İran arasındaki bölgesel rekabet alanları dışında kalmıştır. Yemen Suudi Arabistan'ın sınırdaşı olduğundan ve coğrafi konumundan dolayı stratejik öneme sahiptir. Ayrıca Yemen'in jeopolitik önem taşıyan ve Kızıldeniz'i Aden Körfezine bağlayan Bab-ül Mendep boğazına yakınlığı bu ülkeyi daha da önemli kılmaktadır.

¹⁵⁴ Daniel Byman, "Sectarianism Afflicts the New Middle East," *Survival: Global Politics and Strategy*, C. LVI, No:1, 79-100, 2014, s.93.

Bu nedenle eskiden beri Suudi Arabistan, Yemen'in Körfez İşbirliği Konseyi'nin üyeliğine sıcak bakmamıştı ve günümüze kadar bu ülkenin KİK'te üyelik girişimini engellemiştir.¹⁵⁵ Ayrıca Suudi Arabistan, Yemen'le olan ortak sınırlarında gerçekleşen herhangi bir ayaklanmayı kendi iç güvenliği için bir tehdit olarak görmüştür. Bunun için Riyad Sanaa'daki ardışık hükümetlere destek vermişti ve bu ülkede kendine bağlı güçsüz bir yönetimin iktidarda olmasından yana olmuştur.

Suudi Arabistan'ın Pers Körfezi ve Kızıl Deniz su yollarının arasında bulunması bu ülkeye jeopolitik önem vermiştir. Ancak Suudi Arabistan bu iki su yolundan faydalanmak için Hürmüz Boğazı ve Bab-ül Mendep Boğazından geçmesi gerekmektedir. İlk boğazın İran'ın ikincisi ise Yemen'in kontrolü altında olması Riyad için stratejik bir tehdit olarak tanımlanmıştır.¹⁵⁶ Bab-ül Mendep Boğazına hâkim olan güç Kızıldeniz'i kontrolü altına alabilmektedir. Ayrıca Bab-ül Mendep Boğazının ortasında yer alan ve bu boğazı iki su yoluna bölen Perim Adası stratejik öneme sahiptir. Bu adaya hâkim olan güç Bab-ül Mendep Boğazını kapatabilmektedir. Asya, Afrika ve Avrupa'nın deniz yoluyla gerçekleşen ticaretin üçte ikisi bu su yolundan geçmektedir.¹⁵⁷

1990'lı yıllarda Zeydilerin çoğunlukta yaşadığı Saada ilinde "Mümin Gençler" (Arapçası: شباب المومنين) grubu ortaya çıktı. Ensarullah hareketi ise 2000'li yılların başında bu gruptan yola çıkarak Yemen'de Selefi Sünnilerin artan rolü sonucunda marjinal olduklarını protesto etmek ve Zeydi azınlığın meşru haklarını savunmak için ortaya çıktı. Husiler, İran'ın ABD ve İsrail karşıtı anlatısını ve pek çok söylemini benimsemişler.

Husiler 2004-2010 yılları arasında Suudi Arabistan'ın desteklediği Yemen Cumhurbaşkanı Ali Abdullah Salih ile altı savaşa girdiler. Hüseyin Bedirettin Husi 2004'te hükümetle savaş sırasında hayatını kaybetti. Bedirettin Husi'nin ailesi Sanaa ve Saada arasında Hus şehrine ait oldukları için hareketleri bu isimle tanındı. Kasım 2009'da Riyad, Husiler'in Suudi Arabistan'ın sınırlarını ihlal ettiğini gerekçe göstererek onları cezalandırmaya kalkıştı ve Yemen'le olan sınırında büyük çaplı bir askeri operasyon

¹⁵⁵ Ahmediyan ve Zari, *a.g.e.*, s. 90.

¹⁵⁶ Seyyid Davut Akayi, *Suudi Arabistan'da Siyaset ve Hükümet* (Farsça) Tahran, Mizan Yayın Evi, 2014.

¹⁵⁷ Hamid Ahmedi ve Efsane Hosrevi, "Suudi Arabistan'ın Yemen'e Saldırısının İncelemesi; Jeopolitik, Kriz Eğilimli İç Ortam ve Uluslararası Siyaset," (Farsça) *Feslname-yi Siyaset, Hukuk ve Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. LXVI, No: 4, Kış, 2017, s. 825-826.

gerçekleştirdi. Suudi Arabistan bu operasyonla İran'ın müttefiki olduğunu iddia eden Husiler karşısında galip olduğunu kamuoyuna duyurdu ve Tahran'a karşı bölgesel rekabette başarılı olduğu mesajını göndermeye çalıştı.

Öte yandan Arap Baharı sonrası bölgedeki kargaşada Husiler'in ayaklanmaları ve gittikçe Yemen'i ele geçirmeleri, Suudi Arabistan için büyük bir endişe kaynağı oldu. Riyad Husiler'in Lübnan Hizbullah'ı gibi güçlü bir örgüte dönüşümünden endişe duymaktaydı. Yemen Riyad için önde gelen etki alanı, arka bahçesi ve yakın çevresinde yer alan bir devlettir. Suudi Arabistan liderleri, Yemen'le olan güney sınırlarında olası bir istikrarsızlığı önlemek için Yemen'de Riyad yanlısı bir hükümetten yana olmuşlar.

Ancak Yemen'de hiçbir zaman güçlü bir merkezi devlet iktidara gelmemiştir. 1990'da Kuzey Yemen ve Güney Yemen birleştikten sonra, Zeydi bir aileden olan ancak seküler politikacı Ali Abdullah Salih birleşmiş Yemen'in Cumhurbaşkanı oldu. Ancak Arap Baharı ayaklanmaları sürecinde şiddetli itirazlar sonrası Suudi Arabistan'ın girişimiyle Ali Abdullah Salih yerini eski yardımcısı Abdrabe Mensur Hadi'ye verdi. Ancak Yemen'in Anayasasının taslağı hazırlandıktan sonra Husiler bu Anayasaya karşı çıktılar ve Eylül 2014'te Başkent Sanaa'yı ele geçirdiler ve Cumhurbaşkanı sarayını kuşatma altına aldılar. Dolayısıyla 21 Ocak 2015 tarihinde Abdrabe Mensur Hadi görevinden istifa etmek zorunda kaldı ve Suudi Arabistan'a kaçtı. Husiler ise Yüksek Devrim Komitesi diye bir kurum oluşturarak devlet kurumlarını ele geçirdiler.¹⁵⁸ Ancak 21 Şubat 2015 tarihinde Hadi Suudi Arabistan tavsiyesi üzere istifasını geri çekti ve Aden'i başkenti olarak ilan etti.

Mart 2015'te Suudi Arabistan liderliğindeki koalisyonun düzenlediğı hava saldırısıyla bu ülkedeki çatışma daha da çetrefilleşti. Suudi Arabistan Husiler'e karşı kurduğı koalisyon bağlamında "Kararlılık Fırtınası" adı verdiğı operasyonu başlattı ve sona erdikten sonra "Umudun Yeniden Tesisi" adlı operasyonu Yemen'de sözde terörizme karşı mücadele ve siyasi bir çözüme odaklı operasyon olarak gerçekleştirdi.

¹⁵⁸ "Husiler Kim? Yemen'in Ensarrulah Hareketi'nin İran'la İlişkisi Nedir?" (Farsça) *BBC Farsi*, 18 Mayıs, 2018 (çevrimiçi) <http://www.bbc.com/persian/world-features-48297537>, Erişim 12 Aralık 2018.

Ancak bu ülkede birçok sivil hayatını kaybetti ve Suudi Arabistan başarılı olarak Yemen'den çıkamadı.

Suudi Arabistan'ın eski dışişleri Bakanı Adil El-Cubeyr, Ağustos 2016'da İran'ın müttefiklerinin Yemen'i ele geçirmelerine müsaade etmeyeceklerini söyledi. El-Cubeyr İran'ı Husiler aracılığıyla bu ülkeyi kontrolü altına almaya çalıştığını iddia etti.¹⁵⁹ Husiler'in "Allah-u Ekber, Amerika'ya Ölüm, İsrail'e Ölüm, Yahudilere Lanet ve İslam'a Zafer" diye sloganı ideolojik olarak İran'ın İslam Devrimi sonrası izlediği tutuma benzerlik gösterdiği için bu grubun İran'ın yavaşması olduğuna dair iddiaları beraberinde getirmiştir.

Suudi Arabistan'ın askeri müdahalesi sonucu Ali Abdullah Salih ve taraftarları Husiler ile ittifak yaptılar ve Riyad destekli Abdrebe Mensur Hadi'ye sadık güçler ile savaşa girdiler. Ancak Aralık 2017'de Salih Husiler'le ittifaka son verdi ve koalisyon güçlerinin sivil bölgelere saldırıları durdurdukları takdirde Riyad ile yeni bir safha başlatmak için hazırlıklı olduğunu söyledi. Ancak Ali Abdullah Salih 4 Aralık 2017 tarihinde Salih ve taraftarları ile Husiler arasında çıkan çatışma sonucu hayatını kaybetti.¹⁶⁰

Suudi Arabistan Husiler'in kendi topraklarına balistik füzeler ve İnsansız Hava Araçlarıyla düzenlenen saldırıların arkasında İran'ın olduğunu söylemektedir ve İran'ı Husiler'e silah, mühimmat, füze ve İHA sağlamakla suçlamaktadır.

ABD'nin Birleşmiş Milletler eski temsilcisi Nikki Haley 14 Aralık 2017 tarihinde kamera karşısında patlamış bir füze gövdesini göstererek bu füzeyi Husiler'in Riyad'a attıkları füze olduğunu söyledi. Ayrıca bir İHA ve tanksavar füze de gösterildi. Nikki Haley bu teçhizatın İran üretimi olduğunu iddia etti.¹⁶¹ İran'ın Dışişleri Bakanı Javad Zarif 'ten yanıt gecikmedi. Zarif bu kanıtların sahte olduğunu belirtti ve Nikki Haley'in

¹⁵⁹ "İran'ın Müttefiklerinin Yemen'i Tahakküm Altına Almalarına Müsaade Etmeyiz; Tahran Bölgede Gerginlik Yaratmak Arayışındadır," (Farsça) *Mizan Haber Ajansı*, 31 Ağustos, 2016, (çevrimiçi) <https://www.mizanonline.com/fa/news/215998/>, Erişim 15 Aralık 2018.

¹⁶⁰ "Ali Abdullah Salih Öldürüldü," (Farsça) 4 Aralık, 2017, *Radio Zamane* (çevrimiçi) <https://www.radiozamaneh.com/370471>, Erişim 12 Ocak 2019.

¹⁶¹ Ali Kadimi, "Doğruluğunu İnceleme: Husilerin Füzeleri Bulmacası; İran'ın Parmağı Var mı?" (Farsça) *BBC Farsi*, 15 Aralık, 2017 (çevrimiçi) <http://www.bbc.com/persian/iran-features-42367634>, Erişim 3 Ocak 2019.

konusmasını bir şov olarak değerlendirdi. İran'ın Birleşmiş Milletler daimi temsilciliği ise yayınladığı bildirmede Suudi Arabistan'ı ABD'den aldığı silahlarla Yemen'de sivilleri öldürdüğünü öne sürdü ve ABD'yi Riyad'ın Yemen'de yaptığı savaş suçlarını örtbas ettiği için eleştirdi.¹⁶²

Yemen krizinde bir yandan Husiler, Sünni kabileler, Yemen El-Kaidesi ve IŞİD, öte yandan da İran ve Suudi Arabistan liderliğindeki koalisyon ortaya çıkan karmaşık savaşın tarafları olarak krizi etkilemektedirler.¹⁶³ Suudi Arabistan'ın Dışişleri Bakanı İbrahim El-Asaf Mayıs 2019'da İslam İşbirliği Teşkilatı toplantısında İran'ı bölge ülkelerinin içişlerine karışmakla suçladı ve İran'ı Yemen haklının çektiği acılardan sorumlu tuttu. El-Asaf Tahran Yönetimini Husiler'in Suudi Arabistan'ın petrol tesislerini İHA'yla bombalamasının ardında olduğunu iddia etti, ayrıca 13 Mayıs 2019 tarihinde BAE'nin Füceyre Limanının yakınlarında petrol taşıyan dört tankere düzenlenen sabotaj saldırısında İran'ın parmağı olduğunu savundu.¹⁶⁴

Suudi Arabistan ve desteklediği Abd Rabe Mensur Hadi Husiler'i dünya kamuoyuna büyük bir tehdit olarak göstermeye çalışmaktadır. Riyad Zeydi Husiler'i Yemen'in meşru hükümetini ortadan kaldırarak Şii İran'a benzer bir sistem kurmak arayışında olduklarını iddia etmektedir. Hâlbuki Zeydiler 1962'ye kadar asırlar boyunca Yemen'de hüküm sürmüşler. Ancak 1962'de gerçekleşen darbe sonucu iktidardan uzaklaştırıldılar ve marjinalleştirildiler. Dolayısıyla Zeydilerin ayaklanmasının nedenini dış faktörlerde aramak doğru olmayacaktır.

Suudi Arabistan Husiler'in 1962 öncesi Zeydilerin Yemen'e hüküm sürmesini canlandırmak arayışında olduklarını, İran'ın kuklası olarak bu ülkenin politikalarını Yemen'de yürüttüklerini ve İran ve Hizbullah'ın maddi ve askeri desteğiyle topraklarını ve çıkarlarını tehdit ettiğini savunmaktadır. Bu bağlamda Suudi Arabistan Arap

¹⁶² "İran: ABD'nin Sunduğu Belgeler Sahte," (Farsça) *BBC Farsi*, 15 Aralık, 2017, (çevrimiçi) <http://www.bbc.com/persian/iran-42350019>, Erişim 19 Ocak 2019.

¹⁶³ Frank Gardner, "Yemen İran ve Suudi Arabistan'ın Savaş Alanı mı?" (Farsça) *BBC Farsi*, 26 Mart, 2015 (çevrimiçi) http://www.bbc.com/persian/world/2015/03/150326_an_yemen_saudi_iran, Erişim 13 Kasım 2018.

¹⁶⁴ "Suudi Arabistan Pers Körfezi'nde Tankerlere Saldırı Konusunda Kararlı Yanıt Çağrısında Bulundu," (Farsça) *Deutsche Welle Farsi*, 30 Mayıs, 2019 (çevrimiçi) <https://p.dw.com/p/3JUa5>, Erişim 13 Haziran 2019.

Yarımadası El-Kaidesine Husiler'e karşı savaşmak için destek vermektedir.¹⁶⁵ Ancak ABD'nin El-Kaide'ye hassas olduğu için gizli bir şekilde bu desteği sağlamaktadır. Suudi Arabistan El-Kaide, Taliban vs. gibi örgütleri sözde terör listesine alsa bile eylemde işine geldiği zaman onları kullanmaktadır. Suudi Arabistan 1980'li yıllarda Afganistan'da Sovyetlere karşı savaşmak için birçok Yemenli cihatçıyı bu ülkeye sevk etti. Bu Selefi savaşçılar savaş sonrası Yemen'e döndükten sonra Arap Yarımadası El-Kaidesi'nin temelini attılar.

İranlı akademisyen ve Tahran'da Ortadoğu Stratejik Çalışmalar Merkezi başkanı Kayhan Barzegar İran'ın Husiler'e verdiği desteğin bu ülkenin ulusal çıkarları bağlamında olduğunu ve etnik-mezhepsel gerekçelere dayanmadığını ve ayrıca Suudi Arabistan'ı dengelemek bağlamında gerçekleşmediğinin altını çizmektedir.¹⁶⁶

Suudi Arabistan 1932'de kuruluşundan beri komşularıyla doğrudan hiçbir savaşa girmemişti. Ancak Yemen'de ilk kez doğrudan müdahale etti. Ayrıca Husiler'in Suudi Arabistan'ın Necran, Cazan ve Asir illilerine düzenlediği balistik füze ve İHA saldırıların önemli bir nedeni bu illerin aslında Yemen'e ait olduğundan kaynaklanmaktadır. Bu üç il 1934'e kadar Yemen toprağı olarak bu ülkenin sınırları içinde yer almaktaydı. Bu illerin Nüfusunun çoğunluğu da Zeydi ve İsmaililerden oluşmaktadır. Ancak 1934'de ortaya çıkan Yemen ve Suudi Arabistan savaşı sonucu Suudi Arabistan bu illeri ele geçirdi. 12 Haziran 1934 tarihinde Taif Anlaşması denilen barış anlaşması iki taraf arasında imzalandı ve Riyad bu illeri kiraladı. Son dönem 12 Haziran 2000 tarihinde iki ülke arasında imzalanan Cidde anlaşması sonucu iki ülke sınırlarını belirlediler ve Suudi Arabistan bu illeri kendi topraklarına ilhakını resmileştirdi.¹⁶⁷ Suudi Arabistan'ın Yemen'le olan yaklaşık 1470 kilometrelik sınırı bu ülkenin en uzun sınırıdır.

¹⁶⁵ "Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri'nin Yemen'de El-Kaide ile Gizli Anlaşmalarının Açığa Çıkması," *Euronews*, 6 Ağustos, 2018, (çevrimiçi) <https://fa.euronews.com/2018/08/06/saudi-and-uae-cooperation-with-al-qaida-in-yemen>, Erişim 25 Aralık 2018.

¹⁶⁶ Kayhan Barzegar, "İran'ın Yemen'e verdiği destek Suudi Arabistan'la güç dengesi yüzünden değildir," (Farsça) *Mehr Haber Ajansı*, 28 Nisan, 2015 (çevrimiçi) <https://www.mehrnews.com/news/2564303/>, Erişim 5 Ekim 2018.

¹⁶⁷ "Necran, Cazan ve Asir'in Unutulmuş Dosyasına Bir Bakış," (Farsça) *El-Vakit*, 8 Eylül, 2016 (çevrimiçi) <http://alwaght.com/fa/News/66743/>, Erişim 12 Mayıs 2019.

Suudi Arabistan'ın Bahreyn büyükelçisi Abdullah bin Abdul Malik ülkesinin Ocak 2019'a kadar Yemen'de 13 milyar dolar harcadığını söylemektedir ve İran'ı Yemen krizinin uzatılmasının nedeni olarak nitelendirmektedir.¹⁶⁸ Birleşmiş Milletler gözetiminde barış müzakereleri gerçekleşmesine rağmen İran ve Suudi Arabistan ve vekilleri arasında uyuşmazlık devam etmektedir.

3. İran, Suudi Arabistan ve ABD arasında Hibrid Savaş

Hibrid savaş 21. yüzyılda yaşanan çatışmalarda ortaya çıkan bir kavramdır ve konvansiyonel savaş, terörizm ve isyan karşıtı savaşı da kapsayan düzensiz savaş, direniş grupları tarafından benimsenen asimetrik¹⁶⁹ savaş ve düzensiz güçlerin konvansiyonel güçler ile birlikte gerçekleştiren karma (bileşik) savaş gibi savaş yelpazesi unsurlarını bir araya getirmektedir. Hibrid savaş yeni bir savaş yöntemi olarak, mevcut savaş doktrinlerini geleneksel yöntemlerin yanı sıra siber-savaş gibi mevcut bileşik operasyonlarının ötesinde, geleneksel olmayan savaş kapasitelerini arttırarak, sözde bilgi dünyasındaki faaliyetleri izleyerek ve siyasi ve stratejik hedeflere ulaşmak için yasaları silah olarak kullanarak genişletmektedir.¹⁷⁰

İran İslam Cumhuriyeti ve Suudi Arabistan Krallığının şiddetli rekabet sonucu Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'i jeopolitik bir satranç tahtasına dönüştürmüştür. Bu bağlamda her iki ülke bölgesel hedeflerine ulaşmak için bir dizi devlet dışı aktörü kullanmışlar. Örneğin iki devlet 2003 Irak işgali sonrası vekilleri aracılığıyla bu ülkenin topraklarında birbirine karşı hibrid savaşa başvurdular.¹⁷¹

Hibrid savaş kavramı 21. yüzyılın başlarında 2006'da Hizbullah ve İsrail savaşı sonrası sık kullanılmaya başlandı. Bu kavram askeri alanlar ve askeri olmayan alanları ve hem konvansiyonel hem de konvansiyonel olmayan savaş modellerini birleştirmektedir

¹⁶⁸ "Suudi Arabistan'ın Bahreyn Büyükelçisinin İran'a Karşı Temelsiz İddiaları," *Alalam Kanalı*, 10 Ocak, 2019 (çevrimiçi) <https://fa.alalamtv.net/news/3999046/>, Erişim 23 Ocak 2019.

¹⁶⁹ Asimetrik savaş terimi tarihsel olarak 1990'lı yıllarda ABD'li düşünürler tarafından ABD ile doğrudan yüzleşmeden kaçınmaya çalışan ve yerine bu ülkenin açıkları ve zaaf noktalarını hedef alan rakipleri ve düşmanların yöntemlerini tanımlamak için ortaya çıktı.

¹⁷⁰ Sascha-Dominik Bachmann, "The Current Crisis in the Persian Gulf in the Context of Hybrid Warfare," *Australian Defence Force Journal*, No: 204, 2018, s. 54.

¹⁷¹ Hall Gardner, "Hybrid Warfare: Iranian and Russian Versions of 'Little Green Man' and contemporary conflict," Research Paper, NATO Defence College, No: 123, 2015, s. 13.

ve birçok siyasi, diplomatik, toplumsal, ekonomik ve siyaset ötesi düzeyde ortaya çıkabilmektedir. Üçüncü aktör olan vekiller hibrid savaşın sadece bir bileşenidir ve çatışmayı devletler arası bir savaş niteliğini gizlediği ve devlet içi bir çatışma olarak gösterdiği için önemli bir rol oynamaktadır.¹⁷²

Frank Hoffman'a göre hibrid tehditler siyasi hedefler elde etmek için savaş alanında aynı anda konvansiyonel silahlar, düzensiz taktikler, terörizm ve suç sayılan davranışların uyarlanmış bir karışımıdır.¹⁷³ Danimarka'nın eski Başbakanı ve NATO'nun eski Genel Sekreteri Anders Fogh Rasmussen hibrid savaşın askeri harekât, gizli harekât ve saldırgan bir dezenformasyon programı kombinasyonu olarak tanımlamaktadır.¹⁷⁴ Dolayısıyla hibrid savaş dendiğinde çatışma alanında bir devlet ya da devlet dışı bir aktör tarafından geleneksel ve düzensiz savaş araçlarının planlanmış ve düzenli bir şekilde kullanımı kastedilmektedir.¹⁷⁵

Başka bir deyişle hibrid savaş, konvansiyonel¹⁷⁶ ve konvansiyonel olmayan düzensiz askeri güçler, dezenformasyon, suikast, ekonomi, siber saldırı, sosyal medya manipülasyonu, sahte haber, din ve mezhep kullanımı ve her türlü klasik savaş çerçevesine girmeden bir düşmanı baltalamaya çalışan devlet destekli diğer faaliyetlerin karışımıdır.¹⁷⁷ Hibrid tehditlerin caydırılması, güvenilirlik, kapasite, kabiliyetler ve iletişim ile gerçekleştirilmektedir. Hibrid savaşa başvuran bir aktör, hedef sistemin siyasi, askeri, ekonomik, sosyal, bilgi ve altyapı açıklarını hedef almak için, bir dizi çeşitli askeri,

¹⁷² Răzvan Munteanu, "Saudi Arabia vs. Iran: From Proxy to Hybrid Warfare," *The Market for Ideas*, No: 18, Temmuz/Ağustos, 2019, (çevrimiçi) <http://www.themarketforideas.com/saudi-arabia-vs-iran-from-proxy-to-hybrid-warfare-a115/>, Erişim 5 Eylül 2019.

¹⁷³ Frank Hoffman, "On Not-So-New Warfare: Political Warfare vs Hybrid Threats," *War on the Rocks*, 28 Temmuz, 2014, (çevrimiçi) <https://warontherocks.com/2014/07/on-not-so-new-warfare-political-warfare-vs-hybrid-threats/>, Erişim 19 Ağustos 2019.

¹⁷⁴ Mark Landler and Michael R. Gordon, "NATO Chief Warns of Duplicity by Putin on Ukraine," *The New York Times*, 8 Temmuz, 2014, (çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/2014/07/09/world/europe/nato-chief-warns-of-duplicity-by-putin-on-ukraine.html>, Erişim 13 Haziran 2019.

¹⁷⁵ Elinor Sloan, "Hegemony, power, and hybrid war," Dialogue of Civilizations Research Institute, 22 Kasım, 2018 (çevrimiçi) <https://doc-research.org/2018/11/hegemony-power-hybrid-war/>, Erişim 19 Mart 2019.

¹⁷⁶ Konvansiyonel silahlar kitle imha silahlar (nükleer, biyolojik veya kimyasal) dışında tüm askeri enstrümanları, teçhizatı ve yöntemleri kapsamaktadır.

¹⁷⁷ Dominic Nicholls, "The Iran crisis will show Russia and China the West still has no answer for 'hybrid warfare'," *The Telegraph*, 13 Temmuz, 2019 (çevrimiçi) <https://www.telegraph.co.uk/news/2019/07/13/iran-crisis-will-show-russia-china-west-still-has-no-answer/>, Erişim 28 Temmuz 2019.

siyasi, ekonomik, sivil ve bilgi amaçlı güç araçlarını kullanabilmektedir.¹⁷⁸ Dolayısıyla bazı uzmanlara göre hibrid savaşın taktiksel yönlerinin yalnızca düşmanın daha yıkıcı ve dolaylı bir şekilde güçsüzleştirmesinin bir parçası olduğu için bu tür stratejik yaklaşım doğrusal olmayan savaş (non-linear warfare) olarak da sınıflandırılabilir.¹⁷⁹

Günümüzde hibrid savaş kavramı daha geniş bir şekilde tüm askeri olmayan araçları da içermektedir. Bu bakış açısından bakıldığında, hibrid bir tehdit, hem konvansiyonel hem de siyasi, askeri, ekonomik, sosyal ve bilgi araçları gibi düzensiz yöntemlerin bir kombinasyonunu kullanan bir tehlikedir. Bu bağlamda yoğun diplomatik baskı, kapsamlı askeri tatbikatlar, enerji kaynaklarına erişimi kontrol altına alma, milliyetçi veya etnik ve/veya mezhepsel kimlikleri istismar etme, ekonomik yaptırımlar, sahte haber ve yanlış bilgi kampanyası örnek verilebilmektedir.¹⁸⁰

2014’de ortaya çıkan Kırım krizine kadar hibrid savaşın genelde devlet dışı aktörler tarafından gerçekleştiğine tanıklık edilmişti ve devlet davranışının bir niteliği değildi. Ancak Kırım krizi sonrası Batıda akademik tartışmalar ortaya çıktı ve Rusya’nın Kırım olayında davranışı ve yöntemi NATO tarafından hibrid savaş olarak tanımlandı.¹⁸¹

Konvansiyonel savaşın geleneksel tetikleyicisi net bir askeri saldırı olduğu için, hibrid savaşa başvuran devletler failinin keşfi, ifşası ve kanıtlaması zor olan, yalanlama ve inkâr edilmesi kolay olan ve sorumluluğunu kabullenmeden kaçma fırsatı olan faaliyetlerden faydalanmayı tercih etmektedirler. Bu tür savaş endüstriyel devletlere enerji akışını ve küresel ekonomiyi etkileyebilmektedir. Jason Rivera İran’ın Devrim Muhafızları ve Hizbullah aracılığıyla ABD, İsrail ve Suudi Arabistan liderliğinde Sünni-Arap kampının varoluşsal tehditleri karşısında hibrid savaşla karşılık verdiği kanaatindedir.¹⁸² Ancak İran ile ABD, İsrail ve Suudi Arabistan liderliğinde Arap

¹⁷⁸ Sean Monaghan, *MCDC Countering Hybrid Warfare Project: Countering Hybrid Warfare, Multinational Capability Development Campaign project*, Mart, 2019, s. 13.

¹⁷⁹ Ted A. Schnauffer, “Redefining Hybrid Warfare: Russia’s Non-Linear War against the West,” *Journal of Strategic Security*, C. X, No:1, 2017.

¹⁸⁰ Sloan, a. g. e.

¹⁸¹ Hall Gardner, “Hybrid Warfare: Iranian and Russian Versions of ‘Little Green Man’ and contemporary conflict,” Research Paper, NATO Defence College, No: 123, 2015.

¹⁸² Jason Rivera, “Foreword: The Future of Iranian and Hizbullah Warfare,” Dave Dilegge v.d. *Iranian and Hezbollah Hybrid Warfare Activities*, Bethesda: Small Wars Foundation, 2016.

devletler arasındaki karşılaşma ve gerginlik tarafların yanlış hesaplamaları sonucu bölgede büyük bir çatışmaya yol açabilmektedir.¹⁸³

İran Pers Körfezi, Hürmüz Boğazı, Uman Körfezi ve Hint Okyanusu'nda deniz ve hava kuvvetleri, balistik füze kabiliyeti ve vekillerini gemilere ve tankerlere saldırmak için kullanabilmektedir. Trump Yönetimi maksimum baskı politikası bağlamında İran'ın petrol ihracını sıfıra düşürmeyi planladığını açıklamıştı. Suudi Arabistan ise BAE ile birlikte İran petrolünün küresel piyasalarda boşluğunu dolduracaklarını açıklamıştı. İranlı yönetici seçkinler defalarca İran kendisi petrol ihraç edemezse Hürmüz Boğazı'nı kapatıp başkalarına ihraç etmeye müsaade etmeyeceklerini duyurmuşlardı. İran ABD ve Pers Körfezi Arap devletlerini kışkırtmadan ve aşırı tepkilerine neden olmadan, petrol piyasalarına şok vermek için ara sıra küçük saldırılar gerçekleştirebilmekte ve yıpratıcı bir savaşa başvurabilmektedir.¹⁸⁴

İran ve Umman arasında olan ve Pers Körfezi'ni Uman Körfezine ve Arap Denizi'ne bağlayan Hürmüz Boğazı, ekonomik ve jeopolitik öneme sahip olduğu için dünyanın en stratejik noktalarından biridir. Bu boğaz küresel petrol üretiminin beşte biri ve dünyadaki sıvılaştırılmış doğal gazın üçte biri sevkiyatı için açık okyanusa giden tek yoldur ve 2018 istatistiklerine göre günde 21 milyon varil petrol bu boğazdan geçmektedir.¹⁸⁵

Mayıs 2019'de BAE'nin Füceyre Limanı yakınlarında ikisi Suudi Arabistan'a ait toplam 4 petrol tankerine sabotaj düzenlenmesi sonucu patlama gerçekleşti. Ayrıca Haziran 2019'da Umman Körfezi'ndeki iki petrol tankerine düzenlenen saldırı küresel petrol arzı ve Hürmüz Boğazı'ndan yapılan deniz nakliyatı güvenliğine yönelik tehditler konusunda uluslararası toplumda kaygı yarattı. ABD ve İngiltere İran'ı ve Devrim Muhafızlarını bu saldırıların arkasında olduğunu iddia ettiler. Ancak İran bu suçlamaları

¹⁸³ Anthony Cordesman, "Has Iran chosen hybrid warfare?" *The Hill*, 14 Haziran, 2019 (çevrimiçi) <https://thehill.com/opinion/international/448544-has-iran-chosen-hybrid-warfare>, Erişim 18 Temmuz 2019.

¹⁸⁴ Anthony H. Cordesman, "The Strategic Threat from Iranian Hybrid Warfare in the Gulf," Center for Strategic and International Studies, 13 Haziran, 2019 (çevrimiçi) <https://www.csis.org/analysis/strategic-threat-iranian-hybrid-warfare-gulf>, Erişim 21 Haziran 2019.

¹⁸⁵ "The Strait of Hormuz is the world's most important oil transit chokepoint," US Energy Information Administration, 20 Haziran, 2019, (çevrimiçi) <https://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=39932>, Erişim 2 Temmuz 2019.

yalanladı.¹⁸⁶ Suudi Arabistan ise uluslararası topluma bu saldırılara ciddi tepki vermek için çağrıda bulundu. ABD Yönetimi ise Pers Körfezi'nde sözde İran tehdidine karşı oybirliği oluşturmakla küresel bir ittifak kurmaya çalışmaktadır.

Ortadoğu ve Afrika Boynozu arasında yer alan ve Kızıldeniz'i Aden Körfezi'ne ve Arap Denizi'ne bağlayan Bab'ül Mendep Boğazı, Akdeniz ve Hint Okyanusunu arasında stratejik bir bağlantı noktasıdır. Pers Körfezi'nden Süveyş Kanalı transit yoluyla yapılan ihracat Yemen, Cibuti ve Eritre arasında yer alan Bab'ül Mendep Boğazı'ndan geçmektedir. Ayrıca Süveyş Kanalı transit yoluna alternatif olarak Pers Körfezi'nin petrolünü Akdeniz'e taşıyan SUMED boru hattı da bu boğazdan geçmektedir. Bu boru hattının sahibi olan Arap Petrol Boru Hattı Şirketi'nin hisselerinin yüzde 50'si Mısır'a, yüzde 15'i Suudi Arabistan Petrol Şirketi'ne (Aramco), yüzde 15'i de BAE'nin Uluslararası Petrol Yaptırım Şirketi'ne, yüzde 5'i Katar Petrolü şirketine ve kalan yüzde 15'i üç Kuveytli şirkete (her biri yüzde 5) aittir. Suudi Arabistan ve BAE'nin bu jeopolitik önemden dolayı Yemen'in güneyini, stratejik limanlarını ve adalarını kontrol altına almaya ve İran destekli Husiler'in bu bölgeden uzak tutmaya çalışmaktadır. Son dönem Yemen'in güneyinde Suudi Arabistan destekli ve Mensur Hadi'ye sadık güçler ve BAE'nin güçleri arasında yaşanan gerilim bu bölgenin tüm taraflar için stratejik öneme sahip olduğunu ortaya kondu.

İranlı akademisyen Nasır Purhasan Suudi Arabistan'ın Kral Selman döneminde İran'a karşı hibrid savaşa başvurduğunu savunmaktadır. Purhasan'a göre Riyad'ın Tahran'a karşı hibrid savaş parametreleri kamu diplomasisi ve kamuoyu oluşturma, diplomatik yalnızlaştırma, iç istikrarsızlık yaratma, İran'ın Sünni azınlıklarını (Huzistan ilinde Sünni Arapları, Sistan ve Beluçistan ilinde Sünni Beluçları ve İran'ın Kuzey Batı ve Batısında Kürtleri) ayaklandırmaya çalışma, bilgi savaşı ve propaganda, siber saldırı, petrol üretimini artırmak ve küresel fiyatı düşüşüyle ekonomik savaş, İran'a karşı ağır yaptırımların yapılmasına destek, İran'ın vekil gruplarını terör listesine koyma, sabotaj,

¹⁸⁶ "Umman Denizinde Tankerlere Saldırı; İran Neden Suçlanıyor?" (Farsça) *Deutsche Welle Farsi*, 14 Haziran, 2019 (çevrimiçi) <https://p.dw.com/p/3KR0P>, Erişim 26 Haziran 2019.

Halkın Mücahitleri Örgütü gibi İran rejiminin muhaliflerine maddi destek sağlama, düzensiz savaş ve konvansiyonel savaştan oluşmaktadır.¹⁸⁷

Ancak İran halkı arasında Suudi Arabistan'dan ziyade ABD'nin İran'a karşı hibrid savaşa başvurması kaygıya neden olmuştur. Bu bağlamda Washington Yönetiminin Tahran'a karşı yaptığı ekonomik yaptırımların ekonomik savaşa dönüşmesi, sabotaj, suikast ve bilgi savaşı ABD'ye karşı nefret ve düşmanlığı tırmandırmaktadır. Tahran Üniversitesi öğretim üyesi ve İran-İrak savaşı gazisi Seyyid Muhammed Merendi ABD'nin 1953'de gerçekleştirdiği darbe sonucu İran'ın demokratik Başbakanını devirmesi, İslam Devrimi sonrası İran ve Irak savaşı sırasında Bağdat'a verdiği destek ve Saddam rejimine sağladığı kimyasal silahları örnek vererek İranlıların son 70 yılda ABD tarafından yapılan hibrid savaşı unutmayacaklarını belirtmektedir.¹⁸⁸

Hâlihazırda Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'de İran'ın başvurduğu hibrid savaş genel olarak ABD, İsrail ve Suudi Arabistan'a yönelik yapılmaktadır. Bu bağlamda Tahran bu devletlerin her birine farklı yaklaşım ve ayrı strateji izlemektedir. Ancak, İran her halükarda bu ülkeler ile doğrudan bir çatışmaya girmekten kaçınmaya çalışmaktadır.¹⁸⁹

Suudi Arabistan liderliğinde Pers Körfezi Arap devletlerinin petrol ve doğal gaz ihracından elde ettikleri servet güçlü rekabetlere yol açabilmektedir. Ancak Pers Körfezi Arap ülkelerinin tam ölçekli çatışmalara katılım isteksizliği, gelecekte bölgede yaşanan çatışmaların hibrid savaş yöntemleri bağlamında gerçekleşebileceği muhtemel görünmektedir. Ekonomik ve sivil altyapıya sahip olmamalarına rağmen sofistike silahlara ve üretim teknolojisine sahip olan devlet dışı aktörlerin güçlenmesi, bu aktörlerin devletler tarafından kullanılması, Mayıs ve Haziran 2019'da tankerlere düzenlenen saldırılar gibi konvansiyonel savaş düzeyinin altında inkâr edilebilecek şiddet olaylarının artışına yol açabilmektedir. Böyle bir güvenlik ortamında bölgesel rakipler ve

¹⁸⁷ Purhasan, *a.g.e.*, s. 27-46.

¹⁸⁸ "Iranians Will Not Forget: the Hybrid War against Iran," An Interview with Seyed Mohammad Marandi, *Tricontinental*, Institute for Social Research, dossier No: 19, Ağustos, 2019 (çevrimiçi) <https://www.thetricontinental.org/iranians-will-not-forget/>, Erişim 25 Ağustos 2019.

¹⁸⁹ Ali Hajizade, "Iran's selective approach to hybrid war," *Alarabia*, 23 Şubat, 2018 (çevrimiçi) <http://english.alarabiya.net/en/views/news/middle-east/2018/02/23/Iran-s-selective-approach-to-hybrid-war.html>, Erişim 7 Aralık 2018.

vekilleri arasında yaşanan tırmanış ve yumuşama hibrid savaş çerçevesinde gerçekleştiği ve konvansiyonel savaşın çerçevesi dışında kaldığı için bölgesel ve küresel aktörlerin karşılık vermelerini zorlaştırmaktadır. Tankerlere düzenlenen saldırılar ve ABD ve Suudi Arabistan'ın tutumu bu bağlamda bariz bir örnek olarak sunulabilmektedir.¹⁹⁰

Hibrid savaş bağlamında olası bir Suudi Arabistan-İran çatışması teritoryal ya da rejim devirme şeklinde değil, karşı tarafı cezalandırmak, karşı tarafa üstünlüğünü kabul ettirmek ve düşmanca davranışını durdurmak için baskı yapmak ve zorlamakla ilgili olabilmektedir.¹⁹¹

Yemen krizine gelindiğinde Suudi Arabistan ve ABD Yönetimi İran'ı Yemen'de Husiler'e silah sağlamakla suçlamaktadır. Washington ve Riyad'a göre Husiler'in Suudi Arabistan topraklarını hedef alan insansız hava araçları ve balistik füzeler İran tarafından temin edilmektedir ve Husiler'e gerekli eğitimler İran'ın Devrim Muhafızları ve Lübnan'ın Hizbullah'ı tarafından verilmektedir. İran Suudi Arabistan'ın hayati alanı, arka bahçesi, yakın çevresi ve geleneksel olarak etki alanı sayılan Yemen'de Husiler aracılığıyla gerçekleştirdiği hibrid savaşla Riyad'a, Washington'a ve bölgesel müttefiklerine baskı yapmayı hedeflemektedir. ABD ve Suudi Arabistan liderliğinde Arap-Sünni ittifak Husiler'in Bab-ül Mendep boğazını, Yemen'in stratejik limanları ve Kızıldeniz'de sevkıyat rotalarını ele geçirme olasılığını büyük bir tehdit olarak algılayarak Husiler'in bu noktalara erişimini engellemeye çalışmaktadırlar.¹⁹²

İran İslam Cumhuriyeti 1988'de Irak'la olan savaşın sona ermesinden beri bölgesel hedeflerine ulaşmak için hibrid savaş taktikleri ve kabiliyetlerini oldukça profesyonel bir şekilde geliştirmiştir. İran, bölgesel politikalarını yürütmek için Lübnan, Yemen, Irak ve Afganistan gibi ülkelerde seferber ettiği Şii vekil gruplar, balistik füzeleri, insansız hava araçları, siber araçlar, deniz kuvvetleri ve enformasyon operasyonları kapsayan askeri ve

¹⁹⁰ Christian Heller, "Hybrid Warfare Matures in the Gulf," The Arab Gulf States Institute in Washington, 24 Mayıs, 2019 (çevrimiçi) <https://agsiw.org/hybrid-warfare-matures-in-the-gulf/>, Erişim 9 Haziran 2019.

¹⁹¹ Afshon Ostovar, "The First Saudi-Iranian War Will Be an Even Fight," *Foreign Policy*, 7 Mayıs, 2018 (çevrimiçi) <https://foreignpolicy.com/2018/05/07/the-first-saudi-iranian-war-will-be-an-even-fight/>, Erişim 19 Mart 2019.

¹⁹² Maher Farrukh, Tyler Nocita and Emily Estelle, "Warning Update: Iran's Hybrid Warfare in Yemen," *Critical Threats*, 26 Mart, 2017 (çevrimiçi) <https://www.criticalthreats.org/analysis/warning-update-irans-hybrid-warfare-in-yemen>, Erişim 5 Nisan 2018.

yarı askeri araçların bir karışımını kullanarak, geleneksel savaş sınırları dışında hedeflerini gerçekleştirmeye çalışmıştır.

İran'ın bölgesel davranışlarını Suudi Arabistan, İsrail ve ABD tarafından saldırgan ve istikrar bozucu olarak algılansa bile Tahran bölgedeki güvenlik duruşunun doğasını savunmacı olarak görmektedir ve İran'ı sürekli olarak güçsüzleştirmeye ve tecrit etmeye çalışan güçlü düşmanlara karşı kendi kabiliyetlerine ve yerli savunma teknolojisine güvenerek caydırıcılık oluşturmaya çaba sarf etmektedir. Dolayısıyla İran'ın stratejik yaklaşımı ülke düzeyinde İslam Cumhuriyeti'nin bekasını güvence altına almak ve bölgesel düzeyde gücünü ve etkisini artırmak, uluslararası toplumda daha üstün bir siyasi ve ekonomik statü kazanmak ve rakiplerinin varoluşsal bir tehdit oluşturmalarını engellemek gibi hedefleri gerçekleştirmeyi hedeflemektedir.¹⁹³ Başka bir deyişle İran, Suudi Arabistan liderliğinde Sünni-Arap kamp, ABD ve İsrail'i caydırmak için savaş ve barış sınırları arasındaki gri bölgede hareket ederek çatışmaların tırmanışını ve konvansiyonel bir savaş noktasına gelmesini engellemektedir. İran'ın stratejisi kısa vadede rakiplerine ve düşmanlarına karşı caydırıcılık oluştursa bile uzun vadede siyasi ve ekonomik tecridi beraberinde getirmektedir.

Ayrıca İran İslam Cumhuriyeti kamuoyu oluşturma ve enformasyon operasyonları yanı sıra siber ve psikolojik savaş araçları dâhil olmak üzere askeri olmayan zorlayıcı yöntemleri kullanarak rakiplerinin ciddi karşılık ve misilleme vermeye kışkırtmadan onları hedef almaktadır. Ayrıca İran bölgedeki istikrarsızlık ve belirsizlikten faydalanarak vekil grupları aracılığıyla düşmanlarına dolay olarak saldırı düzenlemektedir. Ayrıca Sünni-Arap kampa karşı etki alanını genişletmeye çalışmaktadır. Üstelik rakipleri karşısında caydırıcılık oluşturmaya çalışmaktadır. Bununla birlikte İran vekil gruplarını kullanarak bölgede Irak ve Lübnan gibi güçsüz devletlerin kurumlarına sızmakla kendi ideolojisini yaymaya çalışmaktadır. Bu bağlamda mağduriyete uğrayan halkın özellikle de Şiiilerin yaşadığı bölgelerde normalde devletin sunması gereken kamu hizmeti vermeyi üstlenmektedir. Örneğin Hizbullah, kontrolü altındaki şehirlerin güvenliğini sağlamaktadır ve sağlık ve ulaşım hizmetleri sunmaktadır. Böylece zaman içinde bu vekil

¹⁹³ Melissa G. Dalton, "How Iran's hybrid-war tactics help and hurt it," *Bulletin of the Atomic Scientists*, 21 Ağustos, 2017, s. 1-2 (çevrimiçi) <http://dx.doi.org/10.1080/00963402.2017.1362904>, Erişim 28 Ocak 2019.

gruplar halkın arasında kabul görmekte ve meşruluk kazanmaktadırlar. Hizbullah'ın Lübnan seçimlerinde ve İran yanlısı Şii partilerin Irak seçimlerinde başarıları bu bağlamda gerçekleşmiştir.¹⁹⁴

D. İran ile Suudi Arabistan arasında Bölgesel Güç Dengesi

Orta Doğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'de doğal olarak bir güç dengesi sağlanmamıştır. Ayrıca devletler arası güvensizlik, kontrol mekanizmalarının yetersizliği, bölgedeki devletlerin kapasiteleri ve ulusal hedefleri arasında dengesizlik, çıkarlar çatışması ve İran ve Suudi Arabistan dâhil tüm bölgedeki devletleri kapsayan toplu bir güvenlik rejimi göz önüne alındığında, kendiliğinden oluşan sürdürülebilir bir dengenin oluşumu muhtemel görünmemektedir.¹⁹⁵ Böyle bir ortamda Suudi Arabistan yükselen İran'ı dengelemeye yönelik çabalarında başarısız bir tablo ortaya koymuştur. Bu tabloyu açıklamak için bölgesel düzeyde ittifaklar ve saflaşmaların doğası, çıkarlar dengesi, güç dengesi, tehdit dengesi ve mezhepçilik çerçevelerinin çizdiği realist ve inşacı görüntüleri bir yerde incelemek gerekmektedir.

İran ve Suudi Arabistan ilişkilerinde önemli olan faktörlerden biri Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'de bölgesel güç dengesinin sağlanmasıdır. Güç dengesi bozulduğunda siyasi ve stratejik rekabetler sonucu etnik ve/veya mezhepsel çatışmalar ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda 1979 İran İslam Devrimi, 2003 Irak savaşı ve 2011 Arap Baharı ayaklanmaları üç önemli bölgesel güç dengesini sarsan krizler olarak ortaya çıktığında bölgeyi ve iki ülke arasında ilişkileri etkilemiştir.

Başka bir deyişle Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'de Suudi Arabistan Krallığı ve İran İslam Cumhuriyeti ilişkilerinde klasik güç dengesi ve mezhepsel çatışma çerçevesi iç içe geçmiş durumdadır. 2003 Irak işgali sonrası, Bağdat eski gücünü kaybetti ve artık bölgesel güç dengesi sistemi dışında kaldı. Böylelikle bölgede İran ve Suudi Arabistan arasında yeni bir güç mücadelesi ortaya çıktı. Bu bağlamda her iki devlet diğer tarafın bölgesel etkisinin artışı net bir kayıp olarak algıladı. Bu ortamda eski güvenlik

¹⁹⁴ A. e.

¹⁹⁵ John Jenkins, "Saudi Arabia and Iran: Mirrored Islamisms," Middle East Center, The London School of Economics and Political Science, 2018 (çevrimiçi) <https://blogs.lse.ac.uk/mec/2018/06/19/saudi-arabia-and-iran-mirrored-islamisms/>, Erişim 25 Ocak 2019.

paradigmaları sorgulandı ve bölge devletleri, birbirleriyle ve dış güçlerle olan ilişkilerini tekrar gözden geçirmeye çalıştı. Böylelikle Suudi Arabistan ve İran bu gelişen dönüşümün merkezi aktörleri haline geldiler ve ortaya çıkan bölgesel liderlik boşluğu ve güç dengesizliği bu ki bölgesel aktörü güç dengesine varma çatışmasına doğru sürükledi ve sonuçta Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz bölgesinin istikrarını sarstı.

Öte yandan 2011 Arap Baharı sonrası bölgede oluşan istikrarsızlık yanı sıra ABD'nin Irak ve Afganistan savaşları sonucu bölgede yeni bir savaşa başvurmaya yönelik isteksizliği, ortaya çıkan bölgesel güç boşluğunu doldurmak için İran İslam Cumhuriyeti'ne benzeri görünmemiş altın bir fırsat sundu. İran, 1979 İslam devrimi sonrası Filistin meselesinde ve Barış Sürecine karışmakla Arap dünyasında siyasi destek kazanmayı amaçlamaktaydı. Suudi Arabistan ise İran'ı Filistin meselesinde çözümün bir parçası değil, sorunun bir parçası olarak görmekteydi. Dolayısıyla bölgesel düzeyde iki ülke arasındaki rekabet sınırlıydı. Ancak 2003 Irak savaşı ve 2011 Arap Baharı sonrası dönem tüm bölge iki ülkenin rekabet alanına dönüştü. Suudi Arabistan İran'ı Filistin, Lübnan, Irak, Suriye ve Yemen gibi rekabet alanlarında dizginlemeye ve dengelemeye çalıştı. Riyad, çatışma bölgelerinde ya dolaylı olarak vekillerini kullandı (Suriye) ya da doğrudan askeri müdahalede (Yemen) bulundu. Dolayısıyla İran ve Suudi Arabistan'ın etki alanlarının örtüşmesi bu iki ülkeyi karşı karşıya getirdi.¹⁹⁶

Suudi Arabistan'ın bölgesel hedefleri, ABD'nin bölgedeki siyasi, askeri ve ekonomik varlığının sürdürülmesi, İran'ı dengelemek için İsrail ile ittifak, İran'ı ve Şii müttefiklerini dizginlemek, ABD'yi İran'a karşı bir saldırı için ikna etmek, "Asrın Anlaşması'nı destekleyerek Filistin sorununu çözmek ve Arap devletlerinin İsrail'i tanımasını sağlamak, bölgede Arap devletleri tahakküm altına almak ve Arap NATO'su gibi bir ittifak girişimini oluşturmaktan ibarettir.

İran'ın bölgesel hedefleri ise ABD'nin bölgesel varlığı ve hegemonyası karşısında direniş ve diğer küresel güçlerle iyi ilişkiler sürdürme; İsrail'e karşı direniş ve Hamas, Hizbullah ve Ensarullah gibi direniş gruplarını güçlendirmek; IŞİD ve El-Kaide gibi

¹⁹⁶ Efşin Müttegi, "İnşacı Teori Bağlamında İran ve Suudi Arabistan İlişkilerindeki Uyuşmazlık Alanlarının İrdelenmesi," (Farsça) *Feslname-yi Pejuhişhay-i Rahbordi-yi Siyaset*, C. III, No: 12, 2015, 141-161, s. 141.

Tekfiri terörist gruplar ile mücadele, Suudi Arabistan'ın bölgesel politikalarına karşı çıkmak ve diğer Arap devletler ile uzlaşma ve bölgede vekil gruplarına destek sağlamak olarak nitelendirilmektedir.¹⁹⁷

Dolayısıyla İran ve Suudi Arabistan arasındaki uyuşmazlık bir güç mücadelesi yarışı olduğuna dair birçok kanıt bulunmaktadır. Böyle bir analitik çerçevede, iki ülkenin bir güç dengesi oyununda karşı karşıya geldiklerini ve ikili ilişkilerin dinamiklerini oluşturmaktadır. Bu oyunda her iki aktör mezhepçiliği bir araç olarak kullanmalarına rağmen Riyad ve Tahran bölgesel müttefikler arayışında sadece ortak mezhepsel kimlik faktörünü temel kriter olarak dikkate almamışlar.

Böylelikle bölgesel düzeyde Suudi Arabistan ve İran arasındaki uyuşmazlık, bölgesel istikrarsızlığın hem sebebi hem de sonucu olabilmektedir. Başka bir deyişle bu uyuşmazlık bir yandan bölgesel istikrarsızlıktan kaynaklanmakta, öte yandan da bölgesel istikrarsızlığı tırmandırarak körüklemektedir. Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'de son dönemde (özellikle 2003 Irak savaşı ve 2011 Arap Baharı sonrası) Irak ve Suriye'nin güçsüz devletlere dönüşmesi ve Mısır'ın kendi iç sorunlarla mücadelesi ve dolayısıyla güç dengesi sistemi dışı kalmaları, bölgesel güç dengesinin bozulmasına yol açtı. Bu ortamda İran ve Suudi Arabistan güç mücadelesi bağlamında birbirlerini dengelemeye ve etki alanlarını genişletmeye ve başat bölgesel hegemonya konumuna gelmeye çalıştılar ve ideolojik ve mezhepsel farklılıkları araçsal olarak kullanarak daha fazla etki alanı elde etmek için bir yarışa girdiler.

Gerçek şu ki Suudi Arabistan İran'ın bölgede güçlenmesini bir tehdit olarak algılamaktadır. Her iki ülke bölgede kendi etki alanlarını genişletmek ve İslam dünyası lideri konumuna gelmek için mezhepsel kimliği siyasileştirerek araçsal olarak kullanmaları uyuşmazlığı daha da artırmıştır. Bu bağlamda bölgede oluşan güç dengesizliği ve güç boşluğu mezhepsel kimlik politikalarının izlemesini kolaylaştırdı. Bu gibi durumlarda, mezhep faktörü, güvensizlik karşısında devlet kararlarını ve

¹⁹⁷ Museviyan, *a.g.e.*

politikalarını ilerletmek ve seçkinlerin karar alma gücünü desteklemek için güçlü bir araç haline gelmiştir.

Bu bağlamda İran'ın Ulusal Güvenlik Konseyi Sekreteri Amiral Ali Şemhani ABD, İsrail ve Suudi Arabistan başta olmak üzere Arap devletlerin İran'a karşı hasmane yaklaşımlarının Tahran'ın nükleer faaliyetleri, balistik füze programı ve bölgesel politikalarının tehdit edici doğasından değil, İran'ın bölgesel güç dengesinde başat aktör konumuna yükselişinden kaynaklandığını savunmaktadır.¹⁹⁸

Başka önemli bir husus İran'ın bölgesel politikalarının Batıda yanlış yansıması ve yanlış algılanmasıdır. İran her daim bölgesel politikalarının aslında savunmacı niteliğe sahip olduğunu savunmuştur. İran bağımsız bir devlet olarak güvenliğini kendisi sağlamaktadır ve diğer bölge devletleri gibi dış güçlere bağımlı değildir. Örneğin Türkiye NATO bağlamında güvenliğini güvence altına almıştır. İsrail ve Suudi Arabistan başta olmak üzere Körfez İşbirliği Konseyi üyelerinin güvenliğini ABD sağlamaktadır. Ancak İran, 1979 İslam Devrimi sonrası bölgede güvenliğini sağlamak konusunda kendi kendine yardımcı olmuştur. İran'ın 1980'de Irak'ın saldırısına maruz kaldığında ortaya çıkan sekiz senelik savaşta tüm Arap devletler Libya ve Suriye hariç Saddam'ın yanında yer aldılar ve Irak'a maddi, lojistik ve askeri destek verdiler. Batılı devletler ve şirketler ise Irak'a hem askeri, lojistik ve istihbarat sağladılar hem de Saddam'ın kimyasal silahlar üretimine yardımcı oldular. Irak'ın kimyasal silahların kullanması sonucu birçok insan hayatını kaybetti.¹⁹⁹

14 Ekim 2014 tarihinde *The New York Times* gazetesi, ABD'nin Irak işgali sonrası bu ülkede kimyasal silahları keşfettiğini, ancak bu konuyu gizli tuttuğunu ifşa etti. Bu gazete hardal gazına (sinir gazına) maruz kalan 17 Amerikalı asker ve 7 Iraklı polis memurunun bilgilerine ulaştığını ve 2004-2011 yılları arasında bazı ABD'li ve Iraklı askerlerin Saddam döneminden kalan kimyasal silahlara maruz kalmaları sonucu yaralandıklarını açıkladı. Makale bu olayın ABD Yönetimi tarafından gizli tutulmasının

¹⁹⁸ Kayhan Barzegar, "The Iranian Factor in the Emerging Balance of Power in the Middle East," Al Jazeera Centre for Studies, 9 Eylül, 2018, s.2.

¹⁹⁹ Eldar Mamedov, "Kissinger's Dangerously Flawed Views on Iran," *Lobelog*, 10 Ağustos, 2017 (çevrimiçi) <https://lobelog.com/kissingers-dangerously-flawed-views-on-iran/>, Erişim 4 Şubat 2019.

nedenlerinden birini Irak'ta bulunan kimyasal mühimmatın ABD'de tasarlandığı, Avrupa'da üretildiği ve Batılı şirketler tarafından Irak'ta inşa edilen üretim hatlarında doldurulduğu ve monte edildiği olarak açıkladı.²⁰⁰ Dolayısıyla İran'ın yönetici seçkinleri sekiz senelik savaştan ders alarak savaş sonrası Tahran'ın savunma doktrini bağlamında yerli silahlar üretimi ve füze programını ciddi bir şekilde takip ettiler.

Ayrıca İran, tehditleri sınırlarından uzak tutmak için bölgede bir dizi vekil gruplar ve müttefikler şebekesini oluşturdu. Dolayısıyla Suudi Arabistan'ın Tahran'ın Pers İmparatorluğu'nu yenilemesi, Şii bir İmparatorluk kurması ve yayılmacı politikalar izlemesine dair suçlamalar gerçekçi değildir. İran stratejik çıkarları bağlamında Şii gruplar yanı sıra Baas Partisi liderliğindeki Suriye, Sünni olan Hamas ve İslami Cihat hareketi ile ittifak kurmuştur. Ayrıca son dönem Suudi Arabistan ve Katar arasında uyuşmazlık sonucu Tahran Yönetimi Vehabbi Katar ile de ilişkilerini güçlendirmiştir. Dolayısıyla İran'ın emperyalist bir devlet olmadığı, yayılmacı politikalar izlemediği ve askeri doktrininin doğasının savunmacı olduğu ve ulusal çıkarları bağlamında bölgede fırsatları kendi lehine kullandığı ortaya çıkmaktadır.²⁰¹

İran Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'de jeopolitik ağırlığını kullanarak bölgenin ekonomisine bütünleşmeyi ve ekonomik fırsatlardan yararlanmayı hedeflemektedir. Ayrıca Tahran Yönetimi ulusal güvenliğini etkileyen konvansiyonel ve konvansiyonel olmayan tehditleri gidermek istemektedir. Bu bağlamda konvansiyonel tehditler ABD, İsrail ve Suudi Arabistan tarafından ortaya çıkmaktadır. Konvansiyonel olmayan tehditler ise El-Kaide, IŞİD, PJAK ve Ceyşul Adil gibi terör örgütleri ve bunlara bağlantılı grupların İran'ın sınırlarındaki faaliyetlerinden kaynaklanmaktadır.²⁰²

Mahmood Sariolghalam'a göre bölgenin jeopolitik oyununda İran'ın etkisinin artışı sıfır toplamlı bir oyundur ve Suudi Arabistan başta olmak üzere Arap-Sünni kamp ve İsrail bu ortamda İran'ı tecrit etmeye, dizginlemeye ve güçsüzleştirmeye çalışmaktadırlar.

²⁰⁰ Christopher John Chivers, "The Secret Casualties of Iraq's Abandoned Chemical Weapons," *The New York Times*, 14 Ekim, 2014 (çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/interactive/2014/12/03/world/middleeast/chemical-weapons-iraq-pentagon-secrets.html>? Erişim 17 Mart 2019.

²⁰¹ Mamedov, a. g. e.

²⁰² Barzegar, 2018, a. g. e., s.3.

Sariolghalam ABD, Suudi Arabistan ve İsrail'in İran'a karşı üçgen ittifakının asgari hedefini ambargo, tecrit ve güçsüzleştirme ve azami hedefini rejim değişikliği olduğunu ve bu politikaları bir dizi siyasi, diplomatik, hukuki ve ekonomik yollarla bölgesel ve uluslararası düzeyde gerçekleştirmeye çalıştıklarını söylemektedir. Ayrıca Sariolghalam bu üçgen ittifak ile İslam Cumhuriyeti sistemi arasında yapısal çıkar çatışması olduğuna vurgu yapmaktadır.²⁰³

Ancak Suudi Arabistan'ın bölgede liderlik statüsünü elde edebilmesi bu ülkenin altyapısı ve kapasitesi yetersizliği dikkate alındığında pek mümkün görünmemektedir. Ayrıca Körfez İşbirliği Konseyi üyeleri farklı tutumlar izledikleri için bir ittifaka varmaları muhtemel görünmemektedir. Bu bağlamda Katar ve Oman farklı politikalar izlemeye eğilimlidir. Bu yüzden Riyad ve müttefiklerinin İran'a karşı dengeleyici bir blok oluşturmalarına kuşkuyla bakılmıştır. Dolayısıyla Suudi Arabistan'ın ABD yardımı ile "Arap NATO'su" diye adlandırılan "Stratejik Ortadoğu Paketi" oluşumu abartılmış bir girişim olarak nitelendirilebilmektedir. Ayrıca Mısır bu ittifaka katılmayacağını duyurmuştu.²⁰⁴ Üstelik KİK ülkeleriyle İran arasındaki geleneksel ikili ilişkiler dikkate alındığında böyle bir bloğun oluşması gerçekçi görünmemektedir.

Suudi Arabistan'ın Veliaht Prensi Muhammed Bin Selman *New York Times* gazetesini verdiği demeçte İran'ın bölgesel etkisinin artışının engellenmesinin gerektiğini vurgulayarak İran'ın liderini Ayetullah Hameney'i "*Ortadoğu'nun yeni Hitleri*" olarak adlandırmaktadır.²⁰⁵ Ayrıca Suudi Arabistan İran'ın artan etkisini dizginlemek için petrol fiyatlarını düşürmekle İran'ın ana gelir kaynağını kısıtlamaya çalışmaktadır. İran'ın büyümekte olan etkisi, Suriye'deki iç çatışma'da Beşşar Esad'ın başarısı ve Husiler'in Yemen üzerindeki artan kontrolü, Suudi Arabistan'ı daha saldırgan politikalara itmektedir.

²⁰³ Mahmood Sariolghalam, "İran'ı Havada Tutmak," (Farsça) Dr. Mahmood Sariolghalam'ın Websitesi, 31 Mart, 2018 (çevrimiçi) <https://sariolghalam.com/2018/03/31//>, Erişim 17 Temmuz 2018.

²⁰⁴ "Mısır'ın ABD'nin 'Arap NATO'su' Planına Son Darbesi," (Farsça) *Tabnak*, 11 Nisan 2019 (çevrimiçi) <https://www.tabnak.ir/fa/news/891064>, Erişim 25 Nisan 2019.

²⁰⁵ "Suudi Arabistan'ın Veliahdi: Hameney Ortadoğu'nun Yeni Hitleridir," *Deutsche Welle Farsi*, 24 Kasım, 2017 (çevrimiçi) <https://p.dw.com/p/2oAhH>, Erişim 3 Eylül 2018.

Trump Yönetimi İran'ın ekonomisinin petrol gelirlerine bağlı olduğu için bu ülkenin enerji sektörünü hedef alan ağır yaptırımları yürürlüğü geçirdi. Bu bağlamda İran'ın petrol ihracatı ABD'nin nükleer anlaşmadan geri çekilmesinden önce günlük 2,5 milyon varildi.²⁰⁶ Ancak Mart 2019'da İran'ın günlük petrol ihracatı 1 milyon varile düştü.²⁰⁷ Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikler ile birlikte İran'ın petrolünün küresel piyasalardan kesilmesi sonucu ortaya çıkacak boşluğun doldurabileceklerini açıklamıştı. Tahran Yönetimi ise Suudi Arabistan'ı İran'ın ekonomisini çökertmek için ABD ile komplo kurduklarına inanarak Riyad'ı sert sözlerle eleştirdi. Son dönem Suudi Arabistan, ABD, İsrail ve Birleşik Arap Emirlikleri birlikte İran'ı Trump'ın ortaya koyduğu maksimum baskı stratejisiyle sıkıştırarak ve tüketerek dizginlemeğe ve geri püskürtmeye çalışmışlar.

Sonuçta İran ve Suudi Arabistan arasında ortaya çıkan yeni güç dengesi yarışmasının karmaşıklığı göz önünde bulundurarak her iki ülkenin ulusal ve bölgesel çıkarları irdelendiğinde olayların görüldüğü gibi olmadığı ve ilksel mezhepçilik veya Sünni ve Şii karşıtlığı yaklaşımı basit olduğu için kolaylıkla kabul gördüğü ortaya çıkmaktadır.

Riyad ve Tahran, hükümetlerini güçlendirmek ve meşrulaştırmak için Sünni Vehhabi (Suudi Arabistan) ve Şii (İran) kimliklerini iyice kullanmaktadırlar. Bu nedenle, mezhepçilik bu iki devletin dış politikalarını yönlendirdiği varsayımını ortaya koyabilmektedir. Ancak derinden incelendiğinde Riyad ve Tahran'ın güç dengesi oyununda karşı karşıya geldikleri ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla iki devletin siyasi mezhepsel yaklaşımları yüzlerce yıllık dini düşmanlık ve eski nefretler değil, bölgesel güç mücadelesi bağlamında karmaşık bir yarışır.

1. Suudi Arabistan ve ABD: İran'ı Dizginleme ve Dengeleme

ABD, Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz bölgesinin güvenliği, siyaseti ve bölgesel aktörlerin davranışını somut olarak etkileyen tek dış küresel aktördür. Dolayısıyla İran ve Suudi Arabistan bölgede liderlik statüsüne varma ve güç

²⁰⁶ Murak Kiyani, "Petrol Yaptırımları İran Devletini Dize Getirir Mi?" (Farsça) *BBC Farsi*, 3 Kasım 2018 (çevrimiçi) <http://www.bbc.com/persian/iran-46073989>, 27 Kasım 2018.

²⁰⁷ "İran'ın Petrol İhracatı 2019 yılının En Düşük Seviyesine Düştü," (Farsça) *Deutsche Welle Farsi*, 22 Mart, 2019 (çevrimiçi) <https://www.dw.com/fa-ir/economy/a-48031471>, Erişim 11 Mayıs 2019.

hiyerarşisinde daha üstün bir konum elde etmek için yarış sürecinde ABD'nin bölgesel politikalarından etkilenmişler. ABD'nin güvenlik stratejisinin ana hedefi, başta İran ve Suudi Arabistan olmak üzere bölge devletleri arasında siyasi yapılara ve hükümet sistemlerine bakmaksızın güç dengesinin sağlanmasıdır. Ancak ABD, Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'de İran'ın başrol oynamasını frenleyen bir güç dengesinden yana olmaktadır. Bu bağlamda Washington, bölgede Tahran'a karşı ekonomik yaptırımlar ve maksimum baskı politikası uygulama yoluyla önleme ve tecrit, rejim değişikliği, gerektiğinde askeri seçenek, geri püskürtme (rollback) ve ittifaklar oluşumuyla dizginleme gibi stratejileri gündeme taşımıştır.

İran'a göre küresel güçlerin müdahalesi Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'de bölgesel güç dengesini olumsuz şekilde etkilemektedir. Tahran bölgede dış müdahale olmadan bölge devletlerinin bir güç dengesi mekanizması oluşturabilecekleri kanaatinde-dir.²⁰⁸ Ancak güç dengesi fikri Suudi Arabistan ve İran arasında bir işbirliği mekanizması oluşumu anlamına gelmemektedir. Ayrıca İran ABD'nin bölgesel çıkarlarına meydan okuyarak stratejik derinlik kazanmayı amaçlamaktadır.²⁰⁹ Dolayısıyla Washington'un siyasi, ekonomik ve stratejik çıkarları bölgede yeni bir güç dengesini gerekli kılmaktadır.

ABD Tahran ve Riyad arasındaki gerginliği kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaktadır. Böylece ABD, Suudi Arabistan'ı İran'a karşı dengeleyici bir güç olarak görmektedir. Bu bağlamda Sünni-Şii ayrımı ve diğer yapısal gerginlikler sonucu, bölgede Suudi Arabistan başta olmak üzere ABD'nin Arap müttefikleri denklemin bir tarafında, İran ise denklemin diğer tarafında yer almıştır. ABD Yönetimi ve Trump'ın amacı Suudi Arabistan liderliğinde Arap devletler ile NATO gibi bir güvenlik ittifakı oluşturarak İran'ının bölgedeki artan nüfuzunu dizginlemektir.²¹⁰ Böylece ABD, altı Pers Körfezi

²⁰⁸ Kayhan Barzegar, "Balance of Power in the Persian Gulf: An Iranian View," *Middle East Policy*, C. XVII, No: 3, Sonbahar, 2010.

²⁰⁹ Alex Deep, "Balance of Power, Balance of Resolve: How Iran is Competing with the United States in the Middle East," Modern War Institute, 12 Ocak, 2018 (çevrimiçi) <https://mwi.usma.edu/balance-power-balance-resolve-iran-competing-united-states-middle-east/>, Erişim 9 Mayıs 2018.

²¹⁰ Yara Bayoumy, Jonathan Landay & Warren Strobel, "Trump seeks to revive 'Arab NATO' to confront Iran," *Reuters*, 27 Temmuz, 2018 (çevrimiçi) <https://www.reuters.com/article/us-usa-gulf-alliance/trump-seeks-to-revive-arab-nato-to-confront-iran-idUSKBN1KH2IK>, Erişim 20 Ağustos 2018.

Arap Devletleri artı Mısır ve Ürdün “Stratejik Ortadoğu İttifakı” olarak adlandırılan bir blok oluşumundan İran’ı dengelemeyi hedeflemektedir.²¹¹

Böylelikle ABD İran’ı bölgede tecrit etmeye çalışmaktadır Bu bağlamda Washington İran’ın gücünü ve etkisini dizginlemek ve bölgesel politikalarını yürütmek için Suudi Arabistan’ın desteğine ihtiyaç duymaktadır. Bunun tam tersi de geçerlidir. Suudi Arabistan İran’a karşı bir rekabette ABD’nin desteğine ihtiyaç duymaktadır. ABD’nin İran Özel Temsilcisi Brian Hook, İran rejimini Ortadoğu’nun barış ve güvenliğini tehdit eden “*yolsuz dini bir mafya*” olarak nitelendirmektedir ve Tahran rejimini siyasi ve ekonomik baskılarla dizginlenmeye çalıştıklarını belirtmektedir.²¹²

İnşacılık teorisinin önde gelen isimlerinden olan Nicholas Onuf, Trump Yönetiminin İran’la düşmanlık yapmaya devam edeceğini savunmaktadır. Onuf bu düşmanlığın tasarlanmış hesaplı bir politika olmadığını ve aslında Trump’ı destekleyen liderler ve siyasetçileri memnun etmek için gerçekleştiğini vurgulamaktadır. Onuf Trump’ın dış politikasında bir belirsizlik olduğuna ve dolayısıyla İran’a yönelik politikasının da tutarsız ve çelişkili olduğuna, ayrıca Washington’un bölgesel güç konumunda olan İran’ın kontrolü için net bir stratejiye sahip olmadığına ve İran’ın bölgesel etkisini dizginlemenin yüksek maliyetlere katlanmadan mümkün olmadığına vurgu yapmaktadır.²¹³

Dolayısıyla ABD bölgede kendi çıkarlarını izlemekte ve bölgesel gelişmeleri mezhepçilik, yeni soğuk savaş ve benzer çerçeveler üzerinden değil, bölgesel güç dengesi bağlamında ele almaktadır. Geleneksel olarak İran, Suudi Arabistan, Türkiye, İsrail ve Mısır Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de bölgesel güç dengesi sisteminin temel aktörleri olarak tanımlanmaktadırlar. Klasik güç dengesi sistemi bağlamında bu güçlerden herhangi biri başat bir güç haline geldiği zaman mevcut dengenin bozulduğu

²¹¹ “Trump Arap NATO’su Planını Canlandırmak İstiyor,” (Farsça) *ISNA*, 28 Temmuz, 2018 (çevrimiçi) <https://www.isna.ir/news/97050602755/>, Erişim 15 Eylül 2018.

²¹² “Brian Hook: İran Rejimi Bir Haydut Sistem ve Yolsuz Dini Mafyadır; ABD’nin Baskısı Devam Edecektir,” (Farsça) Farsça VOA ile Röportajda, *VOA Farsi*, 8 Mayıs, 2019 (çevrimiçi) <https://ir.voanews.com/a/4907610.html>, Erişim 19 Mayıs 2019.

²¹³ “İnşacılık Yaklaşımının Mimarı Merh Haber Ajansına Verdiği Röportajda: İran Bölgesel Güçtür ve Kontrol Altına Alınmaz; Trump’ın Dış Politikası Yok,” (Farsça) *Mehr Haber Ajansı*, 11 Ağustos, 2018 (çevrimiçi) <https://www.mehrnews.com/news/4371315/>, Erişim 27 Aralık 2018.

ve diğer güçlerin doğal olarak dengeyi bozan güce karşı dengelemeye çalıştıkları ortaya çıkmaktadır.²¹⁴

Washington, bölgesel güç dengesi dinamiklerine güvenerek Ortadoğu'da şu ana kadar doğrudan büyük çaplı askeri bir müdahalede bulunmamıştır ve İran'ı dizginlemeye ve dengelemeye çalışmıştır. Bu dengeleme dinamikleri ve çabaları, bölgesel devlet dışı aktörler için de geçerlidir.²¹⁵ Ancak İran'a yönelik uygulanan aşırı baskı sonucu İran ABD'nin rakibi Çin'e yakınlaşmaktadır. Bu bağlamda Çin'in Per Körfezi'nden enerji ithalatına bağımlı olduğu için İran'la güvenlik işbirliği yapması ve ABD karşıtı bir tutum sergilemeleri mümkün görünmektedir.

Tahran Üniversitesi Uluslar İlişkiler öğretim üyesi İbrahim Müttegi'ye göre Suudi Arabistan İran'ın siyasi yapısına karşı olduğu için ABD'nin Tahran'a daha fazla baskı yapması konusunda ısrarcıdır. Müttegi, ABD'nin İran'a yönelik stratejik ve diplomatik yol haritası bağlamında İran ile müzakere için Pompeo tarafından açıklanan 12 ön şartın Tahran tarafından hiçbir koşulda kabul edilmeyeceğine vurgu yaparak Washington'un İran'a yönelik siyasi ve stratejik baskıyı arttıracığı ve Güneybatı Asya'da İran ve ABD arasında yaşanan gerginliğin bölgede güvenlik sorunlarını tırmandıracağı kanaatindedir.²¹⁶

Dolayısıyla İran ve Suudi Arabistan'ın ABD ile ikili ilişkileri bölgesel güvenliği etkilemektedir. Bu üç devletin çıkarları çelişkili olsa bile ortak paydaları bölgede güvenlik çıkarlarının sağlanmasıdır. ABD açısından Suudi Arabistan ve İran arasında ideal bir dengede Suudi Arabistan'ın daha üstün bir rol üstlenmesi öngörülmektedir. Bu bağlamda Arap Baharı sonrası dönem bölgede güç dengesinin bozulmasıyla ABD hakarete geçti ve yeni bir denge kurmaya çalıştı. Suudi Arabistan ise ABD'nin bölgesel etkileşimlere doğrudan müdahale etmesini talep etti. Ancak İran ABD'nin varlığını

²¹⁴ John Turner, "Great Powers as Client States in a Middle East Cold War," *Middle East Policy*, C. XIX, No: 3, 2012, s. 124-134.

²¹⁵ Ray Takeyh, "A New Mideast Cold War Intensifies," *Council on Foreign Relations*, 2017 (çevrimiçi) <https://www.cfr.org/expert-brief/new-mideast-cold-war-intensifies>, Erişim 29 Ocak 2019.

²¹⁶ İbrahim Müttegi, "Siyasi Baskı İçin Diplomasi," Trump'ın İran'a Yönelik Politikası Konusunda İbrahim Müttegi ile Röportaj, *Cevan Online*, 16 Ağustos, 2018 (çevrimiçi) <http://www.javanonline.ir/fa/news/922163/>, Erişim 6 Mart 2019.

bölgenin istikrarı ve güvenliği için bir tehdit olarak algılamıştır ve ABD'nin bölgede dış güvenlik garantörü rolü üstlenmesine karşı çıkmıştır.

Son dönem Suudi Arabistan, İran ve müttefiki Hizbullah'ı dizginlemek ve dengelemek için resmi ve diplomatik ilişkisi olmayan İsrail'e yakınlaşmıştır. Suudi Arabistan'ın Veliaht Prensi Muhammed Bin Selman *Atlantic* dergisine verdiği demeçte İsraililerin kendi topraklarına sahip olma hakkı olduğunu söyledi.²¹⁷ Suudi Arabistan İsrail'i tanımamasına rağmen ortak düşmanları (İran) karşısında aynı tutumu sergilemeye çalışmaktadırlar. İsrail istihbaratı MOSSAD'ın başkanı Yossi Cohen İsrail'in Ürdün ve Mısır dışında Arap devletlerin birçoğuyla ilişkisi olduğunu söylemektedir.²¹⁸ Ayrıca İsrail'in Enerji Bakanı Yuval Steinitz Tel Aviv'in Riyad ile İran'a karşı gizli bağlantıları olduğunu ifşa etti.²¹⁹

İran Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani ise Suudi Arabistan'ın yanlış yol izleyerek ABD ve İsrail'e yakınlaştığını eleştirdi. Ruhani isim vermeden ABD ve İsrail'in güvenliklerini sağladığını düşünen devletlere, büyük yanılgıda olduklarını vurgulayarak Tahran'ın tüm komşuları ile dostça ve kardeşçe ilişkiler arayışında olduğunu belirtmektedir.²²⁰

Stephen M. Walt ABD'nin dünyanın farklı bölgelerinde izlediği bölgesel politikalarının ulus inşası dâhil olmak üzere çok az başarılı olduğunu belirtmektedir. Walt Ortadoğu'nun alevler içinde olduğunu ve ABD'nin son 25 yılda bu bölgede izlediği politikaların İran'ın bölgesel politikalarıyla karşılaştırıldığında daha fazla bölgeyi istikrarsızlaştırdığı kanaatindedir. Walt'a göre İran'ın bölgesel politikaları, ABD'nin bu ülkeye yaptığı amansız baskıya karşı kendi çıkarlarını güvence altına alma çabası olarak açıklanabilmektedir.²²¹

²¹⁷ “Suudi Arabistan Veliahi: İsraililerin Kendi Topraklarına Sahip Olma Hakkı Var,” (Farsça) *Deutsche Welle Farsi*, 3 Nisan, 2018 (çevrimiçi) <https://p.dw.com/p/2vO61>, Erişim 6 Kasım 2018.

²¹⁸ “Mossad: Birçok Arap Ülkeyle İlişkimiz Var,” (Farsça) *Tabnak*, 1 Temmuz, 2019 (çevrimiçi) <https://www.tabnak.ir/fa/news/908872/>, Erişim 13 Temmuz 2019.

²¹⁹ “İsraili Bakan Suudi Arabistan İle Gizli Temaslarını Duyurdu,” (Farsça) *BBC Farsi*, 17 Şubat, 2018 (çevrimiçi) <http://www.bbc.com/persian/world-42045944>, Erişim 15 Ekim 2018.

²²⁰ “Ruhani: Bazı Komşular Yanlış Yol İzlediler; Bölgede Kardeşçe İlişkiler İstiyoruz,” (Farsça) *BBC Farsi*, 17 Şubat, 2019 (çevrimiçi) <http://www.bbc.com/persian/iran-47270582>, Erişim 24 Şubat 2019.

²²¹ Stephen M. Walt, “When Zombie Neoconservatives Attack,” *Foreign Policy*, 17 Haziran, 2019 (çevrimiçi) <https://foreignpolicy.com/2019/06/17/when-zombie-neoconservatives-attack/>, Erişim 25 Haziran 2019.

Dolayısıyla İran İslam Cumhuriyeti ve Suudi Arabistan Krallığı arasındaki ilişkilerin, yalnızca ikili dinamikler bağlamında değil, çok taraflı stratejik bağlamda ele alınması gerekli görünmektedir. Günümüzde Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz iki kamp arasında kutuplaşma sonucu bölgesel Soğuk Savaşın ortaya çıkışına neden olmuştur. İki kampın bir tarafında, bölgede ABD hegemonyasını kabul eden ve ABD ile stratejik ortaklıklarda bulunan devletler vardır. Bu kamp İsrail, İsrail'le barış yapan Arap devletler (Mısır ve Ürdün) ve diğer Arap devletleri (Suudi Arabistan ve Körfez İşbirliği Konseyi üyeleri) kapsamaktadır. Kampın diğer tarafında, İran, Suriye ve Hamas, Hizbullah ve Ensarullah gibi önde gelen devlet dışı aktörler bölgede ABD'nin varlığını meşru görmemektedirler. İran bu kampın fiili lideri olarak ortaya çıkmıştır. Bu iki kamp arasında yarış bölgede güç mücadelesini şiddetlendirmektedir. Bu bağlamda ABD ve bölgesel müttefikleri İslam Cumhuriyeti'ni ve müttefiklerini dizginlemeye yönelik sert bir duruş sergilemişler. ABD Yönetimi bölgede her an real politik değişimler sonucu enerji kaynaklarına sahip olan müttefiklerinin devrilmesinden endişe duymaktadır. Bu yüzden ABD Yönetimi Suudi Arabistan başta olmak üzere bölgesel müttefiklerinin üstünlüğünü ve İsrail'in güvenliğini sağlayacak bir dengeden yana olmuştur.

2. ABD'nin Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'de Dengeleme Stratejileri

Bill Clinton, George Bush ve Barack Obama döneminde “liberal hegemonya stratejisi” Beyaz Saray tarafından uygulandı. Bu stratejiye “liberal” dendiğinde solcu ve muhafazakâr karşıtı anlamında değil, ABD'nin gücünü kullanarak bireysel özgürlük, demokratik yönetim ve piyasa ekonomisi gibi geleneksel liberal ilkeleri savunmak ve yaymak kastedilmektedir. “Hegemonya” dendiğinde ise bu siyasi ilkeleri diğer ülkelere yaymak ve Washington tarafından tasarlanan ve bu ülkenin önderliğinde gerçekleşen ittifaklar ve kurumlar bağlamında diğer devletleri bir araya getirmek için ABD'nin gerekli nitelikli ulus olarak tanımladığını vurgulanmaktadır. Bu strateji ABD'nin liderliği ve üstünlüğünü ve liberal bir dünya düzeninin oluşumu ve geliştirilmesini bu ülkenin güvenliği için gerekli ve dünyanın geri kalanı için de uygun olduğunu savunmaktadır.²²²

²²² Walt, *The Hell of Good Intentions: America's Foreign Policy Elite and the Decline of U.S. Primacy*, a. g. e., s. 13-14.

Ancak son yirmi yılda dünyada yaşananlara bakıldığında milliyetçilik ve pragmatizm, liberalizmin karşısında galip olmuştur. Bu bağlamda Stephen M. Walt liberal hegemonya stratejisinin gereksiz, etkisiz, maliyetli ve müsrif olduğunu söylemektedir.²²³

Uzaktan Dengeleme stratejisi (Offshore Balancing) ise izolasyonizmi reddetmektedir ve ABD'nin stratejik bölgelerde diğer devletlerle siyasi ve ekonomik olarak ilgilendiğini, ancak bölgedeki aktörlerin kendileri bölgesel güç dengesini sağlamalarının gerektiğini ve bu denge bozulduğunda veya bozulma tehlikesi olduğunda ve bölgesel aktörlerin gücünün yetersiz olduğunda Washington'un kendi askeri gücüyle müdahale etmesini öne sürmektedir.

Dolayısıyla Uzaktan Dengelemenin realist bir strateji olarak mantığı stratejik bölgelerde güç dengesini sağlamaktan ibarettir. Bu stratejiye göre ABD Batı Yarımküre'sindeki tek büyük güç statüsünü kendisinin güvenliğini maksimize ettiği için sürdürmeye çaba sarf etmesi gerekmektedir. Ayrıca günümüzde üç hayati bölge ABD için önemlidir: Avrupa, Asya ve Pers Körfezi. İlk iki bölge endüstriyel gücün merkezi ve üçüncü bölge ise stratejik kaynaklar bulunduğu bölgedir ve dünyanın petrolünün yaklaşık yüzde 30'u bu belgede üretilmektedir. Dolayısıyla Washington bu bölgelerde hiçbir gücün hegemonik konuma gelmesine müsaade etmemesi gerekli görünmektedir. Eğer bu bölgelerde herhangi bir hegemonya bulunmuyorsa ABD'nin kendi askeri kuvvetlerini kullanmaya gerek kalmaz ve bunun yerine bu bölgelerde güç dengesi sağlamaya yönelik sorumluluğu bölgenin devletlerine devredebilmektedir (buck-passing). Bölgesel güçlerin dengelemesinin üstesinden gelemeyecek bir hegemonya ortaya çıktığında ise ABD müdahale ederek tehdidi gidermesi ve dengeyi sağlaması gerekmektedir.²²⁴

ABD soğuk savaş döneminde (1947-1991) Pers Körfezi bölgesinde başarılı bir şekilde Uzaktan Dengeleyici ve Kuzeydoğu Asya ve Avrupa'da Yakından Dengeleyici (onshore balancer) yükünü üstlendi. Bu bağlamda Pers Körfezi bölgesinde 1968'ye kadar

²²³ Jose A. Zorrilla, "A Trilogy of Decency: Posen, Mearsheimer, Walt and The U.S. Grand Strategy," *Political Insights*, 12 Mart, 2019 (çevrimiçi) <https://politicalinsights.org/2019/03/12/a-trilogy-of-decency-posen-mearsheimer-walt-and-the-u-s-grand-strategy/>, Erişim 24 Nisan 2019.

²²⁴ Stephen M. Walt, "Don't Knock Offshore Balancing Until You've Tried It," *Foreign Policy*, 8 Aralık, 2016 (çevrimiçi) <https://foreignpolicy.com/2016/12/08/dont-knock-offshore-balancing-youve-tried-it-obama-middle-east-realism-liberal-hegemony/>, Erişim 4 Mart 2019.

dengeleme yükünü İngiltere'ye devretti. İngilizler 1986'da, 1971'e kadar bölgeden geri çekileceklerini açıkladıktan sonra ABD Nixon-Kissinger'in İkiz Direkli (Twin Pillars) politikası bağlamında bölgenin istikrarını sağlamak yükünü bölgesel müttefikleri İran ve Suudi Arabistan'a devretti. Bu politika bağlamında İran'ın Şahı bölgenin jandarması sorumluluğunu üstlendi. 1979 İran İslam Devrimi sonrası İran ABD karşıtı bir devlete dönüştüğü için Carter Yönetimi Hızlı İntikal Gücünü* kurdu. Bu bağlamda 1990 Kuveyt Savaşına kadar Uzaktan Dengeleme başarılı bir şekilde uygulandı. George H. W. Bush (Baba Bush) döneminde ABD Yönetimi Kuveyt'i Irak'ın işgalinden kurtarma savaşına girdi. Gerçi Uzaktan Dengeleyici kendisi dengeyi sağlamak için Yakından Dengeleyici (Onshore Balancer) olarak müdahale edebilmektedir. Ancak bu savaş sonrası Bill Clinton döneminde İran ve Irak'ı kontrol etmek için Uzaktan Dengeleme yerini "İkili Dizginleme"ye (Dual Containment) verdi. Bu politika bölgede ABD'nin uzun vadeli bir müdahalesi gibi değerlendirildi. George Bush dönemine gelindiğinde ABD'nin bölgeye "Teröre Karşı Savaş" bağlamında doğrudan askeri müdahalesi Uzaktan Dengelemenin sona ermesi olarak algılandı.²²⁵

Uzatan Dengeleme Washington'un stratejik bölgelerde küçük oranda askeri birlikleri, istihbarat tesisleri ve gerekli askeri teçhizatın bulundurulmasını zaman zaman gerekli görmektedir. Ancak genelde ABD'nin güç dengesinin sağlanması sorumluluğunu bölgesel güçlere devretmesine vurgu yapmaktadır. Dolayısıyla Uzaktan Dengeleme bölgesel devletlerin egemenliğine saygı durarak ABD karşıtı duyguların ortaya çıkışını önleyebilmektedir. Nitekim Clinton Yönetiminin ABD'nin kara ve hava kuvvetleri birliklerini İran ve Irak'ı kontrol etmek amaçlı Suudi Arabistan topraklarında konuşlandırmasını Usame bin Laden'i ABD karşıtı terör eylemlerine yönlendirdiğini sağladı.²²⁶

* Rapid Deployment Force (RDF) Türkçede Acil Müdahale Gücü, Hızlı İntikal Kuvveti olarak da kullanılmıştır.

²²⁵ Paul R. Pillar, "The Forgotten Benefits of Offshore Balancing," *The National Interest*, 27 Ocak, 2016 (çevrimiçi) <https://nationalinterest.org/blog/paul-pillar/the-forgotten-benefits-offshore-balancing-15035>, Erişim 28 Temmuz 2018.

²²⁶ John J. Mearsheimer and Stephen M. Walt, "The Case for Offshore Balancing: A Superior U.S. Grand Strategy," *Foreign Affairs*, Temmuz/ Ağustos, 2016, s.75.

Dolayısıyla Defansif Realizmin mimarı Stephen M. Walt, Clinton'un İkili Dizginleme politikasını "aptallık" (folly) olarak nitelendirmektedir. Walt'a göre eğer Kuveyt'i Irak işgalinden kurtarma savaş sonrası ABD askeri birliklerini Suudi Arabistan'dan geri çekseydi ve uzaktan dengeleme'ye başvursaydı Usame bin Laden uzak düşmana saldırmaya kalkışmayabilirdi ve 11 Eylül faciasının gerçekleşme olasılığı daha düşük olurdu. Ayrıca Walt'a göre uzaktan dengeleme uygulansaydı Irak savaşı ve trilyonlar dolarlık maliyete ve binlerce ABD askeri ve on binlerce masum Iraklının hayatına mal olmazdı ve İran'ın bölgesel etkisi bu kadar artmazdı. Üstelik Walt 1990'lı yılların ikinci yarısında ve 2000'li yılların ilk yarısında Hatemi dönemlerinde Tahran'ın izlediği yumuşama (détente) politikası bağlamında ABD ile uzlaşmaya yönelik çabalarının²²⁷ her seferinde Washington tarafından boşa çıkarıldığını eleştirmektedir.²²⁸

Ancak 2009'da Obama Yönetiminin Afganistan'a askeri birliklerini sevk etmesi, Libya'da Kaddafi'nin NATO bünyesinde devrilmesini sağlaması, Mısır'da Mübarek rejiminin devrilmesini desteklemesi, Suriye'de Esad rejiminin gitmesini talep etmesi, IŞİD'e karşı ittifak kurması ve Yemen savaşında Husiler'e karşı Suudi Arabistan liderliğindeki ittifaka destek vermesi Washington'un "Uzaktan Dengeleme" değil, "teröre karşı savaş" bağlamında yapıldığına vurgu yapmak gerekmektedir.²²⁹

Nitekim bu politikalar ABD'de hem demokratlar hem de Cumhuriyetçi devletler tarafından "liberal hegemonya stratejisi'nin" uygulanmasının sonucudur. Bu yaklaşıma göre Washington gücünü hem ortaya çıkan küresel sorunların çözümü hem de uluslararası kurumlar, serbest piyasalar, temsili hükümetler ve insan hakları gibi liberal değerler üzerine bir dünya düzeni kurmak için kullanması gerekmektedir. Dolayısıyla ABD dünyanın tek hegemonyası olarak dünyanın dört bir yanında ortaya çıkan sorunları ortaya koyduğu bölgesel politikalar bağlamında ele alması ve yönetmesi gerekmektedir.

²²⁷ İran devleti 11 Eylül saldırıları kınadı ve ABD halkına tazileyelerini ve başsağlığı dileklerini sundu. Ayrıca 2001'de ABD'ye Afganistan savaşında destek verdi ve daha sonra barış görüşmelerinde önemli rol oynadı.

²²⁸ Walt, *The Hell of Good Intentions: America's Foreign Policy Elite and the Decline of U.S. Primacy*, a. g. e., s. 267.

²²⁹ Walt "Don't Knock Offshore Balancing Until You've Tried It," a. g. e.

Liberal hegemonya ABD'nin kilit bölgelerde güç dengesini korumak yerine dünyanın dört bir yanında gücünü demokratik devletleri yükseltmek ve insan haklarını savunmak için kullanmasını taahhüt etmektedir.²³⁰ Norman Birnbaum'a göre ABD'li liberal seçkinler Trump'ı "liberal dünya düzenini" baltalamak veya yok etmekle suçlasalar bile bir konuda ikisi de aynı yanılsamayı (delusion) paylaşmaktadırlar. Bu yanılsama ABD'nin 21. yüzyılda hegemonyasının devam edeceğini düşüncesidir. Ancak Birnbaum Trump'ı liberal düzenin çökmesinin nedeni değil, belki bir sonucu olduğu ve ABD'nin liberal hegemonyasının bir mit ve efsane olduğu kanaatindedir.²³¹

John J. Mearsheimer de 2018'de yayınladığı *Büyük Yanılsama: Liberal Hayaller ve Uluslararası Gerçekler* başlıklı kitabında liberal hegemonya stratejisinin tamamen başarısız olduğunu belirtmektedir. Mearsheimer ABD'nin Irak, Afganistan, Libya, Mısır ve Suriye'de gösterdiği performansın tam bir yenilgi olduğunu savunmaktadır. Ona göre ABD Yönetimi bu ülkelerde demokrasi yayma ve insan haklarını koruma konusunda başarısız olmakla kalmamış ve aynı zamanda Ortadoğu'da ortaya çıkan istikrarsızlık, düzensizlik ve birçok insanın yaşamlarını kaybetmesinde de büyük bir paya sahiptir. Ayrıca bu bölgede Washington'un rejim değişikliği politikası karşısında terörizm daha da artmıştır.²³²

Dünyanın farklı bölgelerinde birçok ampirik kanıt liberal demokratik normların barışa yol açabileceği iddiasıyla ters düşmektedir. ABD Yönetiminin Soğuk Savaş yıllarında 1953'de İran'da, 1954'te Guatemala'da, 1964'te Brezilya'da ve 1973'te Şili'de demokratik şekilde iktidar olan hükümetleri devirdi. Ancak bu darbe girişimlerinin birçoğu öngörülen kısa vadeli hedeflerine bile ulaşamadı. İran'da 1953'te Başbakan Muhammed Musaddık'ın CIA ve MI6 servisleri tarafından yapılan darbe sonucu devrilmesi gerçi İran Şahı'nı 1979'a kadar iktidara geri döndürdü ve Tahran'ı İslam Devrimine kadar ABD'nin bölgede başta gelen müttefiki olarak güvence altına aldı. Ancak bu darbe İranlıların tarihi hafızlarına izini bıraktı ve İslam Devrimi'nden

²³⁰ Mearsheimer and Walt, *a. g. e.*, s.71.

²³¹ Norman Birnbaum, "Modes of denial: On the legend of US liberal hegemony," *EUROZINE*, 16 Kasım, 2018, (çevrimiçi) <https://www.eurozine.com/modes-denial-legend-us-liberal-hegemony/>, Erişim 14 Şubat 2019.

²³² John J. Mearsheimer, *The Great Delusion: Liberal Dreams and International Realities*, New Haven: Yale University Press, 2018.

günümüze kadar süregelen İran-ABD ilişkilerindeki gerginliğe neden oldu. Başka bir örnek olarak Ocak 2006'da Filistin'de gerçekleşen seçimlerde İran destekli Hamas hareketi ABD ve İsrail destekli Fetih'e galip olarak seçimleri kazandı. Ancak ABD seçim sonuçlarını kabullenmedi ve Fetih'in Filistin halkının yasal ve meşru temsilcisi olduğuna ısrar etti.²³³

Christopher Layne Amerikalı güvenlik uzmanları arasında ABD'nin Uzaktan Dengeleme stratejisini benimsemesinin gerektiği konusunda fikir birliği olduğunu söylemektedir. Lane'e göre ABD'nin 2003 Irak savaşı sonrası sözde teröre karşı savaş bağlamında Ortadoğu'da askeri varlığını sürdürmesi katalizör olarak bir yandan Ortadoğu ve Pers Körfezi bölgesinde terörizmi körükledi. Öte yandan da İran'ı ABD'nin olası saldırısına karşı caydırıcılık oluşturmak ve kendisini savunmak amaçlı nükleer silahlar elde etmeye doğru itti. Dolayısıyla Lane'e göre küresel güç olan ABD için en uygun strateji bölgesel güçlerin savunmasının tehlikeleri, maliyetleri ve yükünü kendilerine devrederek bir güç dengesi yaklaşımına güvenmesidir.²³⁴

ABD'nin teröre karşı savaş çerçevesinde başvurduğu Afganistan savaşının yaklaşık 4 trilyon dolar ve Irak savaşının yaklaşık 6 trilyon dolar Washington'a maliyeti oldu. Bu iki ülkede yaklaşık 7000 ABD'li asker hayatını kaybetti ve 50,000'den fazla çatışmalarda yaralandı. Dolayısıyla bu iki savaş görüntülerini göz önünde bulundurarak ABD kamuoyunda da vatandaşlar Uzaktan Dengelemeyi tercih etmektedirler. Nisan 2016'da Pew Araştırmalar Merkezi'nin yaptığı ankete göre bu ülkenin vatandaşların yüzde 57'si ABD'nin kendi sorunlarıyla ilgilenmesinin gerektiğine ve başka devletlerin kendileri sorunlarıyla uğraşmalarının gerektiği konusunda mutabık kalmışlar.²³⁵

Ofansif Realizm teorisi ile tanınan Uluslararası İlişkiler uzmanı John Mearsheimer Aralık 2017'de İran'a gerçekleştirdiği ziyaret sırasında "Avrupa ve Amerika Çalışmaları Enstitüsü" ve Tahran Üniversitesi'nin Hukuk ve Siyasal Bilgiler Fakültesinde yaptığı konuşmalarında, Çin'in yükselişi sonucu ABD için stratejik bölgeler sıralamasında Doğu

²³³ A. g. e.

²³⁴ Christopher Layne, "America's Middle East Grand Strategy after Iraq: The Moment for Offshore Balancing Has Arrived," *Review of International Studies*, C. XXXV, No: 1, 2009, s. 5-8.

²³⁵ Mearsheimer and Walt, a. g. e., s.70-77.

Asya'nın ilk sırada, Ortadoğu'nun ikinci sırada ve Avrupa'nın üçüncü sırada yer aldığını belirtti. Mearsheimer Ortadoğu ve Pers Körfezi bölgesinin ABD için önemini yalnızca bu bölgenin enerji kaynaklarında olmadığına ve en büyük rakibi olan Çin'in doğalgaz ve petrol ihtiyaçlarının büyük kısmını bu bölgeden temin ettiği için bu rakibi kontrol etmek istediğine vurgu yaptı. Mearsheimer Trump'ın Ortadoğu dış politikasında beş önemli unsuru, Uzaktan Dengelemeye (offshore balancing) doğru hareket etme, rejim değişikliği politikasını kenara bırakma, ABD, İsrail ve Suudi Arabistan arasındaki ittifakı güçlendirme, İran'a karşı daha hasmane davranış ve daha büyük İsrail planını destekleme olarak tanımlamaktadır. Ayrıca Mearsheimer Ortadoğu'da hangi ülkenin en güçlü devlet haline geleceğinin ABD'nin kontrolü dışında bir gerçek olduğunu ve Washington'un yapabileceği tek şeyin, çıkarları için önemli olan bölgelerde Uzaktan dengelemeyle bir hegemonik gücün bölgeye hâkim olmasını önlemek olduğunu belirtmektedir.²³⁶

John J. Mearsheimer ABD'nin Afrika, Orta Asya ve Pers Körfezi dışında kalan bölgelerin stratejik öneme sahip olmadığından ve dolayısıyla küresel güç dengesini pek etkilemediğinden bu bölgelerde müdahale etmemesinin ve herhangi bir savaşa başvurmamasının gerektiğini vurgulamaktadır.²³⁷ Ayrıca Stephen M. Walt ABD Yönetimini Uluslararası İlişkilerin en temel ilkesi olan güç dengesini (veya tehdit dengesini) özellikle de Ortadoğu bölgesinde kendi zararına göz ardı ettiği için eleştirmektedir.²³⁸

Liberal hegemonya ve Uzaktan Dengeleme dışında üçüncü bir grup akademisyen ve uzman da ABD'nin Avrupa, Kuzeydoğu Asya ve Pers Körfezi'nde olası bir krizin ortaya çıkışını önlemek için bu bölgelerde yüksek sayıda ve yoğun bir şekilde askeri birliklerin konuşlandırılmasının gerektiğini söylemektedirler. Bu yaklaşıma göre ABD herhangi bir çatışma yaşandıktan sonra müdahale etmek zorunda kalmayacağından uzun vadede can ve mal kaybını önleyebilmektedir. Bu yaklaşım "Seçici Müdahale" (selective engagement) olarak adlandırılmıştır. Ancak bu yaklaşımın da başarısız olduğu ortaya

²³⁶ Ramin Nadimi, "Mearsheimer: Iran's Sphere of Influence outside US Control," *Iran Review*, 17 Ocak, 2018 (çevrimiçi) <http://www.iranreview.org/content/Documents/Mearsheimer-Iran-s-Sphere-of-Influence-outside-US-Control.htm>, Erişim 20 Aralık 2018.

²³⁷ Mearsheimer, *a. g. e.*

²³⁸ Stephen M. Walt, "Who's Afraid of a Balance of Power?" *Foreign Policy*, 8 Aralık, 2017 (çevrimiçi) <https://foreignpolicy.com/2017/12/08/whos-afraid-of-a-balance-of-power/>, Erişim 9 Mayıs 2019.

çıkıştır. Örneğin Ortadoğu’da ABD’nin askeri üsleri ve çok sayıda askeri birlikleri bulunmasına rağmen Washington bölgede yaşanan birçok savaştan sorumludur. Dolayısıyla ABD’nin askeri birliklerinin stratejik bölgelerde konuşlandırılması otomatikman olarak denge, istikrar ve barışı sağlamamaktadır. Üstelik bu yaklaşım bölgesel güçlere Sorumluluğu Devretmeyi ele almamaktadır.²³⁹

Stephen M. Walt, ABD Yönetiminin Ortadoğu’da bazı devletler ile ittifakta olduğu ve bazılarına ise tam tersi karşı tutum izlediğinin yanlış olduğu kanaatindedir. Walt’a göre Rusya ve Çin hem İran’la hem de İsrail ve Suudi Arabistan ile iyi ilişkiler sürdürmektedirler. Dolayısıyla ABD de, Rusya ve Çin gibi bölgede tüm devletler ile normal ilişkileri sürdürdüğü takdirde, daha fazla kaldıraç elinde bulundurarak daha etkili bir Ortadoğu politikası izleyebilmektedir.²⁴⁰

Foreign Affairs dergisinin editörü ve Neoklasik Realizm teorisinin mimarı Gideon Rose’a göre ABD Irak’a askeri müdahalede bulundu ve bu ülkeyi işgal etti ve sonucu maliyeti yüksek bir felaketti. ABD Libya’ya müdahale etti. Fakat işgal etmedi ve sonucu maliyeti yüksek bir felaketti. ABD Suriye’ye ise ne müdahale etti ne de işgal etti ve sonucu maliyeti yüksek bir felaketti. Yemen’de ABD Suudi Arabistan’ın oluşturduğu ittifaka, havadan saldırıya ve aktif diplomasiye destek verdi ve sonucu maliyeti yüksek bir felaketti. Dolayısıyla Rose’a göre toplumsal ve siyasi karışıklık eğiliminde olan günümüzdeki Ortadoğu’da doğrudan bulaşmak yerine bir kenarda durarak yapıcı bir rol oynamaya çalışmak ABD’nin güçsüzlüğü değil sağduyusunu göstermektedir.²⁴¹

Üstelik bu bölgede yaşanan olaylar sonucu büyük güç karşılaşmasının olasılığı da yükselmiştir. *Tarihin Sonu ve Son Adam* başlıklı kitabıyla tanınan Francis Fukuyama’ya göre ABD 2003 Irak saldırısı sonrası Ortadoğu bölgesinden kurtulma seçeneğini seçmesi öngörülmekteydi. Ancak Washington bir türlü kurtulamadı ve son dönem bölgede

²³⁹ Mearsheimer and Walt, *a. g. e.*, s.70-77.

²⁴⁰ Stephen M. Walt, “Dear President Trump, Let’s Talk About Iran,” *Foreign Policy*, 24 Haziran, 2019 (çevrimiçi) <https://foreignpolicy.com/2019/06/24/dear-president-trump-lets-talk-about-iran/>, Erişim 29 Haziran 2019.

²⁴¹ Gideon Rose, “Foreign Affairs Editor Gideon Rose Discusses Obama’s Iran Deal and the Real Threat of The Middle East,” *Huffpost*, 22 Aralık, 2016 (çevrimiçi) <https://www.huffpost.com/entry/foreign-affairs-editor-gib8862356>, Erişim 1 Haziran 2019.

özellikle de Suriye’de ciddi bir şekilde “büyük güç” karşılaşması ile karşı karşıya kaldı.

242

Ross Harrison ise Trump Yönetiminin stratejik bölgelerin güvenliği güvence altına almanın en iyi yolunu Uzaktan Dengeleme olarak belirtmektedir. Bu bağlamda Trump Yönetimi Suudi Arabistan ve İsrail’in yanında yer alarak yükselen İran’ı dengelemeye çalıştığını ve güç dengesini müttefikleri lehine restore ettiğini söylemektedir. Ancak Harrison’a göre bu yaklaşımın uygulanması iki nedenle başarılı olmayabilmektedir. İlk olarak Suudi Arabistan ve İsrail konvansiyonel askeri güç bakımından İran’a kıyasla daha üstün konumdadır. Dolayısıyla bu iki ülke ABD olmadan da İran’ı dengeleyebilmektedirler. Öte yandan İran’ın bölgedeki etkisi ve üstünlük sağlaması konvansiyonel askeri güç bakımından değil, konvansiyonel olmayan hibrid savaş gücü ve kapasitesinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla Uzaktan dengeleme İran’ı dengelemek yerine bu ülkeye Ortadoğu’da iç savaş bölgelerinde etkisini arttırmaya isteklendirebilmektedir. Böyle bir durumda şiddet döngüsü daha artabilmektedir. İkinci husus ise Uzaktan Dengelemeye göre güç denkleminde dengelenmeye çalışılan tarafa destek sağlamaya istekli olan başka rakip bir gücün bulunmadığını varsaymasıdır. Ancak İran ABD’nin aşırı baskısı sonucu Rusya, Çin ve Avrupa Birliği’nden destek talebinde bulunabilmektedir. Böyle bir durumda da dengeleme ve istikrar gerçekleşmektense gerginlik tırmanabilmektedir.²⁴³

Stephen Walt ise ABD’nin İran ile iyi ilişkiler kurmasının gerektiğinde vurgu yapmaktadır. Walt’a göre İran diğer Pers Körfezi ülkeleriyle kıyıda hem daha büyük nüfusa hem de daha büyük ekonomik kapasiteye sahip olduğundan gelecekte bölgeyi tahakküm altına alma potansiyeline sahiptir. Böyle bir olası durumda ABD İran’ı dengelemek için tehlikenin büyüklüğüne bağlı diğer bölgesel güçlere destek verebilmektedir.²⁴⁴

²⁴² “Iran is heading toward a social explosion, says ‘end of history’ man Fukuyama,” 12 Şubat, 2018, *Arab News* (çevrimiçi) <http://www.arabnews.com/node/1244711/middle-east>, Erişim 21 Eylül 2018.

²⁴³ Ross Harrison, “Shifts in the Middle East Balance of Power: An Historical Perspective,” *Al Jazeera Centre for Studies*, 2018, s. 13-14.

²⁴⁴ Walt, *The Hell of Good Intentions: America's Foreign Policy Elite and the Decline of U.S. Primacy*, a. g. e., s. 270.

ABD'nin dış politikasında Klasik Realizmin temelini atanlardan biri olan Nicholas J. Spykman *Barış Coğrafyası (The Geography of the Peace)* başlıklı kitabında Avrasya Kalpgahı, Avrasya Rimlandı ve Kuzey Amerika'yı kapsayan dünyanın kilit coğrafi güç merkezlerini tanımlayan bir jeopolitik harita çizdi. Spykman'ın Avrasya Limlandı, Batı Avrupa, Ortadoğu, Güneybatı Asya ve Uzak Doğu ülkelerini de içine alan kalpgahın çevresinde hilal şeklindeki bölgeyi kapsamaktaydı. Spykman bu kilit güç potansiyelini değerlendirildiğinde Rimland'ı kontrol edebilen devletin Avrasya bölgesine hüküm sürebileceğini ve Avrasya'ya hüküm sürebilen devletin dünyanın kaderini belirleyebileceği kanaatindeydi.²⁴⁵

James Holmes, diğer uzmanlara rağmen Spykman'a atıfta bulunarak ABD'nin İran'ın bölgesel hırslarının dizginlemek için "Uzaktan Dengeleme" yerine "Yakından Dengeleme" (onshore balancing) stratejisini uygulamasının gerektiğini vurgulamaktadır. Ancak Holmes İran'ın hayati alanı sayılan Pers Körfezi ve Güney Asya Rimland'ını hâkim olmasına ve bu bölgelerin kaynaklarını kontrol ederek askeri ve ekonomik hegemonya ve emperyalist bir güç konumuna gelmesine ve dolayısıyla ABD'nin çıkarlarını tehdit edebileceğine kuşkuyla bakmaktadır. Holmes Washington'un Güney Asya ve Pers Körfezi bölgesinde Yakından Dengeleme stratejisi bağlamında aktif rol oynamasının gerektiğini düşünmektedir ve bölgedeki müttefikleri ile güçlü ittifaklar kurarak çatışma dönemlerinde Washington'un bu Rimland bölgeye erişimini güvence altına almanın gerektiğine vurgu yapmaktadır. Ancak Washington'un dış politikasında önceliklerinin sıralaması konusunda dikkatli olmasının gerektiğini sözlerine ekleyerek İran'ın şu an Batı Yarımküresi'ne herhangi ani ve doğrudan bir tehdit oluşturmadığını ve ABD Yönetiminin başka hegemonyaların tehditlerine karşılık vermesinin önceliğini belirtmektedir. Holmes stratejinin bir ülkenin önceliklerini belirleme ve hayata geçirme sanatı ve bilimi olduğuna vurgu yaparak büyük güç rekabetinin Washington'un şu anki ilk sırada gelen önceliği ve İran'ın ikincil bir tehdit olduğunu söylemektedir.²⁴⁶

²⁴⁵ Francis P. Sempa, "Nicholas Spykman and the Struggle for the Asiatic Mediterranean," *The Diplomat*, 9 Ocak, 2015, <https://thediplomat.com/2015/01/nicholas-spykman-and-the-struggle-for-the-asiatic-mediterranean/>, Erişim 13 Ekim 2018.

²⁴⁶ James Holmes, "Is It Time to Go to War with Iran? Here Is What a Famous Yale Professor Might Have Said," *The National Interest*, 29 Haziran, 2019, (çevrimiçi) <https://nationalinterest.org/blog/buzz/it-time-go-war-iran-here-what-famous-yale-professor-might-have-said-64801>, Erişim 2 Temmuz 2019.

3. İttifaklar Paradigması: Güç Dengesi ve Tehdit Dengesi

Güç dengesinde hegemonya olmaya çalışan taraf diğer taraflarca ittifaklar oluşumuyla dengelenmeye çalışılmaktadır. Ancak tehdit oluşturan aktörün karşısında ittifaklar yoluyla caydırıcılık oluşturmak tehdit dengesini ortaya koymaktadır.

Tehdit Dengesi Teorisi 1985’de Stephen M. Walt tarafından “İttifak Oluşumu ve Dünya Güç Dengesi”²⁴⁷ başlıklı makalesiyle Uluslararası İlişkiler literatürüne giriş yaptı. Walt 1987’de yayınladığı *İttifakların Kökenleri*²⁴⁸ başlıklı kitabında ise bu teoriyi detaylı bir şekilde ele aldı. Stephen Walt’a göre devletleri dengelemeye iten faktör güçten ziyade algıladıkları tehdittir. Bu bağlamda devletler güvenliklerine meydan okuyan en büyük tehdidi dengelemeye çalışmaktadırlar. Dolayısıyla bir devletin gücü arttığında rakip devletlerin tehdit algısı dengelemeye başvurmalarına neden olabilmektedir. Walt’a göre bir devleti tehdit haline getiren unsurlar ise devletin biriktirdiği güç, coğrafi yakınlık, saldırgan kabiliyetleri ve mütecaviz niyetleri olarak tanımlanmaktadır.²⁴⁹ Tehdit dengesi teorisi, güç dengesi teorisine ufak değişiklikler yaparak bu teorini tamamlamaya ve güncellemeye çalıştı.

Barry Buzan Pers Körfezi bölgesini, devletlerin güvenliğinin yüksek düzeyde karşılıklı tehdit ve korku ile birbirlerine bağımlı bir sisteme oturtan bölgesel bir güvenlik kompleksi olarak tanımlamaktadır. Ayrıca din ve mezhep gibi ulus ötesi güçler, yerel devletlerin kimliğini etkileyebilmekte ve yüksek derecede karşılıklı güvenlik etkileşimi yaratabilmektedir.²⁵⁰ Irak’ın 1990’da Kuveyt’i işgal etmesi sonrası büyük bir ittifakın oluşumu tehdit dengesini en iyi şekilde açıklayabilmektedir. Irak’ın İran’la olan sekiz senelik savaşta biriktirdiği güç ve elde ettiği silahlar, petrol kaynaklarına yakınlığı, mütecaviz niyetleri ve Kuveyt’i ele geçirdikten sonra Suudi Arabistan’a saldırı düzenleyebileceği uluslararası toplumun tepkisine neden oldu. Bu bağlamda uluslararası toplum büyük bir koalisyon oluşturarak bu tehdidi dengelemeye çalıştı. Suudi Arabistan’a

²⁴⁷ Stephen M. Walt, “Alliance Formation and Balance of World Power,” *International Security*, C. IX, No: 4, 1985, s. 3-43

²⁴⁸ Stephen M. Walt, *The Origins of Alliances*, London, Cornell University Press, 1987.

²⁴⁹ Stephen M. Walt, “Balancing Threat: The United States and The Middle East,” An Interview with Stephen M. Walt, *Yale Journal of International Affairs*, İlkbahar/Yaz, 2010, s.10.

²⁵⁰ Barry Buzan and Lene Hansen, eds. *International security*, London, Sage Publications, 2007.

gelindiğinde rejiminin meşruluğu ve istikrarına karşı tehditler tamamen maddi olan güç faktörü ve güç bağlamında tehditleri gölgelemektedir. Dolayısıyla geleneksel güç dengesi çerçevesi Suudi Arabistan'ın dış politika davranışlarını ve bölgesel güvenlik politikalarını açıklamada yetersiz kalmaktadır.

Stephen Walt'ın ortaya koyduğu tehdit dengesi çerçevesi konuyu daha iyi açıklayabilmektedir. Bu bağlamda karar alıcılar ve liderler rakiplerinin algıları ve niyetlerini dikkate almaktadırlar. Dolayısıyla Suudi liderler İran'ın balistik füzeleri, nükleer programı ve askeri yükselişini kendi başına bir tehdit olarak algılamamaktadırlar. Ancak Suudi Arabistan sistemi, meşruluğu, bekası ve iç istikrarını doğrudan tehdit eden tehlikelerle ilgilenmektedirler. Bu tehditler hem iç hem de dış düzeyi etkileyen bir niteliğe sahiptir. Dolayısıyla bölgesel düzeyde saflaşmalar ve ittifaklar da değişmektedir.

4. Riyad'ın Tahran Tehdidini Dengeleme Stratejisi: Geniş Kapsamlı Dengeleme

Son on yılda Ortadoğu, Pers körfezi ve Doğu Akdeniz'de gelişmelere bakıldığında bağımsızlık talebi, askeri darbe, isyan ve devrim gibi olgulara tanıklık edilmiştir. Bölgeyi sarsan Arap Baharı ayaklanmaları ve jeopolitik çatışmaların mezhepselleştirilmesi bölge devletlerinde ülke düzeyi (yurt içi) ve bölgesel düzey arasındaki etkileşimi yoğunlaştırdı. Protestolara maruz kalan bölge devletleri yerli, bölgesel ve küresel aktörler ve ideolojilere karşı yurt içinde siyasi düzeni sağlamak ve jeopolitik çıkarlarını korumaya çalıştığında hem maddi hem de kimliksel güvenlik tehditleri iç içe geçmiş hale geldi. Böyle bir ortamda İran ve Suudi Arabistan bölgedeki hâkim olan istikrarsızlığı ve komşu devletlerin güçsüzleşmesini kullanarak jeopolitik çıkarlarını ilerletmeye çalıştılar. Bu ortamda ulus ötesi devlet dışı aktörler ve kimliksel hareketler aktif hale geldiler ve yerli aktörler yerli rakiplerini dengelemek için bölgesel aktörlerle ittifak yaparak destek almaya kalkıştılar. Böylelikle bölge rejimlerinin güvenliği ve kimliksel tehditler dış politika öncelikleri ve bölgesel ittifakları belirledi ve liderler ve yönetici seçkinler şümullü bir şekilde dengelemeye başvurdular.²⁵¹

²⁵¹ Bassel F. Salloukh, "Overlapping Contests and Middle East International Relations: The Return of the Weak Arab State," *Political Science & Politics*, C. L, No: 3, 2017, s. 660-663.

Geleneksel olarak Suudi Arabistan İran'ın dengelenmesinin bir dış güç (ABD) tarafından yapılmasından yana olmuştur. Dolayısıyla Riyad bölgede ABD'yi dengeleyici bir güç olarak görmektedir. Ayrıca son dönem İsrail ile ittifak oluşturarak Şii İran'ı ve bu ülkeye bağlı Şii milisleri geniş kapsamlı bir şekilde dengelemeye çalışmıştır. İsrail'in Başbakanı Netanyahu Arap devletlerle gayri resmi barışa vardıklarını belirtmesi bu bağlamda değerlendirilebilmektedir. Dolayısıyla İran tehdidi karşısında Suudi Arabistan başta olmak üzere Arap devletler ve İsrail doğal müttefikler haline gelmişler.²⁵² Üstelik Riyad İran'ı dengeleme kabiliyetini güçlendirmek üzere Arap NATO'su diye bir ittifak oluşturmaya çalıştı. Bu bağlamda Stephen David'ın "Geniş Kapsamlı Dengeleme stratejisi" veya "Şümüllü Dengeleme stratejisi" (Omnibalancing) Suudi Arabistan'ın İran'a karşı dengeleyici stratejisini açıklamaktadır.

Stephen David 1991'de *Dünya Siyaseti (World Politics)* dergisinde yayınladığı "Üçüncü Dünya İttifakı" başlıklı makalesinde gerçekçi güç dengesi ötesine geçerek gelişmekte olan ülkelerin yönetici seçkinleri ve liderlerinin maruz kaldıkları ciddi iç tehditlere karşı Geniş Kapsamlı Dengeleme stratejisine başvurabileceklerini savundu.²⁵³ David aynı yıl yayınladığı *Tarafların Seçimi: Üçüncü Dünyadaki İttifak ve Yeniden İttifak* başlıklı kitapta daha detaylı konuya ele aldı.²⁵⁴

David'e göre güç dengesi, devletin diğer devletlerden gelen tehditlere karşılık verme ihtiyacını ele alırken, Kapsamlı Dengeleme rejime ve liderlerine yönelik iç ve dış tehditlere odaklanmaktadır. Üçüncü Dünya liderlerinin temel hedefi iktidarda kalmak ve rejimlerinin bekasını sağlamak olduğundan zaman zaman devletin çıkarları yerine egemen seçkinlerin çıkarları öncelik kazanmaktadır.²⁵⁵ Dolayısıyla demokratik olmayan

²⁵² "Araplar'la Gayri Resmi Barışa Vardık," (Farsça) *Tabnak*, 12 Temmuz, 2019 (çevrimiçi) <https://www.tabnak.ir/fa/news/911123/>, Erişim 13 Temmuz 2019.

²⁵³ Steven R. David, "Explaining Third World Alignment," *World Politics*, C. XLIII, No: 2, 1991, s. 233-256, (çevrimiçi) <https://www.cambridge.org/core/journals/world-politics/article/explaining-third-world-alignment/A9E3AEBB25633EA8D862DA20752FFF99>, Erişim 17 Ocak 2019.

²⁵⁴ Stephen R. David, *Choosing Sides: Alignment and Realignment in the Third World*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1991.

²⁵⁵ Daniel W. Drezner, "Trump, Russia and omnibalancing," *The Washington Post*, 15 Haziran, 2017 (çevrimiçi) <https://www.washingtonpost.com/news/posteverything/wp/2017/06/15/trump-russia-and-omnibalancing/>, Erişim 3 Kasım 2018.

rejimlerde seçkinlerin kendi çıkarlarını ve rejimlerinin güvenliğini korumak amaçlı Geniş Kapsamlı Dengelemeyi tercih etmektedirler.²⁵⁶

İranlı akademisyen Cafer Hakpenah Ortadoğu bölgesinde klasik güç dengesi yerine tehdit dengesi çerçevesinde Geniş Kapsamlı Dengelemeye vurgu yapmaktadır.²⁵⁷ Ayrıca İranlı akademisyen ve Ortadoğu Çalışmaları uzmanları Abdülmecid Seyfi ve Nasır Purhasan Suudi Arabistan'ın İran'a karşı ittifak kurma çabasını Geniş kapsamlı Dengeleme stratejisinin bağlamında gerçekleştirdiğini belirtmektedirler.²⁵⁸

Geniş kapsamlı dengeleme stratejisi liderler ve karar alıcılar tarafından iç ve dış tehditlere karşı denge sağlamak için uygulanmaktadır. Bu bağlamda bir iç tehdidi dengelemek için dış kaynaklardan ve güçlerden destek aranmaktadır ve dış tehlike ciddi bir tehdit haline geldiğinde ise tehdidi dengelemek ve gidermek ülke düzeyde birlik ve meşruiyeti pekiştirmek için kullanılmaktadır.²⁵⁹ Stephen David'e göre liderler ve yönetici seçkinler en çok rejimlerinin güvenliği ile ilgilenirler ve bu nedenle ortaya çıkan tehditleri geniş kapsamlı bir şekilde dengelemeye çalışmaktadırlar. Suudi Arabistan Yönetiminin çıkarları, iç ve dış düzeyde rejimin bekası ve yurtiçinde istikrarı sağlama, rejiminin meşruluk kaynağı olan Vehhabi ideolojisini yayma, ülkenin sınırlarını ve toprak bütünlüğünü muhafaza etme, yakın çevresi gören Arap Yarımadasında etkisini koruma, İslam dünyasının liderlik rolünü üstlenme (İslam İşbirliği Örgütünde başrol oynamakla), güvenliğini sağlamak için ABD ile ittifakın sürdürmesini güvence altına alma, Arap Dünyasının önderliği ve Arap devletlerin Ağabeyliği statüsünü benimseme (Arap Birliği'nde önderlik yapmakla), Pers Körfezi bölgesindeki müttefikleri ile ittifakı sürdürme (Körfez İşbirliği Konseyi aracılığıyla), Şii İran karşısında Sünni devletlerin lideri olarak görev yapma ve kendi Şii nüfusunu bastırma, bölgesel rakibi olan İran'ı güçsüzleştirme ve küresel petrol ticaretinde başat konumunu garantiye alma (OPEC

²⁵⁶ René Rieger, *Saudi Arabian Foreign Relations: Diplomacy and Mediation in Conflict Resolution*, New York, Routledge, 2017.

²⁵⁷ Cafer Hakpenah, "Geniş Kapsamlı Dengeleme: Etnisitenin Dış Politika Üzerine Etkisi ve Rolünü Açıklamak için Analitik Bir Çerçeve," (Farsça) *Feslname-yi Rahbord*, C. XVIII, No: 53, Kış, 2010.

²⁵⁸ Abdülmecid Seyfi ve Nasır Purhasan, "Suudi Arabistan'ın İran İslam Cumhuriyeti'ne Karşı Geniş Kapsamlı Dengeleme ve İttifak Oluşturma," *Feslname-yi Tahkikat-i Siyasi-yi Beynelmileli*, No: 26, İlkbahar, 2017.

²⁵⁹ Umer Karim, "The Evolution of Saudi Foreign Policy and the Role of Decision-making Processes and Actors," *The International Spectator*, C. LII, No: 2, 2017, s. 72.

örgütünde başat konumunu korumakla) ve İran'ı bölgesel düzeyde dizginleme ve dengeleme olarak özetlenebilmektedir. Bu bağlamda Riyad, iç politika ve dış politika hedeflerini ve çıkarlarını tehlikeye atan tehditleri gidermek için Geniş Kapsamlı Dengelemeye başvurmuştur.²⁶⁰

Ömer Kerim'e göre Suudi Arabistan, bu stratejiyi hem Abdülnasır dönemi Mısır'dan, Baas Yönetimindeki Irak'tan ve 1979 devrim sonrası İran'dan kaynaklanan dış tehditlere karşı hem de Arap milliyetçiliği ve Müslüman Kardeşler gibi devlet ötesi hareketlerin oluşturduğu tehditlere karşı kullanmıştır. Dolayısıyla bu dinamikler iç ve dış politika alanlarının iç içe geçmesine yol açmıştır. Suudi Arabistan'ın İran tehdidi dengeleme çabası 1979 İran İslam Devrimi sonrası İran-Irak savaşı sırasında gerçekleşti ve 1981'de Körfez İşbirliği Konsey'in ortaya çıkışına neden oldu. Bu bağlamda İran'ın devrimci söylemi Suudi Arabistan ve monarşik müttefiklerinin bekasını tehdit etmekteydi. Bu devletler ülke düzeyinde birçok sorunla karşı karşıya kaldıkları için ülke düzeyinde olası istikrarsızlıkları önlemek için İran tehdidini geniş kapsamlı bir şekilde dengelemeye başvurdular ve bu bağlamda Irak'a destek verdiler. Kral Fahad, Ayetullah Humeyni'nin İslam'da krallık sisteminin olmadığına dair sözleri karşısında kendisine “kral” yerine “İki Ulu Haremin Hizmetkârı” (Hadimül Haremeyn Eş-şerifeyn) unvanının kullanılmasını emretti.

Suudi liderler 2003 Irak işgalini tarihi bir hata ve bölgede Sünnilerin egemenliğine büyük bir darbe olarak gördüler ve ABD'nin Irak'ı İran'a teslim ettiğini düşünerek kendileri Tahran tehdidini dengelemek için eyleme geçti ve Irak'ta Sünni Arap kabilelere ve Sünni cihatçılara destek sağladılar. 2011 Arap Baharı öncesi Suudi Arabistan dış tehditler karşısında müttefiki ABD'nin desteğine güvenmekteydi. Ancak ABD'nin müttefiki olan Mısır'da Hüsnü Mübarek devrildiğinde Washington Mübarek rejimine herhangi bir destek sunmadı. Dolayısıyla Suudi Arabistan ABD'ye olduğu güveni sarsıldı. Suudi Arabistan kendi topraklarında olası ayaklanmalar durumunda ABD'nin kayıtsız kalacağını düşünerek kendi göbeğini kesmesinin farkına vardı. Riyad aktif ve saldırgan tutum izleyerek siyasi ve askeri ittifaklar kurarak krallığa yönelik tehditleri kendisi dengelemeye çalıştı. ABD'nin bölgede doğrudan müdahaleden çekinmesi

²⁶⁰ Rieger, *a. g. e.*

bölgesel ittifakların yeniden yapılandırılmasına katkıda bulundu. Bu bağlamda ortaya çıkan bazı ittifaklar mezhepsel Şii-Sünni kimlikleri üzerinden gerçekleşti.

Suudi liderler Arap Baharı ayaklanmalarını, İran devrimi gibi hem ülke düzeyinde hem de bölgesel düzeyde bir tehdit olarak algıladılar ve böylece ayaklanmalar karşısı baş aktöre dönüştüler. Vehhabilik ideolojisinin rakibi olan Müslüman Kardeşler'in adayının en büyük Arap-Sünni ülkelerden biri olan Mısır'da iktidara gelmesi Riyad tarafından tahammül edilmez bir tehdit olarak algılandı. Ayrıca İran'ın Müslümanlar Kardeşler ile iyi ilişkileri ve Kahire'nin Tahran'la yakınlaşma olasılığı²⁶¹ Suudi liderleri öfkeliendirdi. Bu nedenle Riyad Temmuz 2013'de Muhammed Mürsi hükümetine karşı gerçekleşen darbeyi destekledi ve yeni askeri hükümete maddi destek sağladı.

Suudi Arabistan'ın yönetici seçkinleri ülkelerinin mutlak monarşi sistemine itiraz, aile içi kral ve veliaht seçimine yönelik ihtilaflar, yönetici ailenin lüks yaşam tarzı, yeni Vehhabilerin eleştirileri ve dini aşırıcılık, Şiiilerin ikinci sınıf vatandaş konumu, mezhepsel ayrımcılığa karşı ayaklanma, petrol fiyatlarında dalgalanmalar ve ülkede nüfus artışı ve işsizlik melesi gibi siyasi, dini, ekonomik ve sosyal krizlere karşı güçte kalmak için ve Suud hanedanı rejiminin bekasını korumak için bölgesel ve küresel müttefikler arayışında bulunmuşlar.²⁶² ABD'nin eski Başkanı Barack Obama bölgede Arap monarşiler için en büyük tehdidin İran değil, kendi ülkelerinin içinden geldiğini savunmuştur. Obama'ya göre bu ülkelerin gençleri arasında memnuniyetsizlik, işsizlik, mağduriyetler, İran ve IŞİD'in tehdidine nazaran daha büyük bir tehdit oluşturmaktadırlar. Bu bağlamda dışlanmış ve marjinalleştirilmiş halk ve aşırı bir ideoloji ve halk arasında mağduriyetlerini gidermek için siyasi bir çözümün bulunmadığına dair bir algı oluşumu en büyük tehdit sayılmaktadır.²⁶³

Dolayısıyla ülke düzeyinde meşruluğa sahip olmayan devletler iç ve dış düzeyde tehditlere karşı hemfikir devletlerle ideolojik ittifaklara başvurmaya yatkınlara. Suudi

²⁶¹ 1979 İran İslam Devrimi sonrası İran hükümeti Mısır'la bu ülkenin İsrail ile Camp David anlaşmasını imzaladığını gerekçe göstererek tüm siyasi ve diplomatik ilişkilerini kesti. İran ve Mısır arasında diplomatik ilişkilerin olmaması günümüze kadar devam etmiştir.

²⁶² Seyfi ve Purhasan, *a.g.e.*, s. 92-100.

²⁶³ Thomas L. Friedman, "Iran and the Obama Doctrine," *The New York Times*, 14 Nisan, 2015 (çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/2015/04/06/opinion/thomas-friedman-the-obama-doctrine-and-iran-interview.html>, Erişim 9 Mart 2019.

Arabistan bölgede monarşi hem fikir devletler ile kurduğu Körfez İşbirliği Konseyi'nin Ada Kalkanı Gücü bünyesinde 2011'de Bahreyn'e askeri müdahalede bulundu. Nüfusunun çoğunluğu Şii olan Bahreyn'de Suudi Arabistan ve müttefikleri Şii isyancıları İran'ın kuklası olarak görerek sözde İran tehdidi gidermek için acımasız bir şekilde ayaklanmaları bastırdılar.

İnşacı bir bakış açısıyla bakılırsa tehdit algıları kimliksel faktörler ve mezhepsel kimlik politikası bağlamında şekillenmektedir ve dolayısıyla Suudi Arabistan liderliğinde Sünni-Arap kampın önceliği ülke düzeyinde siyasi güçlerini güvence altına almak olarak nitelendirilmektedir. Realist yaklaşım açısından ise Suudi yönetici seçkinleri tehdit algıları ve bu tehditleri gidermek için iç ve dış güvenliği birbirine bağlantılı ve içi içe geçmiş olarak görmektedir. Dolayısıyla geniş kapsamlı dengeleme ve çoklu bağımlılık kavramları bu olgunun teorik temelini oluşturmaktadır.

Suudi Arabistan'ın Bahreyn'e askeri müdahalesi, Suriye'de Esad rejimine karşı muhalif gruplara verdiği destek ve Yemen'e askeri bir ittifak bağlamında müdahalesi Riyad'ın ülke düzeyinde kimlik kaygıları, meşruluğu ve rejiminin bekası ve bölgesel düzeyde İran'la olan jeomezhepsel rekabet gibi faktörlerden kaynaklanmaktadır. Ortaya çıkan tabloda Riyad rejiminin meşruiyet temellerini güçlendirmek ve siyasi ve güvenlik çıkarlarını elde etmek için yayılmacı, müdahaleci ve mütecaviz bir tutum izleyerek vekâlet savaşlarına başvurduğu görünmektedir.

Suudi Arabistan ve müttefikleri geniş kapsamlı dengeleme bağlamında ülke düzeyinde rejimlerinin bekası ve bölgesel ve küresel düzeyde kısıtlayıcı tehditler ve güçlendiren fırsatlar arasında bir bağlantı kurarak dengeyi sağlamayı hedeflemektedirler. Dolayısıyla Suudi Arabistan'ın dış politikası açıklandığında Suudi Yönetiminin ülke düzeyinde öncelikleri, kimlik faktörü ve mezhepsel politikası dikkate alınması gerekli görünmektedir. Başka bir deyişle Suudi rejiminin en büyük sorunu olan meşruluğu ve bekasının sağlanması, dış politika kararlarını ve seçeneklerini etkilemektedir.

Ayrıca Kral Selman'ın 2015'te tahta geçmesi sonucu Riyad daha aktif, mütecaviz ve müdahaleci bir dış politika benimsedi. Yemen'de İran yanlısı Husiler'in bu ülkenin başkenti Sanaa'yı ele geçirmeleri Suudi Arabistan için tehdit çanını çaldı. Suudi

Arabistan bu tehdidi gidermek için kendi liderliğinde bir ittifak kurarak bu ülkede askeri müdahalede bulundu. Suudi Arabistan ülke düzeyinde istikrar ve bölgesel düzeyde güvenlik sorunlarla karşı karşıya kaldığı bu saldırının gerekçesi olarak görünmektedir.

Üstelik Suudi Arabistan İran'a karşı Arap NATO'su diye daha büyük bir ittifak oluşturmaya başvurdu. Ancak şimdiye kadar başarısız olmuştur. Kapsamlı dengeleme bağlamında Suudi Arabistan'ın karar alıcıları ve yönetici seçkinleri hem ülke düzeyinde algıladıkları tehditler karşısında ve güçte kalmalarını sürdürmek için hem de dış politikada rejimlerini güçlendiren politikalar izlemeye çalışmaktadırlar. Böylece yönetici seçkinlerin güvenliği devletin güvenliğinin yerini almıştır ve yöneticilerin çıkarları devletin çıkarı olarak sunulmaktadır.²⁶⁴

Bu bağlamda Prens Muhammed bin Selman, IŞİD ve sözde diğer terör örgütlerine karşı mücadele bağlamında 15 Aralık 2015 tarihinde Teröre Karşı Savaşta Askeri İslam İttifakı'nın kuruluşunu duyurdu. 34 Müslüman ülkenin katılımıyla oluşan ve daha sonra 41 üye sayısına ulaşan ittifakın ortak tatbikat merkezine Riyad ev sahipliği yapmaktadır. Ancak İran bu ittifaka davet edilmedi. Dolayısıyla bu ittifakın İran'ı ve Hizbullah ve Ensarullah gibi müttefiklerine karşı kurulduğu iddiaları ve algısı ortaya çıktı.²⁶⁵ Suudi Arabistan'ın kurduğu ittifak bağlamında Yemen'e askeri müdahalesi ve Arap NATO'su diye bir Arap ordusu kurma arayışı Riyad'ın bölgede yeni denge oluşturmaya yönelik çabalarını göstermektedir.

Böylece Suudi Arabistan ABD'nin bölgede pragmatik olarak tehdit kaynaklarını dengeleme çabalarına güvenmektense bağımsız bir güvenlik politikası izleyerek algıladığı tehditlere karşı ABD'den bağımsız bir şekilde dengelemeye çalışmaktadır. Ancak Riyad'ın müttefiki olan Sisi Yönetimindeki Mısır, Suudi Arabistan'ın tutumuna rağmen Beşşar Esad ile dostane bir duruş sergilemesi ve diğer müttefiki Pakistan'ın Yemen'e askeri müdahaleye katılmayı reddetmesi, Katar'ın bağımsız tutum izlemesi ve Riyad ile yaşanan ihtilaflar sonucu askerlerini Yemen'den geri çekmesi ve gergin ilişkiler

²⁶⁴ Hakpenah, *a.g.e.*, s. 199-200.

²⁶⁵ Ferhad Kasimi, Muhammed Hüseyin Cemşidi ve Seccad Mühsini, "Suudi Arabistan ve İran İslam Cumhuriyetine Karşı Caydırıcı Ağ Oluşturma," *Feslname-yi Mutaliat-i Rahbordi*, C. XXI, No: 3, Güz, 2018, s. 141-143.

sonucu Riyad tarafından abluka altına alınması ve son dönem Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri arasında ortaya çıkan ihtilaflar Riyad'ın çabalarının başarısız olduğu ortaya çıkmıştır.

Suudi Arabistan Geniş Kapsamlı Dengeleyici bir aktör olarak iç ve dış tehditleri eş zamanlı olarak yurtiçinde, bölgesel düzeyde ve küresel düzeyde dengelemekle iç ve dış güvenliğini sağlamaya çalışmaktadır.²⁶⁶ Bu bağlamda Suudi Arabistan devlet çıkarlarına karşı algıladığı çeşitli tehditleri geniş kapsamlı bir şekilde dengelemeye çalışmaktadır. Riyad bölgedeki Arap-Sünni müttefikleri ile fikir birliğine varmaya ve tehditlere karşı işbirliği yapmaya çalışmaktadır. Ayrıca petrol gelirleri ve maddi destek yoluyla Sudan, Cibuti ve Pakistan gibi fakir ülkeleri kendi politikalarına uymaya yönlendirmeye çalışmaktadır ve kurduğu ittifaklarda bu devletlerin katılımını hedeflemektedir. Ayrıca Riyad kapsamlı dengeleme bağlamında geleneksel müttefiki ABD yanı sıra Rusya, Japon, Çin ve Avrupa Birliği ile ikili ekonomik ilişkileri geliştirerek karşılıklı çoklu bağımlılık oluşturmaya çaba sarf etmektedir. Böylece geleneksel müttefiki olan ABD ile ilişkilerini tehlikeye atmaksızın bu süper güce bağımsızlığını azaltarak diğer güçlerin desteğiyle uluslararası sistemde kırılğan rejiminin bakasını sağlama çalışmaktadır.²⁶⁷

Ayrıca Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'de tek bir hâkim güçten bahsetmek mümkün değildir ve bir dizi orta güçlerden oluşan ve değişmekte olan ittifaklar gündeme gelmektedir. Böylece bölgede rekabetçi çok kutuplu bir sistem ortaya çıktığı görülmektedir.²⁶⁸

²⁶⁶ Evan Campbell and Stive A. Yetiv, "Realpolitik and Religion: The Twin Sources of Saudi Arabia's Foreign Policy," Jack Covarrubias and Tom Lansford (eds.) *Strategic Interests in the Middle East: Opposition or Support for US Foreign Policy*, Burlington, Ashgate, 2007, s. 138.

²⁶⁷ Gerd Nonneman, "Determinants and Patterns of Saudi Foreign Policy: 'Omnibalancing' and 'Relative Autonomy' in Multiple Environments," *Saudi Arabia in the Balance: Political Economy, Society, Foreign Affairs*, London, Hurst & Co. 2005, s. 315-351.

²⁶⁸ Silvia Colombo, "Foreign Policy Activism in Saudi Arabia and Oman: Diverging Narratives and Stances towards the Syrian and Yemeni Conflicts," *The International Spectator*, C. LII, No: 2, 2017, s. 56.

SONUÇ

Bu tezde İran ve Suudi Arabistan ilişkilerinde uyuşmazlık nedenleri ele alınmıştır. İran ve Suudi Arabistan'ın arasında uyuşmazlık derin tarihi, mezhepsel ve siyasi ihtilaflara dayansa bile Batıda daha çok mezhepsel boyutu gündeme gelmiştir ve iki ülke arasında uyuşmazlık 17. yüzyılda Katolikler ve Protestanlar arasında yaşanan 30 yıllık savaşla karşılaştırılmıştır.

Bu çalışmaya göre bölgede yaşanan tüm çatışmaların ve İran ve Suudi Arabistan arasında yaşanan uyuşmazlık mezhepsel görünse/gösterilse bile bu gerginliklerin arkasında başka siyasi, ekonomik, jeopolitik ve kültürel dinamikler yer almıştır. Dolayısıyla ilkselci mezhepçilik çerçevesi bölgede yaşanan çatışmaları ve Tahran ve Riyad arasında uyuşmazlığı kapsamlı bir şekilde açıklamada yetersiz kaldığı görülmektedir ve başka uygun bir analitik çerçeve gerekmektedir.

1979 İran İslam Devrimi sonrası Tahran ve Riyad kendilerini Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz'de en büyük güç olarak gördüler ve her biri diğerini mezhepçi, yayılmacı ve saldırgan politika izlemekle suçladı. Her iki devletin bölgesel düzeyde konumlarını korumak ve ülke düzeyinde meşruluklarına yönelik zorluklar ve tehditlerin üstesinden gelmek için mezhepsel kimliğe en iyi araç olarak sığındılar. Aslında son döneme bakıldığında Şii-Sünni mezhepsel kimlik her iki devletin ulusal siyasi kimliğini oluşturan öğeler arasında daha ağır basmıştır.

Tahran ve Riyad'ın ilişkilerini gölgeleyen mezhepçilik siyasi özelliklere ve dinamiklere sahip olduğu için bu olgu politik-mezhepçilik olarak adlandırılabilir. Bu olgu çağdaş dönem 20. yüzyılın son yıllarında ve 21. yüzyılın başlarında etnik milliyetçilik ile benzer işlevlere sahip bir olgu olarak ortaya çıktı. 1979 İran İslam Devrimi'yle ortaya çıkan, 2003 Irak işgali ile alevlenen ve özellikle 2011 Arap Baharı ile tırmanan politik-mezhepçilik Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz siyasetinin kilit olgularının biri haline geldi ve İran ve Suudi Arabistan ilişkilerindeki uyuşmazlıkları etkileyen üç önemli dönüm noktası olarak nitelendirilmektedir. Bu üç dönüm noktası siyasi mezhepçiliğin üç şiddetli dalgası olarak bölgede hâkim olan Sünni siyasi düzene meydan okudu ve böylece politik-mezhepçiliğin ön plana çıkmasına neden oldu. Böylece

2011 Arap Baharı sonrası İran ve Suudi Arabistan arasındaki uyuşmazlık tüm bölgeye sıçradı.

Mezhepsel kimlik bu iki aktörün bölgesel rollerini açıklamasındaki objektif işlevi, siyasette bağımsız motive edici bir güç olarak hareket edebilmesidir. Bu bağlamda, politik-mezhepçilik zaman zaman Tahran ve Riyad'ın liderleri ve karar alıcıları tarafından iç ve bölgesel hedefler uğruna kullanılmıştır. Dolayısıyla İran ve Suudi Arabistan seçkinleri yurtiçinde meşruluklarını pekiştirmek ve yurtdışında dış politikalarını yürütmek için mezhepsel kimliği siyasileştirerek etkili bir silah olarak kullanmışlar.

Geçmişte, etnik/mezhepsel çatışma teorileri genel olarak devleti kimlik mobilasyön sürecinde pasif bir aktör olarak ele almıştı. Bu bakış açısına göre devlet altı aktörler rakip gruplar karşısında güçlerini arttırmak için çeşitli devlet kurumlarının kontrolünü kazanmaya çalışmakta ve böylece kaçınılmaz olarak rakip etnik/mezhepsel gruplar arasında çatışma ortaya çıkmaktadır. Bu mücadelelerin yoğunlaşması nihayetinde devletin güçsüzleşmesine, çökmesine ve başarısızlığına yol açabilmektedir. Ancak bu tezde Ortadoğu'nun tanıklık ettiği kimlik seferberliği, toplumsal aktörlerin ya da seçkinlerin davranışından ziyade devlet düzeyinde aktörler tarafından güç ve etki edinme çabalarına dayandığı ortaya çıkmaktadır. İran ve Suudi Arabistan bölgesel aktörler olarak, herhangi bir topluluğun gayesine bakmaksızın çatışma bölgelerinde rakip kimlikler arasındaki gerginliği siyasi kazanımlarını ve çıkarları doğrultusunda kullanmışlardır.

Tahran ve Riyad günümüze kadar doğrudan bir savaşa girmeseler bile bölgede ortaya çıkan görece güçsüz devletlerin topraklarında (Irak, Suriye ve Yemen) asimetrik bir çatışmada vekilleri aracılığıyla karşı karşıya gelmişler. Bu bağlamda İran, vekilleri olan devlet-dışı Şii gruplara destek vermekte; Suudi Arabistan ise Selefi ve aşırılık yanlısı cihatçı grupları desteklemektedir. Ancak Riyad ve Tahran bu mezhepsel politikalar kılığı altında kendi jeopolitik ve stratejik çıkarlarını izlemektedirler. Başka bir deyişle iki ülke kendi çıkarları gereği bölgede bir Şii-Sünni saflaşması ve mobilizasyonu ile “jeomezhepsel” ve “politik-mezhepsel” politikalar izlemeye başlamışlardır. Bu yüzden siyasileştirilmiş, silahlaştırılmış ve askerileştirilmiş bir mezhepçilik bölgede ortaya çıkarak iki ülke ilişkilerinde uyuşmazlığa neden olmuştur.

Günümüzde Güney Batı Asya, Pers Körfezi, Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika’da jeopolitik rekabetlerin ideolojik rekabete dönüşmesi ve mezhepsel çatışmalar ile sonuçlanması sık görünen bir olgudur. Ancak İran ve Suudi Arabistan arasındaki rekabet bu bölgelerdeki sosyal ve siyasi gelişmelerden de etkilenmektedir. Başka bir deyişle mezhepçilik olgusu İran ve Suudi Arabistan’ın dış politika önceliklerinde yer alsa da bu olgunun arkasında siyasi ve ekonomik çıkarlar, güç ve etki alanlarını genişletmek ve bölgede başat güç statüsünü elde etmek gibi hedefler yer almaktadır.

Araçsalcılığa göre politik-mezhepçilik yüzeysel siyasi bir yapı olarak İran ve Suudi Arabistan’ın siyasi liderlerin manipülasyon ve suiistimali sonucu ortaya çıkmıştır. Bu iki ülke bölgesel rekabet ve güç mücadelesinde ve gerçekçi güç mücadelesinde mezhepsel kimlik üzerine kitleleri harekete geçirmek için politik-mezhepçiliği bölgesel düzeyde güçlü bir kaldıraç olarak patron-yanaşma ilişkisi kurmak için kullanmışlar. Ayrıca bu devletler ülke düzeyinde mezhepsel kimlik bağlamında bir öteki inşasını gerçekleştirmek, otoriter sistemlerinin güçte kalmasını sağlamak ve meşruluk krizine karşı bir araç olarak politik-mezhepçiliği kullanılmıştır. Bu bağlamda, inşa edilen siyasi-mezhepsel kimlikler bu iki ülkenin reel politik çıkarlarına hizmet etmektedir. Dolayısıyla bölgede Şii-Sünni topluluklar arasındaki gerilimler eskiye dayansa bile siyasi ve ekonomik çıkarlar elde etmek için mezhepsel kimliğin araçsallaştırılması yeni ve çağdaş bir olgudur. Nitekim son yüzyılda bölgede bakıldığında mezhepçilik değil, Arap milliyetçiliği ve güç politikası hâkim paradigma olarak ön plana çıkmaktadır.

İnşacılar göre devletler arası ilişkilerde devletlerin kimlikleri önemli bir faktördür. Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de ulus ötesi niteliğe sahip olan Şii ve Sünni kimlikler, ulusal kimlik ve devletin kimliği ile rekabette olduğundan ulus ötesi hareketlerin oluşumuna yol açabilmekte ve devlet merkezli bir davranışı sınırlandırmaktadır. Bu nedenle Ortadoğu, Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de güçsüz devletlerin topraklarında gerçekleşen vekâleten mezhepsel çatışmaların tırmanışında amiliyyet görevini yalnızca yerli gruplar ve taraflar değil, bölgesel devletler de üstlenebilmektedir.

Teorik çerçeve açısından araçsalcılık bölgesel düzeyde İran ve Suudi Arabistan arasında uyumsuzluk ve Ortadoğu ve Pers Körfezi ve Doğu Akdeniz’de çatışmaları

açıklamaktadır. İnşacılık ise mezhepsel politikaların inşasını, bölgesel politikaların mezhepselleştirilmesini ve zaman zaman mezhepçiliğin yükselişi ve tırmanışının temel dinamikleri ve özelliklerine ışık tutmak açısından önemlidir.

Bölgede egemen devletlerin çıkarları ve devlet ötesi İslamcılık, mezhepçilik ve Arap milliyetçiliği gibi kimlikler arasında bir çelişki olduğundan dış politika karar alıcılarının devlet çıkarları yerine ulus çıkarlarını ön plana çıkarmalarına neden olmakta ve İran ve Suudi Arabistan'ın devlet ötesi Şii ve Sünni kimliklerini bölgesel politikaları hizmetinde kullanmaya güçlü araç haline getirmektedir.

İnşacılık ve araçsalcılık bağlamında ulusal ötesi Şii ve Sünni kimlikssel çatışmalar sosyal bir gerçek olarak inşa düşüncesi de geçerlidir. Ancak yönetici seçkinler ve liderler tarafından tasarlanan ve inşa edilen sosyal gerçekler, ulusal çıkarların etkisi altında kalmaktadır. Suudi Arabistan başta olmak üzere Arap-Sünni kamp bölgede İran'ı ve Şii müttefiklerini dizginlemek, etkilerini azaltmak ve dengelemek için mezhepsel söylemi bir politika aracı olarak kullanmışlar. Suudi Arabistan eskiden bölgede politikalarını yürütmek için İslamcılık ve Arap milliyetçiliği söylemleri bağlamında İslam dünyasının liderliği ve Arap devletlerin önderliği rolüne soyunmaktaydı. Ancak Riyad Irak işgali sonrası özellikle de Arap Baharı sonrası mezhepçilik söylemi bağlamında kendisini Sünnilerin lideri olarak göstermeye çalıştı. İran İslam Cumhuriyeti ise dış politikasında İslamcılık söylemi bağlamında hareket etmeye çalışsa bile İslamcı söylem arkasında bazen açık bir şekilde bazen de üstü kapalı bir şekilde mezhepsel Şii gruplara stratejik çıkarları bağlamında destek vermektedir.

Arap Baharı sonrası dönem İran'ın yükselişi ve güçlenmesi Suudi Arabistan'ı İran'ı dengeleme ve geri püskürtmeye itti. İran 1988'den beri Irak'la olan sekiz senelik savaş tecrübesinden yola çıkarak bölgede güvenliğini sağlama temelli bir savunma doktrini, güvenlik politikası ve dış politikası izlemiştir ve dolayısıyla güvenlik arayışında olan bir devlet olarak tanımlanmıştır. Suudi Arabistan ise kendini üstün gören kimliği bağlamında tamahkâr bir aktör olarak İran'ın etkisi dizginlemek ve olası bir çatışmada mağlup etmek için bu devleti güçsüz bir devlet haline getirmek istemektedir. Dolayısıyla İran'ın güvenlik arayışında olan bir devlet olarak önceliği İslam Cumhuriyeti'nin bekasıdır ve Suudi Arabistan, İsrail ve ABD gibi tamahkâr devletlere karşı duyduğu güvensizliğin

karşısında savunma ve caydırıcı gücünü asimetrik savaş kabiliyetleri, balistik füze programı ve nükleer faaliyetleri bağlamında artırmaya çalışmaktadır.

Ayrıca Şii toplulukların enerji kaynaklarının bulunduğu stratejik bölgelerde yaşamaları Şii jeopolitiği tanımını güçlendirmektedir. Dolayısıyla bu bölge tarihsel olarak bölgesel ve uluslararası aktörlerin güç mücadelesi alanı olmuştur. Başka bir deyişle Şiiiliğin jeopolitik bir faktöre dönüşmesinde Şiiilerin büyük kısmının ulusal, bölgesel ve uluslararası düzeyde güç ilişkileri bağlamından etkili olan bölgelerde yaşamaları önemli bir rol ifa etmiştir. Şii Jeopolitiğinin güçlenmesinde ve yükselişinde 1979 İran İslam Devrimi, 2003 Irak İşgali ve 2011 Arap Baharı ve müteakip olaylar üç önemli dönüm noktası olarak rol oynamışlar. Bu bağlamda Şii Jeopolitiği ibaresi Şii toplulukların mezhepsel kimliklerinin belli tarihi dönemlerde mezhep bağlamından çıkarak siyasi anlam taşıdığına işaret etmektedir. Dolayısıyla İran Şiiiliğin merkezi ve diğer Şii toplulukların yaşadığı ülkeler İran'ın çevresinde yer aldığından İran'ı Şii dünyasının kalpgahı haline getirmiştir.

Suudi Arabistan ise Şii Jeopolitiğini İran'ın Pers İmparatorluğu'nu canlandırmak için uyguladığı yayılmacı politika olarak görmektedir. Riyad'a göre Tahran hedefine ulaşmak için Arap ülkeleri karıştırarak bu ülkelerde istikrarsızlık ve kaos yaratmaktadır. Dolayısıyla Suudi Arabistan başta olmak üzere Arap-Sünni kamp İran'ın bölgede Şiiileri harekete geçirerek çıkarlarını tehdit ettiğini iddia etmektedirler ve İran İslam Cumhuriyeti'ni Şii bir hilal oluşturmakla suçlamaktadırlar.

Ancak bu tehdit algısı Tahran'a göre gerçek olmayan hayali bir tehdit olarak nitelendirilmektedir. Tahran Yönetimine göre Şii Hilali bir söylem olarak İran'ın bölgesel ve küresel rakipleri tarafından inşa edilmiş ve bir gerçek olarak sunulmuştur. Bu söylemin hedefi statükoyu değiştirmeye çalışan Şii İran'ı yayılmacı bir güç ve büyük tehdit kaynağı olarak göstermek ve böylece korku yaratarak gücünü frenlemek ve etkisini dizginlemektir. Bu bağlamda İran fobisi ve Şia fobisi projeleri hayata geçmiştir. Öte yandan ABD bölgesel politikalarını yürütmek, bölgede varlığını meşrulaştırmak ve Arap müttefiklerine silah satmak için İran fobisi söyleminden yana olmuştur. Dolayısıyla İran'ın Şii hilali oluşturarak bölgede hegemonya kurma arayışında olduğu algısı, Tahran'ı

Arap dünyasında varoluşsal bir tehdit olarak sunmaya çalışan bölgesel ve Küresel aktörlerin uydurmasıdır

Ayrıca son üç yılda bölgede yaşananlar Tahran ve Riyad'ın hibrid savaş yöntemlerine başvurdıklarını göstermektedir. Bu bağlamda İran ve Suudi Arabistan hibrid savaş bağlamında failinin keşfi, ifşası ve kanıtlaması zor olan, yalanlama ve inkâr edilmesi kolay olan ve sorumluluğundan kaçma fırsatı olan faaliyetlerden faydalanmayı tercih etmişlerdir. Böylelikle İran'ın devrim muhafızları ve Lübnan Hizbullah'ı aracılığıyla ABD, İsrail ve Suudi Arabistan liderliğinde Sünni-Arap kampının varoluşsal tehditleri karşısında hibrid savaş çerçevesinde karşılık verdiği görülmektedir.

Geleneksel olarak Suudi Arabistan İran'ın dengelenmesinin bir dış güç (Amerika Birleşik Devletleri) tarafından yapılmasından yana olmuştur. Bu bağlamda Riyad ABD'yi bölgede dengeleyici bir güç olarak görmektedir. Riyad Yönetimi İsrail ile gizli bir ittifak oluşturarak Şii İran ve bu ülkeye bağlı Şii milis grupları geniş kapsamlı dengeleme stratejisi bağlamında dengelemeye çalışmıştır. Dolayısıyla Suudi Arabistan ve müttefikleri algıladıkları İslam Cumhuriyeti tehdidi karşısında İsrail ile doğal müttefikler haline gelmişler. Böylelikle Suudi Arabistan ve müttefikleri geniş kapsamlı dengeleme bağlamında ülke düzeyine rejimlerini meşru kılmak ve bekasını sağlamak ve bölgesel ve küresel düzeyde kısıtlayıcı tehditler ve güçlendirici fırsatlar arasında bir bağlantı kurarak dengeyi sağlamayı hedeflemektedirler.

Öte yandan Tahran ve Riyad bir “çatışma yorgunluğu” ile karşı karşıya kalmışlardır. Ancak bu konu işbirliği zemini oluşumu anlamına gelmemektedir. Bu iki devlet ilişkilerinde işbirliği dinamikleri oluşabilmesi için, jeomezhepsel ve politik-mezhepsel politikaların gözden geçirilmesi gerekmekte ve bu hedef için bir depolitizasyon sürecine ihtiyaç duyulmaktadır. Ayrıca günümüzde Tahran ve Riyad arasında uyuşmazlık ilksel tarihsel Şii ve Sünni düşmanlığının canlanması olmasa bile frenlenmediğinde uzun vadede mezhep amilleri ve girişimcileri kontrolünden çıkarak ilksel düşmanlığa dönüşebilmektedir. Dolayısıyla İran ve Suudi Arabistan seçkinleri tarafından inşa edilen araçsal mezhepçiliğin ilksel mezhepçiliğe dönüşebilmesi tehlikesi de bulunmaktadır.

Tahran ve Riyad ilişkilerinde ideolojik ve mezhepsel ihtilaflar tırmandırıcı olsa bile oluşturmacı ve inşacı değildir. Nitekim İran ve Suudi Arabistan ilişkilerinde kronikleşmiş ve çözümü zor köklü sorunlar bulunmaktadır. Böyle bir ortamda klasik bir güç dengesi bağımsız değişkendir. Ancak işbirliği bağımlı değişkendir ve birçok bağımsız değişkenden etkilenmektedir. Dolayısıyla iki ülke arasında dengeleme gerçekleştiğinde iki devlet arasındaki uyuşmazlık ve bölgesel düzeyde kimliksel görünen gerginlikler sona erebilmektedir.

Böyle bir ortamda Tahran ve Riyad arasında rekabet devam etmesine rağmen diplomatik etkileşimi düzenli hale getirecek bir işbirliği mekanizması oluşabilmektedir. İran ve Suudi Arabistan'ın karşılıklı olarak siyasi, güvenlik ve ekonomik alanlarda görece mutabakata varmaları takdirde kısa vadeli olsa bile işbirliği zemini sağlanabilmekte ve bölgesel rekabetin sıfır-toplamı yapısını değiştirebilmektedir.

KAYNAKÇA

Abbasi Eşleki, Mecid:

“Suudi Arabistan’ın Siyasi Toplumunda Siyasi Davranışın Mantığı ve İslamcılık Süreci,” (Farsça) *Feslname-yi Siyaset-i Harici*, C. XXV, No: 2, Yaz, 2011.

“ABD desteğiyle Suudi Hanedanı’nın Arabistan Halkına Ayrımcı Baskısı,” (Farsça) *İslam Cumhuriyeti Haber Ajansı (IRNA)*, 14 Şubat, 2012 (çevrimiçi)

<https://www.irna.ir/news/30816928/>, Erişim 16 ağustos 2018.

“ABD ile İlişkiler İslam Cumhuriyeti’ni Kimlik Krizine Sokar,” (Farsça) *Farsça El-Arabiyye*, 26 Temmuz, 2018 (çevrimiçi) <https://farsi.alarabiya.net/fa/iran/2018/07/26/>, Erişim 5 Ağustos 2018.

“ABD İran Petrol’ü Yaptırımlarından Muafiyetini Uzatmadı,” (Farsça) *BBC Farsi*, 22 Nisan, 2019 (çevrimiçi) <http://www.bbc.com/persian/iran-48009103>, Erişim 27 Nisan 2019.

“ABD İran’la Olan Dostluk Anlaşmasından Geri Çekiliyor,” (Farsça) *Deutsche Welle Farsi*, 3 Ekim, 2018, çevrimiçi, <https://p.dw.com/p/35viS>, Erişim 22 Aralık 2018.

“ABD’li Senatör: Suudi Arabistan Vehhabiliği Yaymak için Pakistan’da Binlerce Okulun Bütçesini temin ediyor,” (Farsça) *Fars Haber Ajansı*, 30 Ocak, 2016 (çevrimiçi) <https://www.farsnews.com/news/13941110001242/>, Erişim 5 Temmuz 2017.

- Abdo, Geneive: “Talking About Reform in Bahrain,” The Brookings Institution, 10 Nisan, 2013 (Çevrimiçi) <https://www.brookings.edu/opinions/talking-about-reform-in-bahrain/>, Erişim 12 Aralık 2018.
- Abdo, Geneive: *The New Sectarianism: The Arap Uprisings and the Rebirth of the Shi’a-Sunni Divide*, New York, Oxford University Press, 2017.
- Abd-ul Hamid, İsam: İran ve Suudi Arabistan İlişkileri Kral Fahad Bin Abdulaziz Devrinde 1982-1997, (Arapça) [El-Alakat-i El-Suudiya El-İraniya fi Ahd-i El-Melik Fahad İbn Abdülaziz Al-i Suud, 1982–1997], Al-Haram, Ein Beşeri ve Sosyal Çalışmalar ve Araştırmalar Yayınları, 2006.
- Abrahamiyan, Ervand: *İki Devrim Arası İran: Meşrutiyetten İslam Devrimine Dek*, (Farsça) Çev. Kazim Firuzmend v.d. 21. bs., Tahran, Merkez Yayını, 2018.
- Adib-Moghaddam, Arshin: *On the Arab Revolts and the Iranian Revolution: Power and Resistance Today*, London, Bloomsbury Academic, 2013.
- Afary, Janet, Kevin B. Anderson: *Foucault and the Iranian Revolution: Gender and the Seductions of Islamism*, Chicago, The University of Chicago Press, 2005.
- Ahevan Kazemi, Behram: Son Yirmi Yılda İran ve Suudi Arabistan İlişkilerinin Gözden Geçirilmesi, (Farsça) [Moruri ber Revabit-i İran ve Arabistan der Do Dehe-yi Ehir] Tahran, Merkez-i Teblikat-i İslami, Yayın Merkezi, 1994.

- Ahevan Kazimi, Behram: “İran ve Suudi Arabistan İlişkilerinde Uyuşmazlıklar ve Bütünleşmeler,” (Farsça) *Feslname-yi Mutaliat-i Havermiyane*, C.VII, No: 2, 2000.
- Ahmedi, Hamid, Efsane Hosrevi: “Suudi Arabistan’ın Yemen’e Saldırısının İncelemesi; Jeopolitik, Kriz Eğilimli İç Ortam ve Uluslararası Siyaset,” (Farsça) *Feslname-yi Siyaset, Hukuk ve Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. XLIX, No: 4, Kış, 2017.
- Ahmedi, Hamid: *Yirminci Yüzyılda İran ve Suudi Arabistan İlişkileri (Pehlevi Devri)*, (Farsça) [Revabit-i İran va Arabistan Der Sade-yi Bistom (Dore-yi Pehlevi)] Tahran, Merkezi-i Esnad ve Tarih-i Diplomasi, 2007.
- “Ahmedinejad: ABD İran’a Saldıramaz,” (Farsça) 18 Kasım, 2007, *BBC Farsi* (çevrimiçi)
http://www.bbc.com/persian/iran/story/2007/11/071118_s-ahmadinejad-us-attack.shtml, Erişim 9 Temmuz 2017.
- Ahmediyan, Hasan,
Muhammed Zari: “Suudi Arabistan’ın Arap Dünyasındaki Ayaklanmalara Yönelik Stratejisi,” (Farsça) *Feslname-yi Rehname-yi Siyasetgozari*, C. II, No: 2.
- Akayi, Seyyid Davut,
Hasan Ahmediyan: “İran İslam Cumhuriyeti ve Suudi Arabistan; Temel Zorluklar ve Önlerindeki İmkânlar,” (Farsça) *Feslname-yi Siyaset, Hukuk ve Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. XL, No: 3.
- Akayi, Seyyid Davut: *Suudi Arabistan’da Siyaset ve Hükümet* (Farsça) Tahran, Mizan Yayın Evi, 2014.

Akayi, Seyyid Davut:

Suudi Arabistan’da Siyaset ve Hükümet, (Farsça) Tahran, Müessise-yi Hademat-i Ferhangi-yi İnkılap, Siyasi Kitap Yayını, 1989.

“Alabama Üniversitesi Hocası: ABD’nin Hedefi İran’ı Kapsamlı Ortak Eylem Planı’ndan Geri Çekilmeye mecbur etmektir,” (Farsça) *İslam Cumhuriyeti Haber Ajansı (IRNA)*, 26 Nisan, 2019 (çevrimiçi)
<https://www.irna.ir/news/83292315/>, Erişim 3 Mayıs 2019.

Alani, Mustafa:

“The Non-state Building Actors Paradox,” *Arap Geopolitics in Turmoil: Perceptions, Unknown and policies*, NATO Defense College Foundation, 2016.

Algar, Hamid:

Vehhabilik, (Farsça) Çev. Ahmet Nemayi, 3.bs. Meşhed, Astani Kudsi Rezevi, İslam Araştırmaları Kuruluşu, 2014.

“Ali Abdullah Salih Öldürüldü,” (Farsça) 4 Aralık, 2017, *Radyo Zamane* (çevrimiçi)
<https://www.radiozamaneh.com/370471/>, Erişim 12 Ocak 2019.

Alizade Musevi,

Seyyid Mehdi:

“Selefilğin Akımlarını Tanıma,” (Farsça) *Aşırı ve Tekfiri Akımlarla Mücadelede Küresel Kongre Sekreteryası*, 8 Kasım, 2016 (çevrimiçi)
<http://makhaterltakfir.com/fa/Article/View/289/>, Erişim 27 Temmuz 2017.

Al-Jubeir, Adel:

“Iran Can’t Whitewash Its Record of Terror,” *Wall Street Journal*, 18 Kasım, 2018, (çevrimiçi)

<https://www.wsj.com/articles/iran-cant-whitewash-its-record-of-terror-1474234929>, Erişim 22 Aralık 2018.

Allison, Graham:

“On Iran: Don’t Let Bibi Sell Us Another War,” *The National Interest*, 7 Mayıs, 2018 (çevrimiçi)
<https://nationalinterest.org/feature/iran-dont-let-bibi-sell-us-another-war-25729>, Erişim 13 Haziran 2018.

Allison, Marissa:

“U.S. and Iranian Strategic Competition: Saudi Arabia and the Gulf States,” Center for Strategic and International Studies, Burke Chair in Strategi, 2010.

Al-Rasheed, Madawi:

“What Fuels the Saudi Rivalry With Iran?” *The New York Times*, 23 Nisan, 2018 (çevrimiçi)
<https://www.nytimes.com/2018/04/23/opinion/.../saudi-iran-prince-mohammed.html>, Erişim 27 Nisan 2018.

Al-Saud, Faisal bin Salman:

Iran, Saudi Arabia and the Gulf: Power Politics in Transition 1968–1971, New York, I.B. Tauris & Co Ltd. 2003.

Alsultan, Fahad Mohammad,

Pedram Saeid:

The Development Of Saudi-Iranian Relations since the 1990s: Between Conflict And Accommodation, New York, Routledge, 2017.

“Amerika Olmazsa İran Suudi Arabistan’ı Ele Geçirir,” (Farsça) *Tabnak*, 14 Nisan, 2019 (çevrimiçi)
<https://www.tabnak.ir/fa/news/891758/>, Erişim 5 Mayıs 2019.

“Amerika’yı Affetsek bile Al-i Suud’u Affetmeyeceğiz,” (Farsça) *Meşrik*, 11 Mayıs, 2011, (çevrimiçi)

<https://www.mashregnews.ir/news/45256/>, Erişim 15 Ekim 2017.

Amirahmadi, Hooshang:

“Iranian-Saudi Arabia Relations since the Revolution,” Hooshang Amirahmadi, Hooshang, Nader Entessar, eds. *Iran and the Arab World*, New York, St. Martin’s Press, 1993.

“Annual Report of the U.S. Commision International Religious Freedom,” Nisan 2017 (evrimii)
<http://www.uscirf.gov/sites/default/files/2017.USCIRFAnnualReport.pdf>, Erişim 17 Aralık 2017.

Antonopoulos, Paul,

Drew Cottle:

Syria: The Hegemonic Flashpoint between Iran and Saudi Arabia? New Delhi, Vij Books, 2017.

“Arap şeyhlerin ‘İran’ın Ü Adası’na yönelik Sama Yanılsaması Nereden Kaynaklanıyor?” (Farsça) *Başkah-i Habernigaran-i Cevan*, 2 Nisan 2015, (evrimii)
<https://www.yjc.ir/fa/news/5159718/>, Erişim 20 Temmuz 2017.

“Araplar’la Gayri Resmi Barışa Vardık,” (Farsça) *Tabnak*, 12 Temmuz, 2019 (evrimii)
<https://www.tabnak.ir/fa/news/911123/>, Erişim 13 Temmuz 2019.

Ardemagni, Eleonora,

Cinzia Bianco, Umberto Profazio:

“Background Paper,” *Arap Geopolitics in Turmoil: Perceptions, Unknown and policies*, NATO Defense College Foundation, 2016.

- Armanios, Febe: “The Islamic Traditions of Wahhabism and Salafiyya,” CRS Report for Congress, 2003 (çevrimiçi) <http://www.law.umaryland.edu/marshall/crsreports/crsdocuments/RS2169501222003.pdf>, Erişim 3 Haziran 2017.
- Arud, Salih: “El-Şoruk: İran fobisi Arapları Sağmak için ABD’nin Stratejisidir,” (Farsça) *İslam Cumhuriyeti Haber Ajansı (IRNA)* 8 Ekim, 2018, (çevrimiçi) <https://www.irna.ir/news/83058749/>, Erişim 26 Ekim 2018.
- Askari, Hossein: *Conflicts in the Persian Gulf: Origions and Evolutions*, New York, Palgrave Macmillan, 2013.
- Aşki, Enver: İran Pers İmparatorluğu’nu Canlandırmak İstiyor: İsraill ile Barış Arayışındayız,” (Farsça) *Fars Haber Ajansı*, 22 Ağustos, 2015 (çevrimiçi) <https://www.farsnews.com/news/13940531000854/>, Erişim 25 Kasım 2017.
- Atayi, Ferhad, Muhammed Mensuri Mukaddem: “Suudi Arabistan’ın Dış Politikasının Jenealojisi: Kimliksel Temel Üzerine Gerçekçi Strateji,” (Farsça) *Feslname-yi Ravabet-i Harici*, C. V, No:1, 2013.
- Atvan, Abdulbari: “Ünlü Arap Analist: İran Fobisi, Arap Devletlerin Sermayeleriyle ABD ve Siyonist Rejim’in Hedeflerini Gerçekleştirmenin Bahanesidir,” (Farsça) *İslam Cumhuriyeti Haber Ajansı (IRNA)*, 18 Şubat, 2017 (çevrimiçi) <https://www.irna.ir/news/82434681/>, Erişim 10 Mart 2019.
- Avidar, Eli: “Saudi Arabia Won’t Wait for the West on Iran's Nuclear Program,” *Al-monitor*, 7 Haziran, 2012 (çevrimiçi)

<https://www.al-monitor.com/pulse/tr/security/01/06/saudi-arabia-wont-wait-for-the-w.html>, Erişim 7 Temmuz 2017.

Axworthy, Michael:

Iran, Empire of the Mind: A History from Zoroaster to the present day, London, Penguin, 2008.

“Ayetullah Mekarim şirazi: Selefilik İşlâmın bir Tefsiri Olarak Tanınmamalı,” (Farsça) *İşlam Cumhuriyeti Haber Ajansı’nın Kum Bürosu*, 17 şubat, 2019 (çevrimiçi) <http://www.irna.ir/qom/fa/News/83213148>, Erişim 27 Mart 2019.

Ayoob, Mohammed,

Hasan Kosebalaban (ed.):

Religion and Politics in Saudi Arabia: Wahhabism and the State, Boulder, CO, Lynne Rienner Publishers, 2009.

Ayoob, Mohammed:

“Saudi Arabia's Great Gamble,” *The National Interest*, 25 Kasım, 2017 (çevrimiçi) <https://nationalinterest.org/feature/saudi-arabias-great-gamble-23348?page=0%2C1>, Erişim 23 şubat 2018.

Azimi, Rukayya Sadat:

Suudi Arabistan, (Farsça) Musa Alizade Tabatabayi (ed.) Tahran, Dışışleri Bakanlığı, Defteri Mutaliati Siyasi ve Beynelmileli, 2001.

Bachmann, Sascha-Dominik:

“The Current Crisis in the Persian Gulf in the Context of Hybrid Warfare,” *Australian Defence Force Journal*, No: 204, 2018.

Badeeb, Saeed M.:

Saudi-Iranian Relations, 1932–82, London, Centre for Arab and Iranian Studies, 1993.

“Bahreyn ‘El-Vifak Cemiyeti’nin Kapatılması ve Mal Varlıklarına El Konulmasına Dair Nihayi Kararını Verdi,” (Farsça) *Tasnim Haber Ajansı*, 17 Temmuz, 2016

(çevrimiçi)

<https://www.tasnimnews.com/fa/news/1395/04/27/1132175/>, Erişim 17 Ocak 2019.

“Bahreyn 139 Kişiyi Mahkûm Etti; Sanıklar ‘Bahreyn’in Hizbullahı’ Aracılığıyla İran’la Bağlantılı Oldukları İddia Ediliyordu,” (Farsça) *VOA Farsi*, 16 Nisan, 2019

(çevrimiçi) <https://ir.voanews.com/a/bahrain-saudi-shia/4877782.html>, Erişim 30 Nisan 2019.

“Bahreyn Meseleleri ve Bu Ülkede Aktif olan Siyasi Gruplara Yakından Bir Bakış,” (Farsça) *Tasnim Haber Ajansı*, 17 Şubat, 2018, (çevrimiçi)

<https://www.tasnimnews.com/fa/news/1396/11/28/1658707/>, Erişim 12 Nisan 2019.

“Bahreyn’deki Şiiler,” (Farsça) *El-Kavser*, 26 Haziran, 2017 (çevrimiçi) <http://fa.alkawthartv.com/news/80808>, Erişim 1 Temmuz 2018.

“Bahreyn’in Yüksek Mahkemesi Şii Âlimin Müebbet Hapis Cezası Kararını Onayladı,” *Deutsche Welle Farsi*, 28 Ocak, 2019, (çevrimiçi) <https://p.dw.com/p/3CJYP>, Erişim 17 Şubat 2019.

“Bahreyn’in En Büyük Şii Grubunun Lideri için Müebbet Hapis,” (Farsça) *BBC Farsi*, 4 Aralık, 2018 (çevrimiçi) <http://www.bbc.com/persian/world-46089314>, Erişim 24 Şubat 2019.

Bahşi Şeyh Ahmet, Mehdi:

“Yeni Vehhabiliğin Doğası ve Tehditleri,” *Feslname-yi Rahbord*, No: 37, 2005.

- Barnard, Anna: “Saudis’ Grant to Lebanon Is Seen as Message to U.S.” *The New York Times*, Ocak 6, 2014 (çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/2014/01/07/world/middleeast/saudis-grant-to-lebanon-is-seen-as-message-to-us.html>, Erişim 15 Ocak 2018.
- Barsegiyan, Serge: “Devrim İhracı Hangi Yaklaşımla?” *Şehrivend*, No: 47, 2008, (çevrimiçi) <http://ensani.ir/fa/article/48049/>, Erişim 15 Eylül 2017.
- “Barzani: İran Bize Silah Konusunda Yardımcı Olan İlk Ülkeydi,” (Farsça) *Diplomasi-yi İrani*, 26 Ağustos, 2014 (çevrimiçi) <http://www.irdiplomacy.ir/fa/news/1937492/>, Erişim 3 Şubat 2019.
- Barzegar, Cemşid: “Suudi Arabistan ve İran Karşılaşması; Halk Mücahitler Örgütü’nün Genel Merkezinden Mesaj Gönderme,” (Farsça) *BBC Farsi*, 10 Temmuz, 2016 (çevrimiçi) http://www.bbc.com/persian/iran/2016/07/160710_110_jb_turki_mko, Erişim 5 Mart 2017.
- Barzegar, Kayhan: “Balance of Power in the Persian Gulf: An Iranian View,” *Middle East Policy*, C. XVII, No: 3, Sonbahar, 2010.
- Barzegar, Kayhan: “İran ve Arap Dünyasının Gelişmeleri,” (Farsça) *Tabnak*, 1 Mayıs, 2011 (çevrimiçi) <https://www.tabnak.ir/fa/news/162113/>, Erişim 2 Mayıs 2018.
- Barzegar, Kayhan: “İran, Yeni Irak ve Pers Körfezi’nin Bölgesel Güvenlik Sistemi” (Farsça) *Feslname-yi Rahbord*, No: 43, 2007.
- Barzegar, Kayhan: “İran’ın Yemen’e verdiği destek Suudi Arabistan’la güç dengesi yüzünden değildir,” (Farsça) *Mehr Haber Ajansı*,

28 Nisan, 2015 (çevrimiçi)

<https://www.mehrnews.com/news/2564303/>, Erişim 5 Ekim 2018.

Barzegar, Kayhan:

“The Iranian Factor in the Emerging Balance of Power in the Middle East,” Al Jazeera Centre for Studies, 9 Eylül, 2018.

Barzegar, Kayhan:

İran, Yeni Irak ve Pers Körfezi'nin Siyasi-Güvenlik Sistemi (Farsça) Tahran, Deferi Gosterişi Tolidi İlim, İslami Azad Üniversitesi Araştırma Rektör Yardımcılığı [Muavineti Pejuhişiyi Danişgahi Azadi İslami], 2008.

Bastani, Hüseyin:

“Devrim Muhafızları Ordusu ve ABD'nin Gizli İlişkilerini Yeniden Okuma,” (Farsça) *BBC Farsi*, 22 Temmuz, 2019 (çevrimiçi)
<http://www.bbc.com/persian/iran-features-48016253>, Erişim 26 Temmuz 2019.

Bastani, Hüseyin:

“İran ve ABD Müzakerelerinde Gerçekleşen ‘Altı Sabotaj’ın Anlatımı,” (Farsça) *BBC Farsi*, 18, Ocak, 2016 (çevrimiçi)
http://www.bbc.com/persian/iran/2015/09/150917_l39_file_iran_us_deal, Erişim 21 Temmuz 2019.

Battle, Joyce (ed.):

“Shaking Hands with Saddam Hussein: The U.S. Tilts toward Iraq, 1980-1984,” National Security Archive Electronic Briefing Book No: 82, 2003 (çevrimiçi)
<https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB82/>, Erişim 27 Aralık 2017.

“Bavend: Suudi Arabistan Geçmişte Olduğu Gibi ABD'ye İhtiyacı Yok,” (Farsça) Davut Hermidas Bavend ile Röportaj, *Haber Online*, 21 Aralık, 2018 (çevrimiçi)

<https://www.khabaronline.ir/news/1213407>, Erişim 9
şubat 2018.

Bayoumy, Yara,

Jonathan Landay, Warren Strobel: “Trump seeks to revive ‘Arab NATO’ to confront Iran,”
Reuters, 27 Temmuz, 2018 (çevrimiçi)
<https://www.reuters.com/article/us-usa-gulf-alliance/trump-seeks-to-revive-arab-nato-to-confront-iran-idUSKBN1KH2IK>, Erişim 20 Ağustos 2018.

Behnamfer, Muhammed Hasan: “Yeni Çağda İran ve Suudi Arabistan,” (Farsça) *Kitab-i Mah-i Tarih Ve Coğrafya*, No: 141, 2009.

Behreveş, Meysem: “İran, Suriye ve ‘Stratejik Derinlik Bilmecesi’,” (Farsça)
BBC Farsi, 24 Ocak, 2017 (çevrimiçi)
<http://www.bbc.com/persian/blog-viewpoints-38730751>,
Erişim 4 şubat 2018.

Berger, Peter L.: “Sectarianism and Religious Sociation,” *American Journal of Sociology*, C. LXIV, No: 1, 1958, (çevrimiçi)
<https://www.journals.uchicago.edu/doi/abs/10.1086/222388?journalCode=ajs>, Erişim 14 Haziran 2017.

Bilal, Karib: “İran’ın Ortadoğru Bölgesine Yönelik Dış Politikasında Süreklilik ve Değışim: İran ve Suudi Arabistan İlişkileri Modeli,” (Arapça) *Müfekkîr Dergisi*, No: 15, 2017.

“Bin Selman’ın İran’a Küstahça Hakareti” (Farsça) *ISNA*,
7 Mart, 2018 (çevrimiçi)
<https://www.isna.ir/news/96121608848/>, Erişim 22
Temmuz 2018.

“Birilerinin Hac’ı Siyasileştirmemeyi Söylemesi Büyük Bir Yanılgıdır: Hacıların Güvenliğı için Bir Tavsiye,”

(Farsça) *Tabnak*, 3 Temmuz, 2019, (çevrimiçi)
<https://www.tabnak.ir/fa/news/909249/>, Erişim 18
Temmuz 2019.

Birnbaum, Norman: “Modes of denial: On the legend of
US liberal hegemony,” *EUROZINE*, 16 Kasım, 2018
(çevrimiçi) <https://www.eurozine.com/modes-denial-legend-us-liberal-hegemony/>, Erişim 14 Şubat 2019.

Blanchard, Christopher M.:

“Islam: Sunnis and Shiites,” Congressional Research
Service, Ocak, 2009 (çevrimiçi)
<http://www.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a494842.pdf>,
Erişim 2 Temmuz 2019.

“Brennan: Suudi Arabistan 11 Eylül Terör Saldırılarındaki
Parmağı Olduğundan Aklanacak,” (Farsça) *Press TV*, 12
Haziran, 2016, (çevrimiçi)
<https://www.presstv.com/DetailFr/2016/06/12/470106/US-CIA-Brennan-Saudi-Arabia-911-attacks>, Erişim 24 Ekim
2017.

“Brian Hook: İran Rejimi Bir Haydut Sistem ve Yolsuz
Dini Mafyadır; ABD’nin Baskısı Devam Edecektir,”
(Farsça) VOA Farsi ile Röportajda, *VOA Farsi*, 8 Mayıs,
2019 (çevrimiçi) <https://ir.voanews.com/a/4907610.html>,
Erişim 19 Mayıs 2019.

Brown, Michael:

“The Causes and Regional Dimensions of Internal
Conflict,” Michael Brown, ed., *The International
Dimensions of Internal Conflict*, Cambridge, MA: MIT
Press, 1996.

Brumberg, Daniel:

“Saudi-Iranian Conflict in an Age of Sectarianization,”
Arab Center Washington DC, 18 Mayıs, 2018, (çevrimiçi)

- http://arabcenterdc.org/policy_analyses/saudi-iranian-conflict-in-an-age-of-sectarianization/, Erişim 23 Haziran 2019.
- Burton, John W.: *Resolving Deep-Rooted Conflict: A Handbook*, Lanham, University Press of America, 1987.
- Busch, Michael: “WikiLeaks II: Saudi Arabia on Iran — ‘Cut off the head of the snake’,” *Foreign Policy In Focus*, 29 Kasım, 2010, (çevrimiçi)
http://fpif.org/wikileaks_ii_saudi_arabia_on_iran_-_cut_off_the_head_of_the_snake/, Erişim 17 Aralık 2017.
- Buzan, Barry,
Lene Hansen, eds.: *International security*, London, Sage Publications, 2007.
- Büzürgmehri, Mecid: “Suudi Arabistan’ın Siyasi Sisteminde Reform Süreci,” (Farsça) *Feslname-yi Mutaliat-i Havermiyane*, C. XII ve XIII, No: 1 ve 4, 2005.
- Byman, Daniel: “Sectarianism Afflicts the New Middle East,” *Survival: Global Politics and Strategy*, C. LVI, No: 1, 79-100, 2014.
- Byrne, Malcolm: “Secret U.S. Overture to Iran in 1999 Broke Down Over Terrorism Allegations,” National Security Archive Electronic Briefing Book No: 318, 2010, (çevrimiçi)
<https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB318/>, Erişim 4 Kasım 2017.
- Caferi Veldani, Esger,
- Hürmüz Caferi: “Suudi Arabistan’da Siyasi İstikrarı sağlayanın Temelleri (2011-2015),” (Farsça) *Feslname-yi Jeopolitik*, C. XII, No: 1, 2016.

- Caferi Veldani, Esger: *Ortadoğu'da Zorluklar ve Çatışmalar* (Farsça) 2.bs., Tahran, Pejuhişkede-yi Mutaliat-i Rahbordi, 2015.
- Caferi Veldani, Esger,
- Seyyid Ali Nicat: “İran İslam Cumhuriyeti'nin Suriye Krizinde Rolü ve Konumunun irdelenmesi,” *Feslname-yi Pejuhişhay-i Siyasi*, C. III, No: 3, 2014.
- Campbell, David: “Geopolitics and Visuality: Sighting the Darfur Conflict,” *Political Geography*, C. XXVI, No: 4, 357-382, 2007.
- Campbell, Evan,
- Stive A. Yetiv: “Realpolitik and Religion: The Twin Sources of Saudi Arabia's Foreign Policy,” Jack Covarrubias and Tom Lansford (eds.) *Strategic Interests in the Middle East: Opposition or Support for US Foreign Policy*, Burlington, Ashgate, 2007.
- Caryl, Christian: “It's not about us,” *The Politics of Sectarianism*, POMEPS Studies, No: 4, 2013.
- Cemalfer, Mehdi: “Suudi Arabistan'ın Şii Topluluğunun Gelişmelerine Bir Bakış: Suudi Arabistan'ın Şiileri Geçmişten Günümüze,” (Farsça) *Mahname-yi Zamane*, C. IX, No: 94.
- Chandra, Kanchan (ed.): *Constructivist Theories of Ethnic Conflict*, Oxford, Oxford University Press Inc. 2012.
- Chivers, Christopher John: “The Secret Casualties of Iraq's Abandoned Chemical Weapons,” *The New York Times*, 14 Ekim, 2014 (çevrimiçi)
<https://www.nytimes.com/interactive/2014/12/03/world/m>

iddleeast/chemical-weapons-iraq-pentagon-secrets.html?

Erişim 17 Mart 2019.

Chomsky, Noam:

“Noam Chomsky: We Must Stop War with Iran before It’s Too Late,” *In These Times*, 21 Mayıs, 2019 (çevrimiçi) <http://inthesetimes.com/article/21893/iran-war-trump-bolton-neoliberalism-venezuela-cuba-world-order>, Erişim 24 Mayıs 2019.

Chomsky, Noam:

“Violence and Dignity: Reflections on the Middle East,” 2013 Edward Said Lecture, Friends House, 18 Mart, 2013, (çevrimiçi) <https://chomsky.info/20130318/>, Erişim 27 Aralık 2017.

Chubin, Shahram,

Charles Tripp:

Iran-Saudi Arabia Relations and Regional Order, New York, Routledge, 2014.

Cleary, Sean:

“Identity Politics, Sectarian Conflict, and Regional Political Rivalry in the Middle East,” Salzburg, Trilogue: *Dealing with Neighbors: Fighting a Ring of Fire or Building a Ring of Friends?* Background Paper, Ağustos, 2016 (çevrimiçi) https://www.researchgate.net/publication/306439116_Identity_Politics_Sectarian_Conflict_and_Regional_Political_Rivalry_in_the_Middle_East, Erişim 19 Ocak 2019.

Cohen, Saul Bernard:

Geopolitics: The Geography of International Relations, 3. bs., New York, Rowman & Littlefield, 2014.

Cohen, Saul Bernard:

Geopolitics of the World System, Lanham, Rowman & Littlefield Publishers, 2002.

- Cole, Juan: “Saudi Arabia’s Rivalry with Iran Is Further Destabilizing the Middle East,” *The Nation*, 27 Kasım, 2017, <https://www.thenation.com/article/saudi-arabias-rivalry-with-iran-is-further-destabilizing-the-middle-east/>, Erişim 18 Eylül 2018.
- Collier, Paul,
- Anke Hoeffler: “Greed and Grievance in Civil War,” 2002, (çevrimiçi) <https://www.csae.ox.ac.uk/workingpapers/pdfs/2002-01text.pdf>, Erişim 3 Eylül 2017.
- Colombo, Silvia: “Foreign Policy Activism in Saudi Arabia and Oman: Diverging Narratives and Stances towards the Syrian and Yemeni Conflicts,” *The International Spectator*, C. LII, No: 2, 2017.
- Cooper, Andrew Scott *Oil Kings: How the U.S., Iran, and Saudi Arabia Changed the Balance of Power in the Middle East*, New York, Simon & Schuster Paperbacks, 2011.
- Cordesman, Anthony H.: “Saudi Arabia Enters The 21st Century: Foreign Relations and External Security,” Center for Strategic and International Studies, 30, Ekim, 2002 (Çevrimiçi) https://csisprod.s3.amazonaws.com/s3fspublic/legacy_files/files/media/csis/pubs/s21_02.pdf, Erişim 17 Aralık 2017.
- Cordesman, Anthony H.: “The Strategic Threat from Iranian Hybrid Warfare in the Gulf,” Center for Strategic and International Studies, 13 Haziran, 2019 (çevrimiçi) <https://www.csis.org/analysis/strategic-threat-iranian-hybrid-warfare-gulf>, Erişim 21 Haziran 2019.
- Cordesman, Anthony: “Has Iran chosen hybrid warfare?” *The Hill*, 14 Haziran, 2019 (çevrimiçi)

<https://thehill.com/opinion/international/448544-has-iran-chosen-hybrid-warfare>, Erişim 18 Temmuz 2019.

Costello, Ryan,

Sina Toossi:

“Mohammed bin Salman Is the Next Saddam Hussein,”

Foreign Policy, 29 Ekim, 2018 (evrimii)

<https://foreignpolicy.com/2018/10/29/mohammed-bin-salman-is-the-next-saddam-hussein-mbs-iraq-iran-rumsfeld-reagan-gulf-war/>, Erişim 8 Aralık 2018.

emenkar, Muhammed Cafer:

“Nixon’un Doktrini ve Pers Körfezi’nin Jandarması,” (Farsça) *Mecelle-yi Zamane*, No: 52, 2006.

Dalton, Melissa G.:

“How Iran’s hybrid-war tactics help and hurt it,” *Bulletin of the Atomic Scientists*, 21 Ağustos, 2017, (evrimii) <http://dx.doi.org/10.1080/00963402.2017.1362904>, Erişim 28 Ocak 2019.

Darwich, May:

“Saudi Polices in the Syrian Crisis,” Raymond Hinnebusch & Adham Saouli (eds.) *The War for Syria: Regional and International Dimensions of the Syrian Uprising*, London, Routledge, 2019.

David, Stephen R.:

Choosing Sides: Alignment and Realignment in the Third World, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1991.

David, Steven R.,

“Explaining Third World Alignment,” *World Politics*, C, XLIII, No: 2, 1991, 233-256 (evrimii)

<https://www.cambridge.org/core/journals/world-politics/article/explaining-third-world-alignment/A9E3AEBB25633EA8D862DA20752FFF99>, Erişim 17 Ocak 2019.

Deep, Alex:

“Balance of Power, Balance of Resolve: How Iran is Competing with the United States in the Middle East,” Modern War Institute, 12 Ocak, 2018 (çevrimiçi) <https://mwi.usma.edu/balance-power-balance-resolve-iran-competing-united-states-middle-east/>, Erişim 9 Mayıs 2018.

Dehgani Firuzabadi,

Seyyid Celal:

“Arapların İran’ın Nükleer Programına Yaklaşımı,” (Farsça) *Feslname-yi Mutaliat-i Havermiyane*, C. XIV, No: 2 ve 3, 2007.

Dehkani Firuzabadi,

Seyyid Celal, Firuze Radfer:

“Dokuzuncu Devletin Dış Politikasında Devrim İhracı Modeli,” (Farsça) *Feslname-yi Daniş-i Siyasi*, C. V, No: 1, 2009.

Dehkani Firuzabadi,

Seyyid Celal:

“Pers Körfezi Ülkelerinde İran’ın Kültürel Diplomasisi,” (Farsça) *Feslname-yi Siyaset, Hukuk ve Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. XL, No: 4, 2010.

Dehşyar, Hüseyin:

“Suudi Arabistan: Özel İlişkiler Bağlamında Bölgesel Aktör,” (Farsça) *Feslname-yi Ravabet-i Harici*, C. V, No: 3, Güz, 2013.

Dehşyar, Hüseyin:

“Suudi Arabistan’da Devletin Beka Üçgeni: ABD, Mezhep ve Petrol,” (Farsça) *Feslname-yi Mutaliat-i Havermiyane*, C. XII ve XIII, No: 1 ve 4, 2006.

“Dehşyar: Bölgedeki Yeni Gelişmeler Suudi Arabistan’ın Gücünü Artırmıştır: Suudi Arabistan’ın Rakiplerinin

Maddi Sıkıntıları var,” (Farsça) Hüseyin Dehşyar ile Röportaj, *Haber Online*, 23 Mayıs, 2015 (çevrimiçi) <https://www.khabaronline.ir/news/418400/>, Erişim 14 Aralık 2017.

Derahşé, Celal:

Çağdaş İran’da Şiiliğin Siyasi Söylemi (Farsça) 3. bs., Tahran, İmam Sadık Üniversitesi Yayınları.

“Devrim Muhafızları ABD’de Resmen Terör Örgütü olarak kaydedildi,” (Farsça) 16 Nisan 2019, *BBC Farsi* (çevrimiçi) <http://www.bbc.com/persian/iran-47935892>, Erişim 11 Mayıs 2019.

Diehl, Jackson:

“Our new Saddam Hussein,” *The Washington Post*, 7 Temmuz, 2019 (çevrimiçi) https://www.washingtonpost.com/opinions/global-opinions/our-new-saddam-hussein/2019/07/07/d5774cc8-9e64-11e9-b27f-ed2942f73d70_story.html, Erişim 5 Eylül 2019.

Drezner, Daniel W.:

“Trump, Russia and omnibalancing,” *The Washington Post*, 15 Haziran, 2017 (çevrimiçi) <https://www.washingtonpost.com/news/posteverything/wp/2017/06/15/trump-russia-and-omnibalancing/>, Erişim 3 Kasım 2018.

Dutkiewicz, Piotr:

“Russia’s Middle Eastern Strategies,” *Arap Geopolitics in Turmoil: Perceptions, Unknown and policies*, NATO Defense College Foundation, 2016.

Ehteshami, Anoushiravan:

“The Foreign Policy of Iran,” Raymond Hinnebusch and Anoushiravan Ehteshami (Eds.) *The Foreign Policies of Middle East States*, 2. bs., Boulder, Lynne Rienner Publishers, 2014.

- El-Ahmeri, Advan: “Beder Bin Sultan: Humeyni'nin Körfez Ülkelerine Yönelik Tehditlerini Takiben Saddam'ı İran ile Olan Savaşında Destekledik (Bölüm 1-5)” (Arapça) *Independent Arabia*, 29 Ocak, 2019 (çevrimiçi) <https://www.independentarabia.com/node/5576/>, Erişim 10 Şubat 2019.
- Ekhtiari Amiri, Reza *Iran and Saudi Arabia: from Economic to Security Cooperation (1991-2001)*, Riga, Scholars' Press, 2014.
- El-Alevi, Hasan: *Şiiler ve Irak'ta Hükümet: 1914-1990*, (Farsça) Çev. Muhammed Nebi İbrahimi, Tahran, Defter-i Edebiyat-i İnkılabi İslami, Sazman-i Tebliyat-i İslami, 1997.
- El-Atum, Nabil Ali: *İran ve Vaat Edilen Şii İmparatorluk*, (Arapça) El-Asr Stratejik ve Fütürolojik Çalışmalar Merkezi [Merkezi ul-Asir Lildirasati Strateciyye ve Mustakbeliyye], Mekke, Bilimsel Çalışmalar Yayın ve Dağıtım Evi, 2013.
- El-Cebhan,
- İbrahim Süleyman: *Karanlığı Ortadan Kaldırma ve Uyuyanlara Şiiliğin Müslümanlara ve İslam'a Yönelik Tehlikesini Tenbih Etme*, (Arapça), 3. bs., y.y. 1988.
- “El-Cubeyr: İran İmparatorluk Hayalinden Vazgeçsin,” (Farsça) *Dideban*, 29 Mayıs, 2016 (Çevrimiçi) <http://didban.ir/fa/news-details/35389/>, Erişim 27 Kasım 2017.
- El-Hatib, Muhibittin: *On İki İmamlı Şii Dininin Üzerine Kurulduğu Temel Hatları Belirlemek*, (Arapça), y.y. , t.y.
- El-Kısas, Mahmut: “Suudi Arabistan ve İran'ın Nüfuz Uyuşmazlığının Bölge Üzerine Etkisi,” (Arapça) *Arapça BBC*, 16 Mart, 2018

(çevrimiçi) <http://www.bbc.com/arabic/interactivity-43436999>, Erişim 3 Haziran 2018.

El-Neccar, Mahma:

“Suudi Arabistan’ın Nükleer Bombası: Üretim mi Satın Alma?” (Arapça) *Aljazeera Kanalı*, 12 Mayıs, 2018 (çevrimiçi)

<http://www.aljazeera.net/news/reportsandinterviews/2018/5/12/>, Erişim 16 Haziran, 2018.

El-Raşid, Abdulrahman:

“Bahreyn’de Sünniler ve Şiiler,” (Arapça) *Şarkul Avsat*, 2011 (çevrimiçi)

<https://www.beirutobserver.com/2011/03/rashed-13/>, Erişim 8 Aralık 2018.

El-Raşid, Abdulrahman:

“Suudi Arabistan’ın Nükleer Bombası,” (Arapça) *Arapça Şarkul Avsat*, 16 Kasım, 2013 (çevrimiçi)

<https://aawsat.com/home/article/9752>, Erişim 5 Temmuz 2017.

El-Silmi, Muhammed:

“Arap İranlı Zihniyetindeki Öteki,” (Farsça) Uluslararası İran Çalışmaları Enstitüsü, 12 Mart, 2017 (çevrimiçi)

<https://rasanah-iiis.org/parsi/> مقاله-ها/دیگری-عرب-در-ذهنیت-ایرانی, Erişim 3 Temmuz 2018.

El-Sultan, Abdullah:

“İran: İranlılar Neden Araplardan Nefret Ediyorlar?”

(Arapça) 4 Mart, 2012, *Okaz Gazetesi* (evrimiçi)

<https://www.okaz.com.sa/article/458974/>, Erişim 5 Temmuz 2018.

El-Suveydi, Seid:

“Araplar ve Şii Hillı... Nispeten Erken Bilinç ve Geç Hamle” (Arapça) *Rahma Projesi*, 13 Eylül, 2016

(çevrimiçi) <http://www.rohmaa.org/news/NewsInfo/18>, Erişim 24 Temmuz 2018.

- Emirzade, Abbas: “İslami Uyanış ve Ortadoğu’da Yeni Güç Jeopolitiği,” (Farsça) *Feslname-yi Mutaliat-i Filistin*, No: 13 ve 14, 2011.
- Erickson, Amanda: What’s behind the feud between Saudi Arabia and Iran? Power.” *The Washington Post*, 20 Aralık, 2017, (çevrimiçi) https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2017/12/20/whats-behind-the-feud-between-saudi-arabia-and-iran-power/?utm_term=.68127e4d62a8, Erişim 19 Mayıs 2018.
- Esedi, Aliakber: “Suudi Arabistan ve Bölgesel Düzen: Hegemonyalıktan Dengelemeye,” (Farsça) *Feslname-yi Costarhay-i Siyasi*, C.IX, No: 3, 2018.
- “Eski El-Kaide Üyesi: Suudi Prensler 1990’lı Yıllarda El-Kaide’nin Maddi Destekçisilerdi,” (Farsça) *Başkah-i Habernigaran-i Cevan*, 5 Şubat, 2015 (çevrimiçi) <https://www.yjc.ir/fa/news/5124022/>, Erişim 21 Haziran 2018.
- “Eski Suudi Bakandan İran’a Yönelik Süçlama,” (Farsça) *Camicem News*, 21 Şubat, 2019 (çevrimiçi) <http://www.jamnews.com/detail/News/940328>, Erişim 15 Mart 2019.
- Esman, Milton J.: *An Introduction to Ethnic conflict*, Cambridge, Polity Press, 2004.
- Esman, Milton J.: *Ethnic Politics*, Ithaca, Cornell University Press, 1994.
- Esteban, Joan,
- Laura Mayoral, Debraj Ray: “Ethnicity and Conflict: An Empirical Study,” *American Economic Review*, C. CII, No: 4, 1310-1342, 2012.

- Fadiliniya, Nefise: *Şii Jeopolitiği ve İslam Devrimi Konusunda Batının Kaygıları*, Kum, Müessise-yi Ferhengi-yi Şiaşinasi, 2012.
- Farmanfarmaian, Roxane: “Redrawing the Middle East map: Iran, Syria and the new Cold War,” *Aljazeera*, 15 Kasım, 2012 (çevrimiçi)
<https://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2012/11/2012111311424048459.html>, Erişim 3 Mart 2019.
- Farrukh, Maher, Tyler Nocita, Emily Estelle: “Warning Update: Iran's Hybrid Warfare in Yemen,” *Critical Threats*, 26 Mart, 2017 (çevrimiçi)
<https://www.criticalthreats.org/analysis/warning-update-irans-hybrid-warfare-in-yemen>, Erişim 5 Nisan 2018.
- Fatah, Tarek: *Chasing a Mirage: The Tragic Illusion of an Islamic state*, Toronto, John Wiley & Sons Canada Ltd, 2008.
- Fearon, James D., David D. Laitin: “Violence and the Social Construction of Ethnic Identity,” *International Organization*, C. LIV, No: 4, 845-877, Sonbahar, 2000.
- Fearon, James D., David Laitin: “Ethnicity, Insurgency, and Civil War,” *American Political Science Review*, C. XCVII, No: 1, 75-90, Şubat, 2003.
- Fearon, James D.: “Rationalist Explanations for War,” *International Organization*, C. XLIX, No: 3, 379-414, 1995.
- Fenton, Steve: *Ethnicity: Racism, class and Culture*, Cambridge, Polity Press, 2003.

- Fermaniyan, Mehdi: *Şiiliğin Kültlerini Tanımak*, (Farsça) 2. bs., Kum, Merkezi Mudiriyet-i Hoze-yi Elmiye-yi Kum, 2010.
- Ferzendi Erdekani, Abbasali: “İmam Humeyni Perspektifinden Devrimi İhracının Kuramsal Temelleri (Devrim İhracının Nedeni, Önemi ve Gerekliliği),” (Farsça) *Pejuhişname-yi Metin*, C. IX, No: 36, 2007.
- Feyyad, Abdullah: *İmamiyye Şiiliği Tarihi*, (Farsça) Çev. Hamid Huşnevis, Tahran, Behbehani Yayınları, 2003.
- “Filistin Direnişi: Direniş Ekseninin bir kısmına Saldırı Kapsamlı Çatışmaya yol açar,” (Farsça) *Fars Haber Ajansı*, 25 Mayıs, 2019, (çevrimiçi)
<https://www.farsnews.com/news/13980304000441/>, Erişim 7 Haziran 2019.
- Firati, Abdülvehhab: *Siyaset Bilimi ve Çağdaş İslami Hareketlere Yönelik bir Yaklaşım* (Farsça) 3. bs., Kum, Uluslararası Mustafa Üniversitesi, Uluslararası Çeviri ve Yayın Merkezi, 2015.
- Foran, Clare: “Donald Trump and the Threat of Global Conflict: A conversation with Robert Jervis of Columbia University on the potential consequences of the president’s combative rhetoric,” *The Atlantic*, 3 Şubat, 2017 (çevrimiçi)
<https://www.theatlantic.com/politics/archive/2017/02/trump-iran-sanctions-australia-mexico/515547/>, Erişim 26 Nisan 2017.
- Foucault, Michelle: *İranlıların Hayali ne?* (Farsça) Çev. Hüseyin Masumi Hemedani, 8. bs., Tahran, Hermes Yayıncılık.

- Friedman, Thomas L.: “Iran and the Obama Doctrine,” *The New York Times*, 14 Nisan, 2015 (çevrimiçi)
<https://www.nytimes.com/2015/04/06/opinion/thomas-friedman-the-obama-doctrine-and-iran-interview.html>, Erişim 9 Mart 2019.
- Fuller, Graham E.: *Âlemin Kıblası: İran'ın Jeopolitiği* (Farsça) Çev. Abbas Muhbir, 6. bs., Tahran, Merkez Yayıncılık, 2014.
- Fuller, Graham E.: Rend Rahim Francke: *The Arab Shia; The Forgotten Muslims*, New York, St. Martin's Press, 1999.
- Fürtig, Henner: *Iran's Rivalry with Saudi Arabia between the Gulf Wars*, Reading, Ithaca Press, 2002.
- Gardner, Frank: “Yemen İran ve Suudi Arabistan'ın Savaş Alanı Mı?” (Farsça) *BBC Farsi*, 26 Mart, 2015 (çevrimiçi)
http://www.bbc.com/persian/world/2015/03/150326_an_yemen_saudi_iran, Erişim 13 Kasım 2018.
- Gardner, Hall: “Hybrid Warfare: Iranian and Russian Versions of ‘Little Green Man’ and contemporary conflict,” Research Paper, NATO Defence College, No: 123, 2015.
- Gause, Gregory: “Beyond Sectarianism: The New Middle East Cold War,” Brookings Doha Center Analysis Paper, 2014, (çevrimiçi)
<https://www.brookings.edu/research/beyond-sectarianism-the-new-middle-east-cold-war/>, Erişim 15 Ocak 2018.
- Gause, Gregory: “Saudi Arabia: Iraq, Iran, the Regional Power Balance, and the Sectarian Question,” *Strategic Insights*, C. VI, No: 2, Mart, 2007.
- Gramer, Robbie: “Trump's Iran Policy Is ‘Untethered to History’,” *Foreign Policy*, 28 Mart, 2019 (çevrimiçi)

<https://foreignpolicy.com/2019/03/28/trumps-iran-policy-is-untethered-to-history/>, Erişim 4 Nisan 2019

- Green, Donald et al.: “What role Does Prejudice Play in Ethnic Conflict?” *Annual Review of Political Science*, C. VI, 509-531, 2003.
- Guderzi, Hüseyin: “Şii Mezhebinin Safevi Dönemi Kimlik Oluşturucu İşlevi” (Farsça) *Ulusal Çalışmalar Dergisi*, C. IX, No: 4.
- Guderzi, Hüseyin: *Safevi Dönemine vurgulanarak İran’da Sosyolojik Ulusal Kimlik İnşası*, Tahran, Temeddüni İrani, 2008.
- Guzansky, Yoel,
- Benedetta Berti: “Is the New Middle East Stuck in Its Sectarian Past? The Unspoken Dimension of the ‘Arab Spring’,” *Orbis*, C. LVII, No: 1, Kış, 135-151, 2013.
- Guzansky, Yoel: *The Arab Gulf States and Reform in the Middle East: Between Iran and the “Arab Spring”*, New York, Palgrave Macmillan, 2015.
- Güli Zevvare, Gulamrıza: *Vahiy Toprakları; Şiiliğin Kaynağı*, (Farsça), Kum, Huzur Yayınları, 1996.
- Haceservi, Gulamrıza: *İmam Humeyni, Devrim ve İslam Cumhuriyeti Üzerine Otuz Konuşma*, (Farsça) Tahran, İmam Sadık Üniversitesi, 2010.
- “Hacıların Arasında 5 Milyon Şiilik Karşıtı Kitap Dağıtımı: Şiiler İslam’ın ana Düşmanı!” (Farsça) *Başkah-i Habernigaran-i Cevan*, 17 Eylül, 2013 (çevrimiçi) <https://www.yjc.ir/fa/news/4597461/>, Erişim 6 Temmuz 2017.

Haci Yusefi,

Emir Muhammed, Mehdoht Zakiri: “Azami Tanıma ve Ortadoğu’da Açık Uçlu Çatışmalar: Teorik Bir Model,” (Farsça) *Feslname-yi Pejuhişhay-i Revabit-i Beynelmilel*, C. I, No: 24, 2017.

Haci Yusefi,

Emir Muhammed: “Şii Hilalı; İran İslam Cumhuriyeti, Araplar ve ABD için Fırsatlar ve Tehditler,” (Farsça) *Danış-i Siyasi*, C. V, No: 1, 2009.

Haddad, Fanar: “Sectarian Relations and Sunni Identity in Post-civil War Iraq,” Lawrence G. Potter (ed.), *Sectarian Politics in the Persian Gulf*, New York, Oxford University Press, 2014.

Haddad, Fanar: “The War for the Arap World,” *The Politics of Sectarianism*, POMEPS Studies, No: 4, 2013.

Haddad, Fanar: *Sectarianism in Iraq: Antagonistic Visions of Unity*, New York, Oxford University Press, 2011.

Hadi, İhsan Muhammed: 2003 Sonrası İran-Suudi Arabistan İlişkileri (Arapça) [El-Alakat-i El İraniya- El Suudiya Baad Aam 2003], Beyrut, Dar ve Maktaba El-Basair, 2013.

Hadiyan, Hamid: “İran ve Suudi Arabistan İlişkilerini İrdeleme,” *Feslname-yi Rahbord*, No: 39, 2006.

Hafızniya, Muhammed Rıza,

Ali Veli Golizade: “Safevi Devleti ve İran Kimliği,” (Farsça) *Feslname-yi Mutaliat-i Milli*, 32, C. VIII, No: 4, 2007.

Hafizniya, Muhammed Rıza,

İbrahim Romina:

“İran ve Suudi Arabistan İlişkilerinin Evrimi ve Pers Körfezi Jeopolitiği Üzerine Etkileri,” (Farsça) *Coğrafi Araştırmalar Dergisi [Feslname-yi Tahkikat-i Coğrafiyayi]* , C. XX, No: 2, 2005.

Hafizniya, Muhammed Rıza,

Zehra Ahmedipur, Çemran Buye:

“İran İslam Cumhuriyeti’nin Jeopolitik Topraklarının Haritası ve Mekânsal Modelinin Açıklaması,” (Farsça) *Feslname-yi Rahbord-i Difai*, C. X, No: 39, 2012.

Hajizade, Ali:

“Iran’s selective approach to hybrid war,” *Alarabia*, 23 Şubat, 2018 (çevrimiçi)
<http://english.alarabiya.net/en/views/news/middle-east/2018/02/23/Iran-s-selective-approach-to-hybrid-war.html>, Erişim 7 Aralık 2018.

Hakpenah, Cafer:

“Geniş Kapsamlı Dengeleme: Etnisitenin Dış Politika Üzerine Etkisi ve Rolünü Açıklamak için Analitik Bir Çerçeve,” (Farsça) *Feslname-yi Rahbord*, C.XVIII, No: 53, Kış, 2010.

Halloran, Richard:

“2 Iranian Fighters Rerted Downed by Saudi Air Force,” *The New York Times*, 6 Haziran, 1984 (çevrimiçi)
<https://www.nytimes.com/1984/06/06/world/2-iranian-fighters-reported-downed-by-saudi-air-force.html>, Erişim 10 Kasım 2017.

“ Hamas’dan Beşşar Esad’ın Muhaliflerine Destek,” (Farsça) *Deutsche Welle Farsi*, 25 Şubat, 2012 (çevrimiçi)
<https://p.dw.com/p/149we>, Erişim 27 Mart 2018.

“ Hamas’ın İran ve Suriye İle Yakın İlişkisinin Sonu,”
(Farsça) *Deutsche Welle Farsi*, 10 Şubat, 2012 (çevrimiçi)
<https://p.dw.com/p/141Cq>, Erişim 26 Mart 2018.

“Hameney, Seyyid Ali:

“Harem Müdafileri Şehitlerin Ailelerinin Devrim Lideri İle Görüşmenin Detayları,” (Farsça) *Defter-i Hifz ve Neşr-i Asar-i Hazret-i Ayetullah El-Uzma Hameney*, 26 Mayıs, 2015 (çevrimiçi) <http://farsi.khamenei.ir/news-content?id=32275>, Erişim 3 Eylül 2018.

“Hameney: Hacı Siyasileştirmemek ne demektir? Hac bir Siyasi Eylemdir, Bu Siyasi Eylem Tam olarak Dini Görevdir,” (Farsça) *Radyo Zamane*, 3 Temmuz, 2019, (çevrimiçi) <https://www.radiozamaneh.com/453655>, Erişim 19 Temmuz 2019.

“Hameney’in Askeri Danışmanı: Suudi Arabistan İran’a Saldırdığı İlk Gün Riyad’ı Bin Füzeyle Vuracağız,” (Farsça) *Radyo Farda*, 24 Haziran, 2018 (çevrimiçi) https://www.radiofarda.com/a/f4_safavi_warning_saudi_arabia_hit_missile/29316778.html, Erişim 4 Eylül 2018.

Hani, Hüseyin:

“İran İslam Cumhuriyeti Dış Politikasında Ümmetçilik: ‘Ummul Kura’ ve ‘Artmış Etkileşim’,” (Farsça) *Feslname-yi Pejuhişhay-i Rahbordi-yi Siyaset*, C. II, No: 8, 2014.

Hanna, Michael Wahid,

Dalia Dassa Kaye:
2015.

“The Limits of Iranian Power,” *Survival*, C. LVII, No: 5,

Hansenclever, Andreas,

Volker Rittberger:

“Does Religion Make a Difference? Theoretical Approaches to the Impact of Faith on Political Conflict,”

Millennium: Journal of International Studies, C. XXIX,
No: 3, 641-674, 2000.

Harazi, Seyyid Muhammed Sadık: “İran’ın Irak’a Bakışının Kökeni Bölgesel Stratejik Konulardadır,” (Farsça) Irak Seçimleri Toplantısı; Fırsatlar ve Bölgesel Zorluklar, Diplomasiye İrani, 22 Mayıs, 2014 (çevrimiçi) <http://www.irdiplomacy.ir/fa/news/1933002/>, Erişim 4 Kasım 2018.

“Harazi: İran Suudi Arabistan ile Rekabet etmek İstemiyor,” (Farsça) *Tabnak*, 13 Mayıs, 2019 (çevrimiçi) <https://www.tabnak.ir/fa/news/898976/>, Erişim 17 Mayıs 2019

Hardin, Russell: *One for All: The Logic of Group Conflict*, Princeton, Princeton University Press, 1995.

Harisi, Selman: “Pakistan, Suudi Arabistan ile nükleer bir anlaşmanın varlığını reddediyor,” (Arapça) *El-Riyad Post*, 8 Aralık, 2016 (çevrimiçi) <http://riyadhpost.live/9047>, Erişim 15 Temmuz 2017.

Harrison, Ross: “Shifts in the Middle East Balance of Power: An Historical Perspective,” *Al Jazeera Centre for Studies*, 2018.

Harrison, Ross: “Too Big to Fail: The Iran-Saudi Relationships,” The Middle East Institute, 19 Ocak, 2016, (Çevrimiçi) <http://www.mei.edu/content/too-big-fail-iran-saudi-relationship>, Erişim 2 Aralık 2018.

Hashemi, Nader: “Towards a Political Theory of Sectarianism in the Middle East: The Salience of Authoritarianism over Theology,”

- Journal of Islamic and Muslim Studies*, C. I, No: 1, 65-76, 2016.
- Hatemi, Emir Hüseyin: *İki Asır Sessizliğin Sonu*, (Farsça) Tahran, Koknus Yayınları, 2018.
- Heller, Christian: “Hybrid Warfare Matures in the Gulf,” The Arab Gulf States Institute in Washington, 24 Mayıs, 2019 (çevrimiçi) <https://agsiw.org/hybrid-warfare-matures-in-the-gulf/>, Erişim 9 Haziran 2019.
- Hiltermann, Joost: “A New Sectarian Threat in the Middle East,” *International Review of the Red Cross*, C. LXXXIX, No: 868, 2007.
- Hinnebusch, Raymond,
- Anoushiravan Ehteshami (ed.): *The Foreign Policies of Middle East States*, 2. bs., Boulder, Lynne Rienner Publishers, 2014.
- Hinz, Walther: *İran’da Ulusal Devlet Kuruluşu: Akkoyunlular Hükümeti ve Safevi Devletinin Ortaya Çıkışı*, (Farsça) Çev. Keykavus Cehandari, 4. bs., Tahran, Harezmi, 1998.
- Hiro, Dilip: *Cold War in the Islamic World: Saudi Arabia, Iran and the Struggle for Supremacy*, New York, Oxford University Press, 2018.
- Hiro, Dilip: *The Longest War: The Iran-Iraq Military Conflict*, New York, Routledge, 1991.
- Hisari, Aliakber: *İmam Mehdi’nin Küresel Hükümetine Doğru* (Farsça) 3. bs., Kum, Bustani Kitap Enstitüsü, 2015.

- Hişmetzade, Muhammed Bakır: *İran Devrimi'nin Müslüman Ülkeler Üzerine Etkisi* (Farsça) Tahran, Pejuhişgah-i Ferheng ve Endişe-yi İslami, 2009.
- Hoffman, Frank: “On Not-So-New Warfare: Political Warfare vs Hybrid Threats,” *War on the Rocks*, 28 Temmuz, 2014, (çevrimiçi) <https://warontherocks.com/2014/07/on-not-so-new-warfare-political-warfare-vs-hybrid-threats/>, Erişim 19 Ağustos 2019.
- Holmes, James: “Is It Time to Go to War with Iran? Here Is What a Famous Yale Professor Might Have Said.” *The National Interest*, 29 Haziran, 2019 (çevrimiçi) <https://nationalinterest.org/blog/buzz/it-time-go-war-iran-here-what-famous-yale-professor-might-have-said-64801>, Erişim 2 Temmuz 2019.
- Hornsey, Matthew J.: “Social Identity Theory and Self-Categorization Theory: A Historical Review,” *Social and Personality Psychology Compass*, C. II, No: 1, 204–222, 2008.
- Hubbard, Ben: “Saudi Arabia Cuts Ties With Iran Amid Fallout From Cleric’s Execution,” *The New York Times*, 4 Ocak, 2016, (çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/2016/01/04/world/middleeast/iran-saudi-arabia-execution-sheikh-nimr.html>, Erişim 25 Mayıs 2017
- Humeyni, Ruhallah: *Velayet-i Fakih; İslam Hükümeti*, (Farsça) Tahran, 11. bs., Tahran, İmam Humeyni’nin Eserlerini Düzenleme ve Yayınlama Enstitüsü, [Müessiseyi Tanzim ve Naşri Asari İmam Humeyni], 2002.

- Humeyni, Ruhullah: *İmam'ın Sahifesi: İmam Humeyni'nin Eserlerinin Derlemesi*, C. XV, 5. bs., Tahran, İmam Humeyni'nin Eserlerini Düzenleme ve Yayın Enstitüsü, [Müessise-yi Tanzim ve Naşr-i Asar-i İmam Humeyni], 2010.
- Hunter, Shireen: “ABD’li Hoca: Suudi Arabistan Çöküş Öncesi Kibir Evresindedir,” (Farsça) *Alalam TV*, 20 Kasım, 2017 (çevrimiçi) <https://fa.alalamtv.net/news/3161031/>, Erişim 23 Haziran 2018.
- “Husiler Kim? Yemen’in Ensarrulah Hareketi’nin İran’la İlişkisi Nedir?,” (Farsça) *BBC Farsi*, 18 Mayıs, 2018 (çevrimiçi) <http://www.bbc.com/persian/world-features-48297537>, Erişim 12 Aralık 2018.
- Huşeng Mehdevi, Abdülriza: *Pehlevi Devrinde İran'ın Dış Politikası (1921-1979)*, 10. bs., (Farsça) Tahran, Peykan Yayınevi, 2014.
- Huşengi Hüseyin,
- Ahmet Paketçi: *Kökten Dincilik ve Selefilik; Dini Akımlar Yelpazesinin Yeniden Tanınması*, (Farsça) Tahran, İmam Sadık Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Huwaitdin, Mohamed Bin: “The Security Dilemma in Saudi-Iranian Relations,” *Review of History and Political Science*, C. III, No: 2, 2015.
- “Hüseyin Selami: Suudi Arabistan Bölgede ve Dünyada ‘Şerin Kalbidir’: Suud Hanedanı bilsin Kalıcı Değil,” (Farsça) *Meşrik*, 19 Şubat, 2019 (çevrimiçi) <https://www.mashregnews.ir/news/938375/>, Erişim 6 Mart 2019.
- Hüseyini Neseb,

Seyyid Rıza:

Şia Yanıtlıyor, (Farsça) Kum, Müşaeer Yayını, 2002.

Hüseyinzade, Muhammed Ali:

İran'da Siyasi İslam, (Farsça) Kum, Mufid Üniversitesi'nin Yayınevi, 2007.

“Interview: Joseph Nye on Iran and the End of American Exceptionalism,” interviewed by Mojtaba Mousavi, *Iran's view*, 2015 (çevrimiçi) <http://www.iransview.com/interview-joseph-nye-on-iran-and-the-end-of-american-exceptionalism/1592/>, Erişim 17 Haziran 2017.

“İrak’a Saldırmadan Önce İran ve ABD’nin Koordinasyonu,” (Farsça) *Tabnak*, 16 Kasım, 2013 (çevrimiçi) <https://www.tabnak.ir/fa/news/357970/>, Erişim 5 Mart 2019.

“İrak’ta Haşdi Şabi’nin Yapısı; En Önemli Kurucu Grupları,” (Farsça) *Tasnim Haber Ajansı*, 13 Temmuz, 2015 (çevrimiçi) <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1394/04/22/797044/>, Erişim 5 Ocak 2019.

“Iran and The West 3/3: Nuclear Confrontation, Bkz.: <https://www.youtube.com/watch?v=dfisKgJ8UWY>.”

“Iran is heading toward a social explosion, says ‘end of history’ man Fukuyama,” 12 Şubat, 2018, *Arab News* (çevrimiçi) <http://www.arabnews.com/node/1244711/middle-east>, Erişim 21 Eylül 2018.

“Iranians Will Not Forget: the Hybrid War against Iran,” An Interview with Seyed Mohammad Marandi,

Tricontinental, Institute for Social Research, dossier No: 19, Ağustos, 2019 (çevrimiçi)
<https://www.thetricontinental.org/iranians-will-not-forget/>, Erişim 25 Ağustos 2019.

İbiş, Hüseyin:

“‘Direniş Eksen’ ABD ve Araplar İlişkilerinde Gerginlik Bırakarak Sona Erdi,” (Arapça) *Şarkul Avsat*, 5 Kasım, 2013, (çevrimiçi) <https://aawsat.com/home/article/8437>, Erişim 13 Aralık 2018.

İbrahim, Fuat:

“Velayet-i Fakih’ten Bağımsız Partiler” (Arapça) *aljazeera.net*, t. y. (çevrimiçi)
<https://www.aljazeera.net/specialfiles/pages/9e38046d-7aa7-4324-9a85-9906d510879b#0>, Erişim 3 Haziran 2018.

İbrahim, Fuat:

Çağdaş Arap Dünyasında Şiiler, (Farsça) C. I, Çev. Rıza Simber, Tahran, İmam Sadık Üniversitesi, 2008.

İbrahim, Fuat:

Suudi Arabistan Şiileri (Farsça) Çev. Selime Drarimi ve Firuze Mirrezevi, Tahran, Müessise-yi Ferhengi-yi Mutaliat ve Tahkikat-i Beynelmileli-yi Ebrar-i Muasir, 2007.

İhtişami, Enuşirvan:

İmar Döneminde İran’ın Dış Politikası, (Farsça) Çev. İbrahim Müttegi ve Zühre Pustinçi, Tahran, Merkezi Esnad-i İnkılabi İslami, 1999.

İlahi, Homayun:

Pers Körfezi ve Sorunları, (Farsça) 17. bs., Tahran, Gumes Yayıncılık, 2016.

İmami, Muhammed Ali:

“İran-Arap İlişkileri,” (Farsça) *Feslname-yi Siyaset-i Harici*, C. IX, No: 1, 1995.

“İnşacılık Yaklaşımının Mimarı Merh Haber Ajansına
Verdiği Röportajda: İran Bölgesel Güçtür ve Kontrol
Altına Alınamaz; Trump’ın Dış Politikası Yok,” (Farsça)
Mehr Haber Ajansı, 11 Ağustos, 2018 (çevrimiçi)
<https://www.mehrnews.com/news/4371315/>, Erişim 27
Aralık 2018.

“İran Asla Bahreyn’in İçişlerine Karışmıyor,” (Fasça)
Seyyid Hadi Efkehi İle Röportaj, *Sputnik*, 22 Kasım 2018
(çevrimiçi)
<https://ir.sputniknews.com/opinion/201811224193966>,
Erişim 9 Aralık 2018.

“İran ve ABD Arasında Dostluk Anlaşmasının Metni,”
(Farsça) *Asr-i İran*, 28 Ağustos, 2018, çevrimiçi,
<https://www.asriran.com/fa/news/628891/>, Erişim 13
Eylül 2018.

“İran, Britanya’nın Dışişleri Bakanlığı Gizli Belgelerinde:
Irak’la Savaş Sırasında Britanya’nın ABD’nin İran’a
Saldırmasına karşı Çıkması,” (Farsça) *BBC Farsi*, 5 Şubat,
2019 (çevrimiçi) <http://www.bbc.com/persian/iran-features-47127928>, Erişim 17 Mart 2019.

“İran, Suudi Arabistan Hükümetini Devirme Çabalarını
Dizginlemek İstiyor,” (Farsça) *Deutsche Welle Farsi*, 16
Ocak, 2017, <https://p.dw.com/p/2VrRm>, Erişim 29 Aralık
2018.

“İran: ABD’nin Sunduğu Belgeler Sahte,” (Farsça) *BBC
Farsi*, 15 Aralık, 2017, çevrimiçi,
<http://www.bbc.com/persian/iran-42350019>, Erişim 19
Ocak 2019.

“İran’ın Hedefi Pers İmparatorluğunu Canlandırmaktır,”
(Farsça) *IRIB*, 14 Ekim, 2018, (çevrimiçi)
<http://www.tribnews.ir/fa/news/2251932/>, Erişim 19 Ekim 2018.

“İran’ın Müttefiklerinin Yemen’i Tahakküm Altına
Almalarına Müsaade Etmeyiz; Tahran Bölgede Gerginlik
Yatarmak Arayışındadır,” (Farsça) *Mizan Haber Ajansı*,
31 Ağustos, 2016, (çevrimiçi)
<https://www.mizanonline.com/fa/news/215998/>, Erişim
15 Aralık 2018.

“İran’ın Petrol İhracatı 2019 yılının En Düşük Seviyesine
Düştü,” (Farsça) *Deutsche Welle Farsi*, 22 Mart, 2019
(çevrimiçi) [https://www.dw.com/fa-ir/economy/a-](https://www.dw.com/fa-ir/economy/a-48031471)
48031471, Erişim 11 Mayıs 2019.

“İran’ın Savunma Bakanının Suudi Arabistan’a Uyarısı,”
(Farsça) *BBC Farsi*, 7 Mayıs, 2017 (çevrimiçi)
<http://www.bbc.com/persian/iran-39840151>, Erişim 9
Mart 2018.

“İran’ın Son Suudi Arabistan Büyükelçisi İlişkilerin
Gelişmesinin Mümkün Olduğunu Söyledi,” (Farsça) *BBC
Farsi*, 4 Ekim, 2016, (çevrimiçi)
<http://www.bbc.com/persian/iran-37550098>, Erişim 17
Ekim 2018.

“İran’ın Yolcu Uçağına Saldırı Cinayeti Hakkında
Söylenmemişler,” (Farsça) *Al-Âlem Televizyonu*, 3
Temmuz, 2017 (çevrimiçi)
<https://fa.alalamtv.net/news/1991554/>, Erişim 19 Eylül,
2017.

“İran’ın Yüce Lideri Devrimin Çok Önemli Açıklamalarda Başarıları, Bölgesel ve Uluslararası Koşulları Konusunda Kapsamlı Analiz Sundular,” Ayetullah Hamaney’in Websitesi, 3 Şubat, 2012 (çevrimiçi) <https://www.leader.ir/fa/content/9093/>, Erişim 3 Mart 2019.

“İslam Devrimi Lideri Suriye Cumhurbaşkanı ile Görüşmede: Suriye’ye Desteği Direnişe Verilen Destek olarak Görüyoruz ve Gurur Duyuyoruz,” (Farsça) 25 Şubat, 2019, *Liderin Websitesi*, 25 Mart, 2019, (çevrimiçi) <https://www.leader.ir/fa/content/22767/>, Erişim 17 Nisan 2019.

“İslam Devrimi Lideri Suriye Cumhurbaşkanı ile Görüşmede: Suriye’ye Desteği Direnişe Verilen Destek olarak Görüyoruz ve Gurur Duyuyoruz,” (Farsça) *Liderin Websitesi*, 25 Mart, 2019, (çevrimiçi) <https://www.leader.ir/fa/content/22767/>, Erişim 17 Nisan 2019.

“İslam Devrimi Yüce Lideri İmamlığıyla Tahran Cuma Namazının Kılınması,” (Farsça) Defter-i Hifz ve Neşr-i Asar-i Hazret-i Ayetullah El-Uzma Hameney, 13 Ekim, 2006 (çevrimiçi) <http://farsi.khamenei.ir/news-content?id=1427>, Erişim 6 Ağustos 2018.

İsmail, Yiğit:

İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı (çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/mevali>, Erişim 13 Ocak 2019.

“İsraili Bakan Suudi Arabistan İle Gizli Temaslarını Duyurdu,” (Farsça) *BBC Farsi*, 17 Şubat, 2018 (çevrimiçi)

<http://www.bbc.com/persian/world-42045944>, Erişim 15 Ekim 2018.

İzzeti, İzzetullah,

Dilşad Hezri, Ali Rahimi:

“Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki Gelişmelerin Ardından Bahreyn'de şiilerin Direnişinin Jeopolitik İncelenmesi,” (Farsça) *Feslaneme-yi Nigerişha-yi No Der Coğrafiyay-i İnsani*, C. VI, No: 3, 2014.

İzzeti, İzzetullah:

şii Jeopolitiği ve İran'ın Sınır Güvenliği (Farsça) C. I, Tahran, Elburz Ferdaniş Yayını, 2009.

Jackson, Richard:

“Violent Internal Conflict and the African State: Towards a Framework of Analysis,” *Journal of Contemporary African Studies*, C. XX, No: 1, 29–52, 2002.

Jemma, Hussein:

“Ethnic Conflict as a Global Political Problem: Review of Conceptual and Theoretical Perspectives,” 2006, (ęevrimięi)

<https://www.scribd.com/document/66151016/Ethnic-Conflict-as-a-Global-Political-Problem>, Erişim 10 Eylöl 2017.

Jenkins, John:

“Saudi Arabia and Iran: Mirrored Islamisms,” Middle East Center, The London School of Economics and Political Science, 2018 (ęevrimięi)

<https://blogs.lse.ac.uk/mec/2018/06/19/saudi-arabia-and-iran-mirrored-islamisms/>, Erişim 25 Ocak 2019.

“John Bolton Mönafiklerin [Halkın Mönahitleri'nin] Toplantlatına Katılmak için Kaç Para Almıştır?” (Farsça) *ISNA*, 15 Kasım, 2018 (ęevrimięi)

<https://www.isna.ir/news/97082412012/>, Erişim 20 Kasım 2018.

Kabancı, Ahmet:

“Sünni İşlam Hükümetin Dini ve Şii İşlam Muhalefetin Dinidir,” (Arapça) Iraklı Düşünür Ahmet Kabancı ile Röportaj, *Qantara*, 17 Nisan, 2013, (çevrimiçi) <https://ar.qantara.de/node/12929>, Erişim 23 Aralık 2017.

Kadimi, Ali:

“Doğruluğunu İnceleme: Husilerin Füzeleri Bulmacası; İran’ın Parmağı Var mı?” (Farsça) *BBC Farsi*, 15 Aralık, 2017 (çevrimiçi) <http://www.bbc.com/persian/iran-features-42367634>, Erişim 3 Ocak 2019.

Kamali Dehghan, Saeed,

Richard Norton-Taylor:

“CIA admits role in 1953 Iranian coup,” *The Guardian*, 19 Ağustos, 2013 (çevrimiçi) <https://www.theguardian.com/world/2013/aug/19/cia-admits-role-1953-iranian-coup>, Erişim 23 Ekim 2018.

Kamari Majin, Shokrollah:

“Iranian and Saudi Cultural and Religious Identities: Constructivist Perspective,” *Open Journal of Political Science*, C. VII, No: 1, 65-81, 2017.

Kamrava et al., Mehran (ed.):

Fragile Politics: Weak States in the Greater Middle East, London, Hurst Publishers, 2014.

Kaplan, Robert D.:

“This Isn’t About Iran. It’s About China,” *The New York Times*, 26 Haziran 2019, (çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/2019/06/26/opinion/trump-iran-china.html>, Erişim 27 Temmuz 2019.

Karagiannis, Emmanuel:

“The rise of Iran as a regional power: Shia empowerment and its limits,” *NATO Review*, North Atlantic Treaty Organisation, 2016, (çevrimiçi)

<https://www.nato.int/docu/review/2016/Also-in-2016/iran-regional-power-tehran-islamic/EN/index.htm>,
Erişim 3 Mayıs 2019.

Karim, Umer: “The Evolution of Saudi Foreign Policy and the Role of Decision-making Processes and Actors,” *The International Spectator*, C. LII, No: 2, 2017.

Kasimi, Behram: “Suudi Arabistan Tekfiri Terörizmin Dünyada ve Bölgedeki Gerçek Babası,” (Farsça) *Fars Haber Ajansı*, 18 Şubat, 2019 (çevrimiçi)
<https://www.farsnews.com/news/13971129001208/>,
Erişim 35 Mart 2019.

Kasimi, Ferhad,

Muhammed Hüseyin Cemşidi,

Seccad Mühsini: “Suudi Arabistan ve İran’a Karşı Caydırıcı Ağ Oluşturma,” *Feslname-yi Mutaliat-i Rahbordi*, C. XXI, No: 3, Güz, 2018.

Kasimi, Ferhad: “Bölgesel Güvenliğin Jeopolitik Modeli: Ortadoğu Vaka Analizi,” (Farsça) *Feslname-yi Jeopolitik*, C. VI, No: 2, 2010.

Kasimi, İbrahim: *Aşırı Selefilik*, (Farsça) Kum, İşlam Kültürü ve Düşüncesi Araştırma Enstitüsü Yayınları [İntişarat-i Pejuhişgah-i Ferheng ve Endişe-yi İşlami], 2017.

Kaufman, Stuart J.: *Modern Hatreds: The Symbolic Politics of Ethnic War*, New York, Cornell University Press, 2001.

Kazimi Dinan, Mürteza: *Pers Körfezi’nin Güney Kıyısında Yaşayan şiilerin (Suudi Arabistan, Bahreyn ve Kuveyt) Ayaklanmasının Sebepleri*,

(Farsça) Kum, Şiaşinasi (Müessise-yi Ferhengi-yi Şiaşinasi), 2009.

Keddie, Nikki: *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*, New Haven, Yale University Press, 2003.

Kesrevi, Ahmet: *Şeyh Safi ve Soyusu: Safeviler'in Seyyidliğinin Yalan Olması*, (Farsça) Tahran, Firdevs Yanınları, 2000.

Keynoush, Banafsheh: *Saudi Arabia and Iran: Friends or Foes*, New York, Palgrave MacMillan, 2016.

Kifner, John: “400 Die as Iranian Marchers Battle Saudi Police in Mecca; Embassies Smashed in Tehran,” *The New York Times*, 1987, (çevrimiçi)
<https://www.nytimes.com/1987/08/02/world/400-die-iranian-marchers-battle-saudi-police-mecca-embassies-smashed-teheran.html>, Erişim 20 Ekim, 2017.

Kiyani, Murak: “Petrol Yaptırımları İran Devletini Dize Getirir Mi?” (Farsça) *BBC Farsi*, 3 Kasım 2018 (çevrimiçi)
<http://www.bbc.com/persian/iran-46073989>, Erişim 27 Kasım 2018.

Koserani, Vacih: “Araplar ve İran Hafıza ve Tarih Arasında,” (Arapça) *Araplar ve İran: Tarih ve Siyaset Üzerine Bir İnceleme*, derleme, Beyrut, [Metabi Dar-ul Alarabiya Lilulum] , 2012.

“Kral Selman İran’a Karşı Körfez İşbirliği Konseyi’ne Birlik Çağrısında Bulundu,” (Farsça) *BBC Farsi*, 10 Aralık, 2018 (çevrimiçi)
<http://www.bbc.com/persian/iran-46500647>, Erişim 9 Şubat 2019.

Krasner, Stephen D.,

Carlos Pascual:

“Addressing State Failure,” *Foreign Affairs*, C. LXXXIV, No: 4, Temmuz/Ağustos, 153-163, 2005 (çevrimiçi) <https://www.foreignaffairs.com/articles/2005-07-01/addressing-state-failure>, Erişim 5 Ekim 2018.

Krasner, Stephen D.:

“The Iranian Nuclear Agreement: Not So Big A Deal,” *The Caravan*, Issue 1508, Hoover Institution, 14 Ekim, 2015 (çevrimiçi) <https://www.hoover.org/publications/caravan>, Erişim 21 Ekim 2016.

Kuhken, Alırıza:

“Suriye Krizi ve Suudi Arabistan’ın Bölgesel Politikası (2011-2014),” *Feslname-yi Pejuhişhay-i Rahbordi-yi Siyaset*, C. III, No: 10, 2014.

Kuroş İbadi, Sümeyye:

Safevi Hükümet Sisteminde Şiliğin Statüsü, (Farsça) Tahran, Münteşirani Endişe Yayınları, 2014.

Kydd, Andrew H.:

Trust and Mistrust in International Relations, New Jersey, Princeton University Press, 2005.

Landler, Mark,

Michael R. Gordon:

“NATO Chief Warns of Duplicity by Putin on Ukraine,” *The New York Times*, 8 Temmuz, 2014, (çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/2014/07/09/world/europe/nato-chief-warns-of-duplicity-by-putin-on-ukraine.html>, Erişim 13 Haziran 2019.

Landler, Mark:

“Trump Abandons Iran Nuclear Deal He Long Scorned,” *The New York Times*, 8 Mayıs, 2018 (çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/2018/05/08/world/middleeast/trump-iran-nuclear-deal.html>, Erişim 24 Haziran 2018.

- Landy, Benjamin: “Zbigniew Brzezinski: Alternative to Iran deal ‘a policy of self-destruction’,” *MSNBC*, 4 Mart, 2015 (çevrimiçi) <http://www.msnbc.com/msnbc/zbigniew-brzezinski-alternative-iran-deal-policy-self-destruction>, Erişim 25 Ekim 2017.
- “Larry King Interviews Donald Trump 1987,” (çevrimiçi) <https://www.youtube.com/watch?v=ldYnGQopLIM>, Erişim 11 Mayıs 2018.
- Layne, Christopher: “America's Middle East Grand Strategy after Iraq: The Moment for Offshore Balancing Has Arrived,” *Review of International Studies*, C. XXXV, No: 1, 2009.
- Levin, David: “Kökten Dinciliğin Yayılmasında Kral Abdullah’ın Rolü,” (Farsça) *BBC Farsi*, 23 Ocak, 2015 (çevrimiçi) http://www.bbc.com/persian/world/2015/01/150123_139_king_abdullah_fundamentalism, Erişim 7 Ekim 2018.
- Levitt, Matthew: “Syria Spillover: The Growing Threat of Terrorism and Sectarianism in the Middle East,” *The Washington Institute for Near East Policy*, 6 Mart, 2014 (çevrimiçi) <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/syria-spillover-the-growing-threat-of-terrorism-and-sectarianism-in-the-mid>, Erişim 18 Ocak 2018
- Lewis, Bernard: “‘Medeniyetler Çatışması’ Teorisinden ‘İran’ın Çözünmesi’ Planını Tasarlama,” (Farsça) *Meşrik*, 14 Nisan, 2015 (çevrimiçi) <https://www.mashreghnews.ir/news/404210/>, Erişim 27 Şubat 2018.

- Lilley, Sasha: “On Neoliberalism: An Interview with David Harvey,” *MR Online*, 19 Haziran, 2006 (çevrimiçi) <https://mronline.org/2006/06/19/on-neoliberalism-an-interview-with-david-harvey/>, Erişim 14 Kasım 2018.
- Lindemann, Thomas: *Causes of War: The Struggle for Recognition*, Colchester, ECPR Press, 2010.
- Lomas, Daniel: “Iran, Britain and Operation Boot: Iran, Britain and Operation Boot: Why the British government can’t reveal more about an ‘open secret’,” *History Today*, 13 Ağustos, 2018 (çevrimiçi) <https://www.historytoday.com/daniel-wb-lomas/iran-britain-and-operation-boot>, Erişim 5 Kasım 2018.
- Luomi, Mary: “Sectarian Identities or Geopolitics? The Regional Shia-Sunni Divide in the Middle East,” FIIA Working Paper 56, Helsinki, The Finnish Institute of International Affairs, 2008.
- “Lübnan Başbakanı İran ve Hizbullah’ı Eleştirerek İstifa Etti,” (Farsça) *Deutsche Welle Farsi*, 4 Kasım, 2017 (çevrimiçi) <https://p.dw.com/p/2n1Hn>, Erişim 28 Eylül 2018.
- “Lübnan Krizine Yönelik İran ve Suudi Arabistan Arasında Retorik Gerginlik,” (Farsça) *Radyo Farda*, 13 Mayıs, 2008, (çevrimiçi) https://www.radiofarda.com/a/f7_SaudiArabia_Iran_Libnan/447448.html, Erişim 1 Temmuz 2018.
- “Lübnan’ın Cumhurbaşkanı: Direniş Her Milletin Hakkıdır,” (Farsça) *Fars Haber Ajansı*, 25 Mayıs, 2019 (çevrimiçi)

- <https://www.farsnews.com/news/13980304000616/>,
Erişim 3 Haziran 2019.
- Lynch, Marc: “The Entrepreneurs of Cynical Sectarianism,” *The Politics of Sectarianism*, POMEPS Studies, No: 4, 2013.
- Lynch, Mark: “Why Saudi Arabia escalated the Middle East’s sectarian conflict,” *The Washington Post*, 4 Ocak, 2016, (evrimii)
<https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2016/01/04/why-saudi-arabia-escalated-the-middle-east-s-sectarian-conflict/>, Erişim 21 Mart 2018.
- Mabon, Simon: “Saudi Arabia, Iran and geopolitical change in the Middle East,” *Foreign Policy Centre*, 2015 (evrimii)
http://eprints.lancs.ac.uk/76745/2/Saudi_Arabi1_1_.pdf,
Erişim 30.01.2018.
- Mabon, Simon: *Saudi Arabia and Iran: Power and Rivalry in the Middle East*, New York, I.B. Tauris, 2013.
- Mabon, Simon: *Saudi Arabia and Iran: Soft Power Rivalry in the Middle East*, New York, I.B. Tauris & Co. Ltd. 2013.
- Macfarquhar, Neil: “Tahseen Bashir, Voice of Tolerance in Egypt, Dies at 77,” *The New York Times*, 13 Haziran, 2002 (evrimii)
<https://www.nytimes.com/.../tahseen-bashir-urbane-egyptian-diplomat-dies-at-77.html>, Erişim 25 Ocak 2019.
- Makdisi, Ussama: “Reconstructing the Nation-State: The Modernity of Sectarianism in Lebanon,” *Middle East Report*, No: 200, 1996.
- Makdisi, Ussama: *The Culture of Sectarianism: Community, History, and Violence in Nineteenth-Century Ottoman Lebanon*, Berkeley, University of California Press, 2000.

- Malley, Robert: “10 Conflicts to Watch in 2018,” International Crisis Group, 2 Ocak, 2018 (çevrimiçi)
<https://www.crisisgroup.org/global/10-conflicts-watch-2018>, Erişim 14 Eylül 2018.
- Malley, Robert: “10 Conflicts to Watch in 2019,” International Crisis Group, 28 Aralık, 2018 (çevrimiçi)
<https://www.crisisgroup.org/global/10-conflicts-watch-2019>, Erişim 7 Ocak 2019.
- Malmvig, Helle: “Ambiguous Endings: Middle East Regional Security in the wake of the Arab Uprisings and the Syrian Civil War,” DIIS report, Danish Institute for International Studies, 2013.
- Mamedov, Eldar: “Kissinger’s Dangerously Flawed Views on Iran,” *Lobelog*, 10 Ağustos, 2017 (çevrimiçi)
<https://lobelog.com/kissingers-dangerously-flawed-views-on-iran/>, Erişim 4 Şubat 2019.
- Manavi, Ahmad: *İran ve Suudi İlişkilerine Bakarak İran İslam Cumhuriyeti'nin Ulusal Çıkarlar Bağlamında Dış Politikası (1997-2001)* (Farsça), Tahran, Müassese-yi İntişarati-yi Kitab-i Danişcu, 2008.
- Maoz, Zeev,
- Belgin San-Akca: “Rivalry and State Support of Non-State Armed Groups (NAGS), 1946–2011,” *International Studies Quarterly*, C. LVI, No: 4, 2012.
- Mason, Robert: *Foreign Policy in Iran and Saudi Arabia: Economics and Diplomacy in the Middle East*, London, I.B. Tauris & Co Ltd. 2015.

Matinjavid v.d., Mehdi: “ABD’de İran Fobisi: Iranium Belegeselinde İran’ın Nükleer Programından Oryantalist Bir Temsil,” (Farsça) *Feslname-yi Mutaliat-i İnkılab-i İslami*, C. X, No: 35, 2013.

Matinjavid, Mehdi,

Muhammed Cafer Cevadi Ercmend: “Uluslararası İlişkilerde Çatışma Çözümünün Rolü,” (Farsça) *Feslname-yi Siyaset, Hukuk ve Siyasal Bilgiler Fakültesi*, C. XXXVIII, No: 1, İlkbahar, 2008.

Matinjavid, Mehdi: “ABD’nin Stratejik ve Güvenlik Çıkarları ve Bahreyn’deki Krizin Devamı: Çifte Standart ve Çatışan Politikalar,” (Farsça) *Hemşehri-yi Diplomatik*, No: 68, 2013.

Matinjavid, Mehdi: “Güneybatı Asya’da ABD’nin Stratejisi: İran Fobi Projesi,” (Farsça) *Hemşehri-yi Diplomatik*, No: 66, 2012.

Mattheiesen, Toby: “Sectarianism in the Middle East,” institute on Culture, Religion & World Affairs, 2014 (çevrimiçi) <https://www.bu.edu/cura/files/2013/10/Matthiesen.pdf>, Erişim 16 Haziran 2017.

Matthiesen, Toby: “The Sectarian Gulf vs. the Arab Spring,” *The Politics of Sectarianism*, POMEPS Studies, No: 4, 2013.

Matthiesen, Toby: *Sectarian Gulf: Bahrain, Saudi Arabia, and the Arab Spring That Wasn't*, Stanford, California, Stanford University Press, 2013.

Mazzetti, Mark, Ronen Bergman,

David D. Kirkpatrick: “Saudis Close to Crown Prince Discussed Killing Other Enemies a Year Before Khashoggi’s Death,” *The New York Times*, 11 Kasım, 2018 (çevrimiçi)

<https://www.nytimes.com/2018/11/11/world/middleeast/saudi-iran-assassinations-mohammed-bin-salman.html>, Erişim 13 Ocak 2019.

“McFarlane’in Macerası Neydi?” (Farsça) *Asr-i İran*, 12 Ekim 2008 (çevrimiçi)

<https://www.asriran.com/fa/news/54071/>, Erişim 2 Ocak 2018.

McKay, Alasdair:

“The Study of Modern Intra-State War,” *E-International Relations*, 2011(Çevrimiçi) <http://www.e-ir.info/2011.02.03/the-study-of-modern-intrastate-war/>, Erişim 2 Eylül 2017.

Mearsheimer, John J.:

“Iran Is Rushing to Build a Nuclear Weapon — and Trump Can’t Stop It,” *The New York Times*, 1 Temmuz, 2019 (çevrimiçi) <https://www.nytimes.com/2019/07/01/opinion/iran-is-rushing-to-build-a-nuclear-weapon-and-trump-cant-stop-it.html>, Erişim 8 Temmuz 2019.

Mearsheimer, John J.,

Stephen M. Walt:

“The Case for Offshore Balancing: A Superior U.S. Grand Strategy,” *Foreign Affairs*, Temmuz/ Ağustos, 2016.

Mearsheimer, John J.:

The Great Delusion: Liberal Dreams and International Realities, New Haven, Yale University Press, 2018.

Mearsheimer, John:

“Interview with Mearsheimer,” Interviewed by Roberto Vivaldelli, *Lobellog*, 22 Mart, 2019 (çevrimiçi) <https://lobellog.com/interview-with-mearsheimer/>, 13 Mayıs 2019.

- Mensuri Mukaddem, Muhammed: “Kimlik Faktörünün Suudi Arabistan’ın İran İslam Cumhuriyeti’ne Yönelik Dış Politikası Üzerine Etkisi,” *Mecilis ve Feslname-yi Rahbord*, C. XIX, No: 72, 2012.
- Menuçehri, Muhammed Ali: *Dünya’da Mezhep ve siyaset*, (Farsça), Tahran, Had Yayıncılık, 1991.
- “Merhum Ayetullah Burucerdî’nin Düşüncesinde Mezheplerin Yakınlaşması Fikri,” (Farsça) *İslam Cumhuriyeti Haber Ajansı (IRNA)*, 30 Temmuz, 2015 (çevrimiçi) <https://www.irna.ir/news/81700824/>, Erişim 20 Ekim 2017.
- Mescid Camii, Zehra: *Vehhabilik Tarihi Üzerine Bir Yorum*, (Farsça) Tahran, Sarir Daniş, 2001.
- “Mescid-ül Haram’ın İmamının İran ve Şiilere Karşı Mezhepsel Savaş İlanı,” (Farsça) *Şia News*, 1 Nisan, 2015 (çevrimiçi) <https://www.shia-news.com/fa/news/86823/>, Erişim 19 Temmuz 2017.
- Meşkûr, Muhammed Cavad: *İslam Kültleri Ansiklopedisi*, (Farsça) 3. bs., Meşhed, Astani Kudsi Rezevi, 1996.
- “Mısır’ın ABD’nin ‘Arap NATO’su’ Planına Son Darbesi,” (Farsça) *Tabnak*, 11 Nisan 2019 (çevrimiçi) <https://www.tabnak.ir/fa/news/891064/>, Erişim 25 Nisan 2019.
- Milani, Abbas: *The Shah*, New York, Palgrave Macmillan, 2011.
- Migdal, Joel,: “The State in Society: An Approach to Struggles for Domination,” Joel Migdal, Atul Kohli and Vivienne Shue (eds.), *State Power and Social Forces: Domination and*

Transformation in the Third World, Cambridge,
Cambridge University Press, 1994.

Migdal, Joel,:

*Strong Societies and Weak States: State-Society Relations
and State Capabilities in the Third World*, Princeton,
Princeton University Press, 1988.

Milani, Mohsen:

“Why Tehran Won't Abandon Assad(ism),” *The
Washington Quarterly*, C. XXXVI, No: 4, 2013.

“Military Strength Ranking 2019,” *Global Fire Power*
(çevrimiçi) [https://www.globalfirepower.com/countries-
listing.asp](https://www.globalfirepower.com/countries-listing.asp), Erişim 21 Temmuz 2019.

Mirheyder, Dorre,

Sohrab Asgeri:

“İran, Irak, Kuveyt ve Birleşik Arap Emirlikleri’nin Kıta
Sahanlığı ve Münhasır Ekonomik Bölgelerine vurgu
yapılarak İran’ın Pers Körfezi’nde Deniz Bölgelerinin
Jeopolitiği,” (Farsça) *Pejuheşhay-i Coğrafiyayi*, Kış, C.
XXXVI, No: 50, 2005.

Mirmusevi, Seyyid Ali:

*İslam, Sünnet, Modern Devlet; Devletin Modernleşmesi ve
Çağdaş Şii Siyasi İslam Düşüncesinin Evrimi*, Tahran, Ney
Yayıncılık, 2005.

Moamveri, Ali:

“Köktenciler Neden Muhaliflerini Tekfir Ediyorlar?”
(Farsça) *BBC Farsi*, 11 Eylül, 2016 (çevrimiçi)
[http://www.bbc.com/persian/blogs/2016/09/160908_144_
nazeran_fundamentalists_excommunication](http://www.bbc.com/persian/blogs/2016/09/160908_144_nazeran_fundamentalists_excommunication), Erişim 15
Aralık 2017.

Moamveri, Ali:

“Ortadoğu’da Radikal Akımların Yayılması; İran’ın mı
Suudi Arabistan’ın mı Politikalarının Ürünü,” (Farsça)
BBC Farsi, 24 Mart, 2018, (çevrimiçi)

<http://www.bbc.com/persian/blog-viewpoints-43526343>,
Erişim 5 Eylöl 2018.

Modarresi, Sayed Mahdi:

“Mohammed bin Salman is a modern-day Saddam. He must go,” *Middle East Eye*, 27 Kasım, 2018, (çevrimiçi) <https://www.middleeasteye.net/opinion/mohammed-bin-salman-modern-day-saddam-he-must-go>, Erişim 4 Mart 2019.

Molayi, Hüseyin:

“Empoze Edilmiş Savaş Öncesi ve Sonrası Saddamın Sloganlarının Yeniden Okunması,” (Farsça) *Tasnim Haber Ajansı*, 23 Ağustos, 2015 (çevrimiçi) <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1394/07/01/868456/>, Erişim 14 Ekim 2017.

Monaghan, Sean:

MCDC Countering Hybrid Warfare Project: Countering Hybrid Warfare, Multinational Capability Development Campaign project, Mart, 2019.

“Mossad: Birçok Arap Ülkeyle İlişkimiz Var,” (Farsça) *Tabnak*, 1 Temmuz, 2019 (çevrimiçi) <https://www.tabnak.ir/fa/news/908872/>, Erişim 13 Temmuz 2019.

Muhammed Bakır, Haşim:

“Suudi Arabistan-İran İlişkilerini Etkileyen Bölgesel ve Uluslararası Değişkenler ve Bölgede Dini Aşırıcılık Üzerine Etkisi,” (Arapça) Kûfe Çalışmalar Merkezi Dergisi [Mecellet-ul Merkezi Dirasatul Al-kufa], No: 50.

Mulinge, Munyae:

“Botswana, Africa’s Haven of Ethnic Peace and Harmony: Status and Future Prospects,” *African Journal of Sociology*, C.IV, No:1, 61–85, 2008.

- Mullayi Tevani, Alirıza: “İmam Humeyni’nin Siyasi Düşüncesinde Devrime Eğilim Süreci,” *Feslname-yi Metin*, No: 13, 2001.
- Munteanu, Răzvan: “Saudi Arabia vs. Iran: From Proxy to Hybrid Warfare,” *The Market for Ideas*, No: 18, Temmuz/Ağustos, 2019, (çevrimiçi) <http://www.themarketforideas.com/saudi-arabia-vs-iran-from-proxy-to-hybrid-warfare-a115/>, Erişim 5 Eylül 2019.
- Muradi, Muhammed Rıza: “Suudi Arabistan’ın Şiiilerinin En büyük Kabile Atartheid ile Karşı Karşıya,” (Farsça) *Keyhan*, 4 Eylül, 2018, (çevrimiçi) <http://kayhan.ir/fa/news/143749/>, Erişim 13 Aralık 2018.
- Musallanejad, Abbas,
Ali Samedi: “Suudi Arabistan’ın Ortadoğu’da Kriz Jeopolitiğini Genişletme Sürecinde Stratejik Politika Yapımı,” (Farsça) *Feslname-yi Siyaset, Hukuk ve Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. XLVIII, No:1, İlkbahar, 2018.
- Musallanejad, Abbas: “Ortadoğu’nun Bölgesel Dengesinde Kimlik Jeopolitiği ve Güvenlik Politika Yapımı,” (Farsça) *Feslname-yi Jeopolitik*, C. X, No: 2, 2014.
- Musallanejad, Abbas: *İran’ın Siyasi Kültürü*, (Farsça) 4. bs., Tahran, Ferhengi Seba Yayınevi, 2010.
- Museviyan, Seyyid Hüseyin: “Museviyan’ın İran ve Suudi Arabistan’ın Barış ve İşbirliği Yolunu Seçmelerine Yönelik Vurgusu,” (Farsça) *ISNA*, 15 Eylül, 2018 (çevrimiçi) <https://www.isna.ir/news/97062412028/>, Erişim 20 Eylül 2018.

- Müctehidzade, Piruz: *Pers Körfezi: Ülkeler ve Sınırlar* (Farsça) 2. bs., Tahran, Atai Yayıncılık, 2009.
- Müctehitzade, Piruz: *Demokrasi ve İran Kimliği*, (Farsça) Tahran, Kevir Yayınları, 2007.
- Müctehitzade, Piruz: *Jeopolitik Fikirler ve İran Gerçekleri*, (Farsça) Tahran, Ney Yayıncılık, 2000.
- “Mütekabil Karar; CENTCOM Terör Güçleri Listesinde,” (Farsça) *Deutsche Welle Farsi*, 23 Nisan, 2019 (çevrimiçi) <https://www.dw.com/fa-ir/iran/a-48449065>, Erişim 14 Mayıs 2019.
- Müttegi, Efşin: “İnşacı Teori Bağlamında İran ve Suudi Arabistan İlişkilerindeki Uyuşmazlık Alanlarının İrdelenmesi,” (Farsça) *Feslname-yi Pejuhişhay-i Rahbordi-yi Siyaset*, C. III, No: 12, 2015, 141-161.
- Müttegi, İbrahim,
- İsmail Sultani: “İran İslam Cumhuriyeti'nin Irak'a Yönelik Dış Politikası ve İran'ın Bölgesel Statüsü Üzerine Etkisi,” (Farsça) *Danış-i Siyasi ve Beynelmilel*, C. II, No: 5, 2013.
- Müttegi, İbrahim,
- Zühre Pustinçi: *İran'ın Dış Politikasında Model ve Süreç*, Kum, Müfid Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Müttegi, İbrahim: “İran ve Suudi Arabistan'ın Çatışması Kaçınılmazdır,” (Farsça) *Diplomasi-yi İrani*, 17 Ekim, 2015 (çevrimiçi) <http://irdiplomacy.ir/fa/news/1955506/>, Erişim 26 Mayıs 2019.

- Müttegi, İbrahim: “Meşrik’in Toplantısında Devrimin 40 Senelik Diploması İncelemesi,” (Farsça) *Meşrik*, 2 Ocak, 2019, (çevrimiçi) <https://www.mashreghnews.ir/news/924138/>, Erişim 5 Mart, 2019.
- Müttegi, İbrahim: “Siyasi Baskı için Diploması,” Trump’ın İran’a Yönelik Politikası Konusunda İbrahim Müttegi ile Röportaj, *Cevan Online*, 16 Ağustos, 2018 (çevrimiçi) <http://www.javanonline.ir/fa/news/922163/>, Erişim 6 Mart 2019.
- Müvahhid, Mehran: “Suudi Arabistan’da Vehhabiliğin [Şiddeti] Azalıyor mu?” (Farsça) *BBC Farsi*, 7 Nisan, 2018 (çevrimiçi) <http://www.bbc.com/persian/blog-viewpoints-43681209>, Erişim 17 Nisan 2018.
- Müvasseki, Seyyid Ahmet: *Çağdaş İslami Hareketler*, (Farsça) 13. bs., Tahran, Semt Yayıncıları, 2013.
- Nadimi, Ramin: “Mearsheimer: Iran’s Sphere of Influence outside US Control,” *Iran Review*, 17 Ocak, 2018 (çevrimiçi) <http://www.iranreview.org/content/Documents/Mearsheimer-Iran-s-Sphere-of-Influence-outside-US-Control.htm>, Erişim 20 Aralık 2018.
- “Nasıl Üç Adayı Geri Aldık ve Bahreyn’i Verdik,” (Farsça) *Haber Online*, 8 Aralık, 2014, (çevrimiçi) <https://www.khabaronline.ir/news/389151/>, Erişim 5 Eylül 2017.
- Nasr, Vali: “Domestic Imperatives, and Identity Mobilization: Sectarianism in Pakistan, 1979-1998,” *Comparative Politics*, C. XXXII, No: 2, 2000.

- Nasr, Vali: “The War for Islam,” *Foreign Policy*, 22 Ocak, 2016 (Çevrimiçi) <http://foreignpolicy.com/2016/01/22/the-war-for-islam-sunni-shiite-iraq-syria/>, Erişim 25 Ekim 2018.
- Nasr, Veli: “İrak’ta Şiiilerin Canlanmasının Bölgesel Sonuçları,” (Farsça) *Yeni Irak’ta Siyasi Düzen*, Emir Muhammed Hacı Yusefi ve Ahmet Sultaninejad (ed.) Tahran, Dışişleri Bakanlığı, Basın ve Yayın Merkezi, 2008.
- Necefi Firuzcayi, Abbas: “Neden Arapların İran’a Karşı Bakışları Karamsardır?” (Farsça) *Diplomasi-yi İrani*, 11 Temmuz, 2011, (çevrimiçi) <http://mail.irdiplomacy.ir/fa/news/11793/>, Erişim 3 Aralık 2018.
- Necefi Seyyar,
- Rahman, Halil Kelhanbaz: “Suudi Arabistan’ın İran İslam Cumhuriyeti’ne Karşı Saldırgan Yaklaşımının Nedenleri ve Belirtileri,” (Farsça) *Feslname-yi Ravabeti Harici*, C. IX, No: 3, Sonbahar, 2017.
- “Necran, Cazan ve Asir’in Unutulmuş Dosyasına Bir Bakış,” (Farsça) *El-Vakit*, 8 Eylül, 2016 (çevrimiçi) <http://alwaght.com/fa/News/66743/>, Erişim 12 Mayıs 2019.
- Negibzade, Ahmet: “Ulusal Kimliğin Dış Politika Üzerine Etkisi: İran İslam Cumhuriyeti Vakası,” (Farsça) *Mecelle-yi Siyaset-i Harici*, C. XIII, No: 3, 1999.
- “Negibzade: Suudi Arabistan çöküyor,” (Farsça) Ahmet Negibzade ile Röportaj, *Diplomasi-yi İrani*, 19 Haziran, 2016 (çevrimiçi)

<http://www.irdiplomacy.ir/fa/news/1960223/>, Erişim 2 Nisan 2017.

Nevidi, Darius: *Safevi Devrinde İran'da Sosyo-Ekonomik Değişimler*, (Farsça) Çev. Haşim Agaceri, Tahran, Ney Yayıncılık, 2007.

Newman, Andrew J.: *On İki İmamlı şiiliğin Oluşum Dönemi; Kum ile Bağdat Arasındaki Hadis Söylemi*, (Farsça) Çev. Mehdi Abutalebi, Muhammed Rıza Ami ve Hasan şükrüllahi, Kum, Müessise-yi şiaşinası, 2007.

Nicat, Seyyid Ali: “Suriye Krizine Yönelik İran İşlam Cumhuriyeti ve Suudi Arabistan’ın Stratejileri,” (Farsça) *Feslname-yi Siyaset-i Harici*, C. XXVIII, No: 4, Kış, 2015.

Nicholls, Dominic: “The Iran Crisis Will Show Russia and China the West Still Has No Answer for 'Hybrid Warfare',” *The Telegraf*, 13 Temmuz, 2019 (çevrimiçi)
<https://www.telegraph.co.uk/news/2019/07/13/iran-crisis-will-show-russia-china-west-still-has-no-answer/>, Erişim 28 Temmuz 2019.

Nonneman, Gerd: “Determinants and Patterns of Saudi Foreign Policy: ‘Omnibalancing’ and ‘Relative Autonomy’ in Multiple Environments,” *Saudi Arabia in the Balance: Political Economy, Society, Foreign Affairs*, London, Hurst & Co. 2005.

Nur, Faysal: “şiiliğin Geçmişte ve Günümüzdeki Tehlikesi, Hizbullah’ın Gerçek Yüzü,” (Arapça) *Faysal Nur’un Websitesi* (çevrimiçi)
http://www.fnoor.com/main/articles.aspx?article_no=4244#.W5Eb37j-vDc, Erişim 4 Temmuz 2017.

- Nye, Joseph S.: “‘The Right’ to Question Iran,” interview with Joseph S. Nye, interviewed by Greg Bruno, *Council on Foreign Relations*, 29 Eylül, 2009 (çevrimiçi) <https://www.cfr.org/interview/right-question-iran>, Erişim 3 Mart 2019.
- O'Donnell, Norah: “Saudi Arabia's Heir to the Throne Talks to 60 Minutes,” Interview with Muhammad bin Salman, *CBS*, 19 Mart, 2018 (çevrimiçi) <https://www.cbsnews.com/news/saudi-crown-prince-talks-to-60-minutes/>, Erişim 14 Haziran 2019.
- Oktav, Özden Zeynep: *Basra Körfezi'nin Değişen Dinamikleri: İran-ABD-Suudi Arabistan İlişkileri*, İstanbul, Beta Yayıncılık, 2011.
- “11 Eylül Saldırılarının Suudi Arabistan ve ABD İlişkileri üzerine Etkisi,” (Farsça) *ISNA*, 12 Eylül, 2018 (çevrimiçi) <https://www.isna.ir/news/97062110917/>, Erişim 19 Ekim 2018.
- Ostovar, Afshon, Rebecca Edelston,
- Michael Connell: “On Shifting Sands: Iranian Strategy in a Changing Middle East,” *CNA Strategic Studies*, Ekim, 2013, (çevrimiçi) <https://apps.dtic.mil/docs/citations/ADA594103>, Erişim 21 Mayıs 2017.
- Ostovar, Afshon: “The First Saudi-Iranian War Will Be an Even Fight,” *Foreign Policy*, 7 Mayıs, 2018 (çevrimiçi) <https://foreignpolicy.com/2018/05/07/the-first-saudi-iranian-war-will-be-an-even-fight/>, Erişim 19 Mart 2019.
- “Pakistan: Suudi Arabistan’a Nükleer Silah Sağlamayacağız,” (Arapça) *Arapça BBC*, 4 Haziran, 2015

(çevrimiçi)

http://www.bbc.com/arabic/worldnews/2015/06/150604_pakistan_wont_sell_nukes_to_saudi, Erişim 10 Temmuz 2017.

“Pakistanlı Politikacı: Vehhabilik Pakistan’da Silahlı Faaliyetlerin İtıcisidir,” (Farsça) *Deutsche Welle Farsi*, 6 Eylül, 2012, (çevrimiçi) <https://p.dw.com/p/163iY>, Erişim 19 Ekim 2018.

Pape, Rabert A.:

“The Strategic Logic of Suicide Terrorism,” *The American Political Science Review*, C. XCVII, No: 3, 2003.

Pelham, Nicolas:

A New Muslim Order: The Shia and the Middle East Sectarian Crisis, Cambridge, I.B. Tauris, 2008.

“Pers Körfezi Ülkeleri Savaşta Irak’a Ne Kadar Destek Verdiler Ve Neden?” (Farsça) *BBC Farsi*, 22 Eylül, 2015, (çevrimiçi)

http://www.bbc.com/persian/iran/2015/09/150921_112_iran_iraq_war35th_gcc, Erişim 25 Kasım 2017.

Pillar, Paul R.:

“The Forgotten Benefits of Offshore Balancing,” *The National Interest*, 27 Ocak, 2016 (çevrimiçi)

<https://nationalinterest.org/blog/paul-pillar/the-forgotten-benefits-offshore-balancing-15035>, Erişim 28 Temmuz 2018.

Pinault, David:

“Sunni-Shia Sectarianism and Competition for the Leadership of Global Islam,” *TIKKUN*, C. XXV, No:1, Ocak/Şubat, 2010.

- Politi, Alessandro: “Political Summary,” *Arap Geopolitics in Turmoil: Perceptions, Unknown and policies*, NATO Defense College Foundation, 2016.
- “Pompeo: İran’ın Petrolü [Alımından] Muafiyetleri Uzatılmaz: Suudi Arabistan ve BAE petrol eksikliğini Telafi Ederler,” (Farsça) *Dünyay-i İktisad*, 22 Nisan, 2019, (çevrimiçi) <https://www.donya-e-eqtesad.com/fa/tiny/news-3517595>, Erişim 27 Nisan 2019.
- Poole, Thom: “Iran and Saudi Arabia's great rivalry explained,” *BBC News*, 4 Ocak, 2016 (çevrimiçi) <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-35221569>, Erişim 18 Mart 2017.
- “Portekizlerin Pers Körfezi’nden Kovmalarının Yıldönümünü Ulusal Pers Körfezi Günü Olarak Adlandırma,” (Farsça) İran Meclisi Araştırmalar Merkezi, 12 Temmuz, 2005 (çevrimiçi) <http://rc.majlis.ir/fa/law/show/101225>, Erişim 19 Ekim 2017.
- Postel, Danny,
- Nader Hashemi: “Playing with Fire: Trump, the Saudi-Iranian Rivalry, and the Geopolitics of Sectarianization in the Middle East,” *IEMed*, Mediterranean Yearbook, 2018.
- Potter, Lawrence G.: “Introduction,” *Sectarian Politics in the Persian Gulf*, (ed.) New York, Oxford University Press, 2014.
- “Prenses Rima Binti Bender Riyad’ın Washington Büyükelçisi olarak Göreve Başladı,” (Farsça) *Şarkul*

Avsat, 4 Temmuz, 2019, (çevrimiçi)

<https://aawsat.com/persian/home/article/1797601/>, Erişim
23 Temmuz 2019.

Purahmedi, Hüseyin,

Cemal Cemali:

“Şii Hilalı Planı: Hedefler, Çıkarlar ve Sonuçlar,” (Farsça)
Feslname-yi Şiaşinasi, C. VII, No: 26, 2009.

Purariyen, Fuat:

“Pers Körfezi Adının tarihsel Geçmişine Giriş,” (Farsça)
Coğrafya Dergisi (Feslname-yi Coğrafya), Yeni Dönem,
C. V, No: 12 ve 13, İlkbahar ve Yaz, 2007, s. 190.

Purhasan, Nasır:

“Suudi Arabistan’ın İslam Cumhuriyetine Karşı Hibrid
Savaş Bileşenleri (2015-2017),” (Farsça) *Feslname-yi
Costarhay-i Siyasi-yi Muasir*, Pejuhişgah-i Ulum-i İnsani
ve Mutaliat-i Ferhengi, C.VIII, No: 4, Kış, 2018.

Purmuhammed, Mühsin:

“Devrim İhracı: Neden, Nasıl ve Ne Olduğu,” (Farsça)
Mahname-yi Maarif, No: 63, 2008.

Purseid, Ferzad:

*Arap Dünyasında İslami Uyanış; Teorik ve Vaka
Çalışmaları*, Tahran, Pejuhişkede-yi Mutaliat-i Rahbordi,
2013.

Ramazani, Rouhollah K.:

*Revolutionary Iran: Challenge and Response in the Middle
East*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1987.

Ramazani, Ruhullah:

“Arapların İran’la Uzlaşmalarının Habercisi: ABD’nin
Ortadoğu’da Bütünleşmiş Politikasına Doğru?” (Farsça)
Ali Rıza Tayyib, *İttilaat-i Siyasi ve İktisadi*, No: 131 ve
132, 1998.

Rebbani Gülpaygani, Ali:

Şiaoloji’ye Giriş, (Farsça) Kum, Küresel İslam Bilimleri
Merkezi [Merkezi Cehaniyi Ulumi İslami] , 2006.

- Rehber, Abbas Ali: Mecit Nicatpur ve Muhammed Yezdanpenah, “İran İslam Cumhuriyeti Dış Politikasında Şii Jeopolitiği Teorisini Değerlendirme,” (Farsça) *Feslname-yi Rehyaft-i İnkılab-i İslami*, C. X, No: 36, 2017.
- Rencber, Maksut: “Lübnan’ın Hizbullah’ı İslam Devriminin Başka Bir Görüntüsü,” *Haftaname-yi Pegah-i Hoze*, No: 121, 2003.
- Riedel, Bruce: “Saudi Arabia Moves to Take Down Syria, Iran and Hezbollah,” *National Interest*, Ağustos 15, 2011.
- Rieger, René: *Saudi Arabian Foreign Relations: Diplomacy and Mediation in Conflict Resolution*, New York, Routledge, 2017.
- Rivera, Jason: “Foreword: The Future of Iranian and Hizbullah Warfare,” Dave Dilegge v. d. *Iranian and Hezbollah Hybrid Warfare Activities*, Bethesda, Small Wars Foundation, 2016.
- Rose, Gideon: “Foreign Affairs Editor Gideon Rose Discusses Obama’s Iran Deal and the Real Threat of The Middle East,” *Huffpost*, 22 Aralık, 2016 (çevrimiçi) https://www.huffpost.com/entry/foreign-affairs-editor-gi_b_8862356, Erişim 1 Haziran 2019.
- Rotberg, Robert I.: “Failed States in a World of Terror,” *Foreign Affairs*, C. LXXXI, No: 4, Temmuz/Ağustos, 2002, 127-140.
- “Ruhani: Bazı Komşular Yanlış Yol İzlediler; Bölgede Kardeşçe İlişkiler İstiyoruz,” (Farsça) BBC Farsi, 17 Şubat, 2019 (çevrimiçi) <http://www.bbc.com/persian/iran-47270582>, Erişim 24 Şubat 2019.

“Ruhani’nin İşaret Ettiği Mektubu Deşifre Etme,”
(Farsça) *ISNA*, 28 Nisan, 2019 (çevrimiçi)
<https://www.isna.ir/news/98020803813/>, Erişim 9 Mayıs
2019.

Rumsfeld, Donald:

Known and Unknown: A Memoir, New York, Penguin
Group, 2011.

“Saddam [Rejimine] Saldırı Dönemi İran ve ABD arasında
İşbirliği,” (Farsça) *Diplomasi-yi İrani*, 9 Mart, 2019
(çevrimiçi) <http://irdiplomacy.ir/fa/news/1956996/>, Erişim
20 Mart 2019.

“Saddam’ın Darağacının Eşiğinde İranlılar Hakkındaki
Söylediği Son Söz,” (Farsça) *Alalam Kanalı*, 13 Eylül,
2016 (çevrimiçi) <http://fa.alalam.ir/news/1861174/>, Erişim
3 Temmuz 2017.

Sadegi, Hüseyin,

Hasan Ahmediyan:

“Suudi Arabistan; Petrol Hegemonyasından Bölgesel
Liderliğe,” (Farsça) *Feslname-yi Beynelmileli-yi Ravabet-i
Harici*, C. II, No: 3, 2010.

“Sadık Zibakelam: ABD Düşmanlığı İslam Devrimi’nin
Hedeflerinden değildi,” (Farsça) 25 Mayıs, 2019, *Şafakna*
(çevrimiçi) <https://fa.shafaqna.com/news/755020/>, Erişim
27 Mayıs 2019.

Said, Edward W.:

*Covering Islam: How the media and the experts determine
how we see the rest of the world*, New York, Pantheon
Books, 1981.

Saii, Ahmet,

- Mehdi Alihani: “İran ve Suudi Arabistan İlişkilerinde 2005-2013 Dönemine Vurgu Yapılarak Çatışma Döngüsü Araştırması,” (Farsça) *Feslname-yi Tahossesi-yi Ulum-i Siyasi*, C. IX, No: 22, 2013.
- “Salah El-Brudil Tasnim’e: Haniye’nin İran’a Yolladığı Mektup Kudüs Konusuna Destek Veren ve İnanan Herkesin Aktif Arayışındadır,” (Arapça) *Tasnim Haber Ajansı*, 27 Ocak, 2018, (çevrimiçi) <https://tn.ai/1639831>, Erişim 4 Temmuz 2018
- Salari, Mesut: “Suudi Arabistan’ın Petrol Şirketi 2018’de Dünyanın en kârlı Şirketi oldu,” (Farsça) *Farsça Euronews*, 1 Nisan, 2019 (çevrimiçi) <https://fa.euronews.com/2019/04/01/saudi-oil-company-world-most-profitable-company-in-2018>, Erişim 2 Mayıs 2019.
- Salloukh, Bassel F.: “Overlapping Contests and Middle East International Relations: The Return of the Weak Arab State,” *Political Science & Politics*, C. L, No: 3, 2017.
- Salloukh, Bassel F.: “The Arab Uprisings and the Geopolitics of the Middle East,” *The International Spectator*, C. XLVIII, No: 2, 32-46, 2013, (Çevrimiçi) <http://www.iai.it/sites/default/files/salloukh.pdf>, Erişim 12 Aralık 2018.
- Samaan, Jean-Loup: “The Long-term Issues of Non-state Actors,” *Arap Geopolitics in Turmoil: Perceptions, Unknown and policies*, NATO Defense College Foundation, 2016.
- Sariolghalam, Mahmood: “İran’ı Havada Tutmak,” (Farsça) Dr. Mahmood Sariolghalam’ın Websitesi, 31 Mart, 2018 (çevrimiçi)

<https://sariolghalam.com/2018/03/31/>, Erişim 17 Temmuz 2018.

Sariolghalam, Mahmood: “Prospects for Change in Iranian Foreign Policy,” Carnegie Endowment for International Peace, 20 şubat, 2018, (çevrimiçi) <https://carnegieendowment.org/2018/02/20/prospects-for-change-in-iranian-foreign-policy-pub-75569>, Erişim 3 Mart 2018.

Sariolghalam, Mahmood: “Uluslararası System ve Ortadoğu’nun Yeni Jeopolitiği,” *Pejuhişname-yi Ulum-i Siyasi*, C. XII, No: 1, Kış, 2017.

Sariolghalam, Mahmood: *İran İşlam Cumhuriyeti’nin Dış Politikası: Teorik Gözden Geçirme ve İttifak Paradigması* (Farsça) Tahran, Merkez-i Tahkikat-i Stratejik

“Sariolghalam’ın şark ile Demeçi: İranlının Ruhunun Cerrahisi,” (Farsça) *Asr-i İran*, 20 Haziran, 2015 (çevrimiçi) <https://www.asriran.com/fa/news/401735/>, Erişim 20 Haziran 2019.

“Saudi Arabia Hikes Petrol Prices by 40% at the Pump,” *Al-Jazeera English*, 28 Aralık, 2015 (çevrimiçi) www.aljazeera.com/news/2015/12/saudi-arabia-hikes-petrol-prices-40-pump-151228154350415.html, Erişim 28 Ocak, 2018.

Savage, Charlie,

Scott Shane: “Iranians Accused of a Plot to Kill Saudis’ U.S. Envoy,” *The New York Times*, 12 Ekim, 2011, (çevrimiçi) <http://www.nytimes.com/2011/10/12/us/us-accuses->

iranians-of-plotting-to-kill-saudi-envoy.html, Erişim 17 Feburary 2017.

“‘Savaş Prensi’; Muhammed Bin Selman’ın Yükselişinin Hikâyesi,” (Farsça) *Deutsche Welle Farsi*, 22 Haziran, 2017 (çevrimiçi) <https://p.dw.com/p/2fBkG>, Erişim 17 şubat 2018.

Savory, Roger: *Safevi Devri İran*, (Farsça) Çev. Kambiz Azizi, 12.bs., Tahran, Merkez Yayını, 2004.

Schnaufer, Ted A.: “Redefining Hybrid Warfare: Russia’s Non-Linear War against the West,” *Journal of Strategic Security*, C. X, No: 1, 2017.

Semire Receb: İran, Bahreyn’in şiilerini Kışkırtarak Bölgesel Bölünme Arayışındadır!” (Farsça) *şia News*, 7 Ağustos, 2013, (çevrimiçi) <http://www.shia-news.com/fa/news/59770/>, Erişim 23 Kasım 2018.

Sempa, Francis P.: “Nicholas Spykman and the Struggle for the Asiatic Mediterranean,” *The Diplomat*, 9 Ocak, 2015 (çevrimiçi) <https://thediplomat.com/2015/01/nicholas-spykman-and-the-struggle-for-the-asiatic-mediterranean/>, Erişim 13 Ekim 2018.

Sen, Amartya: *Identity and Violence: The Illusion of Destiny*, New York, W. W. Norton and Company, 2006.

Serjoie, Kay Armin: “Trump's Gaffe About the 'Arabian Gulf' Enraged Iran More Than His Strategy,” *Time*, 16 Ekim, 2017, (çevrimiçi) <http://time.com/4983604/donald-trump-iran-deal-tehran-decertify/>, Erişim 9 Aralık 2017.

Seyf Efcei, Masume: *Bahreyn*, (Farsça) 2. bs., Tahran, Dışışleri Bakanlığı, 2002.

Seyfi, Abdülmecid,

Nasır Purhasan:

“Suudi Arabistan’ın İran İslam Cumhuriyeti’ne Karşı Geniş Kapsamlı Dengeleme ve İttifak Oluşturma,” *Feslname-yi Tahkikat-i Siyasi-yi Beynelmileli*, No: 26, İlkbahar, 2017.

Sharma, Anu:

“Severed Ties between Iran and Saudi Arabia: A cold War or a Proxy War of Narratives, Influences and Power,” Center for Air Power Studies (CAPS), Forum for National Security Studies (FNSS), 2016.

Shuster, Mike:

“The Origins of the Shiite-Sunni Split,” *National Public Radio* (NPR), 12 Şubat, 2007 (çevrimiçi)
<http://www.npr.org/sections/parallels/2007/02/12/7332087/the-origins-of-the-shiite-sunni-split>, Erişim 4 Kasım 2018.

Simber, Rıza,

Ruhallah Kasimiyan:

“İran ve Suriye’nin Güvenlik Ortamının Bileşenleri,” *Feslname-yi Pejuhişha-yi Rahbordi-yi Siyaset*, C. III, No: 9.

Sloan, Elinor:

“Hegemony, power, and hybrid war,” Dialogue of Civilizations Research Institute, 22 Kasım, 2018 (çevrimiçi) <https://doc-research.org/2018/11/hegemony-power-hybrid-war/>, Erişim 19 Mart 2019.

Smith, Anthony:

“Culture, Community and Territory: The Politics of Ethnicity and Nationalism,” *International Affairs*, C. LXII, No: 3, 445–458, 1996.

- Spuler, Bertold: *İran İslamın İlk Asırlarında*, C. I, 8. bs., Çev. Cevat Felaturi, Tahran, Bilimsel ve Kültürel Yayıncılık Şirketi [Şirketi İntişarati İlmi ve Ferhengi] , 2012.
- Spuler, Bertold: *İran İslamın İlk Asırlarında*, C. II, 6. bs., Çev. Meryem Mirahmedi, Tahran, Bilimsel ve Kültürel Yayıncılık Şirketi [Şirketi İntişarati İlmi ve Ferhengi], 2012.
- Stein, Arthur A.,
- Ayelet Harel-Shalev: “Ancestral and Instrumental in The Politics of Ethnicand Religious Conflict,” *Ethnic and Racial Studies*, C. XL, No: 12, 2017.
- Stein, Sabina A.: “Competing Political Science Perspectives on the Role of Religion in Conflict,” *Politorbis*, Center for Security Studies, C. LII, No: 2, 2011.
- Sultaninejad, Ahmet,
- Nabiullah İbrahimi,
- Mustafa Necefi: “Suriye Krizinde Bölgesel Güçlerin Çıkarlar ve Düşünceleri,” (Farsça) *Feslname-yi Mutaliat-i Siyasi-yi Cehan-i İslam*, C. V, No: 17, İlkbahar, 2016.
- “Suudi Arabistan Aşırıılığın Yayılmasının Temel Failidir,” (Farsça) *Bülten News*, 10 Temmuz, 2017 (çevrimiçi) [ttps://www.bultanneews.com/fa/news/500412/](https://www.bultanneews.com/fa/news/500412/), Erişim 8 Ekim 2017.
- “Suudi Arabistan Kralı: İran’ın Balistik Füze ve Nükleer Programı Küresel Güvenlik İçin Bir Tehdittir,” (Farsça) 30 Mayıs, 2019, *Euronews* (çevrimiçi) <https://fa.euronews.com/2019/05/30/saudi-arabia-seeks->

arab-unity-over-iran-after-attacks-riyadh-looking-for-firm-reponse, Erişim 29 Haziran 2019.

“Suudi Arabistan Müftüsü Al-i Şeyh: İranlılar Müslüman Değiller” (Arapça) *Arapça BBC*, 6 Eylül, 2016, (çevrimiçi) http://www.bbc.com/arabic/middleeast/2016/09/160906_saudi_iran_mufti_hajj, Erişim 19 Haziran 2018.

“Suudi Arabistan Nasıl Terörizmi destekliyor?” (Farsça) *El-Vakit*, 30 Nisan, 2017 (çevrimiçi) <http://alwaght.com/fa/News/95815/>, Erişim 23 Ekim 2017.

“Suudi Arabistan Pers Körfezi’nde Tankerlere Saldırı Konusunda Kararlı Yanıt Çağrısında Bulundu,” (Farsça) *Deutsche Welle Farsi*, 30 Mayıs, 2019 (çevrimiçi) <https://p.dw.com/p/3JUa5>, Erişim 13 Haziran 2019.

“Suudi Arabistan Şiilerinin Belirgin Figürleri,” (Arapça) *Aljazeera Net*, t. y. (çevrimiçi) <https://www.aljazeera.net/specialfiles/pages/f38dec38-0bd9-4bfe-a580-b45df71d0310#TOP>, Erişim 4 Eylül 2018.

“Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri İran’a karşı bir petrol savaşı gerçekleştirirse, onları tehdit eden nedir?” (Farsça) *Dünyay-i İktisad*, 26 Nisan, 2019 (çevrimiçi) <https://www.donya-e-eqtesad.com/fa/tiny/news-3518929>, Erişim 3 Mayıs 2019.

“Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri’nin Yemen’de El-Kaide ile Gizli Anlaşmalarının Açığa Çıkması,” *Euronews*, 6 Ağustos, 2018, (çevrimiçi) <https://fa.euronews.com/2018/08/06/saudi-and-uae->

cooperation-with-al-qaida-in-yemen, Erişim 25 Aralık 2018.

“Suudi Arabistan Veliahdi: İsraililerin Kendi Topraklarına Sahip Olma Hakkı Var,” (Farsça) *Deutsche Welle Farsi*, 3 Nisan, 2018 (çevrimiçi) <https://p.dw.com/p/2vO61>, Erişim 6 Kasım 2018.

“Suudi Arabistan: Yaklaşık 800 Milyar Dolar ABD’de Yatırım Yaptık,” (Farsça) *Al-waght* (çevrimiçi) 6 Aralık, 2017, <http://alwaght.com/fa/News/125992/>, Erişim 29 Haziran 2018.

“Suudi Arabistan; Taliban’ı Etkilemesi ve El-Kaide ile Sorunları,” (Farsça) *Deutsche Welle Farsi*, 2 Şubat, 2010 (çevrimiçi) <https://p.dw.com/p/Lpl7>, Erişim 27 Mart 2018.

“Suudi Arabistan’dan Trump’ın ABD’nin İran’la Olan Nükleer Anlaşmadan Geri Çekilme açıklamasına Destek,” (Arapça) *Al-Hayat*, 8 Mayıs, 2018 (çevrimiçi) <http://www.alhayat.com/article/4579658/>, Erişim 12 Mayıs 2018.

“Suudi Arabistan’ın ABD’den Aldığı 110 Milyar Dolarlık Silahların Listesi,” (Farsça) *Tasnim Haber Ajansı*, 12 Haziran, 2017, (çevrimiçi) <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1396/03/22/1434702/>, Erişim 4 Temmuz 2017.

“Suudi Arabistan’ın Almanya Büyükelçisi İran’ın Lübnan, Suriye ve Yemen’de Askeri Faaliyetine Yönelik İddialarda Bulundu,” (Farsça) *Farsça Sputnik*, 12 Kasım, 2018 (çevrimiçi)

<https://ir.sputniknews.com/world/201811124161592>,
Erişim 3 Ocak 2019.

“Suudi Arabistan’ın Aşırılık Yanlısı İslamcılığının
Almanya’ya İhracı,” (Farsça) *Deutsche Welle Farsi*, 9
Temmuz, 2017, (çevrimiçi) <https://p.dw.com/p/2gEHn>,
Erişim 22 Eylül 2017.

“Suudi Arabistan’ın Bahreyn Büyükelçisinin İran’a Karşı
Temelsiz İddiaları,” *Alalam Kanalı*, 10 Ocak, 2019
(çevrimiçi) <https://fa.alalamtv.net/news/3999046/>, Erişim
23 Ocak 2019.

“Suudi Arabistan’ın Bahreyn ve Üç Ada Konusunda İran’a
Uyarısı,” (Farsça) *Deutsche Welle Farsi*, 3 Mayıs, 2012
(çevrimiçi) <https://p.dw.com/p/14oNy>, Erişim 4 Şubat
2019.

“Suudi Arabistan’ın Doğu Bölgesinide Şiilerin Durumu ve
Suudi Hükümet ile İlişkileri,” (Farsça) *Rahyafte*, 26 Şubat,
2015, (çevrimiçi) <https://rahyafteha.ir/13999/>, Erişim 3
Mart 2017.

“Suudi Arabistan’ın Güvenlik Güçleri Sekiz Kişiyi Şiilerin
Yaşadığı Bölgedeye Düzenledikleri Baskında Öldürdüler,”
(Farsça) *Radyo Zamane*, 11 Mayıs, 2019, (çevrimiçi)
<https://www.radiozamaneh.com/445709>, Erişim 20 Mayıs
2019.

“Suudi Arabistan’ın Kahire Büyükelçisinin İran’a Yönelik
Şiddetli Eleştirisi,” (Farsça) *Fars Haber Ajansı*, 28 Mart,
2019 (çevrimiçi)
<https://www.farsnews.com/news/13980108000606/>,
Erişim 12 Nisan 2019.

“Suudi Arabistan’ın Taliban’a yönelik Yeni Stratejisi,”
Afgan Sesi Haber Ajansı, 23 Mayıs, 2018 (çevrimiçi)
<https://www.avapress.com/fa/article/164132/>, Erişim 9
Haziran 2018.

“Suudi Arabistan’ın Vehhabiliğin Yayılması ve
Genişletmesinde Özel Rolü,” (Farsça) *Pars Today*, 1
Haziran, 2017 (çevrimiçi)
<http://parstoday.com/dari/news/uncategorised-i41412>,
Erişim 16 Eylül 2017.

“Suudi Arabistan’ın Veliahdı İslami Ilımcılığı Ülkesine
Geri Getirmek İstiyor,” (Farsça) *BBC Farsi*, 25 Ekim,
2017 (çevrimiçi) <http://www.bbc.com/persian/world-41748209>, Erişim 5 Aralık 2017.

“Suudi Arabistan’ın Veliahdi: Hameney Ortadoğu’nun
Yeni Hitler’idir,” *Deutsche Welle Farsi*, 24 Kasım, 2017
(çevrimiçi) <https://p.dw.com/p/2oAhH>, Erişim 3 Eylül
2018.

“Suudi Arabistan’ın, Arap Birliği Dışışleri Bakanları
Toplantısında İran’a yönelik Sert Eleştirileri,” (Farsça)
BBC Farsi, 29 Mart, 2019 (çevrimiçi)
<http://www.bbc.com/persian/iran-47748573>, Erişim 15
Nisan 2019.

“Suudi Arabistanlı Muhalifin Köşe Yazısı; Suudi
Arabistan Hükümeti Mafya Gibi Davranıyor,” (Farsça)
Fars Haber Ajansı, 13 Mayıs, 2019, (çevrimiçi)
<https://www.farsnews.com/news/13980223000577/>,
Erişim 18 Mayıs 2019.

“Suudi Arabistanlı Müftü: Hizbullah Yahudiler İle Bağlantısı var,” *Tabnak*, 13 Mayıs, 2008, (çevrimiçi) <https://www.tabnak.ir/fa/news/10631/>, Erişim 3 Temmuz 2018

“Suudi Prensın Kızı Suudi Arabistan’ın ABD Büyükelçisi Oldu,” (Farsça) *ISNA Haber Ajansı*, 24 Şubat, 2019 (çevrimiçi) <https://www.yjc.ir/fa/news/6843611/>, Erişim 3 Mart, 2019.

“Suudilerin İran ile Ortak Dört Petrol Sahasını Yağmalamaları,” (Farsça) *Camicem Online*, 20 Ekim, 2017, (çevrimiçi) <http://jamejamonline.ir/online/3038141549280078478/>, Erişim 7 Aralık 2017.

Şarbil, Kassan:

“Amr Musa: Saddam Hüzeyin’e Politikasının Hatalarını Söyledim (3),” (Arapça) Amr Musa ile Demeç, *Al-Hayat*, 27 Kasım, 2012 (çevrimiçi) <http://www.alhayat.com/article/374577>, Erişim 19 Mayıs 2017.

Şeriatı, Ali:

Alevi Şiiliği ve Safevi Şiiliği, (Farsça), 9. bs., Tahran, Çapahş, Dr. Ali Şeriatı’nın Kültür Kuruluşu [Bünyad-i Ferhengi-yi Dr. Ali Şeriatı], 2008.

Şeriatiniya, Mühsin:

“İran Fobisi: Nedenleri ve Sonuçları,” (Farsça) *Feslname-yi Siyaset-i Harici*, C. II, No: 6, 2010.

“Şeyh Karadavi: Hasan Nasr-ül Tağut ve Partisi Hiz-bül Şeytandır,” (Farsça) *Farsça Alarabiya*, 2 Haziran, 2013 (çevrimiçi) <https://farsi.alarabiya.net/fa/middle-east/2013/06/02/>, Erişim 9 Haziran 2018.

“Şiileri İran’la Olan Sorunlarınızın Kurbanı Etmeyin,”
(Farsça) *VOA Farsi*, 5 Nisan, 2011 (çevrimiçi)
<https://ir.voanews.com/a/discrimination-shias-2011-04-05-119261979/136489.html>, Erişim 3 Şubat 2018.

Şufi, Meryem:

“Husi Krizinin Ortadoğu Bölgesinde Suudi Arabistan ve İran’ın Rollerine Yankıları,” (Arapça) *Eleştirel Siyasal Çalışmalar Dergisi [Mecellet-ul Nakid Lildirasat ul-Siyasiye]*, C. II, No: 2, 115-126, 2018.

Tahiri, Seyyid Mehdi,

Şüca Ahmedvend:

“Çağdaş Vehhabiliğin Ontolojisi ve Suud Hanedanı’nın Gücünü Sürdürmek için ondan Faydalanması,” (Farsça) *Feslname-yi Siyaset-i Mütealiye*, C. III, No: 9, 2015.

“Tahran Cuma Namazı Hutbeleri,” Defter-i Hifz ve Neşr-i Asar-i Hazret-i Ayetullah El-Uzma Hameney, 24 Ocak, 2012 (çevrimiçi) <http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=18923>, Erişim 5 Mayıs 2018.

Takeyh, Ray:

“A New Mideast Cold War Intensifies,” *Council on Foreign Relations*, 2017 (çevrimiçi)
<https://www.cfr.org/expert-brief/new-mideast-cold-war-intensifies>, Erişim 29 Ocak 2019.

Taras, Ray,

Rajat Ganguly:

Understanding Ethnic Conflict: The International Dimension, New York, Longman, 2002.

Taremi, Kamran:

“İkinci Dünya Savaşı Döneminde Amerika ve Suudi Arabistan arasında Patron-Yanaşma İlişkilerinin Ortaya Çıkışının Kökenleri,” (Farsça) *Hukuk ve Siyasal Bilgiler*

Fakültesi'nin Dergisi [Mecelle-yi Danişkede-yi Hukuk ve Ulum-i Siyasi], Tahran Üniversitesi, No: 45, 1999.

Tari, Mehdiya:

“Suudi Arabistan’ın İran’a Yönelik Sabotaj Planlarının İfşası: Gerçek mi Mit mi?” (Farsça) *Sputnik*, 14 Aralık, 2018 (çevrimiçi)

<https://ir.sputniknews.com/opinion/201811144166820>,

Erişim 6 Nisan 2019.

Taylor, Adam:

“The first time a U.S. president met a Saudi King,” *The Washington Post*, 27 Ocak, 2015 (çevrimiçi)

https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2015/01/27/the-first-time-a-u-s-president-met-a-saudi-king/?utm_term=.86a0697c33a1, Erişim 22 Ekim 2017.

Tayrani, Behruz:

Kronolojik olarak İran ve ABD İlişkileri, (Farsça) Tahran, Dışişleri Bakanlığının, Merkez-i Esnad ve Tarih-i Diplomasi, Basım ve Yayın Merkezi, 2000.

“Tekfir ve Terör Fetvası Verenleri Daha İyi Tanıyalım,”

(Farsça) *Meşrik News*, 11 Ocak, 2016 (çevrimiçi)

<https://www.mashreghnews.ir/news/521119/>, Erişim 17 Eylül 2017.

Teitelbaum, Joshua:

“Domestic and Regional Implications of Escalated Saudi-Iran Conflict,” BESA Center Perspective Paper No: 324, The Begin-Sadat Center for Strategic Studies, 10 Ocak, 2016.

Telaşan, Hasan:

“İrak’ta Şii Jeopolitiğinin Görünümü,” (Farsça)

Feslname-yi Şiaşinasi, C. VIII, No: 31, 2010.

Terrill, W. Andrew:

The Saudi-Iranian Rivalry and the Future of Middle East Security, Carlisle, PA, U.S. Army War College, Strategic Studies Institute, 2011.

“The Strait of Hormuz is the world's most important oil transit chokepoint,” US Energy Information Administration, 20 Haziran, 2019, (çevrimiçi) <https://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=39932>, Erişim 2 Temmuz 2019.

Thual, Francois:

Şii Jeopolitiği (Farsça) Çev. Ketayun Basir, Tahran, Haveran Yayınları, 2006.

Toft, Monica Duffy:

The Geography of Ethnic Violence: Identities, Interests, and the Invisibility of Territory, Princeton, Princeton University Press, 2003.

“Trump Arap NATO’su Planını Canlandırmak İstiyor,” (Farsça) *ISNA*, 28 Temmuz, 2018 (çevrimiçi) <https://www.isna.ir/news/97050602755/>, Erişim 15 Eylül 2018.

“Trump Kongrenin Onayı Olmadan ‘İran Tehdidini’ Öne Çekerek Suudi Arabistan’a Milyarlara Dolar Silah Satıyor,” (Farsça) *BBC Farsi*, 25 Mayıs, 2019 (çevrimiçi) <http://www.bbc.com/persian/world-48406573>, Erişim 8 Haziran 2019.

“Trump Suudi Arabistan’a Silah Satışını Yasaklayan Kararları Veto Etti,” (Farsça) *Fars Haber Ajansı*, 25 Temmuz, 2019 (çevrimiçi) <https://www.farsnews.com/news/13980503000041/>, Erişim 3 Ağustos 2019.

“Trump: Biz Olmadan Suudi Arabistan İki Hafta Bile Dayanamaz,” (Farsça) *ISNA*, 3 Ekim, 2018, (çevrimiçi) <https://www.isna.ir/news/97071106261/>, Erişim 17 Ocak 2019.

“Trump’ın ‘Arap Körfezinden’ Beyaz Sarayın ‘Pers Körfezine’,” *ISNA*, 13 Ekim, 2017 (çevrimiçi) <https://www.isna.ir/news/96072111623/>, Erişim 9 Mayıs 2018.

Turner, John:

“Great Powers as Client States in a Middle East Cold War,” *Middle East Policy*, C. XIX, No: 3, Sonbahar, 124-134, 2012 .

“Türki Faysal’ın Halkın Mücahitleri’nin Toplantısına Katılmasına Zarif’in Tepkisi: Beceriksizlikten kaynaklanıyor?” (Farsça) *VOA Farsi*, 12 Temmuz, 2016 (çevrimiçi) <https://ir.voanews.com/a/iran-opposition-zarif/3414853.html>, Erişim 26 Mart 2017.

Tzemprin, Athina,

Jugoslav Jozik, Henry Lambare:

“The Middle East Cold War: Iran-Saudi Arabia and the Way Ahead,” *Croatian Political Science Review*, C. LII, No: 4-5, 2015.

“U.S.-Saudi Arabia Relations,” Council on Foreign Relations, 7 Aralık, 2018 (çevrimiçi) <https://www.cfr.org/backgrounders/us-saudi-arabia-relations>, Erişim 23 Ocak 2018.

“Umman Denizinde Tankerlere Saldırı; İran Neden Suçlanıyor?” (Farsça) *Deutsche Welle Farsi*, 14 Haziran,

2019, (çevrimiçi) <https://p.dw.com/p/3KR0P>, Erişim 26 Haziran 2019.

Varshney, Ashutosh:

Ethnicity and Ethnic Conflict, The Oxford Handbook of Comparative Politics, 2009 (çevrimiçi)
<http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199566020.001.0001/oxfordhb-9780199566020-e-12>, Erişim 3 Eylül 2017.

“Vehhabilik; Birlik ve Beraberlik Sorunu; Vehhabiliğin Doğasının İfşası; Dr. Esam El-Emad ile Söyleşi,” (Farsça) *Name-yi Camia*, No: 33, 2007.

Velayet Hadisi: Yüce Liderin Tavsiyelerinin Derlemesi, İmam Humeyni'nin Vefatından Erbain'ine kadar, Defter-i Hifz ve Neşr-i Asar-i Hazret-i Ayetullah El-Uzma Hameney, C. III, Tahran, Sazmani Teblikati İslami, 1998.

“Velayeti: Suriye Direniş Ekseni'nin Altın Halkasıdır,” (Farsça) *Deutsche Welle Farsi*, 12 Şubat, 2018 (çevrimiçi) <https://p.dw.com/p/2sXD3>, Erişim 5 Mayıs 2019.

Wallerstein, Immanuel:

“Heroic Leniency: Iran and the United States,”
Commentary No: 362, 1 Ekim 2013 (çevrimiçi)
<https://www.iwallerstein.com/heroic-leniency-iran-united-states/>, Erişim 18 Ocak, 2018.

Wallerstein, Immanuel:

“Jihadistan, Saudi Arabia, and Iran,” Commentary No: 379, 15 Haziran, 2014 (çevrimiçi)
<https://www.iwallerstein.com/jihadistan-saudi-arabia-iran/>, Erişim 28 Temmuz 2018.

Wallerstein, Immanuel:

“Saudi Arabia: Besieged and Fearful,” Commentary No: 372, 1 Mart, 2014 (çevrimiçi)

<https://www.iwallerstein.com/saudi-arabia-besieged-fearful/>, Erişim 28 Ekim 2017.

Wallerstein, Immanuel: “Saudi-Iranian Collaboration: A Forgotten Story,” Commentary No: 417, 15 Ocak, 2016 (evrimii) <https://www.iwallerstein.com/saudi-iranian-collaboration-a-forgotten-story/>, Erişim 7 şubat 2019.

Wallerstein, Immanuel: “U.S.-Iran Negotiations: Parallel Dilemmas,” Commentary No: 373, 15 Mart, 2014 (evrimii) <https://www.iwallerstein.com/usiran-negotiations-parallel-dilemmas/>, Erişim 20 Ocak 2018.

Walt, Stephen M.: “Alliance Formation and Balance of World Power,” *International Security*, C. IX, No: 4, 1985.

Walt, Stephen M.: “Dear President Trump, Let’s Talk About Iran,” *Foreign Policy*, 24 Haziran, 2019 (evrimii) <https://foreignpolicy.com/2019/06/24/dear-president-trump-lets-talk-about-iran/>, Erişim 29 Haziran, 2019.

Walt, Stephen M.: “Don’t Knock Offshore Balancing Until You’ve Tried It,” *Foreign Policy*, 8 Aralık, 2016 (evrimii) <https://foreignpolicy.com/2016/12/08/dont-knock-offshore-balancing-youve-tried-it-obama-middle-east-realism-liberal-hegemony/>, Erişim 4 Mart 2019.

Walt, Stephen M.: “If Nobody Knows Your Iran Policy, Does It Even Exist?” *Foreign Policy*, 6 Mayıs, 2019 (evrimii) <https://foreignpolicy.com/2019/05/06/if-nobody-knows-your-iran-policy-does-it-even-exist-bolton-trump/>, Erişim 12 Mayıs 2019.

- Walt, Stephen M.: “This Is America’s Middle East Strategy on Steroids,” *Foreign Policy*, 15 Ekim, 2018, (çevrimiçi) <https://foreignpolicy.com/2018/10/15/this-is-americas-middle-east-strategy-on-steroids/>, Erişim 20 Ekim 2018.
- Walt, Stephen M.: “When Zombie Neoconservatives Attack,” *Foreign Policy*, 17 Haziran, 2019 (çevrimiçi) <https://foreignpolicy.com/2019/06/17/when-zombie-neoconservatives-attack/>, Erişim 25 Haziran 2019.
- Walt, Stephen M.: “Who’s Afraid of a Balance of Power?” *Foreign Policy*, 8 Aralık, 2017 (çevrimiçi) <https://foreignpolicy.com/2017/12/08/whos-afraid-of-a-balance-of-power/>, Erişim 9 Mayıs 2019.
- Walt, Stephen M.: *The Hell of Good Intentions: America's Foreign Policy Elite and the Decline of U.S. Primacy*, New York, Farrar, Straus and Giroux, 2018.
- Walt, Stephen M.: *The Origins of Alliances*, London, Cornell University Press, 1987.
- Walt, Stephen M.: “Balancing Threat: The United States and The Middle East,” An Interview with Stephen M. Walt, *Yale Journal of International Affairs*, İlkbahar/Yaz, 2010.
- Waltz, Kenneth N.: “Why Iran Should Get the Bomb: Nuclear Balancing Would Mean Stability,” *Foreign Affairs*, 15 Haziran, 2012 (çevrimiçi) <https://www.foreignaffairs.com/articles/iran/2012-06-15/why-iran-should-get-bomb>, Erişim 18 Ekim, 2017.

- Wehrey, Frederic M.: *Sectarian Politics in the Gulf: From the Iraq War to the Arab Uprisings*, New York, Columbia University Press, 2014.
- Wehrey, Frederic, et al.: *Saudi-Iranian Relations since the Fall of Saddam: Rivalry, Cooperation and Implications for U.S. Policy*, National Security Research Division, Rand Corporation, 2009.
- Wendt, Alexander: "Collective Identity Formation and the International State," *The American Political Science Review*, C. LXXXVIII, No: 2, 1994.
- Wendt, Alexander: "Constructing International Politics," *International Security*, C. XX, No: 1, 71-81, 1995.
- Whitaker, Brian: "Persian Gulf? Arabian Gulf? One big gulf in understanding," *The Guardian*, 27 Ekim, 2010 (çevrimiçi) <https://www.theguardian.com/commentisfree/cifamerica/2010/oct/27/gulf-of-understanding>, Erişim 5 Mayıs 2018.
- "Wikileaks Belgeleri Caca'nın Suud Hanedanı ile Bağlantılı Olduğunu Gösteriyor," (Farsça) *Al-waght*, 21 Haziran, 2015 (çevrimiçi) <http://alwaght.com/fa/News/12323/>, Erişim 26 Eylül 2018.
- Williams, Dodeye Uduak: "How Useful are the Main Existing Theories of Ethnic Conflict?" *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*, C. IV, No: 1, 147-152, 2015.
- Wimmer, Andreas: "The Making and Unmaking of Ethnic Boundaries: A Multi-level Process Theory," *American Journal of Sociology*, C. CXIII, No: 4, 970-1022, 2008.

- Wright, Robin: *Şiiler Allahın Yolunun Savaşçıları*, (Farsça) Çev. Ali Endişe, Tahran, Kumes Yayını, 1993.
- Wright, Steven: “The United States and Saudi Arabia: Troubled times ahead?” *Aljazeera English*, 8 Ocak, 2019 (çevrimiçi) <https://www.aljazeera.com/indepth/opinion/united-states-saudi-arabia-troubled-times-190104092436711.html>, Erişim 7 Mart 2019.
- Wulfsohn, Joseph A.: “CNN's Fareed Zakaria: 'Thousands' could die because of Trump's sanctions on Iran,” *Fox News*, 25 Haziran, 2019 (çevrimiçi) <https://www.foxnews.com/entertainment/cnns-fareed-zakaria-thousands-could-die-because-of-trumps-sanctions-on-iran>, Erişim 27 Haziran 2019.
- Yakubi, Ahmet Bin İshak: *Yakubi Tarihi*, (Farsça) C. II, Çev. Muhammed İbrahim Ayeti, 11. bs., Tahran, Bilimsel ve Kültürel Yayınları Şirketi [Şirket-i İntişarat-i İlmi ve Ferhengi], 2010.
- Yakubi, Celal: “Son on yılda İran ve ABD’nin Güvenlik İşbirliklerinin Gözden Geçirilmesi,” (Farsça) *BBC Farsi*, 21 Aralık, 2014 (çevrimiçi) http://www.bbc.com/persian/iran/2013/09/130930_l39_iran-us_relations_yaghoobi, Erişim 5 Haziran 2018.
- Yehyayi, Hüseyin Ali: *İran’da Şiilik*, (Farsça) Tahran, Dodebir Yayınları, 2002.
- Yusefi, Muhsen, Çev.: *Suudi Arabistan’da Siyasi Reformlar: Irak Krizinin Suudi Arabistan’da Siyasi Gelişmeler Üzerine Etkisi*, derleme (Farsça) Tahran, Müessiseyi Ferhengi-yi Mutaliat ve Tahkikat-i Beynelmileli-yi Ebrar-i Muasir, 2007.

Zakir İsfehâni, Alırıza: “İran ve Zoffar Savaşının Aktörleri,” (Farsça) *Dış İlişkiler Tarihi Dergisi [Feslname-yi Tarihi Ravabit-i Harici]*, 2006, No: 28.

Zarei, Bahadır, Ali Zeynivend,

Kimya Muhammedi: “İslam Düşüncesinde Nefyi Sebil Kaidesi ve İran İslam Cumhuriyeti Dış Politikası,” *Feslname-yi Mutaliat-i Cehan-i İslam*, C. XI, No: 36, 2014.

“Zarif: ‘Karine A’ Gemisi Olayını Asla Unutmam,” (Farsça) *Diplomasi-yi İrani*, 14 Ağustos 2015 (çevrimiçi) <http://irdiplomacy.ir/fa/news/1950802/>, Erişim 12 Kasım 2017.

“Zarif’in Tillerson’a ‘Harem Müdafilerinin’ Iraktan Çıkma Konusunda Yanıtı,” (Farsça) *Deutsche Welle Farsi*, 23 Ekim, 2017, (çevrimiçi) <https://p.dw.com/p/2mKTA>, Erişim 5 Aralık 2017.

“Zeydilik, Mezhep Kılıkında Siyasi Bir Hareket,” (Farsça) *BBC Farsi*, 16 Şubat, 2010 (çevrimiçi) http://www.bbc.com/persian/world/2010/02/100216_u02-yemen-zaidis, Erişim 13 Ekim 2018.

Zibakelam, Sadık,

Muhammed Rıza Abdullahpur: “İraklı Kürtler ve Şiilerin Bütünleşmesinin İran’ın Irak’a Yönelik Güvenlik Politika Yapımının Başarısındaki Rolünü İrdelemek,” (Farsça) *Feslname-yi Siyaset, Hukuk ve Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. XXXIX, No: 4, 2010.

Ziraat Pişe, Necef:

Suudi Arabistan’ın Stratejik Değerlendirmesi (Siyasi-Teritoryal), (Farsça) Tahran, Müessise-yi Ferhengi-yi

Mutaliat ve Tahkikat-i Beynelmileli-yi Ebrar-i Muasir, 2005.

Zorrilla, Jose A.:

“A Trilogy of Decency: Posen, Mearsheimer, Walt and The U.S. Grand Strategy,” *Political Insights*, 12 Mart, 2019 (çevrimiçi)

<https://politicalinsights.org/2019/03/12/a-trilogy-of-decency-posen-mearsheimer-walt-and-the-u-s-grand-strategy/>, Erişim 24 Nisan 2019.

Zraick, Karen:

“Persian (or Arabian) Gulf Is Caught in the Middle of Regional Rivalries,” *The New York Times*, 13 Ocak, 2016, (çevrimiçi)

<https://www.nytimes.com/2016/01/13/world/middleeast/persian-gulf-arabian-gulf-iran-saudi-arabia.html>, Erişim 6 Haziran 2017.

ÖZGEÇMİŞ

2014'te İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler doktora programına başladı ve 2019'da mezun oldu. Ortadoğu üzerine çalışmaktadır ve çeşitli bilimsel dergilerde yayımlanmış birçok makalesi bulunmaktadır.

